BÉKÉS MÁRTON

KULTURÁLIS HADVISELÉS

(Bakos Zoltán felvétele)

BÉKÉS MÁRTON (1983, Szombathely) történész PhD, politológus, a Terror Háza Múzeum kutatási igazgatója, a *Kommentár* folyóirat főszerkesztője. Budapesten él, nős. Ez a könyve két előző kötetét (*Gerilla-háború.* 2017, *Fordul a szél.* 2019) bővíti trilógiává.

„A kormányzati kultúrpolitika mögötti főideológus."
Szabó Tibor Benjámin

„Szórakoztató olvasni, bár rettenetesen ellenszenves."
Konok Péter

Békés Márton

KULTURÁLIS HADVISELÉS

A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata

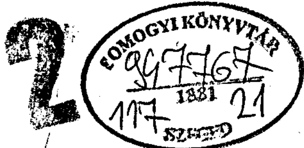
K

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT KÖZALAPÍTVÁNY

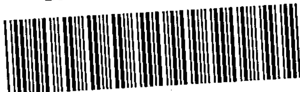
Budapest, 2020

Lektorálta
Béládi László

Borítóterv
Takács Tamás Péter

Felelős kiadó a Közalapítvány főigazgatója

„Csak két hatalom létezik a világon: a kard és a szellem. Hosszú távon azonban a szellem mindig meghódítja a kardot."

Bonaparte Napóleon

„Pusztítsuk el a hegemónia egyik fajtáját és teremtsünk helyette egy másikat!"

Antonio Gramsci

HARC A KULTÚRÁÉRT

A kultúra hegemóniát gyakorol az egész emberi életre, amikor az állam, a társadalom, a politika és a gazdaság mindegyikét áthatja, miután a szellem világát, benne a vallás, a művelődés és az oktatás minden részét már birtokba vette. Minden az emberi képzeletben kezdődik, a gondolkodásban folytatódik és a nyelv használatával, áthagyományozott közös szabályok mentén, a legkülönfélébb intézményeken keresztül valósul meg. Ezért minden a kultúrában veszi kezdetét, rajta keresztül történik és oda is tér vissza. Aki a kultúra hegemóniáját felismeri s benne ki tudja alakítani a maga hegemóniáját, az végül mindent megnyer.

A nonkonformista konzervatív Karl Hess szerint „a társadalom nem más, mint amikor az emberek együtt kultúrát hoznak létre". Végső soron minden kulturális kérdés, amelyhez a kulcs a nyelv. Egy-egy választást akár még el is lehet veszíteni, ha a kultúrában – amin nemcsak a színházak műsorát és a könyvkiadást kell érteni, hanem az emberek egymáshoz való viszonyát, a nyelvhasználatot és a szellem világát – sikerül erősen megkapaszkodni; míg ha a szélesen értelmezett kultúrában gyenge lábakon áll egy politikai erő, akkor nyerhet bárhány választást, uralma nem fog sokáig tartani, vagy ha mégis, akkor sem lesz maradandó eredménye. Kultúra nélkül kormányra kerülni lehet, de hatalomra soha.

Clausewitz közismert megfogalmazása szerint „a háború a politika folytatása más eszközökkel". Amennyiben ez így van, akkor a konkrét

politikai küzdelem sem más, mint a kultúráért vívott küzdelem folytatása más, immár látható eszközökkel. A politikában a harc lényegi része ugyanis a kulturális hátországban folyik, a tényleges csatatér itt tulajdonképpen a *hinterland*. A kultúra több mint altalaj: háttérsugárzás; olyan építmény, amelynek csupán látható homlokzata a politika, ám a fontos események a mögötte lévő épületben zajlanak. A kultúra házának emeleteit szívós közelharccal veszik be.

A politika közvetlenül látható és tapasztalható, hétköznapi mozzanatai, mint a pártok csatározása, a parlamentben zajló viták és a szavazók megnyeréséért folytatott versengés, valamint az olyan ünnepi pillanatok, mint a választások, referendumok és a megválasztott testületek összeülése voltaképpen csak a felszíni, formális megvalósulása annak, ami a mélyben zajló változások eredményeként már sokkal előbb bekövetkezett. A hatalmi szférák közkeletű szintjei, mint amilyen az igen gyakran absztrakt gépezetként felfogott államhatalom, az ezt működtető politikai hatalom és a társadalmi rend, melyet az előbbi szavatol, pusztán az előterében vannak annak a sokkal szövevényesebb, rétegzettebb és bonyolultabb uralomnak, amelyet a közösségi élet egészére kiterjedő *kulturális hatalom*nak is nevezhetnénk. Aki ez utóbbiban hegemóniára tesz szert, az előbb-utóbb az előbbi három, sokkal kézzelfoghatóbb hatalmi szféra többségében vagy akár mindegyikében vezető szerepet játszhat. Nem csupán arról van szó, hogy a politikai hatalom csak ideig-óráig gyakorolható kulturális jóváhagyás-felhatalmazás nélkül (s úgy sem sok ideig, különösen nem hatékonyan vagy érvényesen), hanem arról, hogy kézzelfogható politikai hatalom nélkül is lehet uralkodni, de legalábbis a regnáló hatalmat akadályozni, méghozzá pusztán a kultúra hegemóniája – és a kultúrában kialakított hegemónia – segítségével!

A kultúrharc nem a kultúrán belüli, főképp nem kultúrák közötti háború, hanem harc a kultúráért. Éppen ezért nem lehet kicsinyes

kiszorítósdi, a helyekért folyó értelmiségi lökdösődés, lehangoló pozícióféltés s nem szabad pusztán forráselosztási kérdésre sem redukálni. Fő szabálya, hogy az Ige testté lesz (János 1,14) – ebből következik minden más. A kultúráért vívott küzdelem tízparancsolatát így összegezhetjük:

I. A gondolat vezet.
II. A szellemé a felsőbbség az anyag fölött.
III. Minden a szélesen értelmezett kultúrában gyökerezik.
IV. A kultúra kulcsa a nyelv.
V. Az értelmezés hatalma a legerősebb uralmi eszköz.
VI. Semmi sem történik a politikában, ami előzőleg már ne zajlott volna le a kultúrában.
VII. A gazdasági gondok politikai problémákban gyökereznek, amelyek kulturális okokra vezethetőek vissza, ezek pedig antropológiai/teológiai kérdéseket vetnek föl.
VIII. Kulturális hegemónia nélkül nem lehet stabil, tartós és maradandó politikai rendszert működtetni.
IX. A korszaképítés a politikai rendszer neki megfelelő kulturális keretbe ágyazását jelenti.
X. A kulturális hegemónia megteremtése türelmes, kitartó, hosszú távú stratégiát igényel.

Ez a könyv útmutató ahhoz, hogy miért, mivel és hogyan lehet/kell a politika hátterében ható kulturális szférát meghódítani. Vagyis a kulturális hatalomért folytatott küzdelem elméletéről és gyakorlatáról szól, arról, hogy miként lehet egy fennálló kulturális hegemóniát megkérdőjelezni, ellenhegemóniát kialakítani és megfordítani az uralkodó diskurzus pólusait. Angolul talán ezt írnák a címlapjára: *Field*

Guide to the Culture War, németül úgy neveznék: *Kulturkampfbuch*. Bárhogy is, a jelszó: *Back to the culture!*

A haditerv a következő:

A stratégia nem más, mint a katonai erő alkalmazása a politikai cél érdekében. Moltke szerint „a stratégia a rendelkezésre álló eszközök gyakorlati alkalmazása a háborús cél elérése végett". Esetünkben a távlatos politikai cél a liberális kulturális korszak – amely Magyarországon nem más, mint a (poszt)kommunista politikai rendszer progresszív korszakának (meghosszabbított) kulturális paradigmája – lecserélése, mégpedig egy *konzervatív korszakra*. Az e stratégiai végcélhoz társított hadászati eszközök mindegyike arra szolgál, hogy a jobboldali politikai rendszer minél szélesebb s neki biztonságos otthont adó konzervatív korszakba illeszkedjék. Nem elég ugyanis rendszert váltani, korszakot is kell, hiszen utóbbi tetőzi be az előbbit. Másként megfogalmazva: a kulturális korszakváltás pecsételi meg egy politikai rendszer már lezajlott megváltoztatását. Kulturális korszakváltás nélkül politikai rendszerváltás befejezetlen marad, ráadásul könnyen visszafordítható is lesz.

Hogy a stratégiai célt pontosan mivel érjük el, arra ad választ a hadműveleti terv – ennek legfontosabb eleme esetünkben a *kulturális hegemónia* létrehozása. Miután Antonio Gramsci olasz marxista (?) gondolkodó levonta a tanulságot abból, hogy Nyugaton nem ismétlődött meg az, ami Oroszországban 1917-ben történt, fölvázolt egy elméletet, mely szerint az állam gyors, közvetlen meghódítása helyett a polgári társadalom időigényes, közvetett befolyás alá vonása a feladat, azaz a közvélemény meggyőzése, ellenlegitimáció létrehozása, széles körű kulturális konszenzus kialakítása. Módszere azonban nemcsak a nevéről és művéről amúgy is elfelejtkezni látszó baloldalon, hanem a jobboldalon is használható! Az általa írott *Börtönfüzetek*

számos feljegyzése egy konzervatív ellenhegemónia-kísérlet hiánytalan forgatókönyveként olvasható. A kulturális hegemóniaépítés első lépése, hogy felismerjük: szavainkban gyökereznek gondolataink, szövegekben a politikai diskurzus és a fogalmak határozzák meg a cselekvést. Az a nyelv, amelyen megfogalmazódik az emberek akarata és amely a politikai cselekvést leírja, a politikai marketing üzeneteiről nem is beszélve, alapvető hatást gyakorol a politikai reálfolyamatokra. Hogy mit minek hívunk, az dönti el, hogy miként gondolkodunk róla, és hogyan viselkedünk vele kapcsolatban. A politikai harcok nagy része *diszkurzív küzdelem*, a győzelem pedig jelentős részben – akár szó szerint véve is – elnevezés kérdése.

Egy háborúban a „kis sikerek idézik elő a nagy győzelmeket" (Carl von Clausewitz), hiszen a háború nem egyetlen csatából áll. Az időt és energiát nem kímélő módszeresség, szívós következetesség a győzelem receptje a kultúráért folytatott küzdelemben is. A stratégiát végrehajtó hadművelet természetéhez kell szabni az időzítést, mégpedig egy olyan türelmes ütemezés segítségével, amely a gyors politikai sikerek helyett a *hosszú távú kulturális munkában*, vagyis az alapos szellemi előkészítésben és a gondos kivitelezésben hisz. Ez egy hosszadalmas, fárasztó, kitartást igénylő küzdelem: törvényeket hozni rövid idő alatt is lehet, de a közgondolkodás átformálása évtizedes feladat. Utóbbihoz elengedhetetlen az intézmények létrehozása, de még inkább működtetése és hálózatba szervezése – ez esetben tehát nem a fegyvertípus határozza meg a harccselekményt, hanem fordítva. Malcom X-hez kötik a mondást, mely szerint „csak az ostoba hagyja, hogy ellenségei tanítsák a gyermekét". Az oktatás-nevelés kultúraformáló szerepének felismerésénél itt jóval többről van szó; mégpedig arról, hogy a csatornákon keresztül áramló szavak befolyásolják a tudatot és a gondolkodást. Vagyis a megoldás jelentős részben az intézményekben

van = a struktúra maga a tartalom. Az intézmények nemcsak szimbolizálják a hatalmat, hanem képviselik azt, sőt önmagukban az intézmények (is) jelentik a hatalmat. A kulturális hegemóniaépítés elhúzódó lövészárok-háború és nem villámgyors szuronyroham, csendes, áztató, őszi eső s nem nyári zápor, elnyújtott forradalom, nem pedig rögtönzött államcsíny. Hiszen a kultúra lassan hömpölygő, nyugodt, de határozott sodrású folyam, amelybe beleömlenek a gyors folyású patakok és a sebes folyók is – és végül minden ennek roppant víztömegében egyesül.

Míg a stratégia az ütközet alkalmazása a háborús cél érdekében, addig a taktika a fegyveres erőé az ütközet során. Végezetül következzék tehát a taktika, amely azoknak a lépéseknek a sorozata, amelyek a stratégiai cél időben és térben való végrehajtásához rendelnek konkrét eszközöket – esetünkben a *szellem fegyvertárá*ból. A kijelölt célhoz társított legmegfelelőbb eszköz alkotja a harcászat tudományának alapját, ennek megfelelően a kulturális célhoz szellemi eszköz illik. *„Egy sikeres mondat fontosabb egy nyertes csatánál”* – írta Ernst Jünger, aki élete 102 évéből tizenhetet töltött katonáskodással. E *radikális idealizmus*nak megfelelően a szellemé az a felsőbbrendű szféra, melynek eredményei fokozatosan szivárognak le az anyagi valóságba. Ennek felismerése segít megfelelő fegyvereket választani a nagy munkához, amelynek aprólékos elvégzése során kiderül, hogy a taktika elemei végül a stratégia szintjére emelkednek. Összeadódásukkor ezek puszta összege valami mássá alakul át – ez maga a győzelem.

Harcra fel!

MI A CÉL?

Eszmék lázadása

„Nincs a világon nagyobb hatalom,
mint egy eszme, amelynek eljött az ideje."
Victor Hugo

A politika valójában eszmék harca. A politikai harcok olyan eszmék konfliktusai, amelyek a háttérben maradva mindvégig irányt és intenzitást adnak a napi küzdelmeknek. Az értékharcok sokszor álcázzák magukat, és jogvitának, geopolitikai érdekellentétnek, gazdasági természetű vagy a javak elosztása körüli konfliktusnak tűnnek. Pedig *a napi politika csupán az értékek proxy-háborúja* – a közvetlenül tapasztalható aktuálpolitikai viták olyan értékek közötti közvetett összeütközések, amelyek eltérő világnézetekbe illeszkednek. Az egyes politikai pártok is szervezett eszmerendszerek, azaz ideológiák alapján működnek, cselekvésük zsinórmértéke a szellem világához tartozik, még akkor is, ha hevesen tagadják ezt. Az eszmék hatalma ugyanis olyan erős, hogy még maga az ideológiamentesség is ideológia. A mindennapi politikai csetepaték mögött – amelyeket tehát pusztán érdekek konfliktusainak látunk – ma is eltérő elképzelések összeütközései állnak, amelyek ideákon, eszméken, ideológiákon alapulva bejárják az emberi képzeletet és megvalósulásuk útját keresik. Az eszmék kiüresedésének, sőt halálának reménye, amely a 20–21. század fordulóján betöltötte a nyugati politikai gondolkodás horizontját, valójában az egyik nagy eszme, a liberalizmus mesterkedése volt: a „történelem végének" tézisét a rajta kívül álló összes többi történetlehetőség diszkreditálásának céljával fogalmazta meg, fennen hirdetett semlegessége korántsem volt semleges, az „ideológiák végének" elképzelése pedig csupán saját ideológiájának észrevétlen érvényre juttatását szolgálta. Az eszmék visszatérése, konfliktusuk kiéleződése és fokozódó összecsapásuk először a politikátlanító liberalizmust söpri el az útból, hogy a kialakított posztliberális csatatéren újból megkezdődhessen az eszmék harca. – Az eszmék világa tehát sokkal fontosabb annál, mint amit a gazdasági hetilapok és külügyi folyóiratok tulajdonítanak neki. A politika világában – a szemmel látható aktuálpolitikai küzdelmek mögött és fölött – egymással szemben álló világnézetek, eszméken alapuló ideológiák állnak harcban egymással. Az ideológiátlanítás hosszú évtizedei után az eszmék bosszút állnak. Most elsőként mítoszokra van szükségünk, hogy eszméink legyenek, amelyből aztán felépítjük világnézetünket.

Zeitgeist nélkül maradtunk?

A francia forradalom hármas eszméje közül kétszáz éven át a liberalizmus privatizálta a szabadságot, a szocialista baloldal államosította az egyenlőséget, a testvériség képviselete pedig a konzervativizmusra maradt, amely kezdettől fogva mindkét előbbi, egymással néha taktikai szövetségre is lépő modern ideológiával szemben állt. A 20. század három nagy háborúját (I. és II. világháború, hidegháború) – amelyek valójában egyetlen, közel egy évszázadon keresztül tartó hosszú világháború különböző állomásai voltak[1] – a konkrét geopolitikai összeütközéseken túl akár úgy is olvashatjuk, mint felfegyverzett ideológiák küzdelmét. Mégpedig az amerikai liberalizmus és az egymással is háborúban álló európai kollektivizmusok (nacionalizmusok, nemzetiszocializmus–kommunizmus) között.

A politika mint az eszmék látható konfliktusának nézőpontja a 19. században egészen általános volt. *„Haladásunk irányát mindig eszméink határozzák meg. Hogy tehát kiismerjük az irányt, melyben bizonyos időszakban egész népeknek haladniok kell, szükség*[es] *tisztában lennünk azon uralkodó eszmékkel, melyektől e haladás függ"* – írta százhetven évvel ezelőtt, a korára jellemző veretes nyelvezettel báró Eötvös József nagyhatású művében, amelyben kora, vagyis a 19. század „uralkodó eszméit" határozta meg.[2] Az egyszeri idealizmusnál több volt ez, hiszen Eötvös úgy látta, hogy az emberi képzelet, a versengő értékrendek, vagyis az értékek rangsorának felállítása és ezek megvalósítása áll a materiális politikai küzdelmek középpontjában. Az a politikai csoport, amely a maga – korával harmonizáló – értékrendszerét többségre tudja juttatni, ennek megfelelően rendezheti be az államot – vélekedett. A 19. század középső harmadában három ilyen „uralkodó eszmét" – ma úgy neveznénk: metanarratívát – látott: szabadság, egyenlőség, nemzetiség, amelyekből aztán politikai eszmerendszerek, azaz ideológiák származnak (sorrendben: liberalizmus, szocializmus, nacionalizmus). A maga részéről, a 48-as nemzedék egykori centralista örököseként, az első és a harmadik eszmét javasolta ötvözni, hogy a középső kizárólagos érvényesítésére vonatkozó vágyat mérsékelni lehessen. Ezen a nagystratégián alapult végül a dualista korszak liberálkonzervatív konszenzusa, amelyhez Eötvös mint vallási és közoktatási miniszter maga is alapító atyaként járult hozzá.

Fél évszázaddal korábban, a 19. század legelején, amely egy alapvetően reakciós korszak volt (ellenforradalommal, restaurációval, romantikával, vallási újjáéledéssel), a német idealizmus költői, írói, filozófusai a világ változásaira magyarázatot keresve mind a *Geist* – azaz a Szellem – nyomába eredtek. Hölderlin 1800-ban *A korszellem*hez címzett versében meg is szólította azt, ki „fellegsötétben

régen uralkodol fejem fölött már, korszakok istene".[3] Herder szerint: „[a korszellem] *hatalma nagy, de észrevétlen; a hozzáértő képes nyomon követni és kiaknázni, a balga viszont rendszerint túl későn és csak a bekövetkezett hatásai alapján veszi észre"*.[4] Hegel, kellően bölcsnek tartva magát, egész filozófiai rendszert épített abból, ahogy a világszellem (*Weltgeist*) fejlődését nyomon követte, melynek során rendre a korszellem (*Zeitgeist*) helyét és idejét is megállapította. Hegel az egyes „fejlődési fokot, amelyre a szellem eljutott", mindig egy adott kor sajátos szellemiségében ragadta meg. A hegeli roppant filozófiai konstrukció – amint ő nevezte: „az univerzum algebrája" – egyben a világtörténet leírása is kívánt lenni, mégpedig a világszellem aktuális stációiként megvalósulva, azaz mindig az eszmében, a gondolatban, a szellemben tükrözve a kort.[5]

A klasszikus német idealizmus történetfilozófusok egész sorát adta (Wilhelm Dilthey, Friedrich Meinecke, Ernst Troeltsch, Eduard Spranger, Oswald Spengler), akik minduntalan egy Nagy Eszme megvalósulásával szakaszolták az emberi történelmet. *„A legcsöndesebb szavak idézik föl a vihart. Galamblábon jövő gondolatok kormányozzák a világot"* – így Nietzsche. Az ebből születő, igen termékeny korszellem-diskurzus magyar szakértője-művelője, Joó Tibor ezt úgy fogalmazta meg, hogy „a korszellem az ember életegysége", amelyben egyesül egy-egy kor jellemző életmagatartása, életérzése, világnézete, ami minden esetben a létrehozott kultúra termékeiben fejeződik ki.[6]

A 20. századot az előbbiekhez képest úgy is olvashatjuk, „mint az ideológia fokozatos felszámolódásának történetét" (Lánczi András). Ehhez nagyon sok köze van annak, hogy a 20. század nagy háborúinak végével (1918, 1945, 1989) nemcsak a totalitárius ideológiákat, hanem magukat az eszméket is diszkreditálni akarták. Az előző század utolsó évtizedétől kezdve pedig mintha az ideológiák kimúlása

után a *Leitidee*-k kora is lejárt volna. Hegel nem érezte volna jól magát a 21. század legelején, amikor a korszellem a szellemtelenség lett. A szellem apályát az eszmék vége és a gondolati kimerülés kora követte. Az eszmék-nélküliség valójában eszménytelenséget jelentett és eseménytelenséget okozott, a szellemi ürességet legfeljebb a tartalom nélkül kongó posztideológiák egymáshoz koccanása zavarta meg. Az ötlettelenség és a profán hétköznapiság közös, elmosódott határvonalú korszakká gyúrta a '90-es évek történelmi záróráját és az alkonyatban született ezredkezdetet, valamikor 1989 és 2001 között. Ténylegesen „vannak korszakok, amikor a szellem visszavonul, ilyenkor kénytelen-kelletlen a szemlélődés a menedék" (Sára Sándor).

De egy-egy kor főbb törekvéseinek leglátványosabb és legkönnyebben megragadható folyamatai mégiscsak a politikai gondolatokban, azok küzdelmében érhetők tetten. Éppen ezért a politikai ellentétek meghaladása régóta törekvése a politikát mint a társadalom egészét és az állam működését átható jelenséget egyszer és mindenkorra eltüntetni igyekvőknek. Ők azok, akik vagy absztrakt történetfilozófiai premisszákból kiinduló apolitikus utópiára vágynak, vagy a nagyon is prózai birtokon belüliség motiválja őket. A kettő együtt is érvényesülhet, mint például az MSZP 1994-es választási üzenetében, amely úgy szólt, hogy „szavazzon a szocialistákra, hogy a szakértelem kerüljön kormányra".

Az értelmiség politikaellenes moralizálására jó példa Konrád György 1984-ben írott esszéje, amelyben a rendszerváltoztatás előtt nyíltan és igen öntudatosan fogalmazta meg azt a kozmopolita elitértelmiségi, állam- és politikaellenes véleményt, amely a 20. század végén és a 21. század elején a neoliberális konszenzusban és a „nyílt társadalom" programjában köszön majd vissza. A beszédes című *Antipolitika* előszavában azt írta, hogy *„az antipolitika az auktor szellemi ellenállása a politikai osztály, a politikai struktúrák eltúlzott hatalmával szemben. A polgári egyén önvédelme a fölfegyverzett államával szemben.* [...] *Az antipolitikus tehát az állami szervezet redukcióját kívánja.* [...] *Amit lehet államtalanítani, azt államtalanítani kell.*"[7] Ez az anarchisztikus–libertárius felfogás a hatalmat elvenné az államtól, de az uralom struktúráit továbbra is üzemeltetné, mégpedig kevésbé látható és demokratikusan elszámoltathatatlan globális szerveződések (multinacionális nagyvállalatok, nemzetekfölötti intézmények, föderális bíróságok, NGO-k) segítségével. – Az ilyen és ehhez hasonló, olykor naivan utópikus elképzelések mellett persze sokkal átgondoltabb elméletek és nemritkán fölfegyverzett gyakorlatok is léteznek a politika megsemmisítésére vonatkozóan. Ezek első lépése a jobboldal és a baloldal közötti különbség eltagadása, semlegesítése és feloldása szokott lenni. Ám az ideológiamentesség maga is egy ideológia.

A Carl Schmitt által *Entpolitisierung*nak, politikátlanításnak nevezett folyamat lényege, hogy az egymást kölcsönösen kizáró pólusok egy olyan közös mezőben oldódjanak fel, ahol érdekek vagy értékek összeütközéséből előálló konfliktus eleve nem alakulhat ki.[8] Schmitt ezt a nézetet elsősorban a nemzetközi színtéren az államok egymás ellen vívott küzdelmének megszüntetését célzó törekvések („örök béke", Népszövetség, világkormány) kapcsán látta kialakulni, ám ez az akarat az államok belső viszonyaiban is rendszeresen felbukkan. A 16. század óta a legkülönfélébb formákban előforduló depolitizáló/neutralizáló szándék a technológiailag szervezett világcivilizációban éri el tetőpontját.[9]

A politikai oldalak egymással vívott küzdelme tehát vagy a politikát magát *par excellence* megszüntetni igyekvők szemét szúrja, vagy az éppen hatalom lévő oldal *status quo*-védő retorikájának álságos eleme szokott lenni. Előbbire példa a különböző szociálliberális, pacifista vagy a társadalmi kérdéseket kizárólag az újraelosztás technikai fel-

tételei felől megközelítő nézetek sokasága. Ezek hangját időnként felerősítik az eszmék és az ideológiák halálát beharangozó, és rövid idő alatt kurrenssé váló szövegek. Az utóbbi elgondolásra jó példa, hogy a rendszerváltoztatást követően húsz éven keresztül idehaza a jobboldal volt a „kihívó" és a „lázadó" pozíciójában, amely a posztkommunista berendezkedés fennálló rendjét megkérdőjelezi.[10] De egyébként is, a kortárs jobboldal születésétől fogva lázadó: mítoszai forradalmak, felkelések, rendszerváltoztatások (1848/49, 1956, 1989/90), kormánypártjai lázadó erőként születtek (a KDNP elődje a totalitarizmusok ellen, a Fidesz radikális ifjúsági szervezetként a pártállammal szemben), fórumai ellenzékben jöttek létre (HírTV, *Kommentár*, *Magyar Nemzet*, Mandiner), némelyik önmeghatározása egyenesen a „pesti srácokra" utal vagy azt mondja, hogy „Mi vagyunk Soros ellenzéke". A baloldal és a liberális értelmiség rendre meg is vádolja konfliktuskeltéssel a jobboldalt, a politikát pedig igyekszik értéksemleges elosztási kérdéssé lefokozni. Eszmék helyett mechanizmus, politizálás helyett „szakértelem", konfliktus helyett posztkommunista–(neo)liberális *status quo*. Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a jobboldal érti a politika természetét, a liberális baloldal viszont meg akarja változtatni azt – előbbi Hobbes, utóbbi Kant örököse.

Daniel Bell 1960-as *The End of Ideology* című kötetében – a '60-as évek végének ideológiai turbulenciája előtt néhány esztendővel – azt állította, hogy a hidegháborús viszonyok, a globalizálódó gazdasági kapcsolatok és a tömegessé váló fogyasztói társadalom körvonalainak kibontakozása közepette a régi ideológiák szavatossága lejárt.[11] Vagyis az 1789-es gyökerű eszmék politikai világnézetté formált rendszere lassacskán okafogyottá válik, hiszen a nyugati kultúrkörben elérték céljaikat. A '60-as évek második felében felerősödő baloldali hullám, amely 1968-ban érte el csúcspontját, illetőleg a Szovjetunió expanzív

külpolitikájának '70-es évekbeli sikerében kulminált, végül eloszlatta azt a nézetet, hogy a világ ideológiai harcai végükhöz közelednének. Sőt! A diáklázadások, a kínai kulturális forradalom, a II. vatikáni zsinat, a dekolonizáció harcai, a Vörös Khmerek hatalomra kerülése és a nyugati jóléti állam körül kialakult vita ugyanis mind-mind azt mutatta, hogy a bal- és jobboldali nézetek reneszánszukat élik. Hamar kiderült tehát, hogy *az eszmék számítanak*. Daniel Bellnek tehát már rövid távon sem volt igaza, de az a meglátása kétségkívül helyesnek bizonyult, hogy az ipari társadalom és a liberális demokrácia az egymást kölcsönösen kizáró eszmék semlegesítésére, de legalábbis közelebb hozására törekszik. Ha tehát nem is saját korában, hanem időben kissé eltolva, mégiscsak igaza lett.

Negyven évvel az amerikai szociológus könyve után az *endism* újabb dokumentációja látott napvilágot. Francis Fukuyama 1989-es *A történelem vége* című cikkét (amely egy washingtoni neokonzervatív konferencián hangzott el az év nyarán, tehát még a berlini fal ledöntése előtt) három év múlva kötetté bővítette, amelyben Nietzsche Zarathustrájának „utolsó emberre" (*letzter Mensch* / *last man*) vonatkozó félelmét a hegeli történetfilozófia kojève-i mutációjának segítségével örömteli kinyilatkoztatássá változtatta.[12] Fukuyama a nagy tettek és felforgató eszmék kimúltát állapította meg, ami után már semmi akadálya sincs annak, hogy a fogyasztásra, a kölcsönös elismerésre és a szabadság globális elterjedésére áhítozó „utolsó ember" megszülessék. Fukuyama alaptétele az volt, hogy a kommunista birodalom összeomlása után a világon egyedüli alternatívaként a liberális demokrácia és a kapitalizmus Amerikában természetesnek számító társbérlete maradt a pályán, amely olyan univerzális értékeket hordoz és képvisel, amelyek a világ összes embere számára – származási, nyelvi, vallási, kulturális különbségeik dacára – elfogadhatók, sőt kívánatosak.

Fukuyama valójában nem a történelem végéről, hanem a világtörténelem beteljesüléséről írt. Hiszen – mint írta – a liberalizmus, amelyen kifejezetten a nyugati, sőt speciálisan amerikai típusú liberalizmust értette, miután az I. világháborúban legyőzte a császári autokráciát, a II. világháborúban a nácizmust és a fasizmust, a hidegháborúban pedig a szovjet típusú kommunizmust, a világ ideológiai porondján egyedül maradt, mindenféle legitim kihívó nélkül (a nacionalizmust és az iszlámot, ekkor még, nem tartotta a globális liberális demokrácia komolyan veendő ellenségének). Amint fogalmazott: *„a gazdasági és politikai liberalizmus egyértelmű diadala. [...] A Nyugat, a nyugati eszme diadala [...] abban nyilvánul meg, hogy teljesen kimerült minden életképes alternatíva a nyugati liberalizmussal szemben. [...] Amit most megélünk, [...] a történelemnek mint olyannak a vége: vagyis az emberiség ideológiai fejlődésének a végpontja, valamint a nyugati liberális demokráciának mint végső kormányzati formának az általános bevezetése.*"[13] Ez volna a „létező világok legjobbikának" a létező világra való kiterjedése.

A hegeli történetfilozófia 1989-ben győzött: akár a nagy elődelméletében a világszellem három, egymásból következő fejlődési szakasza (tézis → antitézis → szintézis), úgy jutott diadalra a jobboldali és baloldali hegelianizmusok, azaz a fasizmus és a szocializmus után annak liberális verziója. A liberális demokrácia és a technológiai haladással átszőtt fogyasztói társadalom, a globális szabadkereskedelem bővülése, az amerikai demokrácia exportja, a „washingtoni konszenzus" Új Világrend (*New World Order*) fölött őrködő intézményeinek (ENSZ, EU, Európai Központi Bank, IMF, Világbank, WTO) zavartalan működése a politikai problémák megold(ód)ását ígérte. Ez a történelmi helyzet jól illeszkedett a *posztmodern állapot*ba, amelyből „ki van zárva a nagy elbeszélésekre való hivatkozás".[14]

A „történelem vége" után

Akár a politikai eszmék kihalását leíró '60-as évekbeli vagy az arra spekuláló '90-es évekbeli könyvek, akár a 21. század első évtizedében érvényesülő, kilúgozottan semleges kormányzati filozófiák programjait vizsgáljuk, rendre azt olvassuk ki belőlük, hogy a jobboldal és a baloldal határainak elmosója s e folyamat nyertese minduntalan a liberalizmus. Nem a baloldal integrálta a jobboldalt vagy fordítva (hisz' ez nem is volna lehetséges), hanem a liberalizmus oldotta fel mindkettőt és olvasztotta őket magába!

A 20. század utolsó és a 21. század első két évtizedében a bal- és a jobboldal liberalizmusnak való kitettsége konfliktuskerülő, lágy, fluid és puha politikai pólusokat eredményezett. A történelmi küzdelmek nyugvópontra juttatása, amelyhez az első lépés az ideológiák vége volt, végül az eszmék tetszhalott állapotba kerülését eredményezte. A szociális érdekvédelemről lemondó baloldal és az értékmentes jobboldal belesimult a neoliberális világrend történelem-utániságát hiánytartalommal kitöltő, semleges történelemnélküliségbe, vagy inkább gyakorlati történelemellenességbe. Ez főleg a nyugat-európai centrumpártok egyneműsödésében és alapító eszméikről való megfelejtkezésében, végül gyakorlati összemosódásukban öltött testet: kereszténydemokrata pártok muszlim képviselőiben, bankok felügyelőbizottságaiban ülő szocialista főtitkárokban, a nyugat-európai EP-képviselők ideológiai, nyelvi, öltözködési hasonulásában vagy magában a Marx-bicentenáriumot megnyitó, jobboldali pártcsaládhoz tartozó Jean-Claude Juncker európai bizottsági elnökségében.

Míg a hidegháború nagy szembenállása az eszmei harcok és az egyes kormányzatok mögött álló filozófia tekintetében is küzdelmet generált, addig a posztbipoláris korban mindez feleslegessé vált. 1989–91 után

a piac–állam kapcsolat megítélése, a globális tendenciák milyensége és a demokrácia terjedésének értékelése töltötte meg az akadémiai lapokat, ezek a témák hatottak a szellemi életre, a politikai gondolkodásra, de a kormányzati cselekvés is ezekre igyekezett választ adni. Ezek a témák márpedig alapvetően a liberalizmusnak kedveztek. Az ideológiákról való lemondást évtizedes késéssel követte a struktúrák kiürülése: az ezredfordulót követően a pártpolitikában is kiüresedés következett be. A bal- és a jobboldal kontúrvesztését, pontosabban a hátterükben meghúzódó alapelvek részleges (?) feladását négy ok segítette elő: 1) bal–jobb kompromisszum alakult ki a „liberális minimum" fraternizációra serkentő senkiföldjén; 2) hiányoztak a nagy formátumú politikai vezetők (akik a politikai PR és a kampánymarketing brandjei mögül kilátszanak s megválasztásuk után sem veszítik el arcukat); 3) semleges, univerzalista, politikai oldalakhoz szigorúan véve nem kötődő témák (a gazdasági válság kezelésének pragmatizmusa, korrupcióellenesség, környezetvédelem, föderális/globális integráció, demokratikus normák és emberi jogok érvényesülése, transzparencia) váltak uralkodóvá; 4) a *liberális kulturális konszenzus* megerősítésére szolgáló erőteljes identitáspolitikai érzékenyítés zajlott (multikulturalizmus, *gender*-ideológia, *queer*-elmélet, LMBTQ-identitás).

Összefoglalva, az 1989-et követő globális liberális hegemónia végcélja egy eszmementes, posztideológiai nyugvópont megteremtése volt, amely a gazdaságban az uralkodó neoliberális gyakorlat alternatívanélküliségét (TINA = *There Is No Alternative*), a kultúrában pedig egy megkérdőjelezhetetlen liberális kánon érvényesítését jelentette. Ha valamikor, ekkoriban az uralkodó eszme az uralkodó osztály eszméje volt. Az ezen dolgozó „progresszív erők" két komponensből álltak: egyfelől a multinacionális érdekek, másfelől a multikulturális értékek képviselőiből. E két pólus teremtette meg a kulturális diverzitásért

lelkesedő *Links-Kapitalismus* (Norbert Borrmann) és a Habermas-féle liberális napirendet terjesztő transznacionális *woke*-nagyvállalatok nem is olyan furcsa szövetségét.[15] A Coca-Cola szivárványos kampánya és a nagytőke hasznos idiótáinak bizonyuló antifasiszták *Willkommens-kulturja* közös platformot jelent.

A bal- és jobboldal fentiekből következő szellemi egyneműsödésére jó példa Nagy-Britannia. Ha elfogadjuk Marx tézisét, amely szerint Franciaország az az ország, ahol minden osztályharcot végigharcoltak, akkor Nagy-Britannia az az ország, amely szigetként mindig a kontinens előtt járt, legyen szó forradalomról (1688), szocialista kormányról (1924), neokonzervatív fordulatról (1979) vagy a neoliberális föderáció keretei közül való távozásról (2016/20). Thatcher 1979-es győzelme korszakos jelentőségű volt, ugyanis akárcsak Amerikában Reagan révén, úgy Nagy Britanniában a Vaslady nyomán a '80-as évek gazdasági és kulturális tekintetben ellenforradalommal ért fel a megelőző évtizedekhez képest. A toryk uralma egészen 1997-ig eltartott, ám ekkor a Munkáspárt fordítani tudott, és Tony Blair révén tíz évig hatalmon is maradt a baloldal, majd Gordon Brown ezt még három évvel megtoldotta. A munkáspárti győzelemhez nem csekély mértékben hozzájáruló ideológus, Anthony Giddens „harmadik útja" (*third way*) – ami az ún. „reflexív modernizáció" elméletébe illeszkedett – nem mást jelentett, mint a thatcheri recept néhány elemének baloldali átvételét, illetve a '80-as, '90-es évek fordulóján kialakult gazdasági konszenzus tiszteletben tartásával a korábbi markáns (már-már szocialisztikus) munkáspárti célok mérséklését.[16] Mindez nagyon illett az utómodernitás '90-es éveit jellemző „történelmi szezonvégbe" (Emil Cioran).

A piac törvényeinek elfogadása, a vállalkozások szabadságának fontossága és az állami szabályozások csökkentése mellett a New Labour fenntartotta fő törekvését, hogy a jóléti állam újraelosztó

mechanizmusa megmaradjon, de a vagyoni egyenlőség helyett az esélyek egyenlőségét megteremtő társadalmi viszonyok jöjjenek létre.[17] (A liberális szociáldemokrácia Nagy-Britannia mellett Bill Clinton révén az Egyesült Államokban, Gerhard Schröder Németországában és fél évtizedig Gyurcsány Ferenc magyarországi *kommunikációs kormányzás*a alatt is érvényesült.) A giddensi stratégia valójában a konzervatívok eredményeire építő és a jobboldal programjából elcsent ígéretek baloldali argumentációja volt; nem oldotta meg a jóléti állam válságát, nem csökkentette a társadalmi leszakadást és a szegénységet, valamint nem növelte a társadalmi kohéziót sem. A változásokat viszont jelezte, hogy a Konzervatív Párt 2010-es győzelméhez az vezetett, hogy David Cameron ezúttal fordítva hajtotta végre a trükköt, és a hosszú munkáspárti kormányzás által kialakított konszenzus fenntartásával és jobboldali korrekciójával vértezte fel pártját, amely miatt annak jobbszélén el is nevezték Blameronnak, Tory Blairnek.[18] A bal- és jobboldalt összemosó brit ideológiai *crossover* tehát összességében 1997 és 2016 között tartott – ebben a húsz évben akár a Konzervatív Párt, akár a Munkáspárt győzött, végeredményben mindig a liberalizmus nyert. Jellemző válaszcsapásnak tekinthető, hogy a torykat új utakra (az országot pedig az Európai Unióból ki) az extravagáns Boris Johnson vezette, a Munkáspártot pedig az a Jeremy Corbyn próbálta egy ósdi recepttel megújítani, akinek társadalom- és gazdaságfelfogása annyival volt elmaradva korunktól, mintha valaki a másik oldalon a viktoriánus erkölcsöket akarná visszahozni.

A liberalizmus csapdájából végül az Európai Unióból való kiválás kérdése húzta ki a szigetországot: az ennek nyomán kialakult konfliktus alapvetően átrendezte a politikai mezőt, a lokális–globális, nép–elit, nemzeti–nemzetközi törésvonalakkal írva felül a liberalizmus eszmei *tabula rasá*ját. A helyit és nemzetit védelmező jobboldal előbb ébredt:

a kilépés pártjára állók (toryk – Johnson, UKIP/Brexit Párt – Nigel Farage) 2019 végére végül győzelmet arattak, a Liberális Demokraták és a maradáspárti Munkáspárt történelmi vereséget szenvedett. 2020-ra bebizonyosodott, hogy az EU-ból ki lehet lépni – van alternatíva. Ami Nagy-Britanniában az uniós integráció és az Egyesült Államokban a globális rendszer gazdasági árnyoldala volt, az a kontinensen a bevándorlás kérdése lett, s amelyik jobboldali párt (például a Fidesz, az olasz Liga, az Osztrák Néppárt, a spanyol Vox vagy a lengyel Jog és Igazságosság [PiS]) erre nemzeti/szuverenista választ adott, sikereket ért el. Az egyes kampányok jelszavai tökéletesen kifejezték, mit akar az új jobboldal: *Vegyük vissza az irányítást*; *Make America Great Again*; *Elsők az olaszok*; *Nekünk Magyarország az első*; *STOP Soros*. Minden, korunkban felvetődő politikai probléma a hidegháborút követő liberális konszenzus megkérdőjelezéséhez kötődik, kapcsolódjon akár a nemzetközi rendszer és a globális integráció vagy a föderális intézmények és a nemzetállam joghatósága, akár a gazdaság szerkezete és a javak elosztása vagy az identitás és a népességösszetétel ügyéhez.

A jobb- és a baloldal közötti különbségek elmosása az elmúlt harminc évben általános törekvés volt, amelyet bizonyít, hogy 1989 után a liberális gondolat egyre inkább áthatotta a baloldalt, amely elfogadta a neoliberális konszenzust és az állami tulajdon védelme helyett a privatizáció menedzsere lett, a nyugat-európai néppártok pedig feladták a ’80-as években még rájuk jellemző kulturális rekonstrukció programját. Elsőként a baloldalon hagyott hullafoltokat az eszmei kiüresedés, aminek következtében mára csak a folt látható, a baloldal egyre kevésbé. Nemcsak itthon, hanem Közép-Európa-szerte és Nyugaton is elbizonytalanodóban van a II. világháború után formát öltő modern szociáldemokrácia, választói pedig egyre inkább a nemzeti, szuverenista pártokat (AfD, Fidesz, Nemzeti Gyűlés, Liga, Osztrák Szabadságpárt,

PiS) választják, mivel azok szociális érdekeiket és kulturális értékeiket is megvédik a kozmopolita-globalista liberális elit ellenében, amelyhez a baloldal időközben hozzáhasonult. A nyugati kereszténydemokrácia kis késéssel követte egykori nagy ellenlábasát az elszürkülésben, és a politikai korrektség, a melegjogok, valamint a bevándorlás támogatása és a neoliberális konszenzus fenntartása által kikövezett útra lépett, szintén elvesztve szociális leszakadástól tartó és/vagy kulturálisan konzervatív szavazóit (ennek tipikus példája a lengyel Polgári Platform, a Merkel-korszak CDU-ja és az Európai Néppárt derékhada).

A Fukuyama könyvének megjelenése után alig tíz évvel bekövetkező szeptember 11-ei terrortámadás keserű ébredéssel járt: kiderült, hogy sem a konfliktusok, sem a szembenállás intenzitása nem változott, csupán a nyugati, kapitalista világ és a keleti, kommunista blokk közötti feszültséget a transzatlanti globalizációs modell és az iszlamista univerzalizáció összeütközése váltotta fel. A „történelem vége" után előbb a civilizációk, majd a különböző globalizációs modellek csaptak össze egymással.[19] A történelem nyugvópontra jutása tehát illúzió volt, az *endism-talk* a 2010-es évekre végérvényesen befejeződött, napjainkban pedig az is világossá vált, hogy ha valaminek vége van, akkor az éppenséggel a liberalizmus.[20] Amely eleinte az önbizalmát vesztette el, majd a játszmát is. A világ a 21. század új évtizedének elején átlépett egy posztliberális korba, amely a liberalizmus alkonyán túl immár világrendszerváltást ígér.

A globalizáció szerkezeti válsága a 2008-as gazdasági világválságtól kezdve, a migrációs krízis 2015-ös láthatóvá válásával és a 2016. év trendfordulót jelző eseményeivel (Brexit-népszavazás eredménye, Donald Trump elnökké választása) kísérve, deglobalizációs jelenségekhez vezetett. A politika középpontjába újra egy-egy konfliktus került, melyek a nemzet/állam–globalizáció és a nép–elit ellentéte

körül forogtak, és rövidesen egymásra vetültek. E fordulópont jelentőségére a legjobb bizonyíték, hogy magában az Egyesült Államokban, a washingtoni konszenzus otthonában bomlott meg az összhang, amikor a Republikánus Pártban uralkodó libertárius és a Demokrata Pártban uralkodó – ideológiailag előbbivel közös tőről fakadó – liberális főáram nagykoalíciójával szemben bontakozott ki lázadás, méghozzá itt is (Trump), ott is (Bernie Sanders). A menedzseri-értelmiségi elit ellenében ható, *alulról jövő lázadás jobbról érkezik*, amikor nemcsak gazdasági oldalról fogalmaz meg alapvető kritikát (a munkahelyek kiszervezése és a szabadkereskedelem ellenében), hanem kulturális térre is átviszi az elitellenességet (a nemzeti identitás védelmében).[21] Az elmúlt évtizedben a közösségi elvárások előtérbe kerülésével kialakult egy *értékvezérelt és érdekvédő jobboldal*, amely a magára találni képtelen (hiszen a liberális hegemónia elvárásaitól szabadulni nem tudó) baloldal kezéből kiragadta a kezdeményezést. A kortárs populizmus valójában nem mást jelent, mint a többség szociális *és* kulturális igényeinek és döntéseinek nemzeti *és* demokratikus keretek közötti gyakorlását. A „politika halála" (Ernesto Laclau) után annak visszatérését.

A 2010-es évek második felének azon jelenségei (a Brexit-referendum kimenetele, a Liga és az Öt Csillag Mozgalom koalíciója, a *gilets jaunes*-mozgalom), amelyek a bal- és a jobboldal újjáéledésére és alkalmasint közeledésére mutattak, éppen azért számítottak „barbárságnak", mert a liberális konszenzus felmondását jelentették – ugyanis a bal- és jobboldalnak azon pillérein át építettek hidat egymás felé, amelyek mindkettőben a liberalizmus értékeit kérdőjelezik meg és gyakorlatát tagadják (persze, más és más okokból). A liberális rend elleni, alkalomadtán közös bal- *és* jobboldali lázadás – amelyet reflektálatlanul „populizmusnak" neveznek – azonban nem jelenti azt, hogy egy-egy

politikai csoportról ne lehetne eldönteni, hogy inkább bal- *vagy* jobboldali. Ráadásul, ha egy rögtönzött *taktikai* szövetség során néhanapján összekapcsolódni is látjuk a jobboldali értékeket (nemzet/állam, család, haza) és a baloldaliakat (szolidaritás, munka, közösségiség) képviselőket, mintha a nemzetközi tőkepiac, a rajta spekuláló globalisták és a kozmopolita elitcsoportok ellenében csak az *új jobboldal* gondolná komolyan a *stratégiai* harcot. A posztmarxista elemző kénytelen is regisztrálni, hogy a globalizáció és a neoliberális elit kritikája tekintetében egyértelmű, hogy „a radikális-forradalmi baloldal helyett végül a»forradalmi konzervatív« populista jobboldalnak sikerült betöltenie" a rendszeralternatíva szerepét, a szabadelvű pedig regisztrálja, hogy manapság „nemzeti alapon létezik a globalizációkritika".[22] S valóban: Európa-szerte tapasztaljuk, hogy a baloldal minduntalan behódol a liberális főáramnak, amely elsősorban kulturális kódokon keresztül tartja fogva (antifasizmus, antirasszizmus, emberi jogok, identitáspolitika). Miután *ez* a jobboldal átvállalta a klasszikus baloldali törekvéseket is, minden esélye megvan arra, hogy a társadalom széles körének érték- és érdekegyesítésével „történelmi blokkot" (Gramsci) hozzon létre; amire a legutóbbi öt–tíz év választásföldrajzi térképei bizonyítékot is szolgáltatnak a metropoliszok ellenében kialakuló vidéki, nagyvárosi lakótelepi és kisvárosi társadalmi koalíció körvonalazódásával.

A 2020. év három nagy jelentőségű eseménnyel vette kezdetét: a Szenátusban elbukott a Trump elleni *impeachment*-eljárás, Nagy-Britannia hosszas halasztgatás után végrehajtotta a népakaratot és kilépett az Európai Unióból, végül a Kínából érkező koronavírus-járvány elleni küzdelemben a nemzetállamok világszerte olyan intézkedéseket hoztak (állami ellenőrzés fokozása, határzár, hatósági árszabás, központi tájékoztatás, mentőcsomagok), amelyek a globális-föderális intézményeket vagy megkerülték, avagy egyenesen létükben tagadták

őket. Ezzel a nem várt fordulattal a nemzeti és állami keretek megerősödtek, az őket képviselő erők pedig a politika középpontjába kerültek és viszonyítási ponttá váltak. Mostantól *a világ a nemzetek körül forog*, és nem a nemzetek keringenek a globális rend nehezen meghatározható középpontja körül.

Noha igaz, hogy a 21. század első évtizedeiben olyan törésvonalak kerültek előtérbe, amelyek a politikai konfliktusokat az elmúlt kétszázharminc évben strukturáló értékcsoportok (amelyeket közönségesen ideológiáknak vagy politikai eszméknek nevezünk) közötti ellentéteket így vagy úgy elhalványítani látszanak, a hagyományosan jobb- és baloldalnak nevezett pólusok továbbra is szervezik az értékek körüli konfrontációt. És bár a migráció és az őshonos kultúrák érdekvédelme, a nemzetközi intézmények és a nemzeti szuverenitás demokratikus letéteményesei közötti konfliktus, vagy a globális és a lokális erők egymásnak feszülése a hagyományos jobb- és baloldal között érdekazonosságot is teremthetne – méghozzá éppenséggel a (neo)liberális kurzus globális hegemóniája ellenében, afféle „keresztfrontot" (Benedikt Kaiser) hozva létre köztük –, e kettő mégiscsak lényegileg eltérő ismeretelméleti és antopológiai alapjai továbbra is tagadhatatlanok. Túlságosan egyszerű volna a szabadság *vagy* az egyenlőség előbbre helyezésére szűkíteni eltérésüket, esetleg idealizmusra *vagy* materializmusra egyszerűsíteni ellentétüket – ez ugyanis még ennél is mélyebbről fakad! Különbségüket meghaladni lehetetlen, és nem is szükséges.

Honnan jön a jobb, merre megy a bal?

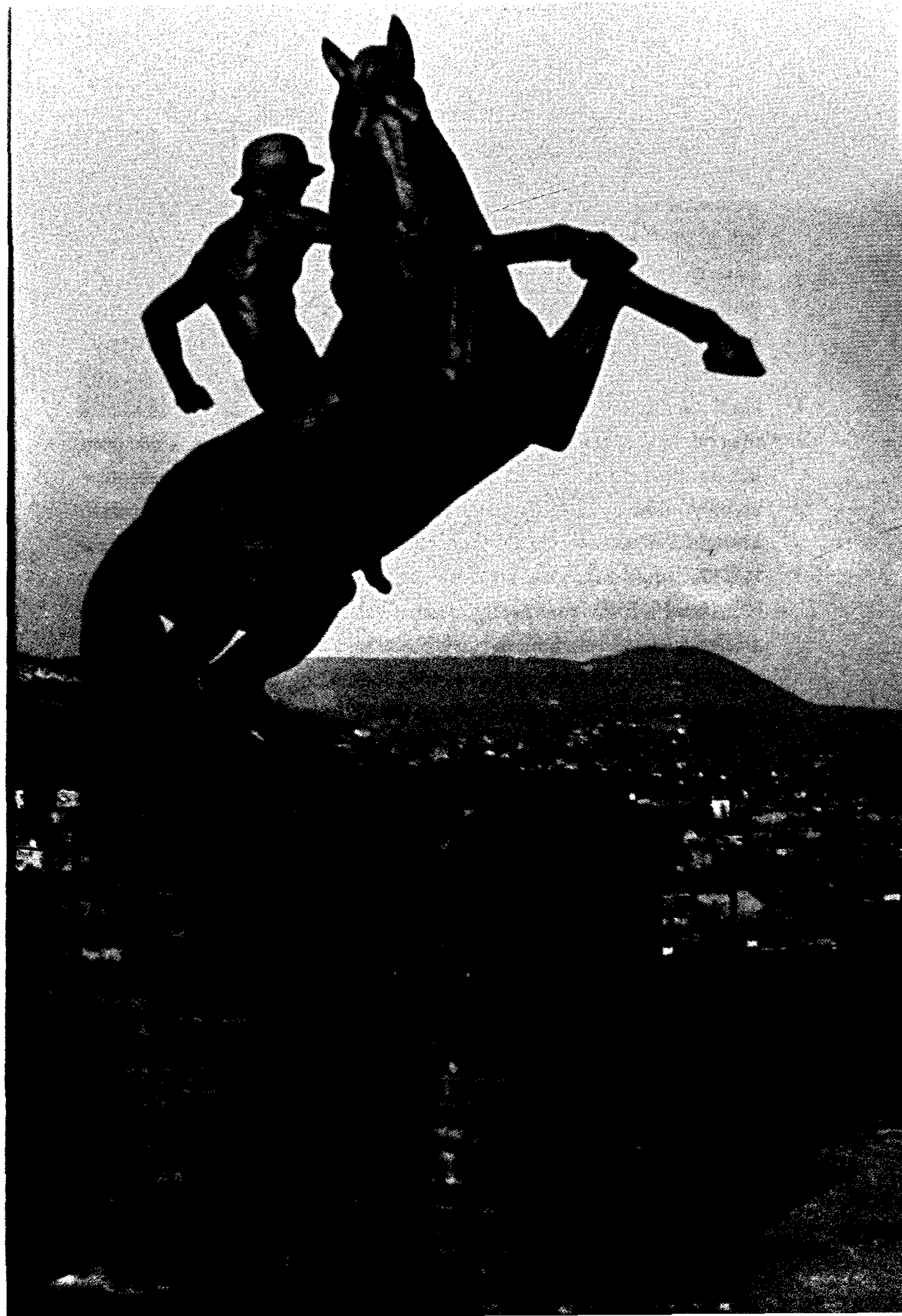
A bal- és a jobboldal nem csupán a pozíciók esetleges történeti kijelöléséből ered, noha rögzülésük és a politikai kultúrában betöltött helyük valóban az 1789 utáni francia nemzetgyűlés kormánypárti és ellenzéki padsorainak elhelyezkedésére megy vissza. Mivel „ez a székfoglalás és mezőválasztás a pártok között nem volt csak kényelmi szempont és puszta véletlen, ebben az egyszerű tömörülésben már volt valami védekező szándék vagy támadási kedv", nem alkalmi, hanem metafizikai választás eredményeként alakult ki.[23] Már a Forum Romanumon is a jobboldalra álltak az előterjesztett javaslattal egyetértők, balra pedig az ellenzők, Franciaországban pedig ma is a bal part a Bal Párt, hiszen Sartre kulturális örökösei máig a Párizst átszelő Szajna nyugati oldalán (*rive gauche*) élnek. Ha nehéz is rögtön megállapítani a jobb- és baloldal pontos mibenlétét, senki sem habozna, ha hirtelenjében Augustust és Ferenc Józsefet vagy Münzer Tamást és Robespierre-t el kellene helyeznie.

A jobboldal (*Recht, right, destra, droite, derecho, правый [pravij]*) és a baloldal (*Links, left, sinistra, gauche, izquierda, левый [levij]*) etimológiája a nagy európai nyelveken hasonló konnotációkat vonz. A monarchista-katolikus Erik von Kuehnelt-Leddihn nehezen lefordítható aforizmája szerint „*the Right is right*", ami nagyjából annyit jelent, hogy a jobboldal a jobb s neki van igaza. Arthur Moeller van den Bruck ennél sokkal többet megállapító sora szerint „a baloldalé az ész, a jobboldalé a megértés".[24]

A *mindenkori jobboldal* a jog (az indoeurópai szótövek kivétel nélkül ezt hordozzák), a törvény és a fennálló rend védelmére mozgósító politikai oldalt jelentette, míg az *örök baloldal* az ezt ellenző, ellenzéki (op)pozíciót jelölte, amely az egyenlőség pártján áll. Előbbi

Az erdélyi 2-es (székely) huszárok hősi emlékműve (Petri Lajos, 1935) a Tóth Árpád sétányon, a budai Várban *(Fortepan)*

természetes eszmei szövetségese a konzervativizmus, melynek hívei az átöröklött – és kipróbált – *hagyomány*ok védelmezését és a szükséges, de lassú változásnak („fontolva haladás" – gróf Dessewffy Aurél) ehhez való hozzáigazítását támogatják. Utóbbi ellenben gyakran rendszeres és szervezett ideológia (liberalizmus, szocializmus, kommunizmus) mentén akar eljárni, amely tervszerűségével és módszertanával egy kijelölt cél felé való *haladás*t valósít meg, és sokat ad az eszközkérdés megválaszolására („Mi a teendő?" – Lenin). Bár egy eszme, különösen két politikai pozíció majd' negyed évezredes történetének áttekintése szabályt felfüggesztő árnyalatok, különleges átfedések, szórakoztató kivételek jelenlétével jár, általánosságban elmondható, hogy *a jobboldal inkább a múlt, a baloldal viszont a jövő pártján áll.*

Amint a francia nemzetgyűlésben való egykori elhelyezkedés sem a véletlen műve volt, hanem legalább évszázados előzmények következménye, ha nem az emberi tájékozódás öröktől fogva adott, de 1789-ben nem tudatosult rendje diktálta, úgy a bal- és a jobboldal pozíciójának lokalizálása is önmagánál jócskán túlmutató jelentéssel bír. Ha nem is rögtön tartalmilag, hanem csak szerkezetileg vizsgáljuk a két pozíciót, akkor azt látjuk, hogy a jobboldaliság és a baloldaliság közül előbbi függőleges, utóbbi vízszintes. A jobb- vagy baloldaliság tényleges tartalmáról ezzel még semmi nem mondunk, ugyanakkor a helyzet lokalizálásával olyan megszorítást alkalmazunk, amely már komoly eszmei, politikai következményekkel jár *(1. ábra)*. Ha a két oldalt ekként fogjuk fel, akkor ez az esszencialista/filozófiai nézőpont jóval többet árul el a politika valóságáról és akár hétköznapi vitáiról is, mint a szokványos, felületes politológiai magyarázatok.

	BALOLDAL	**JOBBOLDAL**
TÉR	globális horizont	helyi fókusz
IDŐ	haladás	változás
VERTIKÁLIS	egyenlőség	hierarchia
HORIZONTÁLIS	mobilitás	stabilitás
FOGALMISÁG	absztrakt	konkrét

***1. ábra:** A baloldal és a jobboldal mint pozíció*

A fentiek alapján körvonalazható *jobboldali rend* olyan körülmények között figyelhető meg igazán, amely a felforgatott, önkényesen megváltoztatott átöröklött viszonyok – sohasem teljes körű – visszaállítása után alakul ki. Ilyen volt a Szent Szövetség korszaka (1815–1848), a '20-as évek Amerikája, különösen Calvin Coolidge 1923 és 1929 között tartó adminisztrációja alatt, az 1918/19-es összeomlást követő évtizedes Bethlen-konszolidáció (1921–31), António de Oliveira Salazar portugáliai miniszterelnöksége (1932–68) és a spanyol polgárháborút követő Franco-rezsim (1939–75), a II. világháború utáni német újjáépítés Adenauer kancellársága idején (1949–63) és az amerikai '50-es évek Eisenhower-adminisztrációja (1953–61) vagy Charles de Gaulle elnöksége az V. francia köztársaság első évtizedében (1959–69). E viszonyok között figyelhető meg igazán a jobboldaliság érvényesülése, amely lassú építkezést, megfontolt fejlődést, biztonságot, a rend védelmét ígéri; de a megmerevedés, a szükséges változásoktól való ódzkodás, az egyszer és mindenkorra adottnak gondolt rend már-már csökönyös védelmezése is jellemezheti. A rend, a stabilitás, a folyamatosság, az „örök dolgok" (Russell Kirk) állandósága legalább annyira fontos a jobboldali pozíció számára, mint az öröklött viszonyok óvatos formálása, éppen azért, hogy azok *lényege* maradjon meg, és se meg ne kövüljön, se az idő

árja ne mossa el. Ezek a törekvések akár választási jelszavakba is sűrűsödhetnek: *Csak semmi kísérletezés!* (Adenauer, 1957), *Törvény és rend* (Nixon, 1968), *Reform igen, káosz nem* (de Gaulle, 1968), *Nyugodt erő* (Antall József, 1990), *Folytatjuk!* (Orbán Viktor, 2014). *Aki felelősségteljes, az a konzervatívokra szavaz* – írták 1966-ban választási plakátjukra a voksolást másfélmilliós szavazatkülönbséggel végül elveszítő toryk...

Ha jobb- és baloldaliság tartalmi kérdését vizsgáljuk, akkor érdemes elővenni a II. világháború előestéjén a liberális (kifejezetten szabadkereskedelem-párti) Cobden Szövetség lapjában közölt vitát a két oldal mibenlétéről. A legértékesebb és ma is érvényes hozzászólók a bal- és a jobboldalt állandó állapotnak tételezték. Halasy-Nagy József filozófus, a pécsi egyetem tanára szerint *„a jobboldaliság annyit jelent, hogy hiszek valami* örök változatlan rend*ben, melynek megvalósítása magamban és környezetemben kötelességem, sőt hivatásom. Ez a Rend több mint az ember által alkotott rend."* A szociáldemokrata Fejtő Ferenc úgy írt, hogy *„a baloldal az emberi személyiséget, annak* lehető legnagyobb fokú *szabadságát* [...] *tekinti a politikai s gazdasági fejlődés végcéljának, ennek az útjából akar elhárítani minden akadályt, hagyományos kötöttséget s előítéletet".* Ignotus Pál, a *Szép Szó* alapítója és József Attila melletti társszerkesztője, a *Nyugat* munkatársa szerint *„baloldalinak nevezünk minden olyan törekvést, amely az élet lehetőségeinek minél több ember számára való minél szélesebbkörű kiterjesztésére irányul".*[25] Politikai ellenfogalmaik szerint tehát feszültség áll fenn egy örök hierarchia és a folyamatos haladás között, a jogokat származtató kötelesség és az alanyi jogon járó jog között, a rend és a szabadság között. Nem sokkal korábban egy magyar jogbölcselő a konzervatív–liberális ellentét nyelvére lefordítva e szembenállást, így fogalmazott: *„A konzervatív elv mindig az összességből indul ki,* [...] *A liberalismus* [...] *az egyén érdekeinek*

kielégítését előrébb valónak tartja, mint az összességét."[26] Vagyis az individualizmus–közösségiség megkülönböztetésén is túlmenően az Egy és a Több felől definiált, ezzel ajándékozva a legvégsőbb politikafilozófiai perspektívát a kérdésnek. Egy hatvan évvel későbbi amerikai megfogalmazás ehhez nagyon hasonló ellentétpárokkal jelölte a konzervatív és a liberális elv közötti különbséget: közösség–állam, Isten–szekularizmus, kötelesség–jog, republikánus (erény)–demokrata (egyenlőség).[27]

Az előbbieknél szakszerűbb politikatudományi magyarázat szerint, amennyiben a politikai bal- és a jobboldal mögé tekintünk, kézzelfoghatóbban tetten érhetjük az őket elválasztó filozófiai nézőpontkülönbségeket. Két, elköteleződését egyértelműen vállaló szerző, az ókatolikus-konzervatív Molnár Tamás (1921–2010) és a demokratikus marxista Norberto Bobbio is erre a következtetésre jutott. A két oldal alapelvein túl abban is egyetértettek, hogy ezek különbözőségét továbbra is meg kell őrizni.

A magyar filozófus szerint a baloldal „célkitűzése a forradalomban összpontosul", történetfilozófiai kiindulópontja szerint a múlt folyamatosan eltörlődik az állandó haladás következtében, amelynek végcélja az ember teljes autonómiájának kivívása. Ezzel szemben a jobboldal „kedvelt állapota a rend, a hierarchikus gondolat, a csendes reform, a hosszú lejáratú immobilitás", így a jobboldal szerint a dolgoknak állandó természetük van, a baloldal szerint viszont olyan, hogy „dolgok", nincsenek is, csak folyamatok vannak. Alapelveikből következik politikai programjaik eltérése. A baloldal vágyott állapota a folytonos előre mozgás, az állandóság hiánya, végcélja pedig valamilyen utópikus állapot, ahol a világ s benne az emberi természet valamennyi tökéletlen tulajdonsága és következménye (egyenlőtlenség, igazságtalanság, kizsákmányolás, elnyomás, bűn, gyűlölet, nyomor, méltánytalanság) örökre a múlté lesz. Ezzel szemben a jobboldal szerint a múlt az értékes

tartalom, hiszen benne sűrűsödik össze a mással nem helyettesíthető hagyomány, a tapasztalat. Ennélfogva a jobboldal leginkább a kialakult szokások, a hierarchia, a közösség rituáléi által szentesített rend közepette érzi otthon magát, a változtatást pedig vagy vonakodva fogadja – hiszen nem azt látja benne, ami jót majd hoz, hanem amit a megszokottból elvesz –, vagy lassú és csendes javítás révén kívánja lebonyolítani. *„A baloldali lista végtelen; a jobboldalon nincs lista, legfeljebb a baloldali lista kritikája"* – állapítja meg Molnár Tamás.[28] Tradicionalisták és progresszívek, maradók és haladók, konzerválók és modernizálók örök ellentéte ez.

Az olasz politológus szintén meghatározó és áthághatatlan különbségeket állapít meg a bal- és a jobboldal ideáltipikus változatai között. E különbség, mint írja, olyan régi, mint a patríciusok és a plebejusok, a guelfek és a ghibellinek, a whigek és a toryk konfliktusai. Az egyenlőség és az egyenlőtlenség, illetőleg a szabadság és a tekintély ellentétpárjaival dolgozva Bobbio úgy véli, hogy az előbbi alapvető különbségként választja el a bal- és a jobboldalt, utóbbi pedig ezeken belül hozza létre a mérsékelt és a szélsőséges változatokat. Eközben a baloldal és a jobboldal között elhelyezkedő egyensúlyozó, középen álló centrumot egyenesen vesztes pozíciónak minősíti. Bobbio felfogása szerint a jobboldal az egyenlőtlenségeket az emberi természet öröktől fogva adott és megváltoztathatatlan részének tekinti, ahogyan a világ sokféleségét is, és az egymástól különböző dolgok közötti különbségtétel fontosságát, valamint hierarchikus (a szó ógörög eredetije „szent rendet" jelent) elrendezettségüket is legitimnek tartja. Ezzel szemben a baloldalra az egyenlősítés, a felszabadítás vágya, a hasonlóvá tevés törekvése jellemző. A két pozíció között tehát a különbség már-már ontológiai, de minimum ismeretelméleti és történetfilozófiai.[29] Vagyis filozófiailag kibékíthetetlen – következetes végiggondolásuk ugyanis kizárja egymást.

Kettejük véleményét úgy foglalhatjuk össze, hogy tipikus baloldali gondolat valamennyi természeti, társadalmi, gazdasági vagy kulturális hátrány orvoslása, amely egyenlőtlenségek elleni harc számára egyetlen háború megannyi, egymással összefüggésben álló csatája. Ezzel szemben a *jobboldal magasabb szempontból* azt jelenti, hogy tudomásul vesszük: az állandóság és a folytonosság, a biztonságot nyújtó otthonosság és ismerősség világunk szilárd kapaszkodóit jelentik. Az egyszer és mindenkorra leszögezett igazságok és a tovább már nem bontható bizonyosságok olyasmikben érhetők tetten, mint a rend szeretete, a különbözőségek funkcionalitása vagy a lassú változások érvényessége. Jobboldalinak lenni azt jelenti, hogy nem a folyton elodázott tökéletességben (ami az emberi viszonyok között különben sem lehetséges), hanem a tökéletlen, de *részben* legalább felügyeletünk alatt álló „itt és most" állapotában élünk. A természet egyszer és mindenkorra adott rendjének elfogadása és a törvényeibe való belenyugvás védelmet nyújt, s annak derűjével tölt el, hogy a világban végső soron rend van.

Az amerikai konzervativizmus legeredetibb gondolkodója, a „konzervatív populista" Willmoore Kendall (1909–1967) a '60-as évek legelején feltűnést keltett abbéli véleményével, amely szerint a liberalizmus és a konzervativizmus az Egyesült Államokban egymást kezdettől fogva kölcsönösen átható gondolatköre valójában egy frontvonal két oldalán helyezkedik el. Kendall kompromisszummentes megkülönböztetése szerint a *status quót* őrző konzervativizmus öntudatlanul reagál és maximum helyi ellenállásokat fejt ki az egyenlőség megvalósítására folyvást törekvő liberalizmussal szemben, amely az élet minden területén valóságos forradalommal akar új rendet bevezetni az országban: *„E csatavonal egy éppen zajló háború frontvonala. A liberális csapatok a vonal bal oldalán sorakoznak fel* [...], *a konzervatívok pedig a jobb oldalon."*[30] Az eleve adott rendet kihívásként érő liberális forradalom

Kendall nézete szerint végső célként az egyenlőséget tűzte ki, amellyel szemben a konzervativizmus áll. Kendall tétele itt abból a szempontból érdekes, hogy szintén megmutatja: a baloldal és a jobboldal törekvései nem összemoshatók, hiszen a háttérben az egyenlőségről (tehát végső soron egy lételméleti kérdésről) folyó kibékíthetetlen vitájuk áll.

Tőkéczki László megkülönböztetésével könnyen integrálhatjuk az eddigi bölcseleti és politikai érveket. Szerinte a jobboldal „feltételez egy eleve adott teremtői természeti rendet, amely örök, illetve nagyon tartós", ezért az egyes ember és a társadalom rendje e nehezen vagy sehogyan sem megváltoztatható keretek között „alakul át, de inkább csak módosul". Éppen ezért *a jobboldal világhoz való természetes hozzáállása a konzervativizmus*, amely tartózkodik az emberi ész kizárólagosságától és a körülvevő valóság teljes átalakításának tervétől. Ezzel szemben, folytatja, „a baloldali gondolkodás alapelveit az ember és az emberi ész, tudás önmegváltó hitében találjuk", amely önhitten úgy hiszi, hogy „tudja a tökéletes strukturális, módszerbeli, vagyis tudományos megoldásokat". Emiatt a baloldal egyetemes horizontú, ellenszenvvel viseltetik minden, végső célját akadályozó adottsággal szemben, s olyan programot valósít meg, amely végtelen haladást ígér.[31]

Mi a jobb?

Az esztétikum alkalomadtán politikai kategória, a formák és a vizualitás világa sok esetben kevésbé szabatosan, de pontosabban adja vissza a bal és a jobb közötti tartalmi különbséget, mint a politológiai és eszmetörténeti (szak)irodalom. A jobb és a bal úgy viszonyul egymáshoz, mintha azt a kérdést tennénk fel, hogy

Hobbes	*vagy*	Kant
Jung	*vagy*	Freud
Dalí	*vagy*	Picasso
Truffaut	*vagy*	Godard
Bradbury	*vagy*	Asimov.

Az esztétika mellett a nemzetközi kapcsolatok elmélete is olyan perspektívát kínál, amely világos elválasztást ígér a vizsgált kérdésben. A világpolitika folyását a világbéke felől szemlélő idealista nézet és az államok közötti hatalmi harc jegyében vizsgálódó realista iskola ellentétét a liberális és a konzervatív antropológiai szemlélet különbségében is megragadhatjuk, végső soron tehát a világ baloldali és jobboldali nézőpontjára vezethetjük vissza.[32] Ha a liberalizmus és konzervativizmus, vagy tágabban a bal- és a jobboldal nézeteit ezen keresztül vizsgáljuk, akkor a két felfogás eltérő értékválasztásait kinagyítva (mintegy radikalizálva), ráadásul a legtágasabb perspektívában érhetjük tetten.

Immanuel Kant az „erkölcsi imperatívusz" érvényesülését nemcsak az egyes személyek közötti magánviszonylatokban, hanem az állam és a társadalom belső rendjében is érvényre kívánta juttatni, de ennél jóval tovább is ment, amikor az államok közötti hatalmi konfliktusokat egy világkormány által felügyelt világbéke révén gondolta megszüntetni.[33] Kant úgy vélte, hogy a történelem nyugvópontra juttatásához egyfelől a szekularizált erkölcsi elvek egyszerre individuális és univerzális érvényesülése, másfelől ennek valamilyen intézményesített formája szükséges. A kantiánus világbéke elképzelése hasonló a baloldali emberképhez, hiszen mindkettő abból az előfeltételezésből indul ki, hogy az ember alapvetően jó, de ha nem, akkor azzá tehető, nevelhető, akár erre is kényszerítendő. Az univerzális béke és az anyagi, illetve erkölcsi javak világméretű egyenlő elosztása különböző praktikák és módszerek

segítségével megvalósítható, sőt kívánatos is, hogy megvalósuljon. Ezzel szemben áll Hobbes világa, amelyben az ember éppen ellenkező természettel bír, ugyanis egymás közötti viszonyait a versengés és a hatalomért folytatott harc jellemzi. Ezt a zabolátlan küzdelmet a polgárháború elkerülése végett az állam eszközével meg kell akadályozni, ugyanakkor Hobbes korántsem gondolt arra, hogy a társadalmi béke és az azt fenntartó központi hatalom gyakorlata az államok közötti viszonyokra is kiterjeszthető volna.[34] Vagyis éles különbséget tett a hatalomért folyó harc két színtere között: amit az államon belül kívánatosnak tartott, azt az államok között el sem tudta/akarta képzelni.

A kantiánus *ewige Friede* és a hobbesi *homo homini lupus* közötti különbség az ember megváltoztathatóságának kérdésében rejlik: az angol polgárháború viszonyai között keletkezett *Leviathán* (1651) az emberi természetet alapvetően konfliktusos jellegűnek tartotta, és ahhoz, hogy társadalom egyáltalán létezhessen, az államnak a hatalmat és az erőszakot monopolizáló eszközét javasolta igénybe venni, ugyanakkor a konfliktus teljes (azaz univerzális) felszámolására és a világbéke lehetőségére nem gondolt. Ezzel szemben a felvilágosodás németországi animátora *Az örök békében* (1795) szükségesnek, mert morálisan az egyetlen vállalható opciónak a számos szörnyűségre vezető konfliktusok megszüntetését tartotta, amelyet az individuális szint mellett planetáris méretekben is elgondolhatónak, elgondolandónak, sőt megvalósítandónak tartott.

A teleológiai realizmus (= antropológiai pesszimizmus) talaján álló Hobbes és az *Aufklärung* optimista emberképét osztó Kant felfogása úgy áll szemben egymással, mint a konzervatív és a liberális elv, vagyis a jobboldal és a baloldal. A két felfogás közötti különbség a politikai pozíciókra is átvihető, hiszen míg Hobbes (jobboldali, konzervatív) világában az emberi cselekvés korlátozott érvénnyel bír, a természet

határait nem lehet bármeddig visszaszorítani, a konfliktusokat el kell fogadni (bár amennyire lehetséges, csökkenteni kell intenzitásukat); addig Kant (baloldali, liberális) világában a természet megváltoztatható és morálisan meg is parancsolt, hogy változtassunk a dolgok menetén, mégpedig morális-racionális belátással és intézményekkel (világpolgárjog, republikánus berendezkedés, államok föderációja, teljes leszerelés, nyilvánosság ereje, értelmiségi diszkusszió).

Arra, hogy a politikai pozíció és a belpolitikai pártállás nem mindig fedi egymást, jó példa az amerikai demokráciaexport doktrínája alapján cselekvő republikánus Bush-adminisztráció afganisztáni és iraki beavatkozása, amelyet a wilsoni misszió („tegyük biztonságossá a világot a demokrácia számára") unipoláris erőszakkal való beteljesítése motivált. Ezt megelőzően az idősebb Bush- és a Clinton-féle adminisztrációk, ezt követően pedig az Obama-adminisztráció hasonlóképpen cselekedett, csak az eszközük volt más (beavatkozás ENSZ-felhatalmazással, humanitárius intervenció, háború NATO-kötelékben, a „színes forradalmak" és az „arab tavasz" támogatása). Mindez arra utal, hogy negyedszázadon keresztül, 1991 és 2016 között – az adminisztrációk pártállásától függetlenül! – az Egyesült Államok külügyi vezetése hobbesi eszközökkel akart kantiánus célt megvalósítani, ami a két külön világból származó összeférhetetlen elvek kényszerházasítása miatt világszerte torszülötteket eredményezett, Jugoszláviától kezdve Afganisztánon és Irakon át Líbiáig. Ez a hosszú ciklus azonban inkább kivétel volt, mintsem szabály. A nemzetközi elméletek két nagy iskoláját művelők közül az idealisták rendre politikailag liberálisok és demokrata párti adminisztrációk tanácsadóiként szolgálnak (Zbigniew Brzezinski, Joseph Nye, Robert Keohane), a realisták viszont konzervatívok és a republikánus holdudvarhoz tartoznak (Hans Morgenthau, Reinhold Niebuhr, Kenneth Waltz, Henry Kissinger, John J. Mearsheimer).

E. H. Carr, brit diplomata és történész a '30-as évek végén a nemzetközi élet átrendeződéséről írott meghatározó művében úgy vélte, hogy az idealista és a realista nemzetközi iskolák alapvető különbsége a világhoz való hozzáállás két eltérő módjából fakad. Míg az első abból indul ki, hogy a világ dolgai végleg elrendezhetők, és erre fűzi fel a világ adott rendjének megváltoztatási szándékát (*Sollen*), addig utóbbi a valóság – morális, anyagi, fizikai – szűkösségéből indul ki, és elfogadja a természet egyenlőtlenségek által áthatott rendjét, gondolkodását pedig az adott valósághoz igazítja, ennek keretein belül mozog (*Sein*). *„Az utópista szükségképpen voluntarista: a valóság többé-kevésbé radikális megváltoztathatóságában hisz, és az utópia megvalósítását akarat kérdésének tekinti. A realista a fejlődés folyamatát előzményekhez köti, amelyek megváltoztatása nem áll hatalmában.* [...] *Az utópista szemét a jövőre függeszti, és a teremtő spontaneitás kategóriájában gondolkodik, a realista azonban a múltban gyökerezik és okozatokat lát a történések hátterében"* – írta.[35] Carr tovább is ment: a baloldal és a jobboldal összeegyeztethetetlen ellentétét látta az utópista és a realista különbségében, amelyet végül a liberális és a konzervatív felfogás differenciájában is megragadott.

„Minden politikai elv állást foglal valamilyen formában az emberi »természetről«, és feltételezi, hogy az »természeténél fogva jó« vagy »természeténél fogva rossz«" – állapította meg Carl Schmitt.[36] Ennek mintájára két világról beszélünk: a baloldali a valóság megváltoztatását és egy végső (akár utópikus) célt tart szem előtt, amelyben a konfliktusok szükségszerűen megszűnnek, míg a jobboldali, éppen ellenkezőleg, az egyenlőtlenségek és a konfliktusok természetességét vallja, miközben nem a nyersanyagként formálható jövő, hanem az adott múltból eredő tanulságok képezik gondolkodása alapját. A jobboldal mindig jön valahonnan (a múltból, a valóság viszonyai közül, a történelmi előzmények

világából), a baloldal pedig folyton tart valahová (a jövőbe, Utópiába, a teljes egyenlőség világába).

A világot egyensúlyi helyzetbe juttatni kívánó gondolat és a különbségtétel fontosságát erősítő nézet kölcsönösen kizárják egymást. Míg az „örök béke" megszüntetné, addig az egyenlőtlen viszonyok megszülik a konfliktust, amely hol háborúhoz vezet, hol a politika világán keresztül érvényesül. A baloldal végső szándéka szerint egy olyan utópikus világba akar elérkezni, amelyet az egyenlőség és ezen keresztül az örökké tartó béke határoz meg, a jobboldal viszont elfogadja (ha tragikusnak is tartja) a természet rendje által kialakított egyenlőtlenségeket, különbségeket és az ezek révén folyton-folyvást kialakuló konfliktusokat. Burke és Rousseau kortársa, mindkettejük barátja, David Hume azóta sem cáfolt megállapítása szerint „az emberi természet univerzális és állandó". A valóság jobboldali, a természet konzervatív.

Rendszer és korszak

„A történelem minden korszakát
egy-egy eszme boltíve árnyékolja."
Alfredo Oriani

A politikai rendszer működésmód, a politikai korszak annak szelleme, általános elve, illetőleg megvalósulásának történelmi kerete. A politikai hatalom akkor igazán hatékony s úgy tudja legteljesebben megvalósítani céljait, ha neki kedvező kulturális mederbe kerül. Rövidebben: mivel SZELLEM > ANYAG, ezért KULTÚRA > POLITIKA. A román zsidó Valeriu Marcu, aki a leninizmustól jutott el a konzervatív forradalom pereméig (s Ernst Jünger barátságáig), így fogalmazta meg ezt: *„Ha a szellem nem keresi fel a hatalmat, akkor a hatalom megy a szellemhez. A hatalom szellem nélkül végtére csak egy holt súly. Valamely hatalom szellem nélkül, még ha a világ legerősebbje is, a leggyöngébb a földön. Megtörik, lehull. Mert mindaz, ami valóban szellem, [...] ezer úton és kerülőúton hatalommá válik. A szellem megejti a hatalmat."*[37] Ebből két axióma következik: 1) a hatalom kultúrája jóval kisebb, mint a kultúra hatalma, 2) a szellem hatalom, de a hatalom nem szellem. Igaza volt Széchenyinek, amikor 1846-ban azt mondta elnöki megnyitóján az Akadémián, hogy „szellemi diadalokat anyagi hatalom soha nem biztosított még" – viszont szellemi hatalom anyagi diadalt megannyiszor. A mindennapi politikáról szóló konvencionális felfogással szemben, amely a gazdasági folyamatokra helyezi a hangsúlyt, ez a perspektíva mélyebb és szélesebb betekintést kínál a közélet folyamataiba, amikor a gazdasági mutatók helyett/mellett legitimációról, morális jóváhagyásról, kulturális befolyásról, narratíváról, identitásról, azonosulásról és konszenzusról beszél. Úgy véli ugyanis, hogy a politikai

hatalom megszerzése mellett a kulturális hatalom megragadása is szükséges, hiszen ez által válik stabil korszakká a múlékony rendszer. A korszaképítés azt jelenti, hogy nem a kor gyermekei akarunk lenni, hanem az akarjuk, hogy a kor legyen a mi gyermekünk. Aki ezt vallja, nemcsak a következő választást akarja megnyerni, hanem az összeset, sőt a rá nézve esetleg kedvezőtlen választási eredmények ellenére is győztes tud maradni. *„Kormányok jönnek és mennek, de a kultúra marad"* – mondja Olavo de Carvalho brazil konzervatív filozófus. – A stratégiai kérdés a következő: hogyan csináljunk a rendszer köré korszakot? A legfőbb célkitűzés a hatalom (kormányzati munka) és a szellem (kulturális munka) területén nem lehet más, mint a politikai súlypont hosszú távú jobbra helyezése és konzervatív kulturális mérce megteremtése. A korszak az akarat (politika) és képzet (kultúra) egysége.

A kultúra hatalma

Sokszor cinikusan kérdezik, mint Sztálin tette a pápa hatalmára vonatkozóan (vajon hány tankhadosztálya van Őszentségének), hogy van-e a kultúrának hatalma? A helyes válasz, hogy igencsak van, sőt valójában csak ennek van. A Vatikán még mindig áll, a Szovjetunió viszont harminc éve fölbomlott, amelyben éppen egy olyan pápa, Szent II. János Pál játszott döntő szerepet, aki a lelkek hadosztályát ujjászervezte, fölfegyverezte és harcba küldte. A katonai erő egyébként sem minden, főleg, hogy tulajdonképpen azt is kulturális erő tartja össze, mégpedig az azonosuláson, fegyelmen és engedelmességen keresztül. Amint Hannah Arendt megfogalmazta: az abszolút fölény is csak addig tart, amíg az egyenruhások engedelmeskednek a parancsoknak.[38]

Legtávolabbról szemlélve, „a kultúra az ember által cselekvően megváltoztatott természet" (Arnold Gehlen). A kultúra az ember „második természete" (a latin eredetű szó jelentése: művelés), amely szelídíti, kontrollálja, korlátok közé szorítja, de ki is bontakoztatja, megszenteli, azaz transzcendálja az elsőt. A kultúrát az ember hozza létre, a természet adottságait felhasználva, mégpedig saját szellemére, tudatára támaszkodva.[39] A kultúra mindig jelentéses, szimbolikus, kollektív alkotás, amelynek célja a mulandó emberi világ nagyobb – egyént meghaladó – összefüggésbe állítása, az „első természet" értelemmel való felruházása, világmagyarázat adása és olyan nem (csak) materiális fogódzók, korlátok, irányjelzők adása, amelyek egy értelmes, rendezett, közösségi s ebben a helyét megtaláló egyéni élet lehetőségét nyújtják az elmúlás hatalma alá vetett embernek. Akár szekuláris, akár vallásos belátással közeledünk a kultúrához, és ennek megfelelő módon énen túli magasabb értelmet vagy az Isten trónjához állított létrát látunk benne, a kultúra mindig az összekötés, összeköttetés, kiterjesztés, elmélyülés és emelkedés eszköze.

Közelebbről nézve, társadalmi funkciója szerint – Wittgenstein megfogalmazását kölcsönvéve – *„a kultúra, akár egy nagy szervezet, mindenkinek, aki beletartozik, kijelöli a helyét, ahol azután az Egész szellemében munkálkodhat"*.[40] T. S. Eliot híres megfogalmazása szerint a kultúra *„a társadalomnak mint egésznek* [az] *alkotása* [...] *olyas*[mi] *dolog, amely a társadalmat társadalommá teszi."*[41] Antonio Gramsci úgy fogalmazott, hogy a kultúra *„egységes, koherens és országosan elterjedt »világ- és emberszemléletet« jelent, »laikus vallást«,* [...] *etikát, életmódot, társadalmi és egyéni magatartást"*.[42] Másutt így foglalta össze a holisztikusan felfogott kultúrát: *„Kultúra a magunk belső énjének megszervezése, saját személyünk birtokbavétele, olyan magasabb rendű öntudat megszerzése, amelynek révén az embernek sikerül megértenie a maga történelmi értékét, rendeltetését az életben, jogait és kötelességeit."*[43] Az emberi életben kevés olyan jelenséget tudunk mondani, ami nem az előbbiek szerint meghatározott kultúra függvénye volna, vagy ami végső soron ne lenne kulturális kérdés. *Minden kultúra, és a kultúra minden.*

Általános meghatározással élve, az ennek szellemében értett – és éppen ezért a továbbiakban nagy kezdőbetűvel is írt – Kultúra szimbólumok segítségével elsajátítható jelképrendszer, amely a viselkedés és a magatartás szabályait közvetíti, amelyet emberek megelőző nemzedékei hoztak létre. Ez azt is jelenti, hogy a Kultúra közösségi alkotás, közkincs, individualista kultúra pedig nem létezik. A Kultúra olyan tartalmakban, csatornákban, eszközökben testesül meg, mint a hagyomány, nyelv, eszmék, értékek, normák, szabályok, törvények, szokások, fogalmak stb. Ezek hordozzák a társas együttélés és az egyéni viselkedés szabályait, mely információk továbbadásán, elsajátításán, szankcionálásán nyugszik a közösségi élet rendje. Az ilyenformán a lehető legtágabban felfogott Kultúra jelent 1) anyagi kultúrát, amelybe a materiális javak előállítása, fogyasztása és használata tartozik, 2) társadalmi kultúrát, ennek részeként az egyéni és a másokkal kapcsolatos viselkedésmódot, intézményeket, 3) politikai kultúrát, amely a közéletben való részvétel szabály- és viszonyrendszerét tartalmazza, végül 4) a szellemi kultúrát, amely gondolatokban, eszmékben, létrehozott művekben manifesztálódik.

Mindebből következik, hogy a szélesen értelmezett Kultúrának a politikai kultúra (benne a politika kultúrájával, pláne a szorosan vett kultúrpolitikával) csak az egyik része. A Kultúra területén működik a politika, amely persze hathat az előbbire, befolyásolhatja, alakíthatja – a korszaképítés lényege éppen az, hogy ezt lassú, de határozott munkával tegye meg. Mivel a Kultúra az, ami „a fejekben van" és az

emberi viszonyok mélyén érvényesül, ezért a közösségi élet egészét, annak szervezetét és működését – amit közönségesen társadalomnak, államnak és politikának nevezünk – áthatja. Azaz:

KULTÚRA + POLITIKA = TÖRTÉNELEM

A legmeghatározóbb magyar kultúrpolitikusnak tartott gróf Klebelsberg Kuno – a Bethlen-konszolidáció 1921 és 1931 közötti vallási és közoktatási minisztere – mögött álló eszmeadó, szervező államtitkár, Kornis Gyula (1885–1958) piarista szerzetes a Kultúra és a politika között kölcsönös, de *nem közvetlen* és nem is egyenrangú hatást állapított meg. Hegeliánus felfogása értelmében azt írta, hogy „az állami tevékenység mögött tudattalanul vagy tudatosan mindig világnézet, filozófiai álláspont húzódik meg", amelynek célja mindezek politikai eszközök segítségével való megvalósítása.[44] Kornis ebből kiinduló „kultúrállam"-koncepciója a Kultúra színtereinek állami úton való fokozatos bővítését és gazdagítását jelentette, mégpedig a kultúrpolitika által működtetett elkülönült igazgatási szervezettel, finanszírozással, intézményfejlesztéssel. Ezek ágazatai kiterjedtek a vallás, az egyházi élet, a tudomány, a kutatás, a művelődés, a közoktatás, a nevelés, a művészet és a sport területére.

Kornis koncepciózus felfogása számot vetett egy fontos különbséggel, nevezetesen azzal, ami a szellem és a hatalom, a kultúra és a politika természete (azaz hatóköre, érvényessége, *sebessége*) között fennáll. Kiváló megfogalmazása szerint:

„Hiába rendeli el az állami hatalom, mit tartanak erkölcsösnek és mit erkölcstelennek, mit érezzenek szépnek s mit rútnak, mit szeressenek s mit gyűlöljenek. A szellem talaján minden halkan, magától, szabadon nő, erőszakkal bensőleg [ti. az ember belsejében, lelkében] semmi sem fejleszthető. A hatalomtól külsőleg erőszakolt kultúra gyökértelen, éretlen, senyvedt művirág. [...] *lassú* és fáradtságos módon [azonban] az állami hatalom is tud *közvetve* kultúrát fejleszteni s meg tudja találni az utat a szellem világába. [...] Az eszmék hatalma és a hatalom eszméje [tehát] nem ellentétes. [...] A kultúra ugyanis szellemi hatalmat jelent s ez a szellemi hatalom egyik legfőbb forrása a fizikai hatalomnak."[45]

A Kultúra politikai alrendszeréhez tartoznak azok az eszmék, vágyak és tervek, amelyek – mint már volt róla szó – a politikai konfliktusokat szervezik. Egy-egy kulturális törekvést (legyen az laicizáció vagy éppen vallási újjáéledés, társadalmi atomizáció vagy családcentrikusság) a politika terrénumán lehet a legközvetlenebbül érvényesíteni. Ez annál hatékonyabb és maradandóbb, minél észrevétlenebb és lassúbb. Olyan, mint az erdő: egy-egy fa kidőlése nagy zajt csap, de növekedését senki sem hallja. A politikai kultúra konkrét intézményrendszere (hatalmi ágak, pártok, egyeztető fórumok, a döntéshozatal szabályai, szintjei) mellett létezik a legalább ennyire, ha nem fontosabb politikai eszmék rendszere. Ezek közül első helyen áll a világnézet (*Weltanschauung*), amely mindig bölcseleti alapra épül, teológiai, filozófiai, társadalom- és politikaelméleti elemekből áll, és a valóság szemléletének meghatározott módját jelenti. „*A jövőre vonatkozó döntés mindig politikai természetű, amelynek filozófiai gyökerei vannak*" – fogalmazott egyszer Molnár Tamás. Az ennél jóval gyakorlatiasabb ideológia nem más, mint politikai célból szervezett eszmerendszer, vagyis alkalmazott világnézet.

Az ideológia olyan, mint a Kultúra kicsiben, hiszen kulturális programként funkcionálva mintát, jelképrendszert és értékrendet hordoz, „a mögötte meghúzódó attitűd elkötelezett, stílusa szuggesztív, tettre kíván buzdítani".[46] Napóleon szavaival élve: az ideológia társadalmi románc. Éppen ezért az ideológia, akár mint egy adott párt programjának alapja vagy egy ennél általánosabb eszmerendszer, a politikai kultúra összes „terméke" közül a legmozgósítóbb erejű. A tudományos elméletnél közérthetőbb, a világnézetnél gyakorlatiasabb, az eszménél konkrétabb – egyszóval: politikaibb. Meghatározott ideológia nélkül talajtalan a politizálás, politikai érvény nélkül ideologizálni pedig nem több üres fecsegésnél.

A Kultúra területén rögzített politikai kultúra része a „kulturális hatalom" (*Culture Power, kulturelle Macht*), amely minden fentebb említett szellemi eszközt alkalmaz: tudományosan is igazolni kívánt elméleti kiindulópont alapján, valamely világnézet érvényre juttatása érdekében gyakorolják, eszmék mozgatják és kifejezetten ideologikus. *A kulturális hatalom gyakorlata a Kultúra politikai célokra való használata.* A kulturális hatalom számtalan eszközön keresztül – mint például az egyetemek, a filmgyártás, a könyvkiadás, a média, a művészet egésze és a szórakoztatóipar – értékrendet sugall, ideológiai üzeneteket közvetít, a politikától távoli kulturális területeken szerez, alkalomadtán könnyen átváltható, politikai befolyást.

A kulturális hatalom érvényesülését gyakran egyenrangúnak veszik valamely ideológia döntő befolyásával, azaz hegemóniájával. Látható, hogy a helyzet ennél bonyolultabb, hiszen a Kultúra valamelyik alrendszerében – például a társadalmiban, a politikaiban vagy a szellemiben – szerzett fölény nem jelenti automatikusan az egész szféra meghódítását; mégis jelzésértékű, ha valamelyik politikai oldal világnézete, sőt ideológiája át tud szivárogni egy-egy kulturális alterületre és ott

domináns pozícióra tesz szert. Ha például néhány fővárosi színház a számarányánál nagyobb hatást gyakorol a színművészetre, a filmrendezők túlnyomó többsége a liberális kánon értékrendjének megfelelő alkotásokkal tölti meg a mozivásznakat vagy az egymással összefonódó könyvkiadás és -terjesztés meghatározott politikai argumentációval bíró könyvdömpinggel árasztja el a könyvpiacot, sőt a híroldalak, hetilapok, magazinok nagyobb része és a legnagyobb nézettségű televízió esti híradója is azonos kórushoz tartozik – nos, akkor a kulturális hatalom aktív és tudatos gyakorlásáról van szó. Egy-egy színdarab, vígjáték, divatos regény és sajtóbeszámoló persze nyíltan nem politizál (akkor túl direkt lenne, megnehezítve ezzel a befogadást, ami pedig kockáztatná a politikai üzenet átadását), a tálalással, dramaturgiával, kontextualizálással és szóhasználattal mégis hatékonyan befolyásol és kimondatlanul is ideológiát közvetít.

Érdemes összehasonlítani, hogy egy-egy konzervatív és baloldali-liberális hetilapban hány oldalt tesz ki az aktuális filmkritikákat, könyvrecenziókat, friss irodalom- és színikritikákat, programajánlókat, esetleg szépirodalmat is tartalmazó kulturális rovat *(2. ábra)*, melyik „oldalnak" hány könyvszemle-magazinja van, és hogy az értelmiségieknek szóló, késő esti beszélgetős műsorok mely TV-csatornákon futnak!

KONZERVATÍV	**összoldalszám**	**kulturális oldalak**	**százalék**
Demokrata	62	6	9,6
Figyelő	82	1	1,2
Mandiner	66	2	3
BALOLDALI-LIBERÁLIS	**összoldalszám**	**kulturális oldalak**	**százalék**
168 óra	66	5	7,5
Élet és Irodalom	24	12	50
HVG	58	2	3,4
Magyar Narancs	50	12	24

2. ábra: *Konzervatív és balliberális hetilapok kulturális rovatainak terjedelme (2020. február utolsó hete)*

Alain de Benoist szerint a kulturális hatalom része, hogy *„egy nyílt politikai támadás learathatja az ideológiai lövészárokharcok gyümölcsét.* [...] *Egy lépés előre az elméletben = két lépés előre a gyakorlatban.*"[47] A baloldal elméleti pallérozottsága *von haus aus* jön, hiszen a marxizmus teóriaközpontúsága, sőt büszkén hirdetett racionalista rendszerszemélete (politikai gazdaságtan, történeti materializmus, tudományos szocializmus) szerkezetileg is ideologikussá tette. A kortárs

baloldal sokat örökölt ebből, különösen a különféle kritikai elméletek formájában (Frankfurti Iskola, *french theory*, [poszt]strukturalizmus, posztmarxizmus). Ebben nehezen versenyzik vele a francia forradalom elleni reakcióból támadt, születésénél fogva elméletellenes konzervativizmus – pedig kellene. Általánosan, időtől és tértől függetlenül igaz Molnár Tamás megállapítása, amely szerint „a baloldal sokkal jobban felszerelt »kultúreszközökkel«, mint a konzervatívok". A még adott, védelmezendő rend fennállásakor természetesen nem szükséges a *status quo* „megideologizálása", hiszen az a maga természetességénél, kulturális önsúlyánál fogva élvez széles körű támogatást, vagyis társadalmi legitimációt, konszenzust. A konzervatívok átöröklött, megszokott és működő struktúrákat védenek, amelyek védelmét éppen előbbi jellemzői indokolják. Kemény Zsigmond úgy vall az 1850-ben írott *Forradalom után*ban, hogy „e sorok írója a nagy terveket nem szereti",[48] Asbóth János pedig azzal kárhoztatja a sokáig érvényesülő szabadelvű gondolatot, hogy az „a liberalizmus kátéja, a francia doktrína, a német szobatudósok teóriái" mentén ítélte meg, mit kell idehaza tenni.[49] A konzervatívokra jellemző szkepszis, amellyel a kizárólag rációra alapozó nagy terveket övezték, azonban sohasem zárta ki átfogó elméletek alkotását részükről (jogtudomány: Friedrich Carl von Savigny, közgazdaságtan: Adam Müller, politikaelmélet: Robert Michels, Vilfredo Pareto, szociológia: Émile Durkheim, Arnold Gehlen, Pitirim Sorokin, történettudomány: Oswald Spengler, Arnold Toynbee).

A konzervatív önmeghatározás Burke óta a racionális tervek, sőt ideológiák elutasítása volt, ami az angolszász kulturális közegben és a brit történeti fejlődés ismeretében érthető ugyan, de univerális érvényűnek való elfogadása, főképp átvétele a kontinentális konzervativizmus számára hátrányokkal jár. Miután a konzervatívok által védelmezett világ rendje megtörik, egy ideig még lehet számítani

kulturális tehetetlenségi nyomatékának jótékony hatására, de aztán az is elfogy. *Az eszméket, elméleteket és ideológiákat nem lehet megspórolni*, akár mint apológiát, akár mint ennél sokkal hatékonyabb legitimációteremtő kulturális erőt tekintjük őket, vagy még inkább támadáshoz való szellemi munícióként használjuk. Bár van igazság Asbóth mondásában, mely szerint a jó elmélet radikális, a jó gyakorlat konzervatív, a (poszt)modern konzervativizmus, amennyiben hosszú távon szeretne berendezkedni, nem adhatja fel a kiterjesztve értelmezett ideológiai háttérmunkát. Az elméleti felkészülést, a kulturális munkát rendre elhanyagoló jobboldal ugyanis „örökké csak a következő választásra koncentrál és ezzel mindig egy kis talajt veszít".[50] Rövid távon nyer, de hosszú távon vereséget sznved, ami a kultúra elhanyagolása miatt történik. Molnár Tamás nehezen cáfolható megállapítása szerint a jobboldal még akkor is látványosan hanyagolja a kultúra területét, amikor hatalmon van. A világutazásai alatt látott példákból kiindulva írja, hogy *„a színvonalas jobboldal általában elhanyagolja nemcsak* [...] *a propagandát, hanem általában az eszmék világát is"*, így nem változik az a helyzet, hogy *„korunk kultúráját a baloldaliság jegyzi, de ehhez a tényhez egy bizonyos jobboldali paralízis erősen, talán döntően hozzájárul."*[51]

Szorosan a kulturális hatalom alkalmazásához tartozik, hogy a baloldal azt is tudja, hogy a formálisan csupán gyönyörködtető művészet és az elvileg semleges tudomány sem ártatlan politikailag. Ady Endre egyszer igen öntudatosan úgy fogalmazott, hogy *„a tudományos mérkőzésben, a szellemi fegyverekkel vívott harcban már övé* [ti. „a világosság embereié", azaz a szabadgondolkodóké] *a győzelem. Eljön az idő, mikor a politika harcában is az övék lesz."*[52] Erre a cikk megírását követően csak egy bő évtizedet kellett várni. Nem is a költővátesz nagyváradi korszakában írott cikkének hangvétele az igazán fontos, hanem az, hogy a szabadgondolkodók köre hogyan használta fel Adyt önmaga – kultúrán keresztüli – legitimálására s miként építette be zseniális költészetének fogalmait saját modernizációs diskurzusába (miközben az istenkereső és nemzetféltő Ady lírájáról nem vett tudomást).

A kulturális hatalom érvényesítésének mindmáig tartó leglátványosabb és leghatékonyabb példája a 68-as nemzedékhez kötődik. A '60-as években lezajlott forradalom sokkal inkább volt kulturális, mint politikai, éppen ezért hosszabb távon a politikát is át tudta formálni. Az egyetemfoglalásoknál, tüntetéseknél és utcai összecsapásoknál sokkal mélyrehatóbb folyamatok zajlottak (már 1968 májusa előtt is, de főleg jóval később), amelyek hosszabb távon, mégpedig a kultúra segítségével érvényesítették a kitűzött politikai célokat. Azzal, hogy e folyamat kitüntetett időpontja, vagyis 1968 a korábbiakhoz képest más keretrendszerben helyezte el az egyenlőséget, a tekintélyt, az egyéni szabadságjogokat vagy a család fogalmát, az egész Kultúrát át tudta alakítani. A 68-as nemzedék tagjai ráadásul szerte Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, de idehaza is, kulturális pozíciókat szereztek, így a tömegtájékoztatást, a művészet világát, a filmkultúrát és az akadémiai életet hosszú távon befolyásolni tudták. Az *indirekt kulturális befolyásolás* sokkal jobban működött, mintha a közvetlen pártpolitikához nyúltak volna.

Jean Baudrillard tizenhat évvel 1968 után úgy fogalmazott, hogy *„az új baloldali hatalom kulturális és intellektuális akar lenni. Nem akar immár cinikus, történelmi hatalom lenni, hanem az értékek megtestesülésének szerepében óhajt mutatkozni."*[53] Valóban: a '80-as évektől kezdve a hivatalos baloldal átalakult, és pártjai – különösen a liberálisok és a zöldek – a mai napig kevésbé politikai, mint inkább morális mérceként kívánnak szolgálni. A '68-as baloldal a szexuális felszabadulást, a szabad szerelmet, a hivatalos tekintélyek felfüggesztését hirdette,

a hidegháború utolsó évtizedében az „új társadalmi mozgalmak" pedig a pacifizmust és az atomenergiamentességet, a '90-es évektől kezdődően erősödött meg az antirasszizmus, a multikulturalizmus, továbbá a kulturális diverzitás követelése, majd az ezredfordulótól a politikai korrektség, a szexuális kisebbségek ünneplése, végül a *Willkommenskultur* és a *Black Lives Matter* mozgalmai. Az új „kulturális baloldal" az általa megfogalmazott normákat tudományos érvénnyel ruházza fel, összefüggő világnézetet alkot köréjük, „szép eszmeként" tálalja őket a médiában és ideológiai üzenetét a „tudatipar" segítségével közvetíti. A slágerekben, gyermekmesékben, romantikus komédiákban, női magazinokban, *talk show*kban és zenés tehetségkutatókban egyszerre zajlik e normák érvényesítése, amely egy idő után megkérdőjelezhetetlen, új kulturális konszenzus kialakulásához vezet. *A puha kulturális témák képviselete végezetül kemény politikai valósággá válik.* Ezért lehetséges, hogy bár a liberális pártok támogatottsága az elmúlt évtizedben egyre csökken, a kultúrában a liberális párt továbbra is többséggel bír. Stratégiájuk eredményeként a választásokat ugyan elveszítik, de megnyerik a kultúrharcot.

Átfogó, sokrétű befolyása miatt a kulturális hatalmat pontosabb volna *kognitív hatalom*nak nevezni, és úgy felfogni, mint a kulturális uralom eszközét, amely egyszerre szimbolikus és mágikus, nyelvi és diszkurzív, értelem- és magyarázatadó (narratív), értelmi és érzelmi (emocionális, pszichológiai), kánonképző és hitelesítő, valamint identitásteremtő és -formáló. Ez egy olyan „szuperhatalmat" képez, amely irányít, szabályoz, ellenőriz, de a Kultúra ágazatain és elemein keresztül érvényesülve legitimációt is teremt, identitást ad, együttműködésre késztet, konszenzust teremt. Ez a hatalomkoncepció lehetőséget teremt egy olyan övezet elképzelésére, amely a közvetlen állami, társadalmi, politikai és gazdasági hatalom fölött áll.

A katonai stratégia elméletének egyik legnagyobb újítását Antoine-Henri Jomini hajtotta végre. A svájci születésű hadtörténész, katonai teoretikus Napóleon csodálójából és egyik hadtestének törzsfőnökéből lett – 1813-as átállása folytán – a cári hadsereg törzskarának tagja, végül orosz gyalogsági tábornok. *A hadművészet kézikönyve* (1838) című klasszikus művében állította fel a tömeghadseregek győzelmének szabályát, ami nem más, mint *„az erők zömének stratégiai kombinációkkal a hadszíntér döntő pontjára való fokozatos odavitele* [...] *a művészet azonban éppen abban áll, hogy felismerjük ezeket a pontokat."*[54] A súlypont (*Schwerpunkt*) ugyanis ütközetfüggő: lehet az ellenség egyik szárnya vagy hadseregének egésze, utánpótlásának bázisa vagy a csatatér egyik földrajzi pontja. Napóleon katonai zsenije éppen abban állt, hogy felismerte azokat a pontokat, ahol döntő erőt vetett be, és ezek sikeres megtámadását követően az ellenség összeomlott.[55] A hosszú távú politikai küzdelem súlypontja a kultúra – ide kell összpontosítani a legnagyobb erőt. Minden politikai kérdés végső soron kulturális eredőjű.

Konzervatív korszak közeleg

„Minden évtized jelent valamit, csaknem minden évnek megvan a maga »arculata«" – írta Oswald Spengler.[56] Sokan azonban úgy vélik, hogy az egyes történelmi periódusok politikai besorolása nem okos dolog, mivel nem lehet nagy átlagot vonni egy-egy időintervallum szellemi tartalmáról. De ha így is tennénk, akkor is csak a kiugróan magas csúcsok legyalulásának árán alkothatnánk meg az adott korszakot

jellemző szellemiség statisztikáját – folytatják. Ám éppen ellenkezőleg áll a dolog! Ugyanis pontosan ezek a magasra törő csúcsok azok, amelyeken át meg lehet húzni a nekik időbeli helyet adó korszak gondolati-politikai alaphangjának vonalát. Minden kor szellemmel viselős, az egyik ilyen, a másik olyan előjelűvel, s az sem ritkaság, hogy miután az egymással harcoló eszmék egyike kiteljesíti önmagát, a rákövetkező reakcióként hat rá vissza.

A történelemszemlélet két nagy iskolája, vagyis a ciklikus (Sorokin, Spengler) és a lineáris (Hegel, Marx, Fukuyama) mellett létezik a leginkább a kettő ötvözetének tekinthető történeti hullámelmélet, amely a hatás–ellenhatás, akció–reakció törvényét feltételezi, de intuitív képességet is igényel, melynek használatakor a felsejlő következtetés levonásához a bátorságot személyes érzésekből, az éppen történőket megsejtő szubjektív előérzetből meríti. A kézenfekvő módon a művészetelméletből (Heinrich Wölfflin, Ligeti Pál) kiinduló történetszemlélet érdekes mód magyar gondolkodókon jutott el az individuális és univerzalisztikus korszakok egymásra következésének történelemelméleti megállapításához, amely azonban a kétségtelenül létező – és eszmék által mozgatott – történeti dialektika óvatos megértése helyett vastörvényekbe foglalt történelmi betontablóhoz (Bodnár Zsigmond: *Szellemi haladásunk törvénye*, 1892) vagy politikailag motivált korszellemapológiához (Bácskay Bencsik Béla: *Rend vagy káosz?* 1940) vezetett. Ez azonban a hullámelmélet modellértékéből semmit sem von le, amint úttörőinek kreativitásából sem.

Tagadhatatlan, hogy az egyes történelmi korszakok szellemmel, kulturális tendenciákkal, gondolati törekvésekkel, eszmékkel terhesek, amelyek által és amelyeknek más eszmékkel folytatott harca által az adott kor karaktere úgy alakul, ahogyan. Ennek végösszege lehet forradalmi/radikális, konzervatív/stabilizáló, vagy zavaros, ki nem

alakult, esetleg kialakulásában is kaotikus. Az egymásra következő időszakaszokon keresztül szemlélhetjük a történelem folyamatát, melynek megfigyelésére legalkalmasabb a politika, amelyben a legexplicitebb módon fejeződnek ki a kollektív eszmei törekvések, kulturális divatok.

A korszakokat meghatározó gondolatokból tettek válnak, hiszen „az eszméknek következményeik vannak" (Richard Weaver). Akár olyan horderejűek is, hogy évtizedekre, évszázadokra igazodási pontul, sokat vitatott vagy támogatott orientációs bázisul szolgálnak a politikai gondolkodás számára. Ilyen volt az 1790-es évtizedet meghatározó francia forradalom, a kezdetét jelző ikonikus tettel, a Bastille elfoglalásával, majd a legitim király lefejezésével és végül a jakobinusok terroruralmával. A hatás elhúzódva érvényesült akkor, amikor a forradalom vívmányait Napóleon, Hegellel szólva, megszüntetve őrizte meg (*Aufhebung*) 1799-től kezdve egészen 1814–15-ig. Az 1789-ben kezdődött forradalmi korszak tehát negyedszázadon keresztül tartott.

Szó szerint reakcióként érkeztek erre az elkövetkező évtizedek, fegyveres ellenforradalommal, forradalom elleni népfelkeléssel, intervencióval, Bourbon-restaurációval, a „trón és oltár" Szent Szövetségével. Az eszmék és a politikai gyakorlat kölcsönhatása nyilatkozott meg akkor, amikor a felvilágosodás korában Voltaire, d'Alambert és Holbach gondolatai hatottak, a 19. század első harmadát viszont Adam Müller, von Savigny és Friedrich von Gentz határozta meg, idealizmus jellemezte (Goethe, Fichte, Schelling), a politikai vezetés művészetét tekintve pedig Metternich vagy a waterlooi csata győztese, Wellington herceg és Robert Peel vált meghatározóvá. Ez volt a romantika kora, amely nemcsak a festészetben nyilatkozott meg (a már-már konzervatív zsánerképeket festő Caspar David Friedrich vagy a Napóleon-ellenes Goya révén), hanem az irodalomban is (Samuel T. Coleridge, E. T. A. Hoffmann, Hölderlin, Novalis, Walter Scott). A felsorolt

művészek ráadásul kivétel nélkül konzervatív (ellenforradalmi, monarchista, tradicionalista, katolikus) politikai nézeteket vallottak. A romantika alaphangját Caspar David Friedrich így foglalta össze: *„Nyugodt, csendes szürkületben, nap*[pal] *és éjszaka választóvonalán ott állnak még a letűnt évszázadok hatalmas maradványai, és emelkednek csúcsívek és boltozatok alakjában az egykori nagy múlt tanújeleiként a betegeskedő jelen fölé.*"[57] A politikai gondolkodásban ekkor születik meg a konzervativizmus, amelynek kontinentális változatát Louis de Bonald és Joseph de Maistre (*Gondolatok Franciaországról*, 1796), angolszász ágát Edmund Burke határozta meg (*Gondolatok a francia forradalomról*, 1790). A „konzervatív" szó maga a romantikus-royalista Chateaubriand 1818-ban alapított *Le Conservateur* című lapjának nevéből származik. A 19. század első két harmadában egy sor nagy elme lépett Európa-szerte a megőrzők táborába (Honoré de Balzac, Thomas Carlyle, Donoso Cortés, Dosztojevszkij, Richard Wagner), erősítve az érzést, hogy az esztétika és a politika tartománya milyen közel esik egymáshoz.

Az európai reálpolitika nagy egyensúlya a 19. század utolsó harmadára (az 1848/49-es újabb forradalmi hullám, a krími háború, az olasz és német egység megszületése után) állt helyre. Nagy-Britannia viktoriánus korszaka (1837–1901) hűen hordozta névadó uralkodónőjétől kapott erényes, mérsékelt, angliai konzervatív jellemzőit; akárcsak az 1871-ben megszülető fiatal Német Császárság a wilhelmiánus korszak (1888–1918) másfajta konzervativizmusának ékességeit, amely a katonáskodó, nagybirtokos junkerek porosz értékrendjéből származott. Ezt követően Nyugat-Európa az I. világháborúig saját gazdagodásán dolgozott a kontinensen, és imperialista terjeszkedésbe fogott szerte a világon. Idehaza jól megragadja a századfordulós hangulatot a mérsékelt szabadelvű Széll Kálmán vezette, kiegyezés utáni tizedik kabinet

(1899–1903) elnevezése, amelyet „széllcsendnek" hívtak, elválasztva a nehéz örökséget felhalmozó megelőző Bánffy-érától és a rákövetkező belpolitikai harcoktól. Az ország a miniszterelnök szállóigéjét („törvény, jog, igazság") láthatta megerősíteni az 1901-es választáson kapott kétharmados felhatalmazással. Egy évvel később a parlament mindkét kamarája beköltözött az Országházba.

A *fin de siècle* – amelynek delelőpontján Nietzsche meghalt – nyomott hangulatának átcsapása a 20. század első évtizedére szellemileg már előkészítette azt a bomlást, amely a területi *status quo* viszonylatában másfél évtized múlva mutatkozott meg. Anarchizmus a latin országokban, a szocialista munkásmozgalom radikalizálódása, modernizmus és szecesszió a művészetekben (utóbbi fogalom elszakadást, szétválást, kivonulást jelent), majd a háborúra áhítozó, dinamikus, hipermodernista olasz futurizmus jelentkezése 1909-ben. *„A veszély szeretetét, az erőre és merészségre való törekvést akarjuk megénekelni. A bátorság, a vakmerőség, a lázadás lesznek költészetünk lényeges elemei.* [...] *A háborút akarjuk dicsőíteni – a világ egyetlen megtisztítóját"* – Marinetti új, ismeretlen hangja volt ez![58] A korszak sokat olvasott könyve Georges Sorel látnoki erejű, *Gondolatok az erőszakról* (1908) címet viselő műve volt. Mintha közvetlenül a világháború előtt minden az újdonságról, a mozgásról szólt volna, mint például a művészeti modernizmus, a technológiai újdonságok sora (autómobil, léghajó, repülőgép, Röntgen-gép, telefon), vagy az, hogy Ady „új időknek új dalaival" akart betörni, Jászi Oszkár pedig 1907-ben *Új Magyarország felé* címmel készített tervet.

A gyarmati összetűzések sokasodása és az 1912–13-as Balkán-háborúk mint felvezető szakasz után kitörő I. világháború mindent megváltoztatott: 1914 és 1918 között nemcsak a hadviselés természete, hanem a hagyományos politikai berendezkedés és a kultúra is

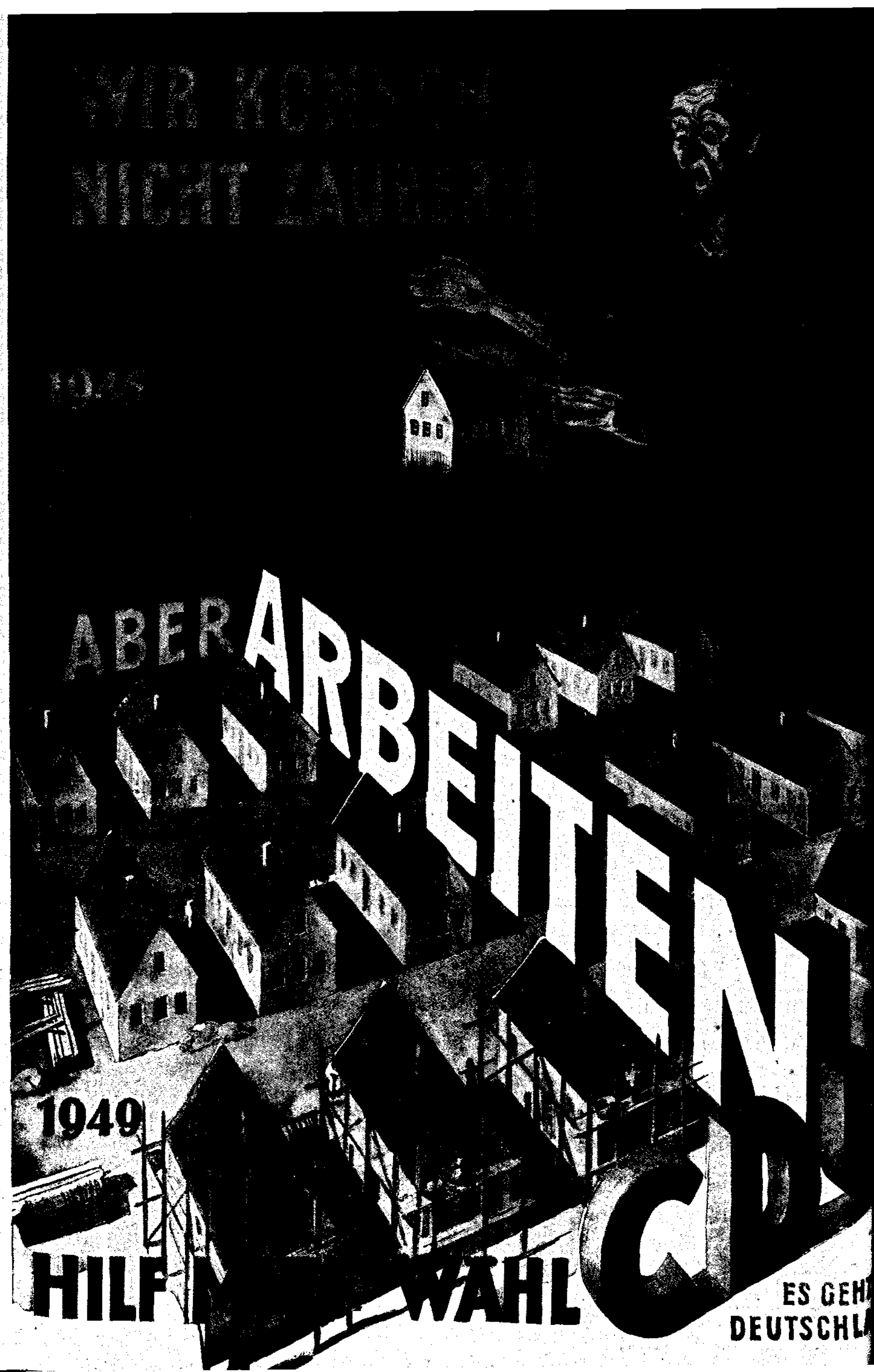
megváltozott. Hiába zárultak le a katonai cselekmények 1918 őszén, addigra már a „front belenőtt a hátországba" (Karl Kraus). A világ megnyugvására a háború után még öt évet kellett várni – a spanyolnátha a '20-es évek legelejéig dühöngött, az orosz polgárháború 1922 végén ért véget, az ír szabadságharcot követő polgárháború 1923-ra zárult le, a washingtoni egyezményt 1922-ben, a párizsi békerendszer utolsó szerződését 1923-ben írták alá, Hitler puccsa az év során bukott el. Ez az európai polgárháború időben tovább tartott, mint maga a világháború![59]

Az I. világháború valóban a forradalom kezdete volt, ahogyan Thomas Mann 1919-ben megállapította, de még valószínűbb, hogy fordítva történt a dolog, és egy kulturális, mentális természetű forradalom eredményezte a háborút. A háború 1917-től kezdve politikai forradalommá transzformálódott és alapvető társadalmi-kulturális változásokkal járt. A korszak két nagy forradalmára közül az egyik, Mussolini, Olaszország háborúba lépésekor kijelentette: *„Ma háború van, holnap forradalom lesz"*, a másik, Lenin pedig azt írta ugyanekkor: *„Ez a háború azt jelenti, hogy itt a forradalom."* Igaza volt Sorelnek barátjához írott 1917-es levelében: ez a háború tényleg nem fegyverekkel, hanem forradalmakkal fejeződött be. Mindennek jól látható eredményeként az 1917 és 1923 közötti időszakban négy ősi trón dőlt le (sorrendben: Romanov, Hohenzollern, Habsburg–Lotaringiai, Oszmán), s míg 1914-ben Európában mindössze három köztársaság volt, 1922-re már háromszor ennyi.

Az I. világháborút követő időszak politikai szélcsendje rövid ideig tartott, nagyjából a '20-as évek elejétől a '30-as évek közepéig, mely utóbbi szintén egy új világháború szellemi előszobájául szolgált, ahol már rengetegen tolongtak. Erős általánosítással élve az 1920-as évek az újjáépítésről, a takarékosságról, a baloldali radikalizmus radikális elutasításáról és a késői 19. századi elit szabadelvű-konzervatív örökségének aktualizálásáról szólt. Volt, ahol jobboldali autoriter hangszereléssel történt mindez (Piłsudski Lengyelországában, Salazar Portugáliájában, a balti államok mindegyikében) és volt, ahol az apró változtatások reformkonzervatív gyakorlatát alkalmazták. Ilyen állam volt Magyarország is. Az 1918–19-ben forradalmat, intervenciót, bolsevik puccsot, ellenforradalmat és megszállást elszenvedő Magyarországon még a körúti bulvárlapok is úgy írtak, hogy *„most dolgozni kell, munka kell, rend, megbékélés, idegeink már megelégelték az izgalmakat, a szélsőségek vad romantikájából elég volt"*, hiszen *„a forradalmak csak rombolni tudnak. Az ország már nyugalomra vágyik."*[60] Az 1920-as országcsonkítás, a különítményesek ellenterrorja és a gazdasági visszaesés mélypontjáról a kilábalást a Bethlen-féle konszolidáció jelentette.

Az I. világháború utáni nyugalmi állapot vágyát fejezte ki a világ másik felén a liberális demokrata, intervencionalista Woodrow Wilson utáni három egymást követő, izolacionista republikánus elnökjelölt kampányszlogenje is: *Visszatérés a normalitáshoz* – Warren G. Harding (1920), *KEEP COOL* – Calvin Coolidge (1924), „Csirkét minden fazékba, kocsit minden garázsba" – Herbert Hoover (1928). Az Egyesült Államok konzervatív elnökei nemcsak a zavaros európai ügyektől tartózkodtak, hanem az állami költekezéstől és a progresszív társadalmi reformoktól is.

Az első folytatásának tekinthető II. világháborút követően ehhez hasonló helyzet állt elő. Az „arany '50-es években" Németország és az Egyesült Államok páratlan fejlődést valósított meg. Adenauer és Eisenhower korszaka a kiszámítható és biztonságos, szorgalmas és takarékos, családközpontú és antikommunista éra mintapéldánya volt. *Konzervatív korszak, pragmatikus jobbközép vezetőkkel.* A háborús hős Dwight Eisenhower gyakorlatias, megrázkódtatások nélküli, csendes időszaka

A háború utáni lakásépítéssel kampányoló német kereszténydemokraták választási plakátja, 1949 *(Konrad-Adenauer-Stiftung e. V., Archiv für Christlich-Demokratische Politik, Plakatsammlung)*

a '60-as évek végéről visszatekintve régi szép időknek tűnt, a '90-es években meg olyan korszaknak, amikor az autóknak és a nőknek még volt formájuk. Mindkét korszakalkotó jobboldali párt jelszava (*Varázsolni nem tudunk, csak dolgozni, ebben segíts!* – CDU, 1949, *Béke és prosperitás* – Republikánus Párt, 1956) olyan közös munkára, egyenletes bővülésre utalt, amelyre nemcsak szükség és lehetőség van, de idő is rendelkezésre áll rá.

Újabb, ezúttal nem háború képében érkező, de nem is csak Európára, hanem a világ egészére kiterjedő felfordulás következett a '60-as években. Az évtizedet a Berkeley-lázadás (1964–65), Che Guevara bolíviai kísérlete (1967), a nyugat-berlini demonstrációk (1967–69), a II. vatikáni zsinat (1962–65), a (nem csak) párizsi diáklázadás, a kínai kulturális forradalom első fele (1965–67), a békedemonstrációk és faji diszkrimináció elleni tüntetések, a szexuális kisebbségek ügyének napirendre kerülése, a mexikói és japán zavargások határozták meg, a Nagy Évvel, 1968-cal a középpontban. A 3M (Marx, Mao és Marcuse) ideológiája, a lehetetlen és a képzelet hatalomátvételének követelése nem a semmiből támadt, hanem hosszas kulturális előkészítés eredményeként született, amelynek egyaránt része volt a marxizmus újrafogalmazása, az ebből kinövő Új Baloldal és az igen kreatív szituacionalizmus.

Igaz, hogy közvetlenül '68 után az újbaloldali erők „világméretű ellenforradalom" beálltát állapították meg, amelynek szerintük egyaránt része volt Nixon elnökké választása, a vietnámi háború fokozódása és a „prágai tavasz" leverése, sőt a rákövetkező évtized „óloméveit" egyenesen a „konzervatív represszió" fokozódásaként élték meg (olasz *anni di piombo*, nyugat-német *bleierne Zeit*, Brezsnyev bürokratikus pártvezetése), mégis, az „alternatív életmódmozgalmak" által keltett hullámok – amelyre hamar észbe kapva a kapitalizmus is felült –

radikálisan haladó karaktert adtak az elkövetkező éveknek. Ráadásul a '70-es évek nemzetközi eseményei, mint a portugál szegfűs forradalom, az utolsó gyarmatok függetlenné válása és a Vörös Khmerek hatalomra kerülése (mindhárom 1974–75-ben), valamint a szovjet érdekszféra növekedése a világ számos pontján (Afganisztán, Angola, Etiópia, Kambodzsa, Laosz, Mozambik, Nicaragua, Tanzánia, Vietnám), és az egymással együttműködő etnikai és szélsőbaloldali terrorizmus megjelenése (Fekete Párducok, Japán Vörös Hadsereg, Palesztinai Felszabadítási Szervezet, Vörös Hadsereg Frakció, Vörös Brigádok) a baloldalnak már nemcsak kulturális, hanem nemzetközi politikai térnyerését is bizonyította.

1966-ban Ronald Reagant választották Kalifornia kormányzójává, ironikus módon abban az államban, ahol minden elkezdődött. A francia gaullisták a diáklázadást egy hónappal követő parlamenti választáson többséget szereztek, és 1968 őszén a „csendes többség" nevében, a „törvény és rend" helyreállításával kampányolt sikeresen Nixon, Eisenhower volt alelnöke. Bizonyos folyamatokat azonban nem lehetett megállítani: ha a politikában rögtön nem is, de a kultúrában már középtávon is balra tolódott a súlypont. 1968 után, még ha a jobboldal nyert is választást, kulturálisan rendre vereséget szenvedett.

Nixon és főleg de Gaulle számára rövid, Ronald Reagan és Margaret Thatcher számára viszont hosszú távon jelentett politikai győzelmet a *lázadás elleni lázadás*. Ez a gazdaság- és külpolitikai ellenforradalom a '80-as években teljesedett ki és meghatározta a hidegháború utolsó szakaszát. 1979–80-tól kezdve politikai értelemben visszahatás következett be az elmúlt két évtized törekvéseire. A kétciklusnyi Reagan-adminisztrációt és a háromszor megválasztott Thatcher-kabinetet mindkét országban még egy-két ciklusra konzervatív kormányzás követte (1988–93 között George H. W. Bush, illetve 1990–97 között John Major

révén), ezzel szélesítve másfél-két évtizedesre az angolszász neokonzervativizmus hegemóniáját. A győzelem látványos jele volt a katolikus egyház megújulása Szent II. János Pál pápasága idején, a német egyesítés a nem kevésé sikeres kereszténydemokrata korszakot (1982–1998) építő Helmuth Kohl kancellárságának félidejében s persze a közép- és kelet-európai rendszerváltoztatások megvalósulása 1989/90-ben, végezetül a Szovjetunió 1991-es megszűnése.[61] A nyugati kultúrkörben a *jobboldali korszakváltás* ideálképe a Reagan-adminisztráció. Reagan persze „könnyű" helyzetben volt, amint Edwin Meese, az elnök egykori, kaliforniai időktől fogva vezető hivatalnoka írta: *„1980 valóban az a pont volt, amikor a konzervativizmus országos kormányzati filozófia lehetett, s ez pontosan abban az időben történt, amikor olyan események, mint a hidegháború végéhez közeledése, az Egyesült Államok gazdasági fejlődése és a nemzet magabiztossága a konzervativizmus számára nagy lépések megtételét tette lehetővé."*[62]

Érdekes módon sem Coolidge vagy Bethlen, sem de Gaulle, Reagan vagy Thatcher nem volt elméleti ember, sőt mégcsak túlzottan koncepciózus politikusnak sem nevezhetők, rosszabb esetben „elvek nélküli" pragmatikusoknak látszanak. (Annak jegyében értve ezt, ahogyan Antall József 1990 májusában, miniszterelnökké választása alkalmával az országgyűlés előtt fogalmazott: *„Szerény kormányos kívánok lenni, nagy szavak nélkül."*) Valójában arról van szó, hogy inkább az állam vezetését, mintsem a társadalom megváltoztatását feladatuknak érző „fejedelmekről" beszélünk velük kapcsolatban.[63] A Reagan-példakép Coolidge szavai szerint *„the chief business of the American people is business"*, a gazdaságról de Gaulle úgy vélekedett a rá nem csak ebben a kérdésben jellemző spártai szikársággal, hogy „a tőkefelhalmozás, a szigorú irányítás, az erős fizetőeszköz ősidők óta létezik – nincs más recept". És ismeretes Thatcher konyhafilozófiája is, mely szerint: *„Olyan*

ideáknak kötelezem el magam, amelyekkel emberek milliói azonosulnak. Ezek pedig: a tisztességes munkáért tisztességes bért kell fizetni, mindenki csak addig nyújtózkodjék, ameddig a takarója ér, takarékoskodjunk, adjuk fel időben a csekkjeinket és támogassuk a lakhelyünkhöz legközelebbi rendőrséget."[64] Névadója úgy összegezte a *Reagonomics* alapelvét, hogy amit néhány közgazdász keresletoldali gazdaságnak nevez, azt ő csak a józan észnek hívja.

Nagy forradalmak, absztrakt tervekre épülő gyors átalakítások után szinte törvényszerű következetességgel fordul elő, hogy a társadalmak visszakívánkoznak az eltörölt formák közé, sőt egyenesen visszasírják a régi, hagyományos rendet. Edgar Bourée Corberon gróf szavaival élve „lelkesülés kezdi, őrjöngés kíséri és megbánás követi a forradalmakat". Ez annak a „szellemi-mentális fordulatnak" (Helmut Kohl) az alapja, amelyből egyfelől a politikai változás előáll, másfelől amelyet nyomatékosít is. Történelmi részegség után konzervatív *Katzenjammer.* Egy német politológus, aki maga is a 68-as nemzedékhez tartozik, így fogalmazott 1968 után negyven évvel: *„A libertariánus individualizmus hosszú-hosszú időszaka, a fék nélküli* anything goes *szemlélet, amely a '68-at követő két-három évtizedet jellemezte, korrekción fog átesni és ellenmozgást vált ki. Az emberek a biztos szabályokat, gyökereket, kötelezettségeket, a folyamatosságot, a közös rituálékat és a társadalmi összetartozást keresik."*[65] Ugyanekkor *Segítség, konzervatív lettem!* címmel könyv jelent meg, amelynek saját bevallása szerint „régivágású szocdem" szerzője az állandóságot, biztonságot, a további radikális változások megakadályozását fontosnak tartva ébredt rá, hogy ha politikailag nem is, de kulturálisan biztosan konzervatívvá vált.[66]

Az ezredfordulót követően némi csalódással jegyezte meg egy liberális lap, hogy úgy látszik, „a 68-as nemzedék lázadó generációjának

gyermekei is lázadnak, csak ők éppen szüleik baloldali-liberális eszméi ellen". 2004-es felmérései eredményéről egy ifjúságkutató egyenesen meg is állapította, hogy „megfigyelhető egyfajta konzervatív fordulat, amely a társadalmi világlátásban és értékrendben fejeződik ki; és természetesen ez megjelenik a politikai preferenciákban és szimpátiákban is."[67] Ez az *életforma ellenforradalma.* Ennek hatását fokozta a 2008-ban kezdődő világgazdasági válság, amely felértékelte a hitel helyett a munkát és a biztonságot. A félig-meddig öntudatlan kulturális ellenmozgások után rövidesen a „hatvannyolcassággal" szembeni deklarált politikai ellenállás is megjelent. A 2007-es franciaországi elnökválasztáson nagy felhördülés váltott ki, hogy a posztgaullista, republikánus jelölt, Nicolas Sarkozy a „cinikus és immorális" szocialista párttal szembeni győzelem fő tétjét ekképpen határozta meg: *„Ezen a választáson a kérdés az, hogy '68 májusának örökségét tovább cipeljük-e vagy végre valahára örökre eltöröljük."*

Egy ennél magasabb szempontot ragad meg a gazdasági világválság által (is) felszínre hozott probléma, amely a 68-as nemzedék gazdaságpolitikai nézeteinek, kormányzásfilozófiájának és kulturális felfogásának – méghozzá egyszerre való – problémássá válásáról szólt. Ezt fejezete ki Orbán Viktor 2009-es kötcsei beszéde, amelyben „jobboldali korszakváltást" azonosított Európában. Abból indult ki, hogy a '90-es években liberálissá változott egykori baloldal lemondott a munkavállalói érdekek képviseletéről és a piacosítás élharcosává vált, miközben a kultúrában liberális napirendet érvényesített. Ezzel szemben a jobboldali politika a társadalmi szolidaritás visszaállításáról, a munkához jutásról, a nemzeti érdeknek a transznacionális piaci szereplőkkel szembeni előtérébe helyezéséről szól. A korszakváltás iránti igény erőteljes politikai/kulturális stratégiává válik, amikor Orbán beszédében így fogalmaz: *„A szélsőségesen neoliberális kormányzás rémálma*

a nyugalmat, kiegyensúlyozottságot, biztonságot hozó polgári kormányzás és annak letéteményese, a mai kereszténydemokrata-polgári jobbközép politika."[68]

A veterán amerikai jobboldali aktivista, Emmett Tyrrell írja, hogy a Reagan és a két Bush által fémjelzett, összesen húszéves jobboldali korszak (1980–1992 + 2000–2008) megmutatta, hogy a republikánusok többször és hosszabb időre tudják megszerezni a Fehér Házat és a Kongresszust, mint a '68-as csúcs után csökkenő politikai támogatottságú demokraták. A liberális szellemiséget azonban ennek ellenére évtizedek óta mégsem sikerült megtörni. „*Amit tennünk kell* – olvassuk javaslatát – *az nem az, hogy csak egy politikai párt legyünk, hanem hogy domináns politikai kultúrává váljunk. Arra vagyunk ugyanis hivatva, hogy azt tegyük jobbról, amit baloldalról egykor a* New Deal: *alapítsunk új rendet.*"[69] Ez röviden a korszaképítés feladata.

Rendszer vagy korszak?

Nem minden politikai rendszer (*regime*) jelent automatikusan korszakot (*era*, *Epoche*). A rendszer jogszabályok, eljárások, politikai döntések összessége, a működés maga, amely intézményekben testesül meg – ez a forma, a politikai szerkezet. A korszak szélesen értelmezett kultúra: a társadalmi szokások, a kollektív meggyőződések és a világnézet összessége, szellemi miliő – tehát maga a tartalom, kulturális klíma. A rend pedig nem más, mint a rendszer és a korszak szinkronitása, azaz a politikai rendszer és a kulturális korszak összhangja, a társadalom minden alrendszerét átszövő egység. A rend a szellem és az erő szinkronitása.

Művelődéstörténeti értelemben a korszak „viszonylag egységes világtapasztalatot, gondolkodásmódot, emberképet" jelent, amelyet az abban keletkezett művek, alkotások, szövegek tartalmából szűrhetünk le, s természeténél fogva határai elmosódottak.[70] A politikai korszak – bár alapvetően nem független a kultúra korszakaitól, sőt éppenhogy annak része – sokkal jobban megragadható, mégpedig világos időhatára, politikai vezető ereje, ideológiája és a vezető személye révén. Németh László megállapításával kell egyetérteni, mert való igaz, hogy „kevés nemzet történelmének vannak olyan világos, éles korszakhatárai, mint a magyarnak. Hogyne, mikor minálunk egy-egy új korszak azzal kezdődik, hogy az európai történelem jóvoltából mindent elölről kell kezdeni."[71]

Több tényező együttesen szükséges ahhoz, hogy egy politikai rendszer körül korszakot azonosíthassunk. Ezek a következők: huzamos időtartamot ölel fel, amelyben folyamatosság érvényesül, és jól azonosítható politikai szerkezet működik benne, intézményi állandóság és politikai stabilitás jellemzi. Speciálisan rá jellemző, maradandó jogszabályi (benne alkotmányjogi, strukturális) és kulturális környezetet hoz létre, amely felelős azért, hogy a béke, a kiszámíthatóság, a társadalmi nyugalom és a gyarapodás jusson róla eszünkbe. Ezen kívül személyi kontinuitás, közös emlékezet, hagyomány és örökség létrejötte is tartozik hozzá, amit megerősít, hogy a közgondolkodásba, társadalmi diskurzusba beépülő kulturális teljesítményeket hoz létre, mégpedig ikonikus művek, emlékezetes történelmi események, maradandó épületek, közös sikerek és kollektív mítoszok formájában. Egy-egy, már elmúlt korszak közös, jobbára egybehangzó emlékezettel bír (*belle époque, good old days, Kaiserzeit*, boldog békeidők).

A politika és a Kultúra közötti dinamikából adódik, hogy míg politikai rendszert csak ideig-óráig lehet működtetni egy neki időbeli

keretet adó korszak ellenében, addig a korszak akkor is maradandónak bizonyul, ha egyszer-egyszer olyan rendszernek ad otthont, ami ellentétes kulturális tartalmával. Aki hosszú távra tervez, tudja: nem elég kormányra kerülni, sőt akár rendszert létrehozni, korszakot kell építeni.

Politikai rendszerek

Ha végigtekintünk a magyarországi politikai rendszerek során 1867 és 2010 között, akkor azt látjuk, hogy a modern magyar politikatörténet hosszú kormánypárti és állagőrző hagyománya 1867 és 1944 között csak időlegesen szakadt meg, így kedvezett a rendszereken átívelő korszakalkotásnak. A reformkor szellemi aranyalapja ráadásul sokáig kitartott, és afféle kulturális eredeti tőkefelhalmozásként eredményeiből nemzedékek sora élt.

A kiegyezés eleve nyugalomra, megegyezésre, a „súlyegyen" (Kemény Zsigmond) fenntartására épített rendszere 1918-ig szilárdan állt, amelyet az sem rengetett meg, hogy választások útján egyetlen egy rövid időre (1906 és 1910 között) került hatalomra az össze nem illő pártokból álló ellenzék „habarékpárti" koalíciója. A modern magyar állam kiépülésére szilárd nemzetközi keretek között, egy állandósult birodalmi integráción belül, félévszázados belpolitikai stabilitást élvezve került sor.[72]

Az I. világháborút követően, 1918 és 1921 között Magyarország egy idézőjeles forradalmat, majd puccsot és proletárdiktatúrát, aztán ellenforradalmat (ezekkel együtt vörös- és fehérterrort), intervenciót és fegyveres, majd nemzetközileg is jóváhagyott országcsonkítást (Trianon) ért meg, amelyet spanyolnátha, közellátási hiány, a király kétszeri restaurációs kísérlete (a második alkalommal polgárháborús vonásokkal) és trónfosztás terhelt.[73] Összességében az ellenforradalom

csak félig restaurálta a dualizmus Magyarországon korábban érvényes államrendjét („király nélküli királyság"). Ezt követően a gróf Bethlen István nevével fémjelzett, 1921 és 1931 közötti évtizedre úgy tekinthetünk, mint a konszolidáció iskolapéldájára. Ezután az ország függetlenségének elvesztéséig tartó szűk másfél évtizedben (1931–1944) a politikai rendszer egyre távolodott az alkotmányos centrumtól (ennek legelviselhetetlenebb lépése a magyar nemzet állampolgári jogegyenlőségének gyalázatos felbontása volt). Az 1944-ben német fegyverekkel, puccsal hatalomra juttatott nyilas kollaboránsok, majd az 1948/49-re a hatalmat a szovjetek segítségével hosszú államcsínnyel magukhoz ragadó kommunisták *közösen* pontot tettek a magyar alkotmányosság, az állami szuverenitás s ezzel a politikai kultúra megelőző évszázados fejlődésére. Az 1944 és 1949 között eltelt fél évtizedben újra turbulens időszakot élt át az ország: két egymást követő megszállás, bombázás, háborús vereség, egy *coup d'état* és egy hatalomátvétel, valamint először egy etnikailag-vallásilag, majd egy osztályalapon véghezvitt erőszak- és kifosztás-hullám (benne a Holokauszt borzalmával és a *málenkij robot* tragédiájával), ki- és áttelepítések sorozata, továbbá államosítás és egy radikális államformaváltás történt.[74]

1945 és 1989 között a hatalmi viszonyoknak alapvetően három típusa volt, amelyek mindegyikét a kommunista önkény jellemezte. 1) Az eufemisztikusan „koalíciós időszaknak" nevezett 1945 és 1948 közötti évekre a demokratikus viszonyokat felszámoló bolsevik hatalmi stratégia érvényesülése nyomta rá a bélyegét. 2) Az 1949 és 1953 közötti Rákosi-diktatúra a szovjet típusú rendszer voluntarista átültetésével jellemezhető, 1953 és 1955 között érvényesült a Nagy Imre-féle *rendszeren belüli* reformfolyamat, 1955–56-ban pedig egy időre felemás módon visszatért a korábbi sztálinista gyakorlat. Így az 1945 és 1956 közötti évtized nyugodtan egybe is olvasható.[75] (Ezekkel szemben az

1956-os két szabad hét egy újfajta rendszer megteremtésével kecsegtetett, amelynek legfontosabb vonásai a spontán demokrácia, a helyi és munkástanácsokon keresztül érvényesülő társadalmi autonómia és a „szocialista vívmányoknak" a nemzeti törekvésekkel való egészséges ötvözése voltak – amelyet Mindszentytől Angyal Istvánon át Németh Lászlóig sokan így gondoltak.) 3) A Kádár-rendszer önmagában is jól tagolható világa kezdetben (1956 és 1963 között) nem mutatott lényeges különbségeket a Rákosi-diktatúrával, majd a '60-as évek közepétől a '70-es évek közepéig tartó „gulyáskommunizmust" a rendszer utolsó másfél évtizedében felváltotta a „frizsiderszocializmus". A rendszer félidejében fontos változás történt: az Új Gazdasági Mechanizmus (ÚGM) által meghatározott időszakban (vagyis a '60-as évek közepétől kezdődő előkészítésétől és 1968-as bevezetésétől az 1972-es leállításig tartó esztendőkben) kezdtek előtérbe kerülni a hatalmat monopolizáló sztálinista élcsapat helyébe lépő hatalomtechnikusok. Utóbbiak az uralom mechanizmusát felügyelni, szakértelmükkel működtetni, reformokkal néha-néha kiigazítani és a társadalmat ehhez igazítani igyekeztek. Az ÚGM a gazdaságirányításban csak rövid távon, de a kommunista nómenklatúra összetételében évtizedes távlatban hozott változást – ez utóbbi racionalista/reformista mentalitásban és progresszív államfilozófiában mutatkozott meg.

Magyarországon 1948/49 és 1989/90 között statikus állapot érvényesült, amely a tarthatatlan kommunista rendszer belső, elsősorban gazdasági viszonyai, a társadalom ellenállása és a nemzetközi helyzet megváltozása (vagyis a Szovjetunió lassú összeomlása) révén szűnt meg. Ez a nyugalmi állapot természetesen hamis illúzió volt, ugyanis a nyugalmat az erőszakra alapított rezzsim súlya és a hitelekből finanszírozott féljólét biztosította. Ahogyan a '80-as évek elején a CPg nevű punkegyüttes *Mindenki tetű* című száma is szólt: „A jólét csendet szül".

A kommunizmus negyvenéves időszaka 1989/90 után számos szempontból nem ért véget, hanem húsz éven át – Lánczi András kifejezésével élve – *posztkommunista állapot*ban folytatódott. Ennek jellemzője, hogy a gondolkodás struktúrái, a hatalmi és gazdasági elit személyi/családi folytonossága, valamint az értelmezés monopóliumát magánál tartó értelmiség összetétele alapvetően nem változott.[76] A rendszerváltoztatástól 2010-ig eltelt két évtized annak az 1940-es évek második felében kezdődő politikai/kulturális korszaknak a meghosszabbítása volt, amelyet 1989/90 alapvető alkotmányjogi, gazdasági, külügyi változásai sem tudtak teljesen megszüntetni. Amint az 1867–1944 közötti időszak politikailag és kulturálisan egybeolvasható, úgy 1945–1989 és 1990–2010 is egymással.

1990-ben ugyanis nem valami új kezdődött, hanem sokkal inkább más formában folytatódott a régi, hiszen „a létező struktúrák mögött a valóság szerkezetét tekintve változatlanul a (poszt)kommunizmus gondolkodásmódja, logikája és személyekben megtestesülő kontinuitása uralkodik" tovább.[77] Ahogyan azonban a Kádár-rendszer gyakorlata is más volt, mint a megelőző Rákosi-diktatúráé (éppen 1956 forradalma miatt, amely erre rákényszerítette), úgy az 1989-es rendszerváltoztatást követően is más viszonyok jöttek. A diktatúrát felváltó demokrácia, az alkotmányban is rögzített egypártrendszer helyett bevezetett versengő többpártrendszer és a tervgazdaságot lecserélő piacgazdaság intézménye, amint a nemzetközi integráció változó keretei (KGST és Varsói Szerződés helyett EU és NATO) teljes mértékben eltérő világot jelentettek – ami viszont nem változott, az legalább ennyire meghatározó volt![78] Röviden: *a rendszer ugyan változott, de a korszak maradt.*

A kontinuitás minden szinten megfigyelhető volt. Az ÚGM reformistáinak irányvonalát folytatták a '89 előtti reformközgazdászok

(például Bokros Lajos, Csillag István, Surányi György), akik politikai-kulturális kiskoalíciót költöttek a „demokratikus ellenzékként" létrejövő liberális értelmiséggel (*Beszélő*-kör, Haraszti Miklós, Kis János stb.), amely 1988–89-ben az SZDSZ-ben szervezte meg magát. Frigyüket a Lukács-iskola tagjai (Heller Ágnes, Vajda Mihály) és a disszidens, urbánus írók (Eörsi István, Konrád György) szentesítették, a posztmodern irodalom fejedelmeinek jótékony pillantásaitól kísérve (Esterházy Péter, Nádas Péter). Mindez párhuzamosan futott egy nyelvi harc sikeres megvívásával, amellyel kapcsolatban Nádas egy alkalommal Esterházy *Termelési-regényét* (1979) azzal méltatta, hogy benne szerzője „kész nyelvet adott legalább két nemzedéknek", akik „azóta is ennek a nyelvnek a dialektusain beszélnek". A kontinuitás elitjére jellemző, hogy a közép- és késő-kádári reformizmus rendszerváltoztatás utáni folytatódását nem más, mint az első MSZP-elnök s korábbi ÚGM-stratéga, Nyers Rezső testesítette meg.

Ezek után nem meglepő, ha a kádári konszolidáció politikai konszenzusa és a liberális kulturális hegemónia természete nagyon hasonlított egymásra, mert mindkettőt a progresszió hite jellemezte: előbbit a technokrácia és a „szakértők" által üzemeltetett mechanizmus racionalizmusaként írhatjuk le, amelynek egyszerre célja az újraelosztás és a piac szabadsága, menetrendszerű válságait pedig folyamatos reformmal és/vagy kommunikációval el lehet fedni; utóbbi pedig a lukácsi szemantika, a haladáselvű ideológia és a szekuláris felfogás hármasával körvonalazható, amelynek érvényességét egy megkérdőjelezhetetlen értelmiségi elit őrzi. 1990 és 2010 között a posztkommunista kurzus konzerválta a politikai és gazdasági nomenklatúra maradandóságát, a technokrata reformizmus '68 óta ismert gyakorlatát és a „demokratikus ellenzék" liberális nyelvezetét, valamint az ezt beszélő értelmiség összetételét, kulturális előjogaival együtt.

A rendszerváltoztatást követően a gazdasági élet csomópontjai és a kulturális élet meghatározó bázisai továbbra is a megelőző (és folytatódó) korszakot alapvetően jellemző elit kezében voltak. Más szavakkal „a késő-kádári uralkodó csoport a volt állami és szövetkezeti tulajdon megszerzése révén, a sajtó és az eszmetermelés műhelyeinek birtoklásának révén és a globális struktúrákhoz való kapcsolódás révén"[79] örökítette át hatalmát, amihez szövetségeséül szegődött az a „demokratikus ellenzék", amely, a rendszer reformistáihoz hasonlóan, a progresszív misszióban hitt. A kommunizmus által meghatározott negyven(öt) év után következő húszéves baloldali-liberális időszakban a kormányzás módjának milyensége és a szellemi irányvonal maradandónak bizonyult. Mindez persze nem azt jelentette, hogy 1990 és 2010 között ne lehetett volna jobboldalról hatalomra kerülni, de az uralom mindvégig a balliberális erőké volt. Ezért aztán a két jobboldal kormányzatnak (1990–1994, 1998–2002) mindvégig erős politikai, gazdasági és mindenekelőtt kulturális ellenszélben kellett dolgoznia. Ezzel bizonyságot nyert, hogy a kulturális hegemónia legalább annyira fontos, mint a politikai dominancia. Amint e fogalom bevezetője, Antonio Gramsci írta: *„A politikai és gazdasági hatalom megragadása mellett az intellektuális hatalom megszerzésével is foglalkozni kell."*[80]

E húsz esztendő legjellemzőbb szakasza a 2002-ben kezdődő és 2010-ig tartó balliberális kormányzás volt. Ez a nyolc év, a posztkommunista éra majd' fele, kiválóan jellemzi a neki keretet biztosító posztkommunizmus politikai kurzusát, gazdasági világát és kulturális mentalitását. Medgyessy Péter, Gyurcsány Ferenc és Bajnai Gordon egymást követő miniszterelnöksége mintha a marxi „először tragédia, aztán komédia" felvonásokat egy harmadik, tragikomikus színnel egészítette volna ki. Ez a szűk évtized egyébként is egy politikai kísérleti színházra hasonlított, ahol a színigazgató kénye-kedve szerint cserélgeti

a rendezőket, a színészek improvizálnak és a színpadon játék helyett önreferenciális kommunikáció zajlik.[81]

A 2006-os belpolitikai nyugtalanság és a 2008-as gazdasági válság a permanens reform válságának nyilvánvalóvá válásával, a kormányzat hitelességének visszavonhatatlan elvesztésével és a legitimáció megkérdőjeleződésével járt. Egyfelől kiderült, hogy a szabaddemokrata–szocialista koalíció (amely önmagában is megtestesítette a késő-kádári technológusok és a liberális értelmiségiek szövetségét) képtelen a szükséges változtatásokat végrehajtani, ezért a kormányzás kaotikussá vált, vagyis a reformpotenciál üresnek bizonyult; másfelől a kormányzást meghatározó eszmék és ideológiák (progresszió, racionalizmus, a „fékek és ellensúlyok" fetisizálása, a Nyugat utolérésének diskurzusa, [neo]liberalizmus) is kimerültek, sőt diszkreditálódtak. Vagyis a reform válsága egyszerre jelentette a kormányzás és a mögötte álló ideológia válságát, azaz a „reformpárti ideológiai kontinuum" (Tőkés Rudolf / G. Fodor Gábor) megszűnését. A folyamat végére nyilvánvalóvá vált, hogy nem egyszerűen válságok szakítják meg időnként a progresszió lendületét, hanem a progresszió az, ami válságba került, sőt a progresszió maga a válság. Érdekes kérdés volna eldönteni, hogy ekkoriban a politikai rendszer merült-e ki, vagy a kulturális hegemónia párolgott-e el előbb?

A részben a reformdühből származó kapkodásból és a neojozefinista voluntarizmusból előálló kormányzati krízis, valamint a kormányzó oldal eszmei kiüresedése egyszerre két mítoszt rombolt le. Az első az volt, hogy a politikai élet egyetlen legitim szereplője a baloldal, hiszen a politika világát semlegesítő „szakértői kormányzás", társadalom-mérnökösködés és a válságkommunikáció gyakorlatával egyedül ez képes technikailag lebonyolítani a – vezetés helyett továbbra is egy mechanizmus működtetéseként felfogott – kormányzást. A másik régi legenda pedig úgy szólt, hogy kizárólag a liberális értelmiség monopóliuma

a kulturális élet értelmezése, amely természetes hitbizományként bírja a releváns állásfoglalás jogát, szavára minden esetben adni kell, a fogalmakat pedig úgy kell használni, ahogyan ő megszabja és engedélyezi.

A balliberális kormányzás nyolc esztendeje, a rendszerváltoztatás utáni posztkommunista húsz év és az ország szellemi életét 1945 óta meghatározó, immár hatvanöt éves progresszív dominancia 2010-re egyszerre zárult le. A jobboldal kétharmados parlamenti többséget eredményező győzelme és a posztkommunizmus vezető politikai erejének számító baloldal katasztrofális veresége, valamint a liberális párt parlamentből való kiesése új helyzetet teremtett, amelyet megerősített a 2014-es és a 2018-as országgyűlési választások hasonló végkimenetele (valamint 2019-cel bezárólag még három önkormányzati, két EP-választás és egy népszavazás eredménye). A (poszt)kommunista korszak sírkövét és egy új korszak kezdetének alkotmányjogi alapkőletételét a 2012 első napjától hatályos Alaptörvény jelentette.

Ha volt a „rendszerváltásnak rendszere", akkor az kétségtelenül egy húsz évig elhúzódó küzdelemként jellemezhető, amelyben a '89 előtti struktúrák progresszív képviselői vívták szívós harcukat azért, hogy a rendszerváltoztatás folyamata ne fejeződhessék be. Ilyen értelemben az átmenet állandósításáról van szó, a következő négy eszköz segítségével: 1) az államadósság rendszerstabilizációra való felhasználása, 2) a megörökölt sztálinista alkotmány (neo)liberális átírása (melyhez társult egy „láthatatlan alkotmányszöveget" író aktivista Alkotmánybíróság), 3) a nemzeti érdekek következetes – katonai, külpolitikai, gazdasági, nemzetpolitikai – háttérbe szorítása, sőt az azokról való lemondás, és a 4) hagyományos értékek szándékos diszkreditálása, sőt egy valóságos kultúracsere előkészítése.[82]

A 2010-es, kétharmados parlamenti felhatalmazással végződő választással kapcsolatban Orbán Viktor sokatmondóan fogalmazott,

amikor azt mondta, hogy „ma forradalom történt a szavazófülkékben" – vagyis nem a választási procedúra ért fel forradalommal, hanem forradalom zajlott egy választás eszközeivel. Ezzel elkezdődött az a néhány évig tartó folyamat, melynek során az 1989/90-es rendszerváltoztatás érvényre jutott és befejeződhetett, s egyúttal átadhadta helyét egy új rendszer felépítésének, amely egyúttal egy új korszak kezdetét is jelöli. A 2010-es és a 2014-es választás során rendszerek közül lehetett választani, 2018-ban már egyre inkább korszakok között kellett.

A megelőző politikai rendszer 2010 után tehát mindenestül – és visszavonhatatlanul! – véget ért, azonban a medréül szolgáló korszak tömegnyomatéka még érezteti elnyúló hatását. Az 1989/90-es, évek alatt liberális irányba eltérített rendszerváltoztatásra húsz év múlva, 2010-ben következett el a konzervatív korszakváltás esélye, amelynek érvényre juttatása folyamatban van. A jobboldali politikai rendszer szilárdnak és kiépültnek tekinthető, az ennek természetes keretet biztosító konzervatív kulturális korszak megteremtésére van szükség – *rendszerváltoztatás után korszakváltás*ra.

Kulturális korszakok

Az elmúlt másfél évszázad politikai rendszereinek csak nagy vonalakban való összehasonlítása már megalapozza azt a következtetés, hogy kulturális korszakot a dualizmus korában, illetőleg a Horthy-korban azonosíthatunk, de integrált politikai–kulturális folytonossága miatt bizonyos megszorításokkal akár egybefüggő (poszt)kommunista korszakról is beszélhetünk. „*Valamely történeti kor szelleme az egész kultúra területén megnyilatkozik*" – állapította meg Joó Tibor.[83] Ha nem is értelmezhetjük mindenestől szó szerint a kijelentést, az egyes korszakok jellegzetességei mégis megragadhatók az adott időszak alatt érvényesülő kulturális tendenciákban: az öltözködésben, építészetben,

formatervezésben, kulturális teljesítményekben (többek között a folyóiratkultúra, a könyvkiadás, a film, a képző- és zeneművészet területén).

A dualizmus korszaka (1867–1918) fél évszázadig tartott, s a kiegyezés politikai eredménye alapozta meg, valamint a reformkor műveltségének és ízlésének elterjedése, klasszicizálódása és szerencsés popularizálódása jellemezte. Ez volt Ferenc József (1867–1916) kora, amelyben az uralkodó tekintélye és személye meghatározó módon érvényesült; nevezhetjük a nyugodt gyarapodás korának, annál is inkább, mert a köznyelv a „boldog békeidők" fordulattal szintén erre utal. Ez volt a modernizáció és a szabadelvűség termékeny időszaka, amit a nemzeti klasszicizmus atmoszférája (például Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán révén) határozott meg. E korszak teremtett politikai-kulturális keretet a modern Magyarország kiépülésének – ennek szimbóluma többek között a kisföldalatti, az Országház, az Opera épülete, a Millenniumi emlékmű és minden régi vasútállomás Szombathelytől Brassóig és Kassától Újvidékig.

A forradalmak kora (1918/19) ezzel szemben nem teremtett semmit: maradandó kulturális teljesítmény nem maradt utána, hacsak nem az, ami éppen ellene jött létre (például Szekfű Gyulától a *Három nemzedék* és Szabó Dezső monumentális műve, az *Elsodort falu*). Ez a rövid, összesen tíz hónapos időszak ráadásul a háborútól sem függetleníthető, nem volt benne minek meggyökeresednie, nem teremtett maradandó politikai és kulturális eredményeket. Ami hozzá fűződik, az csak az összeomlás, a vereség, a kudarc és a veszteség – nemzeti tragédia.

A Horthy Miklós kormányzóságával megegyező időszak, amelyet ezért az ő nevével fémjelezhetünk, közel negyedszázadot ölelt fel (1920–1944), legsikeresebb időszaka Bethlen István miniszterelnökségéhez köthető, amely valósággal Magyarország újjáépítésével ért fel. Bethlen-rendszer és Horthy-korszak – előbbi stabil, kiszámítható,

konszolidációs politikai rendszer volt, az utóbbi pedig egy egész korszak elnevezésére használatos. A két világháború közötti politika – minden, a '30-as évek végétől súlyos, sőt tragikus lépése ellenére – fontos művelődési eredményeket és komoly kulturális intézményrendszert hozott létre (gondoljunk a Klebelsberg-féle kultúrpolitikára, a bővülő iskolarendszerre, az egyetemalapításokra, a Collegium Hungaricum-hálózat és a Magyar Rádió működésére, a virágzó könyvkiadásra és folyóiratkultúrára, vagy a Hunnia Filmgyárra és az élénk felekezeti életre). Ennek a majd' huszonöt évnek maradandó kulturális eredménye van, hogy csak néhányat emeljünk ki: az építészetben a neoklasszicizmus, a történettudományban a Szekfű–Hóman-féle *Magyar történet* sorozata, a Corvin-lánc és egy sor, ma is élvezetes film (*Halálos tavasz*, *Hyppolit, a lakáj*, *Meseautó*); de mivel a kulturális eredmények egy részét épp a rendszer kvázi-ellenzéke hozta létre (*Nyugat*, művészeti modernizmus, népi írók mozgalma, József Attila) vagy a politikai rendszertől függetlenül jönnek létre (Bartók és Kodály, Babits, Kosztolányi és Szerb Antal művei), nyugodtan kijelenthetjük, hogy az egész magyar kultúra számára virágzó időszakot jelentett. A kérdés, hogy mára mi megy tovább: Somogyváry Gyula vagy Kassák Lajos, Herczeg Ferenc vagy Illyés Gyula, Tormay Cécile vagy Németh László? (Mindez nem csak ízlés kérdése, hiszen a politika eszétikai, az esztétika pedig politikai kategória is.)

A Rákosi nevével fémjelezhető hosszú évtized (1945–1956) sem függetleníthető az újabb vesztes háború végkimenetelétől: szovjet megszállás nélkül ugyanis nincs diktatúra és fordítva. Ez az időszak sem tudott meggyökeresedni, mert elnyomó, idegen, pártos és silány volt. Kulturális értelemben ebből sem maradt más, csak az, ami ellene jött létre (például: Németh László: *Galilei*, Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról*, vagy az olyan emigránsok művei, mint Cs. Szabó Lászlóé

és Márai Sándoré, ideértve a belső emigrációba vonulókat is, köztük Hamvas Bélát és Kodolányi Jánost). A „terror évtizedének" tagadásából született 1956 nemzeti forradalma.

A Kádár-rendszer (1956–1989), amelyre a névadó erőszakból és megszállásból születő 33 éves illegitim uralma és a pártvezető habitusa egyaránt meghatározó hatást gyakorolt, derekától kezdve együtt járt bizonyos fokú modernizációval és mérsékelt jóléttel. A Kádár-rendszer mégsem vált korszakká, de – már csak időtartama miatt is – a magyar néplélekre, igényekre, felfogásra nézve meghatározó hatást gyakorolt (és nem csak a nosztalgiafaktor miatt). Felmérések szerint a magyar társadalom háromnegyede gazdaságpolitikai tekintetben baloldali nézeteket vall (amennyiben az állami felügyelet, az újraelosztás igénye és az igazságosság elvárása annak számít), ezt egészíti ki az individualizmusra való fogékonyság, miközben a megkérdezettek több mint felének társadalompolitikai-kulturális felfogása konzervatívnak mondható.[84] A maradandónak bizonyuló kulturális eredmények (szépirodalomban, filmben, zenében) a rendszer tiltott vagy legfeljebb tűrt kategóriájába tartoztak, ami pedig támogatott volt, az nem állta ki az idő próbáját. A Kádár-rendszer leginkább az 1945 és 1956 közé eső rendszerekkel együtt értelmezhető, azokkal társulva és kihatásában 2010-ig meghosszabbítva nevezhető egy korszak szerves részének.

A Kádár-rendszerre következő és tőle nem függetleníthető *posztkommunizmust átmenetnek tekinthetjük a rendszerváltoztatástól a korszakváltásig*. Ekkoriban a kommunista struktúrák túlélése a gazdaságban és a politikában ugyanúgy jellemző volt, mint a kultúrában, akár a „szakértőiség" illúziójára, akár a jobboldali kultúra szervezett diszkreditálása vagy a liberális kánon könyörtelen érvényesítésére és nyelvi dominanciájára gondolunk. Ez a húsz év több politikai rendszernek is otthont adott, csak a jobboldali-konzervatív rendszereket lehetet-

lenítette el, a balliberális rendszerek számára otthonosnak bizonyult. A balliberális kulturális hegemónia nyelvileg, gondolatilag és szellemileg egyaránt szabadon érvényesült, amit elősegített a művelődési intézmények (MTA, egyetemek, színházak, könyvkiadók, zenei élet, galériák, folyóiratok) monopolizálása és a kereskedelmi célú „kultúra" meghonosodásának támogatása, ami lépten-nyomon együtt járt a cinizmus és a közömbösség terjedésével. A legnagyobb online hírportálokat ma is egy olyan gonzó-szubkultúra határozza meg, amelynek kódjai, utalásai és metanyelve a többségi társadalomtól teljességgel idegen. A nyilvánosságnak ezek az enklávéi tekinthetők a liberális kurzust szívósan fenntartó „médiaelit" citadelláinak. Nem túlzás tehát azt gondolni, hogy a „konzervatív kulturális dekolonizáció" (Czopf Áron) elsődleges feladata talán nem is a művelődési- és média-intézményrendszer átalakítása, hanem annak elérése, hogy *fejben elsők legyünk.*

A kommunizmus hosszú-hosszú évtizedeinek belső szakaszolása („koalíciós idők", Rákosi-kor, Nagy Imre-féle reform, resztalinizáció, Kádár-rendszer) és a rákövetkező posztkommunista időszak megkülönböztetése annyiban megtévesztő, hogy eltakarja előlünk ennek a 45+20 évnek azt az alapvetően rokon vonását, amely a közös metanarratívában és az ehhez társított, mindvégig érvényesülő politikai nagystratégiában érhető tetten. Arról van szó, hogy 1945 és 2010 között a politikai, gazdasági és kulturális elitcsoportok mindvégig a haladásban hittek, vagyis a racionális progresszió és az általa megteremtett mechanizmus időszakos reformjai jelentették történetpolitikai végcéljukat.

A 20. század egész második felének és a 21. század első negyedének látóhatárát be tudjuk látni, ha úgy nézünk az 1945 és 2020 közötti időszakra, amint amelyben 1945 és 2010 között egy *progresszív korszak* érvényesült (a maga első kétharmadát meghatározó kommunista diktatúrájával és az utolsó húsz évét jellemző posztkommunista rendszerével, amely szervesen együtt járt a liberális kulturális hegemóniával), 2010 óta pedig egy olyan nemzeti rendszer van, amely politikai kiinduló alapja lehet egy *konzervatív korszak*nak. Ez utóbbi felépítéséhez két dolog szükséges: 1) nagy népi támogatással rendelkező jobboldali kormány és politikai téren a jobboldal dominanciája; 2) a konzervatív kulturális hegemónia megteremtéséhez elengedhetetlen hosszú távú kulturális munka folytatása.

Az 1989/90-es rendszerváltoztatás nemzeti és demokratikus folyamat volt, amelynek eredményét azonban – az 1945 és 1948/49 közötti hosszú államcsínyhez hasonlóan – a posztkommunista erők egy lassú eltérítéssel eltolták, ezúttal liberális irányba. Ebben nemcsak tizenkét évnyi közvetlen kormányzati hatalomhoz jutásuk, hanem húszéves közvetett uralomgyakorlásuk volt a segítségükre, a nemzetközi (transzatlanti, globális, föderális) pénzügyi-kereskedelmi és jogi-bírósági struktúrák kívülről érkező támogatása mellett. A posztkommunizmus az 1948/49 és 1989 közötti kommunista diktatúra gazdasági és politikai rendjének folytonosságát az 1990 és 2010 között fennálló liberális kulturális hegemónia keretében őrizte meg. A posztkommunizmus kardját mindvégig ennek hüvelyéből rántották elő, ha olyan rendszer került hatalomra, amely a nemzeti önállóság kormányprogramjával lépett fel (1990–1994, 1998–2002), de két évtizeden keresztül folyamatosan csörgették is e kard tokját, hogy kulturális (intellektuális, szellemi, szimbolikus) kódjaiknak könyörtelenül érvényt szerezzenek.

A 2010-es országgyűlési választás kimenetele (illetőleg az ezt megelőlegző 2008-as népszavazás és 2009-es EP-választás eredménye) teremtette meg a politikai lehetőséget arra, hogy a rendszerváltoztatás részben félbemaradt, részben elterelt vagy homokba futtatott törekvéseit be lehessen fejezni, majd a rendszer után a korszakot is le lehessen váltani. Az Alaptörvény 2012. január elsejei hatályba lépése közjogi

értelemben befejezte a rendszerváltoztatás folyamatát, a háromszori kétharmados felhatalmazás vitathatatlan politikai legitimációt ad, a posztkommunizmus gazdasági ereje pedig három jobboldali ciklus alatt elolvadt: a korszakváltásra tehát minden esély megvan. Ezzel ellenható makacs törekvések a megelőző kulturális hegemónia fenntartói részéről érződnek, amelyek politikai értelemben szövetséget kötöttek azzal a náluknál – de egész Magyarországnál is – összehasonlíthatatlanul nagyobb politikai és gazdasági erővel rendelkező körrel, amely a globális tőkepiacokon, a nemzetközi jurisztokratikus testületekben és az európai föderális intézményekben is jelen van.

Az 1945 után berendezkedő progresszív korszak első szakaszát az 1989/90-es rendszerváltoztatás lezárta, a másodikat, vagyis a posztkommunizmust a 2010 és 2020 közötti rendszerépítés szüntette meg. Az, hogy az ezzel közjogi, politikai és gazdasági értelemben befejeződő rendszerváltoztatás után korszakváltás is bekövetkezzék, már elsősorban kulturális kérdés lesz.

A mögöttünk hagyott tíz évben a nemzeti és demokratikus politikai rendszer alapjainak lerakása és ezek védelmezése, sőt bővítése megtörtént, a kulturális korszak létrehozása azonban még ennél is több időt fog igénybe venni, hiszen nemcsak az előző, progresszív korszak maradványait kell visszabontani és elhordani, hanem ezzel párhuzamosan saját világunkat is ki kell alakítani, megvédelmezni és megszilárdítani. Ha igaz a mondás, hogy egy kommunista rendszer fennállásának kétszerese szükséges a normalitáshoz való visszatéréshez, akkor nagyjából ki tudjuk számolni, hogy mekkora munkára vállalkozunk.

Mit tegyünk?

Az elmúlt évtizedről történelmi távlatban azt fogják írni, hogy „a 2010-es évek Orbán Viktor évei voltak Magyarországon" (Schmidt Mária). Ilyen hosszú, markáns és stabil kormányzati teljesítménnyel a magyar történelemben eddig csak ketten büszkélkedhettek: a dualizmus középtáján az országot modernizáló Tisza Kálmán (1875–1890) és a két világháború között a Trianon utáni újjáépítéssel sikeres konszolidációt megvalósító Bethlen István (1921–1931). Politikai értelemben és történelmi perspektívában bizonyosan Orbán-korszakról beszélnek majd, amely a sajátos *rendszer*jellemzőkkel bíró közjogi-intézményes-politikai működésmód mellett olyan vonásokkal is rendelkezik, amelyek *korszakos* jelentőségűek. Ez utóbbi akkor méltó igazán a nevére, ha politikatörténeti szakaszolásból kultúrtörténeti ciklus érvényére tud emelkedni, vagyis *a kormányzó erő pártból kultúrává válik.*

Nyolc éven belüli harmadik kétharmados parlamenti felhatalmazásával *Orbán Viktor kormányzása bizonyosan korszakos*, különösen, ha hozzászámítjuk első, 1998 és 2002 közé eső kormányzását is. Amikortól szabad választásokat tartanak Magyarországon, vagyis 1990 óta összesen tizenkét évig ő kormányozta az országot és 2018-ban újabb négy évre kapott felhatalmazást. 2020-ban elmondható, hogy az elmúlt harminc évnek összesen már majdnem a felét az ő kormányzása határozta meg politikailag. Azzal, hogy negyedik miniszterelnöki megbízatását vehette át, vitathatatlanul csúcstartó a rendszerváltoztatás utáni kormányfők sorában, ráadásul egyedüliként mondhatja el magáról azt is, hogy egymás után kétszer választották újra (a többiek közül csak Gyurcsány Ferencet választották újra egyszer 2006-ban, első, csonka ciklusát követően, a másodikat pedig már ki sem töltötte).

A korszakformálás célja hasonló az agyban az ingerületátvitelt lehetővé tévő idegrostokat borító fehérjeszigetelés feladatához. Az ingerek az idegrostokon át futnak a bőrfelület, az izmok, valamint az egyes szervek és az agy megfelelő részei között; hogy az áramlás zökkenőmentesen biztosított legyen, a rostokat egy fehérjéből álló tok (mielinhüvely) veszi körbe. Ha a tok megsérül, esetleg autoimmun betegség folytán lebomlik (ezzel jár a *sclerosis multiplex*), akkor az agy és az adott szerv közötti információáramlás lassul, pontatlan lesz vagy meg is szűnik. Mindez az emiatt diszfunkcionálisan működő szerv objektív, klinikai állapotát egyáltalán nem érinti, viszont az aggyal való kommunikációját igen; adott esetben a láb tehát egészséges: csontozata ép, izmai megfelelőek, szervi elváltozás nem tapasztalható, az idegrendszerben található probléma miatt azonban mégse működik megfelelően. – A korszaképítés éppen arra szolgál, hogy a politikai idegrendszer működését olyan kulturális hüvellyel vegyük körül, ami az üzenetek továbbítását és az optimális működést elősegíti és biztonságossá teszi.

Az eddigiekből is világos, hogy a politika világához képest *a kultúra szövevényes hálózatának átalakítása hosszabb feladat* – az intézményépítés és a fórumteremtés után ezeket minőségi tartalommal is meg kell tölteni, amely munkában a lojalitás csak az egyik (persze, igen fontos) erény, de hosszú távon nem pótolhatja a tehetséget, a szorgalmat és az alázatot, amelyekből a teljesítmény végül összeáll.

Ne higgyük viszont, „mintha szellemileg is hódítottunk volna, mikor csak anyagilag győztünk" (Széchenyi). A magyar jobboldal 2006 ősze óta tizenkét országos választáson szerzett többséget. A politikai győzelmek „menetrendszerű" bekövetkezte jogosan kelti fel annak igényét, hogy a kultúra területén is sikerek szülessenek és a politikai élet látványos fordulatai a kultúra területén is megismétlődjenek. Nem lehetetlen ugyanis azt gondolni, hogy „a magyar választók nemcsak

parlamentet és kormányt választottak, hanem nagyon hangsúlyosan világnézetet is. S ennek a kulturális szférában történő érvényesítését igenis számon kérhetjük."[85] Az érvényesítés azonban már nem az intézményteremtő politikai döntéshozó feladata.

A jobboldal 2006-os veresége után egy hónappal írott cikk, amely a konzervatív értelmiséget marasztalta el, sajnos helyénvaló volt, és jelen – az előbbivel összehasonlíthatatlanul kedvezőbb – helyzetünkben, sőt talán éppenséggel amiatt, újra felidézendő egyik megállapítása: *„Az elméletalkotó, politikai-filozófiai háttérmunka társadalmi, nemzeti programmá összeálló szellemi eredménye konvertálható legyen a jogalkotás, a közigazgatás, az intézményszervezés szintjén is működőképes cselekvési folyamatábrává."*[86] Magyarországon a politikai erőközpont a kormányzati cselekvésben elöl jár, szinte szellemi előörsként viselkedve mintegy önmagát vezeti. Az a posztkommunista gyakorlat, amely részben a rendszer bukását is okozta, vagyis hogy az értelmiség szavára hallgat a politika, 2010 óta szerencsére ismeretlen. (A jobboldali rendszer nem azért működik, mert hallgat az értelmiség szavára, hanem éppen azért, mert nem.) Mégis: sem a szellemi-intellektuális innováció nem hanyagolható el, sem az eszmék vitaszituációban való kipróbálását nem lehet megúszni. A történelem a jobboldal győzelme után nem ért véget a konzervatívok számára!

Mintha a korábbi korszak és kultúrájának urai jobban értenék, hogy mit veszíthetnek, mint azok, akikre az új korszak megalapozásának munkája vár. A poszt-posztkommunista időszak egyik jellemző politikai formációja, a Bajnai Gordon által életre hívott liberális baloldali Együtt 2013 és 2018 között a „korszakváltók pártjának" nevezte magát, de 2020 óta más ellenzéki pártok (MSZP, Momentum) is ennek jelszavával lépnek fel. Az értelmezés monopóliumára féltékenyen vigyázó és a kulturális standard meghatározását olyannyira igénylő

baloldali–liberális közeg a nagy politikai csata elvesztése után a kultúra mellékhadszínterén elszenvedett vereségeket érzékeny veszteségként veszi tudomásul. Gyakran sértetten reagál arra, ha kiderült: elmaradt az időtől, nincs mondanivalója, nem találja a válaszokat, de még a helyes kérdéseket sem képes feltenni. Színdarabból színdarabra, filmkritikától könyvrecenzióig vonul vissza, de továbbra is elkeseredetten harcol kulturális privilégiumai és gyarmatai megtartásáért.

Ebben a helyzetben három feladat áll előttünk. 1) Miután a jobboldal eszmei hátteréül szolgáló konzervativizmus inkább védekező iskola, akkor érzi igazán elemében magát, ha reagálnia, esetleg bírálnia kell, a teremtésben, álmodásban és tervezésben sok esetben gyengébben teljesít – elsőként ezen kell változtatni. 2) Mivel a magyarországi posztkommunista állapot nemigen bírt olyan társadalmi és kulturális közeggel, amely egy magát konzervatívnak valló ember számára értékesnek volna mondható, így most az a helyzet állt elő, hogy a jobboldal vagy megelégszik azzal, hogy a baloldali politikai törekvések és a liberális gondolat kritikáját végzi (újabban az ellenzék ellenzéke lesz), vagy pedig megpróbál megőrzésre méltó értékeket teremteni. Előbbi reakciós, utóbbi inkább forradalmi jelenség. Jelen helyzetünkhöz az utóbbi, vagyis öntudatos, jövőorientált, aktív, dinamikus konzervativizmus illik. 3) A létrejövő kulturális intézményeket, művelődési struktúrákat működtetni, összefűzni és tartalommal megtölteni szükséges. Ehhez elhivatottságra, csoportszolidaritásra és kitartásra van szükség.

Mai feladatunk a 21. századi Magyarország felépítése. Az új kihívásokra – mint a globalizáció válsága, a liberalizmus krízise, a migráció és a demográfia, nemzetközi integrációnk kereteinek átalakulása, a technológiai fejlődés árnyoldalai, a nemzeti szuverenitás és a demokrácia kikezdése – működő válaszokat kell adnunk. Mástól, mint magunktól, különben sem várhatjuk. Gramscival szólva „a mai

nemzedék önmaga gyermeke". Ahogyan a hopi indián közmondás tartja: *mi vagyunk azok, akikre vártunk.*

MIVEL ÉRJÜK EL?

Gramsci jobbról

„Vívódásom botránya, hogy tevéled / s ellened élek”
Pier Paolo Pasolini: *Gramsci hamvai*[87]

Gramsci a jól értett kultúrharc kulcsa. Vele kapcsolatban bármely lexikonban ezt fogjuk olvasni: ANTONIO GRAMSCI (1891–1937) – 20. századi marxista ideológus, lapszerkesztő, az Olasz Kommunista Párt (OKP) társalapítója és főtitkára, a *L'Unità* című kommunista napilap névadó alapítója, a fasiszta diktatúra börtönének áldozata, a hegemónia fogalmának megalkotója. Ám Gramsci a marxi írásmagyarázatnál és a kommunista pártmunkánál jóval többet és igen maradandót alkotott. Azzal, hogy az I. világháború után lényegében visszájára fordította a marxi elméletet és a társadalmi-politikai „fölépítménynek” adta az elsőbbséget a gazdasági alappal szemben, forradalmat hajtott végre, ám nemcsak a baloldali gondolkodásban, hanem a politikai konszenzusteremtésről szóló elméletben is. Gramsci a nyugat-európai forradalom létre nem jöttének, illetőleg sikertelenségének okain töprengve jutott arra a következtetésre, hogy a közvetlen politikai harcoknál fontosabb a közvetett kulturális befolyás, amely a végén új konszenzust teremt és az addig uralkodó hegemóniát egy másikkal váltja fel. Vagyis a politikai hegemónia kulturális megalapozására jött rá, sőt ezen túlmenően a *kulturális hegemónia indirekt uralmi jelentőségét* ismerte fel. Érdekesmód Gramsci hegemónia-elméletének kulturális dimenzióját nem az újbaloldaliak, neo- és posztmarxisták vagy eurokommunisták, hanem a francia Új Jobboldal, egészen pontosan Alain de Benoist fedezte fel elsőként, és állította egy hosszú távú kulturális munka stratégiájának középpontjába, amit „metapolitikának” nevezett. *A mai jobboldal*

igen sokat tanulhat Gramscitól. Először is a kultúra elsőbbségét. A Reagan-adminisztráció gazdaságfilozófiai felfogása szerint a tehetősebbeknél hagyott jövedelem egy idő után a társadalom egészét gazdagítja, befektetés, beruházás, fogyasztás és jótékonykodás formájában. Ez az ún. *trickle-down economy*, a „lecsöpögő gazdaság” tétele, amelynek a jobboldalon igen sok szerepet szánnak ma is, elfelejtkezve közben a leszivárgó kultúráról, amely nem csak az adóciklusok idejére határozza meg a választók hangulatát. A másik lecke a konzervatívoknak szól, akiknek saját kulturális mércét kell teremteniük, ahelyett, hogy elfogadják a készen kapott liberális kánont. Annak mintájára gondolkodjunk, amint az ösztönös gramsciánus Kassák Lajos – a *Börtönfüzetek* utolsó bejegyzéseinek keletkezésével egy időben – az övéiről írta, akik *„állandóan a kapitalisták szemszögéből látják a világot* [...] *forradalmat hirdetnek* [olyanok], *akik emberi magatartásukban konzervatív kispolgárok”.*[88] – A baloldal eredeti elveit elárulva a liberális hegemónia szolgálatába szegődött, de a fegyver, amit Gramsci adott a kezünkbe, nem csorbult ki. Gramsci a miénk – olvassuk, értelmezzük, használjuk!

Ki volt Gramsci?

1891-ben Szardínia szigetén született albán, spanyol és szárd felmenők leszármazottjaként, testi gyengesége (emiatt beceneve „Púpos Tóni” volt) ellenére korán kemény munkába állt. A torinói egyetemen tanult és az 1910-es évek derekára a kor bevett olasz idealizmusát odahagyva ortodox marxista lett. 1917-ben az Olasz Szocialista Párt torinói

titkáraként a reformistákkal szemben álló, Lenint támogató voluntarista-aktivista csoport tagja lett, amely a forradalmárokat tömörítette. Az innen elágazó utakat jól szemlélteti, hogy rajta kívül az „intranzigens frakcióba" tartozott Palmiro Togliatti, a kommunista párt későbbi sztálinista főtitkára és Nicola Bombacci, akit 1945 áprilisában Mussolinival együtt végeznek majd ki.

Az I. világháború végére Gramsci ismert baloldali szocialista újságíró volt, ellenezte a szindikalisták és a nacionalisták közeledését (amelyből 1919-re megszületik a fasizmus, a szocialisták napilapjának korábbi főszerkesztője, Mussolini vezetésével), és üdvözölte az oroszországi bolsevik puccsot. A szociáldemokrata reformizmust és a polgári liberális állagőrzést egyaránt elutasította. Gramsci és elvtársai 1919-ben megalapították a *L'Ordine Nuovo* című lapot, amely a munkástanácsok és a sztrájkmozgalom szócsöve lett; a lapot Gramsci szerkesztette. Az 1919 és 1921 közötti „vörös két év" (*Biennio Rosso*) központja a torinói Fiat-gyár volt, Gramsci a munkások között járva s lapjában hangjukat megszólaltatva élénken támogatta a gyárfoglaló, munkás-autonomista mozgalmat. Az „ordinovisták" elszakadtak a szocialista párttól, 1919-ben csatlakoztak a Kommunista Internacionáléhoz, két év múlva pedig önálló kommunista pártot alapítottak, amelyben Gramsci és társai eleinte kisebbségben voltak. A párton belül egyszerre álltak szemben Amadeo Bordiga főtitkár ún. centrista maximalizmusával, szájhősködésnek tartva azt és a Filippo Turati-féle reformista szárnnyal.

A liberális állam krízise, a kvázi-polgárháború kialakulása és ezzel párhuzamosan a fasizmus felemelkedése idején, 1921 és 1924 között Gramsci Moszkvában és Bécsben – részben szanatóriumban – tartózkodott a Komintern olasz képviselőjeként. Tanácsaival és cikkeivel részt vett hazája politikai és pártéletében, de az azonnali, bolsevik típusú áttörés ellenében – amelyet lehetetlennek tartott odahaza – már

1922-ben hosszú távú küzdelmet javasolt a fasizmussal szemben. 1924 nyarán az OKP főtitkárává választották, amely után a féllegalitás és a – Mussolinit is bosszantó – Venetót képviselő parlamenti tevékenység kettőssége következett. Utolsó, szabadlábon töltött éveiben a leninizmust, a sztálini revizionizmust és a „megalkuvó" Kautskyt is bírálta. Később azt írta, hogy sem a „párt sivár gazdasági determinizmusa", sem a „spekulatív polgári filozófiára" alapozott liberalizmus nem kívánatos számára.[89]

Miután a liberálisok az éppen általuk kezdeményezett „aventinói ellenzék" pozícióját otthagyták, a fasiszta diktatúra pedig megszilárdult, a kommunisták illegalitásba szorultak. Az 1926. januári, Lyonban tartott kongresszuson Gramsci tézisei többséget szereztek, de ez nem akadályozta meg Togliattit, hogy a pártvezető-ideológus Sztálin-kritikát tartalmazó levelét visszatartsa. Az év során írta egyik legnagyobb jelentőségű cikkét a „déli kérdésről" (*Alcuni temi della quistione meridionale*), amelyben az északi munkásság és a déli szegényparasztság osztálykoalícióját javasolta, sok mindent (hegemónia, organikus értelmiség, történelmi blokk) megelőlegezve az elkövetkező tíz évben folytatott szellemi munkásságából. Csakhamar letartóztatták római otthonában és internálták. 1928-ban megtartott perében az ügyész kijelentette: „Intelligenciája miatt veszélyes ember. Húsz évre meg kell akadályoznunk ennek az agynak a működését!" Többféle betegsége (inszomnia, emésztési gondok, Pott-szindróma, vesebaj) és a fogva tartás körülményei 1930-tól egyre jobban gyötörték, állapota folyamatosan rosszabbodott. Büntetésének csökkentése, feltételes szabadlábra helyezése, majd végleges amnesztiája után 1937. április 25-én szabadult, de pár nap múlva a kórházban elhunyt.[90]

1927 tavaszán, internálása után és pere előtt, sógornőjének vázolta nagyratörő terveit, amelyek négy nagy téma körül forogtak: 19. századi

olasz kulturális áramlatok és értelmiségtörténet, egy összehasonlító nyelvészeti tanulmány írása, az olasz színházi ízlés átalakulása és a népi ízlés az irodalomban. Levele tanúsága szerint mindegyik témája mélyén „a népi alkotó szellemet" fedezte fel. Programja motivációjáról azt írta: *„alkotni kellene valamit* »für ewig«, *Goethe komplex felfogása értelmében"* – ez kétségtelenül sikerült, Gramsci tézise a hegemóniáról ugyanis valóban örök időkre szól.[91]

Gramsci írásbeli öröksége meglehetősen terjedelmes, legjelentősebb része a börtönben született. Széles körű, 1913 és 1926 közötti politikai publicisztikája és lapszerkesztői munkája (*Il Grido del Popolo, Avanti!, L'Ordine Nuovo*) mellett fontosabbnak látszik az 1926 és 1936 között fogságban kifejtett elméleti munkássága, amely levelek, olvasónaplók és feljegyzések formájában maradt ránk. Ennek fő fogalmai a következők: hegemónia, történelmi blokk, organikus értelmiség, népi kultúra, passzív forradalom és a „gyakorlat filozófiája" – utóbbi, akárcsak sok ehhez hasonló név és kifejezés, a börtöncenzúra ellenében használt kód volt, ez például magát a marxizmust takarta, de később önálló jelentést kapott. 1929. február és 1934. október között összesen 33 darab börtönfüzetet (*Caderno del carcere*) írt tele, közel 3 ezer oldal terjedelemben. Ez nem szisztematikus munka, hanem fragmentumokból álló, egymással összefüggő, vissza-visszatérő kérdésekről szóló jegyzetfolyam. Később többek között *A történelmi materializmusról és Benedetto Croce filozófiája, Irodalom és nemzeti élet, Az értelmiségiek és a kultúra megszervezése*, valamint *Jegyzetek Machiavelliről* címmel szervezték ciklusba írásait. Műveit először 1947-ben adták ki Olaszországban (ifjúkori írások, *Levelek a börtönből* és a többkötetnyi *Börtönfüzetek),* magyar kritikai és/vagy összkiadása nincs, de számos művét megjelentették 1965 és 1987 között itthon is.

Gramsci legfontosabb fogalmai és megállapításai mind-mind a marxizmus revíziójából születtek. Ezért, bár őrzi a német idealizmus nehézkes nyelvezetét és használja a marxizmus redundáns-önreferenciális fogalomkészletét, határozottan népi és nemzeti kultúrához kötődése, széles körű kultúrtörténeti és művelődéspolitikai érdeklődése, összefüggések iránti érzékenysége és a marxizmushoz képest – de egyáltalában véve is – nonkonformista forrásai (Henri Bergson, Antonio Labriola, Robert Michels, Georges Sorel) révén ennek szűk horizontját olyannyira meg tudta haladni, hogy sokan már nem is tartják marxista gondolkodónak. Annál jobb. Chantal Mouffe szerint például egyenesen szakított Marxszal, amikor az elsőbbséget a kultúrának és nem a gazdaságnak adta, de Leninnel is, hiszen a fizikai erő helyett a meggyőzés eszközét választotta.[92] Azokat a mondatait, melyek szerint „az ember mindenekfelett szellem" és „a mechanikus erők sosem kerekednek felül a történelemben", hiszen azt „az emberek hozzák létre, [akiknek] végül is mindig győz a tudatuk, a szellemük",[93] akár egy konzervatív idealista is írhatta volna. Nem is beszélve erről az 1916-os soráról: *„A vallás a lélek szükséglete.* [...] *Egyetlen nagy, erős ember sem helyettesítheti semmivel a vallást."*[94] Egyre inkább úgy tűnik, hogy Gramsci számára Marx és Lenin alakja csak azért volt fontos, hogy meghaladhassa őket.

A máshonnét átvett politikai taktika sok esetben bumerángként viselkedik és oda tér vissza, ahonnan vétetett: Gramsci a kulturális befolyásolás módszertanát az olasz katolicizmus tanulmányozása közben, az értelmiség viselkedését pedig a klérus vizsgálata alapján írta le – nekünk nincs más teendőnk, mint ezt a logikát visszavenni.

Gramsci széles körű elméleti munkásságának legfontosabb állításait négy tézisben foglalhatjuk össze.

1) Gramsci a feje tetejéről a talpára állította vissza a hegeli gondolatot megfordító marxizmust, amikor a fölépítmény (*sovrastruttura*) elsőbbségét hirdette. Éppen ezért kései értelmezői szerint annyira eltávolodott a marxizmustól, hogy már-már megtagadta a gazdaság primátusát, sőt feladta a materialista szemléletet is. Ezt megerősíti saját Marx-képe, mely szerint Marx nem messiás, abszolút igazságok lefektetője vagy „pásztorbotot tartó pásztor" volt, hanem a nagy történelmi mozgások értő elemzője, akinél „az eszmék, a szellem anyagi tartalmat kap".[95] Amint írásaiból leszűrhető, szerinte a marxi „fölépítmény" (*Überbau*) valójában fontosabb alakító tényezője a társadalom szerkezetének, mint a „gazdasági alap". Hiszen a szokások, előítéletek, hagyományok, vélemények (vagyis saját szavaival a „kulturális komplexum") határozzák meg az emberi viselkedés minden szintjét. A gazdasági megrázkódtatások csak jelzői vagy kiegészítői lehetnek egy már régebb óta és mélyebben érlelődő változásnak – vagyis *a forradalmak a szellemben kezdődnek.* A marxizmus efféle idealista revíziója ugyan bátortalanul, de már 1920-ban is megjelent gondolkodásában. Egy cikkében azt írta ekkoriban, hogy *„a proletariátusnak a politikai és gazdasági hatalom megragadása mellett az intellektuális hatalom megszerzésével is foglalkoznia kell"*. A kulturális fordulat jegyében ugyanitt feltette a kérdést, hogy vajon a proletariátusnak van-e saját világnézete, vagy átveszi a burzsoáziától az övét s ezzel önkéntesen alárendelődik neki? Ez azért lényegbevágó, írta, mert ahhoz, hogy gazdaságilag felszabaduljon, először kulturálisan kell.[96]

Gramsci szerint tehát az, aki uralja a fölépítményt, azé az alap, nem pedig fordítva.

2) Gramsci elválasztotta egymástól a „politikai társadalmat" (*società politica*) és a civil vagy „polgári társadalmat" (*società civile*), ami részéről visszatérés volt az ősforrás Hegelhez. Az állam konkrét és látható hatalma (erőszakszervezetek, bürokrácia, az engedelmességet kikényszerítő apparátus, politikai szervezetek, igazságszolgáltatás) mellett azonosította az ezt fenntartó konszenzus nem kevésbé fontos, csak nehezebben tetten érhető, szövevényes világát. Az előbbit leginkább a „politikai társadalmat" összeabroncsozó állam, az utóbbit az ettől elkülönült, magánjellegű civil szerveződések összessége jelenti. Machiavelli-kommentárjai egyikének megállapítása így szól: *„»Államon« nemcsak a kormánygépezetet kell érteni, hanem a »magánjellegű« »hegemónia-gépezetet«, vagyis a polgári társadalmat is. [...] Állam = politikai társadalom + polgári társadalom; vagyis kénnyszerrel páncélozott hegemónia."*[97] Mindezekből következik, hogy a konszenzus nélküli uralom nem más, mint pőre diktatúra, míg az egyetértés övezte hatalomgyakorlást hegemóniának nevezte. Amint kora munkásmozgalmának – a leninizmusvitához kapcsolódó – fő hatalompolitikai kérdéséről írta: diktatúra van hegemónia nélkül is, de ha hegemóniát szerzünk, nincs is szükség diktatúrára. A hatalmat övező konszenzus s annak tartalmi elemei (mítoszok, narratíva, közös történet, kánon, legitimáció) a Kultúrán keresztül érvényesülnek, és a nyilvánosság szervezetrendszerén (egyesületek, fórumok, intézmények, média, szervezetek) át áramlanak. *„Az erő ne kerekedjék túlságosan a konszenzus fölé, sőt lehetőleg a többség konszenzusán látsszék*

nyugodni; *e konszenzust a közvélemény úgynevezett orgánumai fejezik ki (újságok és egyesületek)"* – olvashatjuk ugyanott.[98] Ebből kifolyólag állapította meg, hogy az állam jelentősen függ bizonyos osztályok (akkoriban a papság és az értelmiség, manapság a kultúrmenedzsment és a médiaelit) konszenzusteremtő képességétől. A polgári osztály ereje abból fakad, írta, hogy saját kulturális kódjait hatékonyan kiterjesztette az egész társadalomra és az erőt/kényszert és a konszenzust/beleegyezést változó arányban kombinálja.

3) Gramsci politikafelfogásának fontos eleme volt a mozgó háború (*guerra di movimento*) és az állóháború (*guerra di posicione*) elválasztása, amit közvetlenül az I. világháború tapasztalata szült. Értékes hasonlata szerint az 1917. november 7-i bolsevik puccs az elsőhöz volt hasonló, mert hatékony államszervezet és fejlett polgári társadalom híján egyszerűen és különösebb ellenállás nélkül „lerohanta" Oroszországot. Nyugat-Európában azonban a lövészárokharcokhoz hasonló, hosszú ideig elhúzódó ostromra – kulturális pozícióharcra – kell felkészülni, mivel a polgári társadalom konszenzusa és szervezetrendszere erős és ez védelmezi a szintén jólszervezett államot. Amint börtönfüzetei egyikében írta:

> „A Keleten 1917-ben győzedelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen Nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás. [...] Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; [de] Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány áll fenn, és amint az állam megrendül, rögtön megmutatkozik mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam itt csak előretolt lövészárok, mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódik meg [...] A modern demokráciák vaskos szerkezete – államszervezetként és a polgári életben szereplő egyesülések összességeként egyaránt – az állóháborús front állandó »lövészárkainak« és erődítményeinek felel meg".[99]

Vagyis a politikai hatalom megszerzése Nyugaton történeti okokból kifolyólag bonyolultabb, mint államcsínyt végrehajtani – hacsak nem a kultúrában végrehajtott sok kis puccsban gondolkodunk.

4) Gramsci legfontosabb, mindezeket integráló tézise a hegemóniáról s azon belül a „kulturális hegemóniáról" (*egemonia culturale*) szól, leginkább interpretált megállapítása éppen ezért ez.[100] Gramsci sokat elemzett fogalmára vonatkozó, elszórt megjegyzéseinek egyike szerint *a hegemónia az a képesség, amely az ideológia segítségével a „társadalmi blokkot" összetartja.* Ez utóbbi heterogén osztályokból áll, amelyek között akár ellentétek is lehetnek, de a domináns osztály gazdasági és politikai, de főként kulturális és ideológiai eszközökkel konszenzust képes teremteni közöttük, összetartja őket és hegemóniát gyakorol nemcsak fölöttük, hanem az egész állam fölött is. Eredetileg Sorel kifejezése volt a „történelmi blokk", amelyet Gramsci – Labriola közvetítésével – kölcsönvett és úgy értelmezett, mint a hegemónia konkrét gyakorlatát (két, egymással szövetséges osztály révén, máskor az értelmiség és a párt által). A hegemónia fogalmát Gramsci gazdasági és politikai értelemben egyaránt használta; a politikai

hegemónia gyakorlásának eszközei között megkülönböztette a törvényhozást, az igazságszolgáltatás szerveit és a kormányzatot, s úgy gondolta, hogy a hegemónia annál jobban tetten érhető egy-egy szektorban, minél inkább kapcsolatba hozható a közvetlen erőszakkal és a puszta politikai adminisztrációval. A '30-as évek elején keletkezett feljegyzéseiben már úgy fordult elő politikai környezetben a „kulturális hegemónia" kifejezés, mint amely a „polgári társadalmon" keresztül érvényesül, és megerősíti a politikai és gazdasági hegemóniát, konszenzussal övezve és legitimálva azt. Ennek eszközei között tartotta számon az értelmiség befolyását, az ideológia erejét, a kulturális intézményrendszert, a tájékoztatási csatornákat és a közvéleményt. Ez utóbbi szorosan a politikai hegemóniához tartozik, írta, és mivel a hegemóniagyakorlás csatornái politikai jelentőségűek, ezért elkeseredett „harc folyik a közvélemény szervei fölötti monopólium megszerzéséért".[101]

Amint láttuk, Gramsci nézete szerint tehát a társadalmi változások alapvetően kulturális természetűek, a politikai uralmat pedig az azt övező konszenzus tartja fenn, amely túlnyomórészt kulturális elemekből áll, amelyet az értelmiség, fórumok sokasága, kommunikációs csatornák és az erre szolgáló intézményhálózat közvetíti. *„Egy uralkodó osztály (azaz egy állam) megalkotása egyenlő egy* Weltanschauung *megalkotásával"* – írta,[102] uralma pedig saját kódjai folyamatos kulturális-szimbolikus-ideológiai közvetítésén (is) nyugszik. Így a társadalmi konfliktusok egyik legfontosabb síkja és világos kifejeződésük terepe a kultúráé. Ezért aztán az ideológiai háború, a kultúrharc, az egymással versengő „hegemóniagépezetek" tevékenysége igen nagy fontossággal bír, mert a politikai viszonyok tartós megváltoztatásának hosszú távú

munkáját végzik. Egyik elgondolkodtató börtönfeljegyzése szerint *„kormányra kerülés előtt is lehet és kell lennie »politikai hegemóniának«, és nem szükséges csak hatalomra és anyagi erőre támaszkodni ahhoz, hogy* [kormányzati] *irányt adjunk vagy politikai hegemóniát gyakoroljunk"*[103] – vagyis a fennálló politikai hegemóniát lecserélhetőnek tartotta a kultúra területén elért és ott érvényesített hegemóniával is. Ez a megoldás már nem az I. világháborús katonai tapasztalatokat, hanem korunk legújabb indirekt harctéri fejleményeit (4. generációs, aszimmetrikus és hibrid hadviselés, proxy háború) juttatja eszünkbe.

A hadművészetben a villámgyors támadásra épülő hadászati manőver (*Blitzkrieg*) a meglepetésszerű akciók indítására, gyors levezénylésére, az ellenség területére való hirtelen, nagy mélységű behatolásra épül. A Wehrmacht 1940-es francia hadjárata és az Izraeli Védelmi Erők 1967-es – megelőző csapásként végrehajtott, aktív önvédelmet jelentő – Egyiptom elleni támadása egyaránt ezen a megoldáson alapult: előbbi nem tartott tovább másfél hónapnál, utóbbit egyenesen „hatnapos háborúnak" nevezzük. Mindkét esetben az alacsonyabb szinteken is engedélyezett egyéni kezdeményezés, a fegyvernemek pontos összehangolása, a nagyfokú gépesítés által lehetővé tett mobilitás és manőverezés, a kommunikáció és a pszichológiai sokkhatás keltette időzavar kihasználása volt a gyors győzelem feltétele.[104] A rövid távú hadműveleti tervezés ezekben az esetekben a taktika diadalát jelenti a stratégia fölött. A gramsciánus forgatókönyv azonban éppen fordítva működik, mert itt a hosszas előkészítés, a lassú áthatás, a kultúra természetéből fakadó komótos, elhúzódó összecsapássorozat szüli a győzelmet. Ebben az esetben az egyes lépések politikai megtervezése, vagyis a stratégia elsőbbsége érvényesül. A *Blitzkrieg*-taktika abból a szempontból is a Gramsci-stratégia ellentétje, hogy a lehengerlő támadás valójában a gyengeség jele, hiszen a komolyabb tartalékok

hiányának leplezéseként szolgál és az időlegesen fennálló technológiai fölény kihasználása eredményezi.

Az a hasonlat, amelyet Gramsci az Oroszországon kívüli európai forradalom lehetőségeivel kapcsolatban fogalmazott meg, rímelt Ludwig von Moltke harctéri megállapítására, mely szerint „az ütközet napját nem a szuronyroham döntötte le, hanem a szuronyroham sikerült azért, mert a nap már el volt döntve", ám abban az esetben, folytatta, „ha a gyalogságot nem rendítette meg előzetes tűz, az ellene intézett rohamok nem értek el döntő sikert".[105] Vagyis a Gramsci által is például választott lövészárokharcban indított támadás is csak akkor lehetett igazán sikeres, ha hosszas tüzérségi előkészítés (aknatámadások, napokig tartó ágyúzás, pergőtűz) előzte meg. Ez utóbbi analógiájára fogható fel a helyesen értelmezett kultúrharc, vagy, ahogy Gramsci írta, az „ideológiai küzdelem" feladata. Annál is inkább kiváló volt az általa választott metafora, mivel az I. világháborús állásháború nem a mélységi hadműveleteknek kezdvezett, hanem a tüzérségi párbajnak és a közvetlen gyalogsági harcérintkezésnek, amelyek egyike sem hatolt be hosszan az ellenfél területére, különösen nem a háta mögé vagy egyenesen hátországába. Mindez minden szempontból analóg az „ideológiai küzdelemmel" és a kulturális munkával, amelyek mozgékonysága és sebessége hozzá hasonlóan működik.[106] A kulturális hadviselés fő támadó eszköze a tüzérség, a védelem gerincét pedig a mélységében tagolt lövészárokrendszer adja.

Azzal, hogy Gramsci a gazdasági és politikai kérdéseket egymás mellett kezelte és velük egyenrangúnak tételezte a kultúrát, még csak a marxizmus gondolati börtönéből tört ki, de a kultúrán keresztül (is) gyakorolt hatalom tételének felállításával nemcsak a kulturális hegemónia létezését állapította meg, hanem végső soron a Kultúra hegemóniáját is.

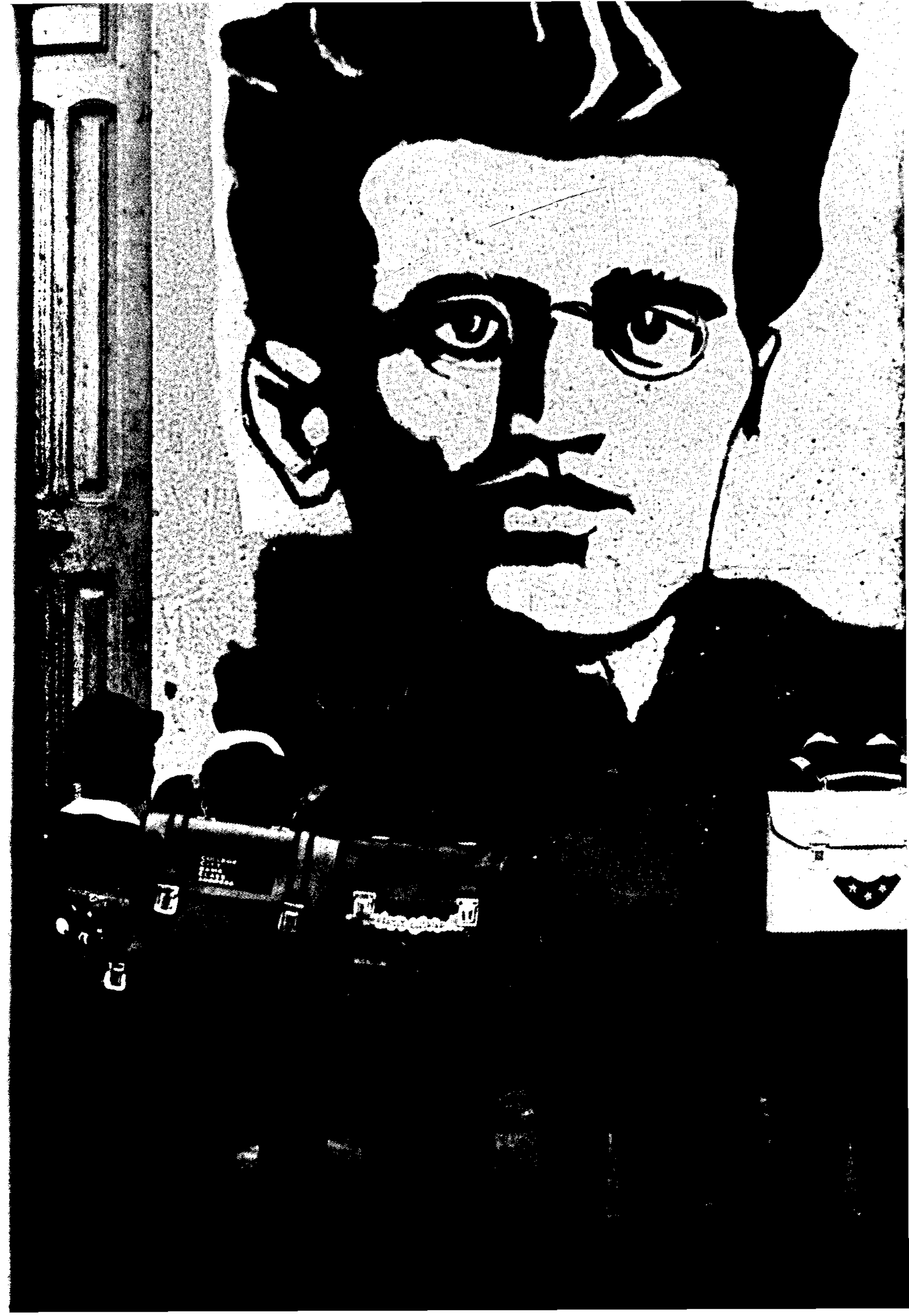
Már 1921-ben azt írta, hogy a teendő „semmi más, mint szétrombolni a jelenlegi kultúrformát", hiszen a meglévő „szellemi hierarchiák, előítéletek, bálványok" akadályozzák a konkrét politikai áttörést. Ennek elmaradására vezette vissza egyébként a torinói autonomista mozgalom sikertelenségét, mondván, nem elég, hogy a proletariátus „az állami élet egész komplexumának befolyása alatt áll", még „tudtán kívül hatnak rá a polgári iskola, a polgári lapok, a polgári hagyományok" is.[107] Gramsci arra jött rá, hogy *az osztályharcnál fontosabb a kultúrharc*, a forradalmak a szellemben kezdődnek és egy idő után szükségszerűen vezetnek politikai változásokhoz. Egyik fontos megjegyzése szerint „a polgári osztály az egész társadalmat a maga kulturális és gazdasági szintjéhez asszimilálta", ezért a politikai változások elérésének első lépése a következő: *„a kormányzottakat szellemileg függetlenítsük a kormányzóktól,* [...] *pusztítsuk el a hegemónia egyik fajtáját és egy másikat teremtsünk helyette"*.[108]

Kié Gramsci?

Gramsci elképzelései a nyugati marxizmuson kívül jóval tágabb körben elterjedtek az elmúlt fél évszázadban és a kulturális politika, sőt az egész politikai kultúra strukturáló tényezőivé váltak. Gondolatai széles körben hatást gyakorolnak, mégpedig ideológiai hovatartozástól függetlenül. *Ma a jobboldal hasznára szolgálnak azok az összefüggések, amelyeket meglátott* – egy olasz baloldali cikk szerint „egy-egy Gramsci-hivatkozás annak a biztos jele, hogy fasiszta írásról van szó".[109] Egy vitában Diego Fusaro olasz szuverenista filozófus egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Gramscit kell olvasni" – méghozzá egy egykori kommunista napilapszerkesztővel vitatkozva! Amit Gramsci „természetes közege" elfelejtett, azt a nemzeti, konzervatív erőknek kell újratanulniuk. Voltaképpen a jobboldali értelmezés marad hű Gramsci – a marxizmus doktrínájától fokozatosan elszakadó, de azért nyelvezetét mindvégig megtartó – szellemiségéhez. Sem Gramsci, sem a jobboldal nem változott, hanem az egész világ fordult meg, és így lett Gramsci a nemzeti erőké.

Gramsci a legtöbb értelmezés szerint a „fölépítmény filozófusa", sőt „a nyugati forradalom gondolkodója" volt, korábban az eurokommunizmus inspirátorának tartották, jó ideje főképpen a hegemóniaelmélet kidolgozójaként emlegetik. Eszméit tekintve demokratikus szocialistának és *idealista* marxistának (amely jelző meglehetősen idegen a történelmi materializmus ideológiájától) egyaránt nevezik, de a dogmatikusok becsmérlően bergsonista–soreliánusnak is hívták, ami valójában dicséretnek számít. Sokan úgy tekintenek rá, mint valamiféle „kulturális leninizmus" megalapozójára, aki a bolsevik puccs nyugat-európai kivitelezését lehetetlennek tartva, az 1968 utáni „intézményeken keresztüli nagy menetelés" (Rudi Dutschke) szellemi előkészítője volt. Emiatt

Iskolások egy Gramsci-falfestmény előtt, Orgosolo (Szardínia), 1975 (Getty Images)

már a bizonytalan körvonalú „kulturális marxizmus" gyűjtőnév alatt összefoglalt különféle törekvések, sőt a „civil társadalom" teoretikusát is látták benne. Orbán Viktor *Társadalmi önszerveződés és mozgalom a politikai rendszerben (A lengyel példa)* című, 1987-es diplomamunkája is az ő, polgári társadalmat leíró szövegein alapult. Noha Althusser szerint Marx és Engels munkáját folytatta, Gramscit ma már a kultúratudományok egyik megalapozójának tekintik.

A *Börtönfüzetek* a '70-es évek közepétől kezdve a legkülönfélébb baloldali elméleti iskolákra volt hatással, kezdve a neo-, majd posztmarxizmussal egészen a Wallerstein-féle világrendszer-elmélettel való igen termékeny összekapcsolódásig. Chantal Mouffe és férje, Ernesto Laclau, a radikálisan demokrata baloldali populizmus eminens gondolkodói éppúgy gramsciánusként kezdték pályafutásukat, mint Norberto Bobbio szocialista szenátor és szociálliberális filozófus. Gondolatai alapvetően járultak hozzá Edward Said orientalizmustételének kidolgozásához, amely szerint *„az orientalizmus nem egyéb, mint a Kelet meghódítását, átformálását és a fölötte való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta"*,[110] és befolyásolták az ebből kiinduló posztkoloniális elméletcsaládot. Ezek, akárcsak az ún. *Gramsci Studies*, rendszerint a hegemónián keresztül szemlélik azokat a konfliktusokat, amelyeket a nemzetközi rendszerben, a globalizáció szerkezetében, a neoliberális praxisban és az osztályok vagy akár a nemek között is azonosítanak. Gramsci hatása a kritikai társadalomelméletre, a fészkének számító Frankfurti Iskolára és az ebből elágazó számos diszciplínára (*cultural studies, subaltern studies*, kritikai pedagógia) valóban tagadhatatlan. Nevét partizáncsoport is viselte, amely dezertált olasz katonákból jött létre Albániában 1943-ban, arcképe utcai graffitiken tűnik fel, lelkesítő baloldali feliratok mellett. De végtére is, kié Gramsci? – évtizedek óta valójában az is gramsciánus, aki szándékosan nem is hivatkozik rá.

Az bizonyos, hogy Gramsci előtt a marxizmusnak nem volt kultúrafelfogása, sőt a Kultúrát az ortodox marxista dogmatika értelmében csak afféle cseresznyének tartotta a gazdaság habján. Gramsci nélkül a marxista baloldal – és ennek II. világháború utáni variációja – nem is foglalkozott volna a kultúrával, hanem világmagyarázatát kizárólag a politikai gazdaságtanra és a történelmi materializmusra építve csakis a hatalomra kerülés praxisa foglalkoztatta volna. Nagy felismerésnek számított (s ezúttal már nem csak marxista körökben), hogy leírta: *„A gazdasági harc elválaszthatatlan a politikai harctól és mindkettő elválaszthatatlan az ideológiai harctól."*[111]

1968 és Gramsci szoros, főleg közvetlen kapcsolata nem igazolható, nevét esetleg, de írásait széles – mondjuk Marcuséhez hasonlítható – körben nem ismerték. Gramsci nem inspirálta a „diáklázadást", hatása marginálisan volt, szövegszerűen nem is (filológiailag pedig sehogyan sem) mutatható ki. Angolul 1957-ben egy vékony könyvben jelent meg *Az új fejedelem*, az újbalos *New Left Review* 1965-től kezdte el újraközölni tanulmányait, de összes műveit csak 1971-től jelentették meg Nagy-Britanniában. Franciaországban 1959-től publikálták egyes szövegeit, életműve összkiadására viszont a '70-es évekig várni kellett. Nyugat-Németországban az első Gramsci-szövegválogatás 1967-ben jelent meg, a *Börtönfüzetek* egésze azonban német nyelven csak 1991 és 1996 között. Recepciója sem kezdődött előbb a '70-es évek legelejénél, a híres, Chantal Mouffe szerkesztette *Gramsci és a marxista elmélet* 1979-ben látott napvilágot. A '60-as években legfeljebb a fasizmus áldozataként, a marxizmus megújítójaként, esetleg az olasz kommunista mozgalom ideológusaként méltatták (ez utóbbi nem volt éppen jó ajánlólevél az ekkoriban még mindig sztálinista OKP-t *is* elvető olasz baloldali mozgalmárok szemében), hegemóniaelmélete a '70-es években kezdett középpontba kerülni.

A nézeteivel igen ellenséges Roger Scruton úgy értékelte, mint akinek megközelítéséből „a brit és amerikai újbaloldal merítette kulturális eszméit". Scruton állítása szerint Gramsci tulajdonképpen a fasiszta korporativizmust ültette át saját nyelvére, majd „a baloldali programot kulturális forradalommá alakította, amihez nem kell erőszakot alkalmazni, s amelynek színtere az egyetem, a színház, az előadóterem és az iskola."[112] Amennyiben így van, akkor inkább tanulni kellene tőle, mintsem szörnyülködni fölötte!

Az ellentétes ideológiai táborok közötti átvétel régóta tartó, kölcsönös és gyümölcsöző folyamat. Carl Schmitt egy sor, nem konvencionális baloldali gondolkodót inspirált (Giorgio Agamben, Alain Badiou, Étienne Balibar, Chantal Mouffe, Antonio Negri, Slavoj Žižek), létrehozva a *marxista schmittiánusok* kategóriáját; a másik oldalon pedig éppen Gramsci iránt van nagy kereslet a nonkonformisták részéről (Alain de Benoist, Jean-Yves Le Gallou, Diego Fusaro, Benedikt Kaiser, Thor von Waldstein).[113] Néhányan felismerték azt az egyelőre eretnekségnek számító összefüggést is, hogy a kortárs konzervativizmus sokat tanulhat a posztstrukturalista-dekonstrukciós iskola szerzőitől (Jean Baudrillard, Jacques Derrida, Guattari&Deleuze, Jean-François Lyotard, Michel Foucault), akiknek módszertanával az akasztják a hóhért mintájára maga a posztmodern is felbontható. Ehhez hasonlóan, a hatvannyolcasok fősodratúvá válása után a '68-hoz vezető szubverzív elméletek ellenük is fordíthatók, különösen, ha Marcuse és Debord kevéssé méltatott kulturkritikáját vagy Adorno és Horkheimer közös művét (*A felvilágosodás dialektikája*, 1944) vesszük elő. Mindezeket a törekvéseket erősíti, hogy jó ideje kibontakozóban van egy „újreakcionárius" iskola, amely volt (?) baloldaliakból (Alain Finkielkraut, Alain Glücksman, Michel Onfray), sőt az 1967-ben Bolíviában elfogott Guevara-harcostárs Régis Debray-ből és ismert

írókból, esszéistákból (Pascal Bruckner, Michel Houellebecq, Philippe de Villiers, Éric Zemmour) áll.[114] Ehhez hasonló a német renegátok megjelenése is, akik között megtaláljuk a nyugatnémet diákmozgalom két egykori vezető tagját, Reinhold Oberlerchert és Dutschke barátját, Bernd Rabehl szociológust vagy a Schmitt-kutató Günther Maschkét, aki egykor Ernst Bloch tanítványa volt, Gudrun Ensslin húgát vette el és Kubában kapott politikai menedékjogot. A kortárs német konzervatív (forradalmi) gondolkodás legszerteágazóbb életművét megalkotó Rolf Peter Sieferle egykor a heidelbergi baloldali diákszervezet másodvezetője volt, doktori disszertációját Marx forradalomelméletéről írta, majd öngyilkossága után egy évvel kiadott műve *nemzeti bestseller*ré vált (*Finis Germania*, 2017). Mindez nemcsak a *status quo* őrzőjévé vált baloldal elleni jobboldali lázadás vitalitását mutatja, hanem azt is, hogy ennek több földrajzi-ideológiai tűzfészke is akad.

Ezek után bizonyára nem véletlen, hogy korunk két leginvenciózusabb gondolkodója közül Chantal Mouffe magát baloldali schmittiánusnak, Alain de Benoit pedig jobboldali gramsciánusnak tartja. Ez bizonyítja, hogy Schmitt baloldali és Gramsci jobboldali olvasata olyan keresztkapcsolatot hoz létre, ami a globalizáció politikai és kulturális gyakorlatát két oldalról szorongatja. A baloldal neoliberális világrendnek való önkéntes behódolása azonban elméleti és gyakorlati értelemben is versenytárs (és kötöttségek) nélkül hagyja azt az új jobboldalt, amely nem fél forradalmian konzervatívnak lenni. A 21. század politikai egyenlete a következő:

SCHMITT + GRAMSCI = GYŐZELEM

A párizsi diáklázadás *előtt* pár hónappal, 1968-ban hozta létre Alain de Benoist a GRECE (Groupement de recherche et d'études pour la civilisation europeénne) nevű szervezetét, amelynek célja az európai civilizáció kulturális összetevőinek tanulmányozása. A munkacsoport a '70-es évek közepére a francia Új Jobboldal (*Nouvelle Droite*) zászlóshajója lett, olyan hozzá kötődő személyekkel, mint Guillaume Faye vagy Dominique Venner és értelmiségi folyóiratok sorával (*Éléments, Krisis, Nouvelle École*). A szervezet számos neves szerzővel működött együtt, akik között Maurice Bardèche-t, Jünger titkárát, Armin Mohlert, Mircea Eliadét, a Nobel-díjas etológus Konrad Lorenzet és a *Gépnarancs*ot író Anthony Burgesst is megtaláljuk.[115]

A francia Új Jobboldal alapító teoretikusa, Alain de Benoist Gramscival kapcsolatban egyenesen így fogalmazott németül kiadott könyvében, amelynek címében kulturális forradalmat hirdetett, mégpedig jobbról: „*Sem forradalom, sem a hatalmi rend bármiféle megváltozása nem lehetséges, ha azon átalakulások, amelyeket a politikai szférában véghez akarunk vinni, már előzőleg ne következtek volna be a szellem világában.* [...] *ez az, amit az olasz marxista, Antonio Gramsci nagyon pontosan megragadott.*"[116] Benoist hozzá hasonlóan felismerte, hogy az elméleti megalapozás rendkívül fontos, amit a jobboldali program szerves részévé tett. Mint írja: „*Pontos elmélet nélkül nem létezik hatékony gyakorlat. Az eszméket nem takaríthatjuk meg, ahogyan a lovat sem a farkánál ragadják meg. A történelem egyik nagy forradalma sem volt egyéb, mint azon változások gyakorlatba való átültetése, amelyek a szellem világában előzőleg már bekövetkeztek. Nincs Lenin anélkül, hogy előbb Marx ne lett volna – ez a teoretikusok bosszúja*".[117] Gramsci munkásságát azért értékeli, mert a szellemi előkészítő munka általános fontosságának felismerése mellett az „ideológiai munka" elvégzését mindennél fontosabbnak tartotta, hogy a végén ne csak politikai,

hanem kulturális többséget lehessen szerezni. Többször kijelentette, hogy meg van győződve róla, hogy az intellektuális és kulturális munka egy nap meghozza politikai gyümölcsét.[118]

A francia Új Jobboldal fellépésétől kezdve létezik az a felfogás, amely a hosszú távú kulturális munkában, saját kifejezésével élve, a metapolitikában hisz.[119] A jobboldal legkülönbözőbb, többnyire alternatívnak tekinthető verziói (identitárius mozgalom, konzervatív forradalom, Új Jobboldal) használják tudatosan a gramsciánus receptet, amelyet a baloldal nem győz szomorúan szóvá tenni.[120] Sőt, idehaza olyan kétségbeesett véleményt is olvasni köreikben, hogy „a kortárs jobboldali hegemónia és ideológiai állóháború Gramsci (és még számos más baloldali teoretikus) kisajátításán alapul. [...] az Orbán-rendszer eszmei alapjai között jelentős kritikai gondolatok jelentek meg. [...] ha nem reflektál az újbaloldal [erre], akkor Gramsci visszavonhatatlanul a jobboldali kánonba fog kövülni."[121] Késő már.

Nicolas Sarkozy a 2007-es elnökválasztás első fordulója előtt erős csodálkozást kiváltva kijelentette: „*Végső soron osztom Gramsci megállapításának igazságát, a hatalmi harc valóban az eszmék síkján dől el.*" Thierry Baudet, a hollandiai Fórum a Demokráciáért nevű jobboldali szuverenista mozgalom vezetője 2019-ben – Európai Parlamenti választási sikerének évében – azt mondta, hogy „*az igazi hatalom nem kizárólag a parlamentben található, hanem az iskolákban, a jogi intézményekben, a bürokráciában, a szerkesztőségekben és a tévéműsorokban. Gramsci kiválóan megértette a kultúra mint rejtett áramlat fontosságát.*" A jobboldali gramsciánus utat járják Götz Kubitschek vezetésével a mai német konzervatív forradalom fórumai (Antaios Verlag, Institut für Staatspolitik, folyóiratok: *Cicero, Criticón, Junge Freiheit, Sezession*), mely utóbbiakról kijelenthető, hogy az AfD sikerei mögött az ő kulturális forgatókönyvük érvényesítése is áll. A Flamand Blokknak, a francia

Nemzeti Gyűlésnek és az Osztrák Szabadságpártnak szintén megvan a maga kulturális bázisa, ideológiai szervezetrendszere (Terre et Peuple, Synergies européennes, Were Di, Burschenschaftok, *Neue Ordnung*).[122]

Gramsci hegemóniáról szóló elmélete ma aktuálisabb, mint gondolnánk! Manapság ugyanis a globalista elit a kormányzó és a liberálisoké a kulturális hegemónia, a kormányzottak pedig mi vagyunk. Ahhoz, hogy szabaduljunk, nem nézhetünk úgy a világra, ahogyan ők diktálják, sugallják, elvárják. S ha jobban megnézzük, még Gramsci marxizáló nyelvezetén sem sokat kell módosítanunk, hogy leírjuk vele korunk globális politikai-kulturális uralmi viszonyait, amelyet egy nemzetekfölötti, globalista világelit gyakorol a nemzeti társadalmak fölött. A kozmopolita osztály az uralkodó, a népek az elnyomottak. Szerkezetét tekintve sem sok minden változott, csak a „gazdasági alap" ma a nemzetállamokkal ellenséges globális neoliberalizmushoz tartozik, a „kulturális fölépítmény" pedig a kozmopolita elit ellenőrzése alatt áll. Fel kell ismerni, hogy e kettő szövetséges egymással, lebontása pedig csak egy „ellenhegemónia-gépezet" megépítésével és vele párhuzamosan új „történelmi blokk" megalkotásával lehetséges. Ahol száz évvel ezelőtt Gramsci elkezdte kimutatni a „tőkésosztály" és a proletariátus ellentét, ott ma a globalista elit és a nemzeti közösségek állnak szemben egymással.

Vegyünk egy példát! A '68-as szellemiség érvényesülése akkor kezdődött, amikor Párizsban elbontották a barikádokat: a diáktüntetők – a kor kulturális miliőjét és a fogyasztói társadalomnak az ő kulturális-morális vívmányaikra építő mechanizmusát kihasználva – vezető egyetemi, színházi, alapítványi, könyvkiadói és médiapozíciókba kerültek, s ott folytatták, ahol a Sorbonne elfoglalása után abbahagyták – csak a művelődési struktúrák megszállása és a kulturális intézményrendszer működtetése révén sokkal hatékonyabban. Amint az újjobboldali Jean

Cau írta: „*1968 furcsa forradalma arról szólt, hogy a burzsoázia kölykei utcakövekkel dobálták a proletariátus fiait.*" Gramsci programját végül a „papa fiacskái" (Pasolini) valósították meg, csakhogy a „proletariátus világnézete" helyett liberális kulturális hegemóniát teremtve, amely a gazdaságban érvényesített piaci logikából, a kultúra monopolizálásából és olyan ideológiák elterjesztéséből áll össze, melynek elemei (*gender studies*, multikulturalizmus, *Willkommenskultur*) a nemzetet összetartó közösségi kohézió szándékos dekonstrukciójával járnak.

Gramsci elkészítette az uralkodó hegemónia megtörésének haditervét. Egyik fontos kijelentése szerint a politikai hatalom megszerzése érdekében ideológiai háborút is vívni kell, amelynek célja, hogy az alávetett osztályok kikerüljenek az uralkodó ideológia befolyása alól, hiszen ez az uralkodó osztály egyik leghatékonyabb eszköze. Az elmúlt tíz év nagy tanulsága, hogy a szociális igazságosság elvárása, a kulturális konzervativizmus, a nemzeti szuverenitás visszaszerzésének és a többségi demokrácia visszaállításának igénye együtt jár és elemi erővel fogalmazódik meg. A politikai korrektség lebontása például azért szükséges, mert mint írta, „minden nyelv egy világnézet és kultúra elemeit tartalmazza", a populizmus győzelme pedig semmi más, mint a politikai oldalakon felülemelkedő „történelmi blokk" szemünk előtt való kibontakozása. A *liberális kulturális hegemónia lerombolása is ugyanolyan lázadó gesztust jelent ma*, mint amikor Gramsci kidolgozta a burzsoázia konszenzusának lecserélését célzó – érvényességéből semmit sem vesztő – módszertanát.

Metapolitikai forgatókönyv

A metapolitika nem más, mint a gramsciánus elmélet a gyakorlatban, azaz a kulturális hatalom konkrét megszerzése és szervezése. Másképpen az „eszme-erő" (Gramsci) használata.

A „metapolitika" fogalom egy 18. századi német jogtudós, név szerint August Ludwig von Schlözer 1793-as meghatározásából származik, aki olyan „politika előtti" (*vorpolitische*) eszméket értett ezen, amelyek „a politikai elméletek általános feltételeit meghatározzák". Erre reflektált Joseph de Maistre francia ellenforradalmi gondolkodó, a következőket írva: *„Hallom, hogy a német filozófusok feltalálták a metafizikát, ami az volna a politika világában, mint a metafizika az anyagi világban."*[123] A metapolitika a hatalom és az uralom Max Weber-féle megkülönböztetéséhez kapcsolódik, és nem a látható politikai hatalmat jelenti, hanem az uralmi eszközök egyikét – mégpedig a legerősebbet. A metapolitika „dolgozza meg" a politika előtti tartományt, szerzi meg a „szív és lélek" kulcsait, vált ki beleegyezést, biztosít konszenzust és teremti meg a hatalom legitimációját.[124] A metapolitika, amelynek tartományában a hatalomért folytatott kulturális küzdelem is zajlik, tehát röviden a politika mögött hat. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a metapolitikai erőfeszítés politika előtti tevékenység, miközben nagyon is mögötte fejti ki hatását, térben pedig, noha politika alattinak látszik, valójában a fölött helyezkedik el.

A metapolitika valójában a „kulturális eszközökkel történő befolyásolás" (Schmidt Mária) módszere. Gyakorlati használatára azt mondhatjuk, hogy „a *metapolitikai hadviselés* puskalövés nélküli háború".[125] Minden olyasmi metapolitikai tevékenység, ami a politikát közvetetten érinti és a kulturális ráhatáson alapul. A metapolitika nem más, mint a forradalom nélküli forradalom eszköze.

„Azért írtam a könyvemet, mert azt tapasztaltam, hogy az amerikaiak többsége nem veszi észre, hogy a hitlerizmus olyan új vallás, amely egy gonosz wagneri álom megvalósítására tör" – emlékezett vissza Peter Viereck 1941-ben megjelentett *Metapolitika – A náci eszme gyökerei* című könyvének keletkezésére.[126] A kiadásakor még nem nagy visszhangot kiváltó könyvnek és szerzőjének akkor lett nagy keletje, amikor az Egyesült Államok hadvezetése a náci Németország és a vele kollaborálók rádióadásainak üzeneteit hallgatta s ebből akart leszűrni politika és hadi információkat. Viereck, akinek bajor születésű apja a II. világháború idején a legnagyobb amerikai nemzetiszocialista propagandista volt, 1943–45-ben a Pszichológiai Hadviselés Csoport tagjaként az afrikai és olaszországi rádióüzenetek összefoglalásáért felelt, és ezek háborús propagandában játszott szerepét dekódolta feletteseinek. Az '50-es évek konzervatív reneszánszának egyik meghatározó alakjává váló Viereck háború alatti megállapítása szerint a német nemzetiszocializmust nem a gazdasági rablóvágy, hanem egy irracionális eszme mozgatja, így az ellene való hadviselést is ennek megfelelően kell megtervezni. Tegyük hozzá: Viereck 1941-es műve után Lukács Györgynek az egész polgári filozófiát fasizmusgyanúba keverő, jóval későbbi és pártos állításában (*Az ész trónfosztása – Az irracionalista filozófia kritikája*, 1954) semmi eredeti nem volt.

Kimondottan Gramscinak a hegemóniateremtés eszközeire vonatkozó jegyzeteit akarta rendszerezni Louis Althusser, amikor megkülönböztette egymástól a közismert államapparátust és az Ideologikus Államapparátusokat.[127] Alapmegállapítása szerint a termelés anyagi feltételeinek újratermeléséhez elengedhetetlen a termelési eszközök mellett a munkaerő ismételt előállítása is, melyek közül utóbbihoz nemcsak a munkához való képességek és készségek, hanem az uralkodó ideológia elsajátítása, a neki való engedelmeskedés megtanulása

– azaz az állami-társadalmi rend szabályainak való *önkéntes* alárendelődés újratermelése – is szükséges. Ebből a gondolatmenetből is látszik, hogy miközben Althusser bevallottan Gramsci elméletéből indult ki, téziseit visszavitte a marxizmus nehézkes nyelvezetébe és fafejű közegébe. Ettől függetlenül azonban érvényes az a megállapítása, hogy az államhatalmat meg kell különböztetni az államapparátustól, mely utóbbi alatt egy sor hivatalos, tekintélyen nyugvó intézményt értünk (kormányzat, bürokrácia és adminisztráció, rendőrség, hadsereg, bíróság, börtönök). Ez a szervezetrendszer az erőszak (lehetősége) révén működik, közvetlenül hat és látható, teljes egészében a közélethez tartozik és egységes. Ezzel egyenrangúnak tekintette azonban a plurális Ideologikus Államapparátusokat, amelyek magánintézmények és közvetetten, strukturálisan, szimbólumokon keresztül, azaz ideológia által hatnak. Közéjük tartoznak az egyházak, iskolák, politikai pártok, szakszervezetek, tájékoztatási és kommunikációs eszközök, a jog és a család intézménye, valamint a legkülönfélébb kulturális csatornák. Míg az államapparátusban könnyebb törvényt hozni és érvényesíteni, az Ideologikus Államapparátusok értékvezérelt világában nem. A *Börtönfüzetek* világosabb megfogalmazása szerint – amelyet Althusser kommentált – „végső soron valójában sokkal fontosabb azon magánkezdeményezések és cselekvések sokasága, amelyek az uralkodó osztály politikai és kulturális apparátusát képezik", mint az államilag szervezett indoktrinációs intézmények sora (iskolarendszer, bíróság, büntetésvégrehajtás, ügyészség).

„Egyetlen osztály sem birtokolhatja az Államhatalmat huzamosabb ideig, ha nem gyakorolja egyeduralmát az Ideologikus Államapparátusokban" – állapította meg végül Althusser.[128] Az Ideologikus Államapparátusok alatt a hagyományos kulturális intézményeket, művelődési struktúrákat, egyfajta közeget értett, amelyek használatát és a nekik/

általuk való engedelmességet szokások, hagyomány, kultuszok és rítusok szentesítik. Althusser azonban félmunkát végzett és korlátolt marxista elkötelezettsége miatt nem vette észre, hogy az általa vázolt út fordítva is bejárható (ez 1969-ben írott tanulmányával egy időben ráadásul már el is kezdődött), hiszen *az államhatalom elfoglalása az Ideologikus Államapparátusokon keresztül is végrehajtható*, amelynek birtokba vétele után a konkrét államapparátus mintegy az ölünkbe hullik. Éppen ez utóbb utóbbi a „metapolitzálás" célja! A direkt politikai cselekvés gyorsabb, de kevésbé maradandó, míg az indirekt kulturális munka lassabb, de összességében hatásosabb.

A sajátos történelmi helyzet, az értelmiségi befolyás „nemzeti hagyománya", valamint az olasz értelmiség 1945 utáni általános balra tolódása is kellett ahhoz, hogy a gramsciánus elmélet a II. világháború utáni Olaszországban a maga természetességével ment át a gyakorlatba. Itáliában, ahol még a háború után öt évvel is 5 és fél millió analfabétát tartottak nyilván, az OKP-nak két színes hetilapja mellett egy nagy és két kisebb országos napilapja volt, könyvtárakat, könyvesboltokat, kiadókat működtetett, élénk tömegkulturális infrastruktúrával együtt (mozik, munkásklubok, népszínházak hálózata). Az OKP az európai kommunista pártok közül elsőként választotta el egymástól Központi Bizottságában a párt kultúrmunkáját a konkrét pártmunkától, 1948-ban pedig állást foglalt „a termékeny olasz kulturális tradíciók" mellett és „az olasz értelem monopóliumának amerikai ügynökségek részéről való kolonizálási kísérletei ellen" (persze, a hasonló szovjet törekvések ellen nem).[129] Mindennek nagyon komoly szerepe volt abban, hogy a kommunista párt a háború végétől egészen 1991-es megszűnéséig mindvégig az olasz törvényhozás második legnagyobb pártja volt, 1976-ban 12 millió szavazatot szerezve 34 százalékot ért el, 1983-ban pedig csak három százalékkal maradt el a kereszténydemokraták

33 százalékától.[130] De a kereszténydemokrata mozgalom, akárcsak a kommunisták, szintén nemcsak egy párt, hanem életmód és megélt tömegkultúra volt, amelyet parókiák, egyházi közösségek, kongregációk, iskolák, keresztény szakmai szervezetek és szurkolói klubok képviseltek. Az OKP megfogadta azt, amit Gramsci a katolikus vallási szervezetek, újságok és a papi befolyás utánzásáról írt. (Kéziratból kiadott börtönfeljegyzései már 1944 júniusától megjelentek a kommunisták első, legális római lapjában, a *Rinascitá*ban.)

Marcello Veneziani a gramsciánus forgatókönyv évtizedről évtizedre való alkalmazására vezette vissza, hogy Olaszország, bár a hidegháború végétől számos alkalommal vezette jobboldali kormány (1988–1992, 1994–1995, 2001–2006, 2008–2011), a kultúra tekintetében a fasizmus bukása óta a baloldal kulturális irányítása alatt áll. 2015-ben így írt:

> „A baloldal kulturális hegemóniája nem ért véget. Elveszítette kulturális és ideológiai legitimációját, a társadalmi szabályok fölötti ellenőrzését, és csökken értelmiségének központi szerepe, amint általában véve az egész értelmiség befolyása is, de a szerkesztőségek, egyetemek és a művészet terén kulturális hegemóniája még fennáll. A mozik és színházak, a zene és a művészetek, a szatirikus műfajok, az újságok kulturális rovatai és a könyvkiadók, az egyetemek intézetei és tanszékei azok, amelyek felelősek egy ország kulturális életéért. Önmagában mindegyik üres kagylóhéj, együtt mégis életbevágó fontosságúak. A kulturális hegemónia irányadó és engedélyező szerepet tölt be, ami korlátozza a szabadságot és különbséget tesz, alárendelve a minőséget a hovatartozásnak."[131]

A Kultúra baloldali-liberális meghatározására való törekvés a '60-as évek óta tart, amelyet felületes dolog s jókora hiba volna csak valamiféle kultúrmarxista összeesküvésnek tartani. Az újbaloldal nyíltan Gramsci receptjét követve hozta létre fórumai sokaságát (*New Left Review*, *London Review of Books*, Verso könyvkiadó), a nálánál kevésbé militáns liberális baloldal pedig önkéntelenül is hasonló forgatókönyv érvényesítésével törekszik a kultúra mércéjének rögzítésére emblematikus lapjaiban (*Atlantic*, *Der Spiegel*, *New York Review of Books*, *The New Yorker*), amellyel kimondott célja az értelmiség megszólítása. Így éri el, hogy aki értelmiségi, az liberálisnak is gondolja magát, először kulturálisan, aztán politikailag; és ezzel sugallva, hogy aki nem liberális, az nem is lehet értelmiségi. Ennek politikailag vannak hátulütői, amelyet éppen Trump 2016-os kampánya bizonyított be, ám hivatalba lépése után a partvidéki értelmiséghez kötődő struktúrák (Hollywood, liberális konszenzus, médiakonglomerátum, véleményformálók) erejét is megtapasztalhatta, amelyek lefékezték vagy meg is állították reálpolitikai cselekvését. Az igazi *deep state* a fejekben van.

A kultúra befolyásolására irányuló baloldali törekvés már jóval a hegemóniaelmélet megszületése előtt is hatást gyarkorolt. Példa erre, hogy a múlt század elején Magyarországon a szabadgondolkodók egész intézményhálózatot működtettek (Galilei Kör, *Huszadik Század*, Martinovics páholy, Társadalomtudományok Szabad Iskolája, Társadalomtudományi Társaság, *Szabadgondolat*, Választójogi Liga, *Világ*), amelyet a művészeti modernizmus (avantgárd, *Nyugat*) vele párhuzamosan futó törekvései csak felerősítettek. Nem is beszélve arról a szervezőmunkáról, amelyet Szabó Ervin, a Fővárosi Könyvtár igazgatója végzett, hiszen hivatalos tevékenysége mellett ismert anarchoszindikalista teoretikus, a *Népszava* irodalmi rovatának alapítója, a szocialista-szabadgondolkodó körök befolyásos alakja és Marx–Engels válogatott

műveinek első magyarországi szerkesztője is volt. Semmi sem jellemzőbb, mint hogy a budapesti központi könyvtárhálózat ma is róla van elnevezve: tagadhatatlan művelődésszervezői tevékenységének elismerése mellett óhatatlanul politikai törekvéseit is legitimálva ezzel. A világháború előtti „népfelvilágosító" tevékenység – amely az új típusú politikai felforgatás és a régimódi *Aufklärung* metszete volt – az elejétől fogva annak jegyében állt, amit 1919-ben, immár kulturális népbiztosként írt az ebből a körből kikerült Lukács György: *„A politika csak eszköz, a kultúra a cél!"*[132]

A 20. századi magyar szociáldemokrácia jóval több volt, mint aktuális pártja: a munkásmozgalom ugyanis kultúrává tudott válni. Mindvégig inkább lapjainak (*Népszava*, *Szocializmus*) volt pártja, mint pártjának lapjai. A több változáson és névcserén keresztülmenő mindenkori szociáldemokrata párt belpolitikai működése mellett sokkal fontosabb volt a szakszervezetek intézményrendszere, a nyomdák, dalárdák, sportkörök (különösen a Vasas klubok), egyletek, kocsmák, munkásotthonok, munkáskönyvtárak, munkáspénztárak hálózata, valamint a prepolitikai mozgalmak (alkoholizmus elleni, antimilitarista, antiklerikális) és szabadidős tevékenységek (például a természetjáróké), valamint a radikális művészeti irányzatok szerveződése. Amint az ezutóbbihoz kapcsolódó fórumok jelentős részének (*A Tett*, *Ma*, *Dokumentum*, *Munka*) létrehozója, Kassák Lajos fogalmazott a századelő szindikalista szubkultúrájáról: *„Nyíltan nem mozoghattunk,* [ezért] *úgy beszéltük meg az egyletben, hogy egy dalárdát fogunk kezdeményezni, s ezen belül próbálunk meg az emberekhez közelebb férkőzni.* [...] *A dalórák után elmentünk a kantinba, s itt lassan olyan dolgokról indultak meg a beszélgetések, amik már a munkásmozgalom keretébe tartoztak."*[133] A politikai cenzúra kulturális térre szorítta a mozgalmat, ahol lassabban, de meghatározóbban tudott hatni – ami eleinte

kényszerűség volt, később az lett a mozgalom erénye! A 20. század első felében a szociáldemokrácia történetét sokkal jobban meghatározta a teoretikusok és könyvkiadók (Buchinger Manó, Mónus Illés, Cserépfalvi Imre) személye, mint gondolnánk. Kéthly Annát leszámítva nehezen tudnánk még egy szociáldemokrata parlamenti képviselőt felsorolni a két világháború közötti időszakból, de József Attila, Fejtő Ferenc, Déry Tibor, Faludy György és Kassák nevét mindenki ismeri – utóbbiak munkássága a kezdeti szubkulturális jelentőségről nemzeti szintre emelkedett, kanonizálódott.

A Soros György által 1979-ben alapított Nyílt Társadalom Alapítványok (Open Society Foundations, OSF) 1984-ben kezdte meg terjeszkedését, méghozzá elsőként Magyarországon, nem mellesleg az állampárttal való egyetértés alapján, a Magyar Tudományos Akadémián keresztül. Ezt követően még a '80-as évek második felében irodát hozott létre Kínában, Lengyelországban és a Szovjetunióban, majd annak széthullása után Észtországban, Litvániában, Ukrajnában. 1990 és 1992 között már 16 volt kommunista országban működtetett alapítványt, jelenleg összesen közel negyven országban tart fenn képviseletet, de hivatalosan 140-ben aktív. Soros 1984 és 1990 között Közép- és Kelet-Európában összesen 25 millió dollárt költött el, amelynek a fele – az afféle tesztterületként funkcionáló – Magyarországra érkezett (idehaza 1989-ben 357 millió forintot, 1994-ben már 1,2 milliárdot, 1996-ban pedig több mint kétszer annyit fektetett oktatásba, nevelésbe, kultúrába, tudományba). Soros a magyarországi Soros Alapítványt 1984 és 1994 között regionális modellként működtette, majd 2007-től kezdve alapítványhálózata helyi fiókjaként üzemeltette tovább, egészen a kirendeltség 2018-as Berlinbe költöztetéséig. A „Soros-birodalom" – ahogyan 1993 végén ő nevezte – ékköve az 1991-ben létrehozott s eleinte évente 50 millió dollárral dotált Közép-európai Egyetem (Central

European University, CEU), amely 1992 és 2018 között Budapesten székelt. Az egyik, őt támogató amerikai lap riportja az egyetemről szólva meglepő nyíltsággal így írt nemrégiben: „*Soros azért hozta létre egyetemét a kommunizmus vége felé, hogy technokraták új generációját nevelje ki, akik aztán új alkotmányokat írnak, magánosítják az állami vállalatokat és a posztszovjet világot átvezetik a kozmopolita jövőbe. Az egyetem – amint ő maga mondta – »a nyílt társadalom prototípusa«. [...] A CEU az elmúlt években egy civilizációs küzdelem barikádja volt, amely a liberalizmus védelmét szolgálta a jobboldali populizmus ellen. Az egyetem sorsa annak próbája volt, hogy a liberalizmusnak van-e kellő hozzáértése és érzelmi ereje ahhoz, hogy visszaszorítsa új ideológiai ellenségét.*"[134] Ezzel cseng össze, amit harminc évvel ezelőtt Kardos László, a Soros Alapítvány 1990 és 1994 közötti igazgatója mondott: „*Képzeljük el: mondjuk 2010-ben tizenöt közép-európai ország politikusai – államelnökök, miniszterelnökök, gazdasági és külügyminiszterek, egyebek – leülnek valahol tárgyalni, és akkor, körben: »Hohó, szia, megismerlek! Hiszen te is a Sorosnál végeztél, a Közép-európai Egyetemen!« És akkor ezek már nem fognak lőni egymásra! Hát nem csodás idea? Hogy fel kellene és fel is lehetne építeni itt egy olyan közös szellemiséget, amely sokkal hatékonyabb meghatározó erő, mint a provinciális nacionalizmusok!*"[135]

A CEU Prágából Budapestre költöztetése után egy évvel, 1992-ben Soros Felsőoktatás-támogatási Alapot hozott létre (50 millió dolláros kerettel), 2020-ban pedig olyan egyetemi *network* (Nyílt Társadalom Egyetemi Hálózat) megalapítását kezdeményezte, nem kevesebb, mint egymilliárd dolláros tőkével, amely az időközben Bécsbe továbbköltöző CEU-val a középpontjában indít képzéseket és programokat a világ egyetemein. A Soros-féle támogatások kifejezetten a széles körben értett kultúrába történő befektetést jelentik; amint 1992-ben egyik programvezetője mondta: „*Sorost valóban a nyílt társadalom létrehozásának rejtelmei érdeklik, s ehhez leginkább az oktatáson, az iskolás, egyetemista nemzedéken keresztül lehet eljutni.*"[136] Ő maga két évvel később úgy értékelte, hogy támogatásai és pályázatai révén „1989 előtt döntő befolyásunk volt a kulturális életre", márpedig a fontos az, hogy „a szellemi szférában sikerül[-e] majd változást előcsiholni", hiszen „az alapítványnak van egy hosszú távú elkötelezettsége a kultúra irányában".[137]

Az 1990 után – gyakran Soros-pénzből támogatott – balliberális újságok (*Élet és Irodalom*, *Hócipő*, *Kritika*, *Magyar Narancs*) és baloldali-liberális folyóiratok (*2000*, *Beszélő*, *BUKSZ*, *Café Bábel*, *Ex-Symposion*, *Holmi*, *Magyar Lettre Internationale*, *Mozgó Világ*, *Világosság*) sokasága mellett bizonyíték a hatékony – s mindvégig a kultúrán alapuló – hálózatépítésre, hogy a magyarországi fiókszervezet ezer szállal kötődött a liberális kulturális hegemóniát megszövő 1989/90 előtti „demokratikus ellenzékhez" és az utána megszerveződő szabaddemokrata politikai-kulturális holdudvarhoz. 1984-től kezdve Soros mindenható tanácsadója Vásárhelyi Miklós volt, aki a hazai alapítvány kuratóriumi elnöke lett (a pozíciót Halmai Gábor örökölte meg tőle); a testületben helyet kapott többek között Bojár Gábor és Majtényi László is. A szakbizottságokban szereplők között megtaláljuk a balliberális elit húzóneveit (Bolgár György, Fodor Gábor, Horn Gábor), a támogatottak között az éves szárszói találkozót és a Klub Rádiót. Az 1984-es megtelepedés előtti években már folyósított amerikai ösztöndíjak szervezői között volt Kenedi János és Haraszti Miklós, Soros informális budapesti találkozóit pedig ekkortájt Kis János lakásán tartotta, vacsora közben. Az elmúlt tíz évben az egyéni szellemi tevékenység korábbi támogatását jócskán megelőzte az NGO-k (Amnesty International, Human Rights Watch, Helsinki Bizottság, Társaság a Szabadságjogokért, Transparency International), *think tank*ek (Eötvös Károly Közpolitikai

Intézet, Political Capital) és „oknyomozó" portálok (444, Átlátszó, Direkt36, K-Monitor) sokkal nyíltabban politikabefolyásoló tevékenységének finanszírozása.

A 20. század legelejétől a II. világháború végéig a magyar konzervatívok is számos minőségi lapot működtettek (*Magyar Figyelő, Magyar Szemle, Napkelet, Új Idők*) és a hivatalos intézményekben (Magyar Tudományos Akadémia, egyházak, egyetemek, patinás könyvkiadók, Kisfaludy és Petőfi Társaság) meghatározó súllyal voltak jelen, sőt maradandó és jelentős kulturális teljesítmények fűződnek nevükhöz. Ezeket 1945 után betiltották, kitörölték az emlékezetből, így akadályozva meg a konzervatív kultúra interpretációját, kanonizációját és össznemzeti kultúrává szervesülését. Az egészen a II. világháború végéig kultúrát – mégpedig magyar nemzeti kultúrát – képező konzervatív intézmények és fórumok, mivel bevett és hagyományos struktúráknak számítottak, a baloldaliakra jellemző aktív, mozgalmi jellegzetességekkel értelemszerűen nem rendelkeztek. A konzervatív kultúra ugyanakkor a dualizmus korától kezdve érvényesülő és egészen a reformkorig visszanyúló nemzeti klasszicizmus örökösének számított, amely nehézségi erejénél, széles körű ismertségénél és begyökerezettségénél fogva tekintélyt, erőt és súlyt adott neki. Miután ezt a kultúrát elvágták, továbbörökítését erőnek erejével megakadályozták, fokozott erőfeszítéseket igényel, hogy egy újból felépített – s nem csak/csupán restaurált – nemzeti kultúra szerves része legyen, ismét. Egy statikus-nosztalgikus nemzeti kultúra létrehozásában való segédkezés helyett egyébként is *mozgalommá kell válnia a konzervatív kultúrának*, amely aktív, kezdeményező s nem passzív vagy védekező. Erre jó lehetőséget teremt a politikai helyzet, hiszen a globalizációval szemben a nemzeti szuverenitás védelmezése és a liberális kulturális hegemónia lebontásának szándéka lázadóvá teszi a nemzeti konzervativizmust.

Az elmúlt harminc évben idehaza is tapasztalható volt, hogy a hazai baloldali-liberális közeg irodalmi lapok, folyóiratok, kiadók és könyvesboltok hálózatán keresztül törekszik a kultúra meghatározására (az imént felsorolt Soros-támogatta lapok, Jelenkor, Kossuth, L'Harmattan, Magvető és Napvilág kiadók, Írók boltja). Ennek a stratégiának szerves része a „semleges" társadalomtudományokkal foglalkozó folyóiratok (*Fordulat, Médiakutató, Múltunk, Politikatudományi Szemle, Replika*) alapítása-működtetése vagy átvétele, monopolizálása és a művészeti lapok, különösen a filmszemlék kiadása (*Filmvilág, Metropolisz*). Természetesen mindeközben a konzervatív oldal is működtet(ett) színvonalas folyóiratokat (*Hitel, Kommentár, Kortárs, Magyar Szemle, Országút, Polgári Szemle, Századvég, Valóság*) és könyvkiadókat (Attraktor, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, MCC, MMA-könyvek, Századvég Kiadó); általánosságban azonban megállapítható, hogy míg a baloldali fórumok összefűzöttek és gyorsak, addig a jobboldaléi pontszerűbben és lassabban működnek. Ez utóbbi a kulturális munka természetéből adódóan erényükké is válhat, a hálózatba kötés, felhangosítás és körbehivatkozás munkáját azonban nem szabad elmulasztani.

A metapolitikai cselekvés, akárcsak a stratégiai védekezés, többszintű és mélységében tagolt. A kivitelezést egy háromszintű (ellen)-hegemónia-gépezethez lehetne hasonlítani, amelyben az egyes rétegek különböző készségeket és képességeket, intenzitást és sebességet igényelnek, ennek megfelelő emberekkel együtt. Három, egyaránt nélkülözhetetlen rétegből álló rendszerről beszélünk. 1) Az első szint a közvetlen harcérintkezés felvételéért felelős, nap mint nap. Bár ez a szint is távol van a kifejezett pártpolitikától, mégis azzal, hogy aktuális eseményekre reagál, támad és védekezik, rendszeres és szoros kapcsolatot tart a politika hétköznapi felületével. Ide tartoznak a napi- és heti-

lapok, újságok, televízió-műsorok, rádióadások és az internet megannyi eszköze (honlapok, a közösségi média felületei, mémoldalak, podcastadások, videócsatornák). 2) A második szint a középtávú kulturális munkát végzi, a maga művelődési (irodalmi, kulturális, politológiai, történettudományos) eszközeivel. Ez egyfelől kapcsolatot tart a politikai valósággal, másfelől szélesebb intellektuális/szellemi megalapozását nyújtja az ott történteknek. Eszközei a (havi vagy negyedéves) folyóiratok, könyvek, kutatóintézetek, *think tank*ek. 3) A harmadik szint a világnézet társadalomtudományos és filozófiai felépítésével foglalkozik, távol a napi harcizajtól, de közel a világrend rengéseinek nem kevésbé fülhasogató zörejeihez. Az egyetemi előadások, könyvkiadók, konferenciák, filmforgalmazók hosszú távú (akár a szerző életében be sem érő) vetése ez.

A metapolitikai forgatókönyv Gramsci megfogalmazásában „szívós politikai és ideológiai előkészítő munka szervesen felépített tevékenysége", amely egy „molekuláris, aprólékos, a végletekig részletekbe menő, szerteágazó folyamat". Ennek útját feljegyzései szerint könyvek, folyóiratok, cikkek, beszédek – és hozzátehetjük: filmek, televízió-műsorok, sorozatok, zenei klipek, podcastadások, videók – jelzik, helyszínei pedig a kiadók, könyvtárak, iskolák, gondolkodó körök, klubok és vetítőtermek.[138] A metapolitikai cselekvés, azaz a hosszú távú kulturális munka három feltételhez kötött. 1) A metapolitika a politikai küzdelemnek az egyik része, nem jelent önmagában megoldást. Az általános politikai stratégia szerves tartozéka (s nem csak taktikai része), amely a kultúra meghatározásán keresztül a Kultúra birtokba vételére irányul. 2) A metapolitika a kultúra befolyásolását célozza, ennél fogva soha nem direkt politikai cselekvés, ugyanakkor végső célja a politikai eredmények előkészítése, elérése, támogatása, biztosítása. 3) A metapolitika lassú, hosszú távú, türelmes cselekvés, legrövidebb távú eredményei is

évtizedet igényelnek. Cselekvését, amint sikerét is, kulturális eszközeinek sebessége, ütemérzéke, összefűzöttsége, minősége és mennyisége határozza meg.

A politikai hegemóniához a kulturális hegemónián keresztül vezet az út, ami nem a leggyorsabb, de a legtartósabb eredménnyel járó megoldás. A metapolitika művelője a politikai hatalom helyett/mellett a kulturális hatalom megteremtését tekinti feladatának, mert tudja, hogy kultúrából lehet pártot létrehozni, de fordítva nem. Nem túlzás kijelenteni, hogy *mindannyian gramsciánusok vagyunk.*

Az értelmezés hatalma

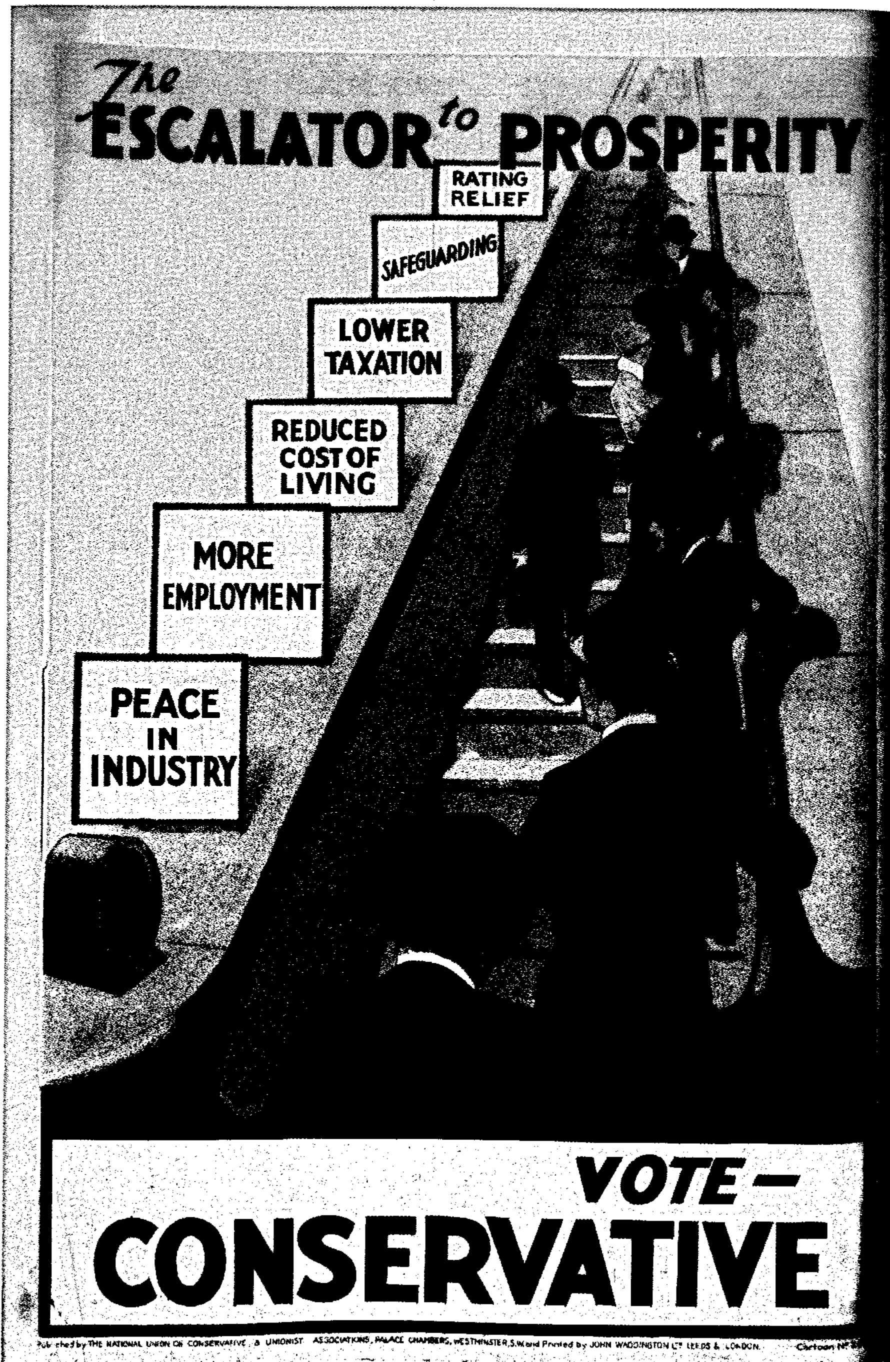
„A szavak könnyen fegyverré alakíthatók."
Ernst Jünger

A politika értelmezés kérdése. „Felfogni annyi, mint uralkodni" – állapította meg Hegel. A politikai konfliktusok szó szerint is szócsaták, szavak és azok értelmezése körül vívott harcok, amelyekben az egyes fogalmaknak, kifejezéseknek, azok jelentésárnyalatának és értelmezésük keretének döntő jelentősége van. A szavakból szövődik a narratíva vagy más néven elbeszélés, kerettörténet, amelyről a politikai tartalmú beszéd folyik, ez utóbbit nevezzük diskurzusnak. Aki a maga szavainak használatára, szemantikai keretének elfogadására rá tudja szorítani ellenfelét, az a narratíváért folyó küzdelemben könnyen előnyre tehet szert és ezt a választások során is érvényesítheti. *A diszkurzív többség létrehozása elsődleges hatalmi kérdés.* A saját harcmodornak az ellenfélre kényszerítése, neki kedvezőtlen terepre csalása s ezzel a földrajz szolgálatunkba állítása ősidők óta a katonai doktrína része. A husziták szekértáboraitól kezdve a magukat a hegyekbe bevevő partizánok „üss és fuss" taktikájának alkalmazásáig és a lakott települések épületlabirintusát a saját javára fordító városi gerilla-harcmodorig rendre megfigyelhető, hogy ezekkel az eszközökkel még az emberhátrányban szenvedő, kevésbé kiképzett és nehézfegyverek híján lévő fél is győzedelmeskedni tud. Hasonló elvek szerint építette fel folyamatos támadásra épülő stratégiáját az Aranycsapat is, amikor erős csatársorral, jó centerekkel, pontos passzokkal, gyors, kiegyensúlyozott, ötletes, de összességében nagyon egyszerű játékkal hengerelte le ellenfeleit. Bozsik József szerint „a saját stílusunkat játszottuk, s azt kényszerítettük rá az ellenfelekre",

Hidegkuti Nándor pedig azt mondta, hogy egyenesen „szuggesztió kérdése volt, hogy sok együttes már a kezdés előtt feladta ellenünk a csatát".[139] A 6:3 előtt az angol válogatott csapatkapitánya azzal biztatta hazai pályán játszó társait, hogy biztosra vehető a győzelmük, nézzék csak meg az ellenfél cipőjét – utalva Puskásék gyenge felszerelésére. Azt nem tudta, hogy a magyarok az igazi fegyvert nem a lábukon, hanem a fejükben hordták. A politikai konfliktusban a kedvező terepet az egyik félnek otthonosabb szemantikai mező jelenti, a kezdeményezést a megszólalás elsőbbségének aligha túlbecsülhető előnyét kihasználó gyors keretezés, a megtévesztő taktikát pedig azon szavak és fogalmak alkalmazása, amelyek az egyik oldalon pozitív töltetűek és lelkesítők, a másikon viszont demoralizáló vagy a saját értelmezés kialakítását béklyóba verő hatásúak. Aki a saját maga által berendezett és kényelmessé tett narratív térre tudja vinni a vitát és a saját narratíváját a vita általános keretévé tudja tenni, előbb-utóbb politikailag is győzelmet arat. – A politikában az értelmezés hatalma azért elsődleges, mert az ez által megszabott mederben folyik a diskurzus, azon szavak és fogalmak mentén, amelyek a szemantikai mező elfogadott részeivé váltak. Aki jól használja ezt az eszközt, már akkor győzött, amikor ellenfele még ki sem nyitotta a száját, a választási győzelem pedig csupán az előzőleg megvívott narratív küzdelem eredményét törvényesíti.

A nyelv politikája

A politikáról folyó beszéd nem más, mint mitológiák, mesék, történetek és elbeszélések, azaz narratívák és az azok mögött álló nagy kerettörténetek (ezt hívjuk metanarratívának) szövevénye. Először az ezekről zajló kommunikáció (beszéd, írás) diszkurzív többségét kell kialakítani, a parlamenti többség elnyerése ennek későbbi, de egyenes következménye lesz. *A nyelvpolitika a politikai küzdelem folytatása más eszközökkel.* Ebben a küzdelemben annak meghatározása, hogy mi az ellenség neve, a második kérdés, mégpedig az után, hogy tisztázzuk: kik vagyunk mi s kik a barátaink.[140]

A politikában „a csaták a nyelvben kezdődnek" (Roger Scruton). A politizálás mint a közösségi életről szóló társadalmi cselekvés a nyelven magán alapszik, a nyelv elemein keresztül jön létre és nyelvi eszközök segítségével megy végbe. A szavak teremtik meg és alakítják a politika világát, a politikai közösség sem más, mint beszédközösség, politizálni pedig kommunikatív cselekvést jelent.[141] A politika tehát jelentéses, diszkurzív folyamat, amit szavak és fogalmak, az azokból szőtt mondatok és a rajtuk felépített szövegtestek (beszédek, kanonizált szövegek, írott források, dokumentumok, feliratok, felvételek) hordoznak. Tágabban értve a politika tényei intézményesült diskurzusok, gondoljunk a legfőbb közösségi aktusokra, például az állam megalapítására, háború indítására, törvénykezésre, alkotmányozásra, határok megvonására, választásokra stb. Összefoglalva az eddigieket, „az ember beszélve cselekszik és tetteinek beszéd- vagy szövegstruktúrája van, [...] cselekvő szavakkal és beszédes tettekkel bánnak egymással" az emberek, miközben politizálnak.[142] Az előbbiek miatt a politikatudomány művelői közül azok állnak legközelebb az igazsághoz, akiket az aktualitások robotosai lingvisztikai abszolutizációval, hovatovább nyelvi fundamentalizmussal vádolnak.

„A fejlődés mozgólépcsője" – A brit Konzervatív Párt választási plakátja, 1929 (*Bodleian Library – Conservative Party*)

A nyelv mint a politikai küzdelmek elsődleges terepe azután vált jobban felismerhetővé, hogy bekövetkezett a „nyelvi fordulat" (*linguistic turn*), amely a politológiai vizsgálódás nyelvi területre vonásán túl valóságos filozófiai paradigmaváltást jelentett, hiszen a nyelvet többé nem tartotta semleges médiumnak. Felismerte a politikai valóság nyelvi megképződését, sőt a világ egészének nyelvi felépülését is. Heidegger megállapítását idézve bizonyságot nyert, hogy „a nyelv a Lét háza", és beigazolódott Wittgenstein aforizmája, mely szerint „világom határa egybeesik nyelvem határával". Ennek révén láthatóvá vált, hogy a tárgyak és jelenségek jelentést hordozó objektumok és események, amelyeknek emberadta szimbolikus-mágikus karakterük van. A nyelv az emberi gondolkodás és cselekvés elsődleges strukturáló tényezőjeként emelkedett ki a többi létszervező eszköz közül. Kiderült: a nyelv maga (a) kultúra, s akik különböző nyelven beszélnek és más nyelveket „laknak", különböző világokban élnek, sőt személyiségük is máshogyan formálódik (Sapir–Whorf-hipotézis). Miután azt tudjuk elgondolni, ami nyelvileg kifejezhető, a nyelv minden más kognitív funkciót megelőz. Az emberi közösség mindezek felismerésével nyelvi alapúvá vált, hiszen abban a nyelv irányítja és közvetíti a kollektív és egyéni cselekvést, adja át a hagyományt, tölti meg értelemmel az intézményeket és szolgál a konfliktusok terepéül. Egyesek odáig merészkedtek, hogy kijelentették: nem mi beszéljük a nyelvet, hanem az beszél el minket. Mindent összevetve kimondatott, hogy *a nyelv nem tükrözi, hanem teremti a valóságot.*[143]

A nyelv talaján jönnek létre a társas beszélgetések, azaz a diskurzusok, amelyek a különböző elbeszélések, azaz narratívák párbeszéde, vitája; a kommunikációs csaták ennek folyamatában szemlélhetők legjobban. A diskurzus nem az, amiről szó van, hanem az, amint és ahogyan beszélnek róla. A politikai szereplők diskurzusok működtetésén

keresztül csapnak össze egymással a nyelvi küzdőtéren, sőt a diskurzus határai odáig kiterjeszthetők, hogy az intézményekben, eljárásokban, rendszerekben is diskurzusokat látunk.[144] A diskurzus, kitágított értelemben, felfogható úgy is, mint a hatalmi harc valóságos tárgya. Michel Foucault szerint *„a hatalom gyakorlása együtt jár a diskurzusok ökonómiájával. Ezek a diskurzusok a hatalomban, belőle kiindulva és rajta keresztül fejtik ki hatásukat."*[145] Sőt, tovább is ment, és egyenesen kijelentette a következőket: *„A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dől el a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani."*[146]

Ebből következik, hogy a politikai viszonyrendszer megváltoztatható a diskurzus viszonyainak átrendezésével. A politikai diskurzus kiterjedésének felügyelete, határainak és tartalmának megállapítása ezért aztán hatalmi kérdés, hiszen „a diskurzus feletti ellenőrzés a társadalmi cselekvés ellenőrzésének egy[ik] formája [...] és ennélfogva hegemóniával társul."[147] Ismét Foucault-t idézve, ugyanis *„minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják,* [...] *hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagiságát."*[148] Amiről beszélnek, főleg amiről írnak, ugyanis nagyon hamar képes meg is jelenni, mégpedig a kollektív tudat horizontja után a közös cselekvés képében is. A politikában az, amiről nem beszélünk, a nyilvánosságban valóban nincs is, így egy-egy témának a diskurzusba való behozása (ezzel a közélet tematizálása) vagy éppen onnan történő kirekesztése elsődleges politikai kérdés.

A kulturális hegemónia konstitutív kérdése a nyelvi hegemónia kialakítása, amely nemcsak egy adott politikai dialektus elsődleges és

uralkodó szerepéről szól, hanem a hozzá tartozó szókészlet kizárólagossá tételéről és szótárának minél szélesebb körű elfogadtatásáról. *Nyelvi hegemónia nélkül nincs kulturális hegemónia.* Gramsci, mielőtt a gazdasági és politikai hegemónia tételét kidolgozta volna, hogy aztán egyre inkább a kultúra területére vigye át a dominancia kérdését, nem véletlenül a nyelvi hegemónia ügyével foglalkozott.[149] Ehhez hozzájárult az a történelmi tapasztalat, hogy a nyelv ügye az olasz egység megszületését (1859–71) követő évtizedekben kulcskérdéssé vált. Míg Franciaország hivatalos nyelvét az 1840-es években a lakosság 40 százaléka beszélte, Itália esetében ez csak tizenkettő volt. Ennek okai között az északi, déli és középső régiók általánosan vett szociokulturális különbözősége mellett számba kell venni a regionális eltéréseket, az évszázadokra visszanyúló tartományi differenciákat és az idegen megszállás alatt álló területek szeparációját, az olasz dialektusok sokaságát (többféle félszigeti, szicíliai, szardíniai, tiroli, isztriai, dalmáciai), a kisebb újlatin nyelvek jelenlétét (friuli, ligur, lombard, szárd), valamint a római kortól kezdve jellemző etruszk–latin–ógörög–germán népességkeveredések nyelvi eredményét és a nem latin kisebbségek (albán, görög, németajkú, szláv) meglétét. Ebben a népkohóban alakult ki a modern olasz nyelv, amelynek standardja a Rómától északi középső és felső osztály katolikus elitjének dialektusához illeszkedett, amely a politikai hatalmat is birtokolta (az uralkodó dinasztia az északnyugatról származó szárd–piemonti Savoyai-ház lett), ennél fogva a hivatalos olasz „a domináns polgárság nyelve volt" (Pasolini). A politikailag egységes Olaszország számára az első, sokként bekövetkező kulturális egységesülést éppen az I. világháború okozta, amikor az ország minden részéből származó, egymást és tisztjeiket gyakran nem is értő katonákat közös lövészárokba zárták, amellyel szemben az osztrák–magyar állások – adott esetben németül, horvátul, szlovénül beszélő – katonái

egyikük-másikuk számára érthetőbben szóltak, mint mellettük harcoló bajtársuk. Gramsci első ízben a firenzei gazdasági hegemónia következményeként írta le a városállam koraújkori kulturális hegemóniájának létrejöttét, mely utóbbit egy nyelvi hegemónia erősített meg; majd a dél-amerikai latin nyelvek egymással való versengésében érte tetten a különböző etnikumok politikai-gazdasági hegemóniaharcának elsődleges terepét.[150]

A nyelvi és a kulturális hegemónia közötti szoros összefüggés magyarázata, hogy a közösségi élet alapja a Kultúra, amelyhez a kulcs a nyelv. A nyelv szabadsága ezért minden szabadságok közül a legfontosabb, mert ezzel kezdődik minden.[151] Egy olyan (értelmiségi, médiabéli, szórakoztatóipari) csoport, amely politikailag nem számottevő létszámú, de eszközei segítségével a nyelvi átkódolást lassanként végre tudja hajtani, észrevétlen győzelmet arathat a szavazóurnáknál, amikor hosszas indirekt hadviselését, amit a nyelven keresztül vitt végbe, konkrét politikai eredményre váltja.

Az ember mesélő lény, aki a mindennapi tapasztalatokat és történelmi tanulságokat átadja környezetének, ebből szőve meg a családon belüli és nemzedékek közötti kötelékeket. A beszéddel és írással áthagyományozott szöveg a társadalom kollektív testévé lesz, közösséget formálva az egyének puszta összegéből. Az a tudat, hogy közös történetünk van, hogy mindannyian együtt indulunk valahonnan és tartunk valahová, s hogy közös cselekvésünknek értelme és folyamatos tradíciója van, identitást formál az együvé tartozás homályos sejtelméből – nemzeti érzést teremt a népi ösztönből.

Egyes szófordulatok, állandósult szókapcsolatok és a mondanivaló kötőelemeként szolgáló közhelyek általános elfogadottsága a felelős azért a fontos folyamatért, amely megkönnyíti a verbális hagyományátadást. Ezek révén ugyanis bizonyos történetelemeket nem kell folyton-folyvást

kimondanunk s néha „félszavakból is megértjük egymást". Az áthagyományozást gördülékennyé és hangulatilag otthonossá tévő elemek nem kevés normatív tartalmat is hordoznak, így az írás és a beszéd kulturális kódjaiként funkcionálnak. Gramsci is sokat töprengett azon, hogy „mennyire fontos az általános nyelvi probléma, vagyis az azonos kulturális »klíma« kollektív elérése".[152] Mindennek politikai relevanciájára aligha kell külön kitérni, hiszen magyarázatra sem szorul, hogy „a nyelvválasztásnak legalább akkora szerepe van a bal- és jobboldal szembenállásában, mint bármi másnak".[153] A közélet ugyanis semmiben sem különbözik a történetmeséléstől: versengő narratívák – mítoszok, legendák, történetmagyarázatok, mesék és ellenmesék – mozgósítják az azonosulás érzelmi és értelmi mezejét, amelyen aztán a diskurzusok kényelmesen berendezkednek. Bármelyik ország politikatörténetét is ütjük fel: a nagy dolgok beszédekkel kezdődnek bennük. Egy-egy emlékezetes politikai beszéd – megannyi győztes ütközet. Az előadott mese megragadja a képzeletet és erős kötéllé sodorja az azonosulás szálait.

A kulturális hatalom indirekt eszközei közül a legközvetlenebb tehát a nyelv fegyvere. A nyelvpolitika fegyvertára igen széles, egyaránt beletartozik a szavak csatasorba állítása, a fogalmak szelektálása, az értelmezés hatalmának megszerzése, az események (át)keretezése, egyes kifejezések jelentésének megadása és érzelmi felhangjuk megteremtése. Nézzük ezeket közelebbről!

A hatalomért folytatott politikai küzdelem igen gyakran a hatalom értelmezéséért folytatott küzdelem álruhájába öltözik. *A hatalom értelmezése és az értelmezés hatalma összefügg* – akinek sikerül megszereznie az interpretációs fölényt, a tematizáció elsőbbségét és ezzel a diszkurzív előnyt, az a nyelvben és a kultúrában ennek segítségével elért változásokat rövidesen a politikai hatalomban is érvényesítheti. A nyelvi küzdőtéren megszerzett előnyök ugyanis közvetlenül átválthatók politikai

előnyökre. A nyelvi küzdőtér mindenestül politikai terep: itt húzzák ki a szemantikai talajt az ellenfél lába alól, szorítják diszkurzív kisebbségbe s verik meg nyelvileg.

Ezt ismerte fel Helmut Schelsky, amikor nyelvi uralomról (*Herrschaft durch Sprache*) írt, parafrazeálva Carl Schmitt híres megállapítását – amely szerint az a Szuverén, aki a kivételes állapotról dönt – ekképpen: „*Szuverén az, aki a tényeket meghatározza*". Ennek egyaránt része a szavak jelentésének kanonizálása vagy megváltoztatása, új szavak elterjesztése, egy-egy nemzedék kulcsszavainak megtalálása, bizonyos kifejezések monopolizálása, mások politikai elbeszélésének diszkurzív partvonalra szorítása. A folyamat végén az uralkodásnak magának is nyelvi alapra helyezése áll, azaz a hatalom nyelven keresztüli megszerzése és gyakorlása:

> „A nyelvi uralom révén az embernek emberek feletti uralkodása olyan fokra jutott, amellyel szemben a fizikai hatalom tehetetlen és egyben idejét múlta. Az ember szembeszállhat a fizikai erőszakkal szabad akaratból és élete feláldozásával; de a nyelvtől és így a gondolkodástól való tartózkodás útján ellenállni a nyelv legyőzetésének, nos, ez aligha teljesíthető emberi követelmény. Ezért aztán többnyire morálisan könnyebb az önkényuralommal szembeni ellenállás, mint a nyelvi diktatúrákkal."[154]

Az értelmezés hatalma hagyományosan az értelmiség monopóliumának számít. Végzettségüknél, műveltségüknél, foglalkozásuknál és szabadidejüknél fogva az értelmiségiek rétege az, amely kellő politikai elkötelezettség esetén – és szerepét nem választásokon szerezve – éppenséggel a nyelvpolitika használatán keresztül tud beleszólni a politikába. Az értelmiségi befolyás a közvélemény formálásával,

a nyilvánosság kapuinak őrzésével, többnyire a média csatornáin keresztül valósul meg. A politikáról folyó beszéd tartalma, csatornái és szabályai stratégiai kérdésnek számítanak, éppen ezért nem mindegy, hogy ki felügyeli ezeket.[155] Gramsci kategóriáival élve a hagyományos, *status quo*-párti vagy az ún. „organikus értelmiség".

A valóságot elfátyolozó értelmiségi nyelvhasználat maga is politikai eszköz, amely arra szolgál, hogy már a felfogás küszöbén se jusson túl a köznapi értelmezés, így a valóság percepciója, leírása, értelmezése, *azaz* teremtése kizárólag egy – demokratikusan elszámoltathatatlan – társadalmi csoport monopóliuma maradjon. Ennek tipikus terméke a technokratikus-bürokratikus nyelvezet, a „szakértők" és politikai menedzserek, a gazdasági technológusok dialektusa, amely mindenestül felelős a semleges, elidegenítő, exkluzív, *tehát* antidemokratikus közéleti nyelvhasználatért. A nyilvánosságban használt nyelv magában hordozza a politikai dominancia jeleit, amint a Gramscitól sokat tanuló – friuli verseket író, filmnyelvében metalingvisztikai betéteket is használó – Pasolini 1964-ben megfogalmazta: *„A technokrata-nyelv* [...] *egységesíti és mélységében megváltoztatja a különféle nyelvrétegeket,* [...] *egy hegemón társadalmi osztálytól jön, amely mint technokrácia, egyre inkább hegemón csoportként működik".*[156] E jelenségre ugyanebben az évben Herbert Marcuse is felfigyelt, aki a „beszéd-univerzum bezáródását" annak tulajdonította, hogy az élet egészére – benne a gazdaságra, politikára, kultúrára, életmódra – kiterjedő technicizáció a szintaxis szintjén lehetetleníti el a lázadás egyáltalában vett megszületését.[157] A politikai diskurzusban e tudományos-technikai *nyelv uralkodóvá válása az ezt használók uralkodóvá válását is jelenti,* túl azon, hogy nyelvileg semmisíti meg a kollektív összetartozás, a közös cselekvés és a nem racionális politikai tartomány fel-feltörő érzéseit. Ezért tartott és óvott attól ekkoriban Guy Debord, hogy nem lesz senki, aki az

„ellentmondás nyelvét" beszéli. Amikor ráadásul egy hibrid SUV és egy korpásodás elleni sampon „forradalmi újításnak" neveztetik a televíziós reklámokban, akkor a politika lírai gesztusainak értéke is folyton megkérdőjeleződik. Ehhez nagyon hasonló módon a politikai pacifikáció a „lebeszélés kultúráján" keresztül igen hatékonynak mutatkozik akkor, amikor a posztkommunista elit vagy az uniós bürokrácia érdekvédelmét látja el indirekt politikai eszközökkel. Szintén ezt láthattuk annak a diskurzusnak a működtetésében, amely hosszú ideig lehetetlennek mutatta be a kilépést az Európai Unióból, elfogadhatatlannak a határzár felállítását, tűrhetetlennek a dacolást az egyneműsödő transzatlanti elitekkel vagy megbocsáthatatlannak az IMF-fennhatóság alóli kibújást. A politikai fordulatot mindegyik esetben egy nyelvi lázadás előzte meg, diszkurzív szabadságharc vitte végbe és narratív forradalom tetőzte be.

A politikai oldalak közül a liberalizmus az egyetlen, amely a – saját maga számára kedvező – semlegesítő szándékot nyelvén keresztül is érvényesíti, sőt hatékonyan bír rá másokat is, hogy ezt a politikai dialektust használják. Így a nyelv segítségével már a politikai összecsapás előtt nyerni képes. A liberális nyelvezet a szekuláris és racionális, eljárásközpontú és jogelvi, semlegesítő és tompító politikai eljárásoknak kedvez, amit leghíresebb 20. századi (el)beszélőinek (Hans Kelsen, John Rawls, Richard Rorty) munkássága rendre bizonyít is. Meglepő, hogy ezen ideológia egyik magyarországi főképviselője ezt mennyire nyíltan elénk tárja, amikor úgy ír, hogy *„a liberális nyelv grammatikája nem jelent egyebet, mint a liberális eljárást.* [...] A liberális nyelvben van egy belső logika, amely üres proceduralizmushoz vezet."[158] A liberalizmus nyelvi hegemóniájának veszélyét a baloldali és jobboldali antiliberálisok egyaránt meglátták. Az előbbiek közé tartozó Lenin 1901-ben azt írta a nyugatos polgári liberálisokkal vitatkozva,

hogy szájukból „a mesterkélt kibékülés és megnyugvás mellékzöngéje hallatszik", amikor „erőltetett álokoskodással próbálják elfogadtatni a békés, szigorúan legális fejlődés elméletét".[159] A másik csoportba sorolható Carl Schmitt egész politikafilozófiát épített a '20-as évek végén az apolitikus, antipolitikai és depolitizáló tendenciákkal terhes liberalizmus filozófiai, politikai és nemzetközi kapcsolatokat érintő kritikájára, azt állítva, hogy emez „depolitizált és demilitarizált fogalmak egész rendszerét" hozta létre, hogy ellenfeleit a versenytárs vagy az üzleti partner pozíciójába szelidítse, és így a maga nyelvi terrénumára vonva fojtsa meg őket.[160]

Az eddigieken túl a politikai helyzetek, feladatok és összefüggések értelmezése szintén elsődleges hatalmi kérdés. A rendszerváltoztatás ellenére az értelmezés monopóliumát sokáig magánál tartó (poszt)-kommunista elit például azzal, hogy szövetséget kötött a liberális értelmiséggel, felügyelni tudta az információ tartalmát és áramlását, ráadásul stratégiai kérdésként kezelte azt, hogy ez így is maradjon. A nyilvánosság szerkezetének átalakulása – mindenekelőtt az internetes tartalmak és a közösségi média előtérbe kerülése s ezzel párhuzamosan a klasszikus értelmiségi világmagyarázó szerep leértékelődése – miatt, illetőleg a 2010 óta megváltozó belpolitikai szituáció okán a korábbi posztkommunista–liberális értelmező hatalom meggyengült, de át is alakult. Az ellenzéki pártok tíz éve tartó kudarcainak árnyékában azonban új *narratív hatalom* látszik felemelkedni, mégpedig a régi balliberális értelmiség, a kül- és belföldi oligarchák által kitartott ellenzéki média és az „elemzők", aktivisták, oknyomozók, tüntetésszervezők, *social justice warrior*ok, valamint a nemzetközi nagytőke által támogatott NGO-hálózatok egymással össze-összefüggő csoportosulása, amely bár választáson nem méretteti meg magát, viszont az értelmezésben, a címkézésben és a *story telling*ben elöl jár.

A bizonytalan körvonalú nyomásgyakorló csoportok, elszámoltathatatlan nyilvánosság-menedzserek és homályos (?) célokat szolgáló érdekképviselők alkotta új valóságértelmezők mellett persze a baloldali-liberális közélet meghatározó értelmiségijei is aktívak abban, hogy a 2010 óta regnáló jobboldali-konzervatív kormányzat teljesítményét értékeljék, interpretálják, méghozzá minden esetben a szélesebb körű társadalmi, politológiai és gazdasági elméletbe helyezés, azaz az átfogó keretezés, narratívaalkotás és diskurzusteremtés igényével. Ennek révén dolgozták ki a lemaradásdiskurzus és demokráciadeficit elemeiből álló magyarázataikat, amelyek rendre a „nyugati értékek" próbakövén igyekeznek megtörni a magyar valóságot. Ennek jegyében számos *Kampfbegriff* született, például a „maffiaállam" tézise, amelyet mintegy másfél ezer oldalon, Magyar Bálint volt SZDSZ-es oktatási miniszter által főszerkesztve, három kötetben – melyek közül csak az elsőt nem kevesebb, mint 12 ezer (!) példányban terjesztették – írtak meg (*Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*, 2013–15). A fogalmat Magyarország ellen alkalmazva Soros György is használta 2018-as davosi beszédében. Hasonlóképpen többszerzős az a másik értelmiségi munka, amely szintén értelmezési keretrendszert és narratívát próbált teremteni (*Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*, 2017), méghozzá annak bizonyításául, hogy „a magyar elit [akiket tehát a kötet szerzői képviselnének] képes szembenézni az ország problémáival, sőt [...] megjelölni [...] egy társadalomtudományi hátterű víziót az ország helyzetéről és jövőjéről". Ez a magyarázat a nyugati standardoktól való elmaradásban és az oda való visszatalálásban leli meg a maga metanarratíváját, amely a Jászi Oszkártól származó utolérési diskurzus örököse és a Bibó István-i történetpolitikai nagystratégia követője.

A 2010 óta berendezkedő magyar politikai rendszer kritikájának kifejezetten nyugatos értelmiségi, sőt nemegyszer nyugati fogyasz-

tásra is szánt másik keretrendszere a politikai rendszer milyenségét igyekszik leírni, a politológiai irodalomban tíz-húsz évvel ezelőtt kitalált tipológia hazai újrafogalmazásával. A transzatlanti politikatudományi irodalomban a '90-es években erősödött meg az ún. tranzitológia irányzata, amely a nyugati liberális demokráciát kérte számon a frissen parlamentáris demokráciává váló délkelet-ázsiai, latin-amerikai, valamint közép- és kelet-európai országokon. Az elvárásrendszer minduntalan a népi felhatalmazáshoz *nem* kötődő intézmények által kialakított „fékek és ellensúlyok rendszerét" nevezte meg a demokrácia kritériumaként. Ha valamivel, akkor a tranzitológiával kapcsolatban minden joggal feltehető a költői kérdés, hogy „vajon a tudomány maga is nem »politikai tevékenység« és politikai gondolkodás-e" (Gramsci).

Ennek a tudományosnak álcázott politikai diskurzusnak a termékeként kezdték el idehaza is forgalmazni a „hibrid rezsim" tételét, amelyben megtaláljuk a féldemokrácia, a „tökéletlen demokrácia", a „beteg demokrácia", a „választási autokrácia" és a „kompetitív autoriter rendszer" leírását – ezek mindegyike szerintük *már* nem autokrácia, de *még* nem liberális demokrácia.[161] A „hibrid rezsim" fogalma révén a tudományosnak látszani akaró diskurzuson túl online fórumokon, hírlapi cikkekben, televízió-műsorokban, konferenciákon és petíciókban bukkan fel az a narratíva, amely szerint Magyarország 2010-ben *letért* a fejlődés útjáról, *nem teljesíti* a liberális demokrácia kritériumait s ennek következtében *távol került* a nyugati konszenzustól. E módszer szorosan kapcsolódik az ennél szélesebb körű jogállam-diskurzushoz, amely olyan elvek (átláthatóság, elszámoltathatóság, emberi jogok, korrupció felszámolása, nyilvánosság) érvényesítését várja el, amelyek kellően tágan értelmezhetők ahhoz, hogy nyelvi fegyverként lehessen őket használni a politikai ellenfelekkel szemben.[162]

Az előző „rendszertipológiai" elnevezésekkel kapcsolatban arról van szó, hogy ellenzői vagy nem is tudnak nevet adni ennek a *már most sem ideiglenes* rendszernek, vagy legfeljebb olyan elnevezéseket használnak rá, amelyek másodkézből, leginkább a Nyugatról importált tranzitológiai szakirodalomból származnak (hibrid rezsim, kompetitív autoriter rendszer, választási autokrácia), esetleg csupán politikai jelszóként működnek, úgy is csak ideig-óráig (Fidesz-Magyarország, maffiaállam, Orbán-kurzus, Orbán-rezsim). A szemantikai háló elit-értelmiségi megszövői talán még önmaguknak is feladják a leckét, amikor olyasmiket írnak, mint hogy „az Orbán-rezsim centralizált, perszonifikált, illiberális és antidemokratikus hibrid rezsim".[163] Akinek nincs nyelve, az előbb-utóbb elveszti a valóságot, hiszen nem tudja leírni, megfogalmazni és ezért megváltoztatni sem.

Végezetül a nyelvi és a vele rendre együtt járó érzelmi keretek kialakítása nemcsak a (szavazó)tábor összetartása, mozgósítása szempontjából fontos, hanem konkrét választási-politikai jelentősége is van. E keretek megvastagításához járul hozzá a tematizálás, a narratívával való kitöltés és a konkrét politikai kérdések érzelmekkel való átszövése. Pokol Béla szabatos megállapításával élve, „a politikai vitákban használatos kulcskifejezések, alapfogalmak érzelmi felhangjait a nyelvpolitikai mélyrétegekben folyó harcok »hangszerelik«".[164]

Három nagy érzés van, amit a szavazók választott pártjukkal szemben érezni szeretnének, pontosabban amelyeknek az érzése miatt egy-egy pártot választanak. Ezek a biztonság, vagyis a védettség érzése, a jólét, azaz a megélhetés biztosítottságának érzete, végül az együttérzés. Az első kettő tovább bontható, amellyel egy öt érzésből álló emóciócsomagot kapunk. Ennek részei: 1) a külső fenyegetés elleni védelemre való képesség érzése (háborúval, külső támadással, migrációval, spekulációval, terrorizmussal szemben); 2) a belbiztonság garantálására való képesség

érzésére, amely a stabilitás biztosítását is magában foglalja (társadalmi nyugtalanság, zavargás meggátlása és katasztrófák bekövetkezte esetén); 3) a gazdasági teljesítőképesség biztosításának érzése, amely pénzügyi stabilitást, munkahelyteremtést, kiszámíthatóságot és gyarapodást ígér; 4) az elosztás igazságosságának, elvei követhetőségének, helyességének vagy legalábbis elfogadhatóságának érzése (adózás, bérezés, járulékfizetés és szociális juttatások kapcsán); végül 5) az együttérzés számos elemből álló, az előbbieknél nehezebben definiálható érzéscsoportja (benne az empatikussággal, az elfogadással és a gyámolításra való hajlammal, jóindulattal, méltányossággal, segítőkészséggel és törődéssel), amely olyan társadalmi alrendszerek működését is érzelmi kérdéssé képes tenni, mint az egészségügy, az oktatás vagy a szociális rendszer elemei (hajléktalanellátás, munkanélküliség, nyugellátás, otthonápolás).

A fenti érzelmekre való rájátszás, mozgósításuk és politikai kérdéssé transzformálásuk a választási kampányok egyik fontos, mindenkori megalapozója. Mivel a szavazás jelentős részben érzelmek alapján történik, ezért az egyes politikai kérdések emocionálissá tétele, az adott párt szavazóihoz tartozó érzelmi skálán való játszás és a semleges szavazók érzelmeinek felkeltése stratégiai kérdés. Emiatt a jobboldal szívesen állítja be magát oltalmazó apának, a baloldal pedig gyámolító anyának, előbbi vonzalma az egyenruhához, utóbbi ragaszkodása az elosztási kérdésekhez kellő bizonyítékot szolgáltat erre. Eisenhower háborús hős, Hillary Clinton jogtanácsos, de Gaulle tábornok, Obama szociális munkás volt.

Az egyes pártokhoz társított érzelmek viszonylag állandók, megbízhatóságuk és hadrafoghatóságuk a rájuk szavazó választóközönség skáláján többé-kevésbé meghatározott pontokon helyezkedik el. Az amerikai Republikánus Párt például közismerten a „védelem pártja", tőle az emberek az ország megvédését várják s hadi helyzetben

szívesebben támaszkodnak rá; ezzel szemben a demokraták az „együttérzés pártja", ami miatt az egyenlőség, a tolerancia és az „anyáskodás" – amely a pozitív diszkrimináció, a multikulturális programok és a költekező állam (*nanny state*) támogatásában is testet ölthet – érzete lengi körül. Az érzelmi bázisokon persze változtatni is lehet: George W. Bush az „együttérző konzervativizmus" (*compassionate conservatism*) jelszavával nyerte meg a kétezres elnökválasztást, de igazán önazonos mégiscsak akkor tudott lenni, nagy népszerűségnövekedést, sőt újraválasztást is elkönyvelve, amikor „háborús elnökként" a 2001. szeptember 11-ei terrormerényletek megbosszulására háborút indított Afganisztánban és Irak ellen. Az érzelmek felülírása is ismert jelenség: a 2015-ös migrációs válság idején a magyar–szerb határra épített határvédő kerítés a biztonság és a védelem elsődleges érzetét hívta elő, nem hagyva teret az országhatáron kívül maradó bevándorlókkal szembeni együttérzésnek; az utóbbiakkal kapcsolatos érzékenyítés – amellyel a Soros-szervezetek és a liberális politikusok próbálkoztak – pedig még az önvédelem reflexét is bekapcsolta, tovább erősítve a jobboldali narratívát.

A hazai jobboldal nagy története az erős, magabíró, szuverén és független Magyarország megteremtése, megőrzése és továbbfejlesztése. Ezzel szemben a hazai ellenzéki pártok (liberálisok, szocialisták, zöldek és volt [?] szélsőjobboldaliak) képtelenek ilyen egységes, összefüggő, követhető, magától értetődő és cáfolhatatlan érvényű metanarratíva kialakítására, amely részben politikai helyzetükből fakad, részben szellemileg képtelenek rá, részben pedig csak ezzel – és egymáséival is – ellentétes narratívaelemek szajkózására képesek. Utóbbi eklektikusságára jellemző, hogy egyaránt része a puszta Orbán-ellenesség, a Nyugat-fetisizmus, az Európai Unió beavatkozásában való reménykedés, az Európai Egyesült Államok álmának dédelgetése és a neoliberális program képviselete. A magabiztosság és az önálló külpolitikai

célok képviselete, amely az ország szövetségeseivel is szemmagasságból beszél, nemcsak az uniós színtéren űzött diplomáciában, a visegrádi szövetség újjáélesztésében és a kettős állampolgárság megadásában érhető tetten, hanem narratív síkon is, amikor az egyik oldal tehetetlen kishitűségére („Nekünk is meg kellett tanulni akkorának lenni, amekkorák vagyunk" – Kovács László, 2002) a másik oldal minden fennhéjázástól mentes büszke cselekvőképessége felel („Nekünk Magyarország az első" – Orbán Viktor, 2018). A túloldalról ez persze nem így látszik, sőt némi sértődöttség érződik annak kapcsán, hogy a nyelvpolitikai és a konkrét politikai küzdelem egyaránt eldőlni látszik s a gazdasági-politikai arénákból a kultúra – egyébként szilárd és olykor bevehetetlennek tűnő – várába kell visszavonulni.[165]

Mindent összevetve, a nyelvpolitika ahhoz a hadműveleti megoldáshoz hasonlít, amit úgy hívnak: összecsapás nélkül győzni. Szun-ce ennek törvényét így fogalmazta meg: *„Aki száz csatában száz győzelmet arat, még nem a jók legjobbika. A jók legjobbika küzdelem nélkül hódoltatja meg az ellenséges sereget. Ezért a legjobb sereg az ellenség terveire mér csapást.* [...] *a legkevésbé jó* [az], *amelyik az ellenség városfalainak ostromába kezd.* [...] *az, aki igazán jártas a hadsereg alkalmazásában, úgy hódoltatja meg az ellenséges sereget, hogy csatát sem vív vele".*[166] Zrínyi Miklós egyszerűbb megfogalmazásában ugyanez így hangzik: *„Minden győzelem hasznos, de leghasznosabb az, ami kár nélkül esik, az esik pedig kár nélkül, amit fegyver nélkül vihetsz véghez".*[167] A politikában a nyelvpolitikán keresztül lehet az ellenség terveire csapást mérni. Sajtópolémiáktól és televíziós vitáktól kezdve az ünnepi beszédeken és parlamenti interpellációkon át a választási kampányokig tetten érhetjük azokat a diszkurzív küzdelmeket, amelyek jócskán megelőzik a konkrét politikai összecsapásokat, hacsak nem azonosak velük. A politikai győzelmet mindig nyelvileg kell előkészíteni.

Hogyan kovácsoljunk a szavakból fegyvereket?

A szó, akárcsak a technológia, korántsem semleges. *„A szavak bele vannak szövődve a hatalomba, hiszen a hatalom külső jelei főként verbálisak"* – írta Harold Lasswell.[168] A szemantikai mezőt benépesítő fogalmak és kifejezések, a belőlük előálló szókészlet és a jelentést rögzítő szótár azonban nem állandó, sőt a nyelvpolitikai küzdelem éppen rögzítésük/eltávolításuk, átírásuk és definiálásuk körül zajlik. Carl Schmitt szerint *„minden politikai fogalomnak, elképzelésnek és szónak polémikus értelme van* [...] *így aztán a terminológiai kérdések messzemenően politikai üggyé válnak".*[169] A szavak jelentéséről, sőt (nem) használhatóságukról (*political correctness*) folyó vita mindenestül politikai természetű, mert nem csupán nyelvtani, hanem ideológiai kérdés, hiszen politikai véleménykülönbséget fejez ki.[170] A szavak fegyverek, méghozzá kétélűek. Aki átveszi ellenfele szókészletét, az elkezd annak fejével gondolkodni, és már veszített is.

Bizonyos szavakat az egyes politikai erők lefoglalnak, és azon keresztül azonosítják magukat. Miután az adott, monopolizált fogalmak jelentésének egy meghatározott politikai árnyalatot adtak, hétköznapi, apolitikus használatuk ettől kezdve rájuk emlékeztet, politikai emblémájuk pedig belép a szavakat övező képzettársításba. A félig-meddig politikai állásfoglalást hordozó kifejezések közszemlére tétele átkódolja a kollektív gondolkodást és segíti kialakítani a nyelvi hegemóniát. Az utcanévtáblák valójában földrajzilag rögzített legitimációs mezőt jelentenek (sokat elmond, hogy Magyarországon a „Petőfi Sándor" a legnépszerűbb köztérelnevezés), a közhivatalok homlokzatára és belsejébe kihelyezett zászlók, címerek, elnökportrék és nyilatkozatok pedig az állam politikai hovatartozását rögzítik. Ezért csípte a szemét az ellenzéki pártoknak és a liberális értelmiségnek egy olyan semleges(nek látszó) lépés, mint a trafikok átkeresztelése „nemzeti dohányboltok" láncolatává, a *Nemzeti*

Együttműködés Nyilatkozatának kihelyezése és az Alaptövény tisztelete vagy az ezredfordulón a Szent Korona közszemlére tétele az Országház centrumában. Jól érezték, hogy *a nyelvi és szimbolikus térfoglalás politikai térrögzítést jelent.* Az épületek beszélnek – emiatt váltott ki az elmúlt tíz évben hisztérikus ellenkezést és irracionális sajtókampányt a minden ízében korszakjelző mérföldkőépületek (Kossuth tér rehabilitációja, Bálna, Budai Vár rekonstrukciója, Liget-projekt, Ludovika-kampusz, Puskás Aréna, Várkert Bazár-felújítás) elhelyezése Budapesten – az ellenérdekelt felek ugyanis érezték, hogy olyan vissza nem csinálható szignálokkal népesül be a főváros épített környezete, amely évtizedek múlva is hordozza majd annak a korszaknak a szellemiségét, amelyben készült.

A szavakat, színeket, jelképeket persze el is lehet rabolni egymástól, lehetséges felülírni, átkeretezni, átfesteni és áthangszerelni őket. Így vándorútra is kelhetnek az ellentétes politikai táborok között, akár választásról-választásra, hiszen helyzetfüggő, hogy annak megfelelően, hogy éppen ki kormányoz és ki van ellenzékben, milyen jelentéssel bír a fennálló rend konzerválása vagy megtámadása, ki áll a *valódi* jövő, az *igazi* fejlődés, a *biztos* siker stb. pártján. A pártok, ha oldalt nem is, világnézetet pedig ritkán, de ideológiát és hozzá tartozó szókészletet válthatnak, példa erre az ifjúradikális Fidesz hosszú menetelése a kereszténydemokrata néppártig. A kölcsönös oldal- és a vele járó szótárcsere viszont tényleg ritka, példaképpen erre talán csak az amerikai Republikánus Párt és a Demokrata Párt helycseréje kínálkozik, melyek közül eredetileg az előbbi volt az északi, indusztriális érdekeltségű, merkantilista-liberális, utóbbi pedig a konzervatív déli államok rurális-agrárius pártja. Miután a pólusváltás egy évszázad alatt befejeződött (az amerikai polgárháború 1865-ös lezárásától egészen az 1964-es elnökválasztásig elhúzódva), a vörös–kék színek jelentése is kicserélődött az amerikai jobb- és baloldalon. Az Egyesült Államokban a vörös a republikánus konzervatívokat, a kontinensen viszont a szocialistákat jelképezi.

Mégis, létezik egy többé-kevésbé állandó szókészlet, amely az egyes politikai oldalak aktuális politikai küzdelmeken túli világnézetét kifejezi *(3. ábra)*. Amint Michael Oakeshott megfogalmazta: *„A szavakból egy speciális szókészletet válogatnak össze, amellyel aztán leírják a politikai helyzetet* [...] *A legtöbb politikai diskurzus* [...] *sajátos és kizárólagos jelentéssel ruház fel egyes szavakat.* [...] *a szókészletek mindegyike különböző megfontolásokra irányítja a figyelmet* [...] *és mindegyik különböző meggyőződéseket sugalmaz arról, hogy általában véve mi a kívánatos és a nem kívánatos."*[171]

	LIBERÁLIS	SZOCIALISTA	KONZERVATÍV
ABSZOLÚTUM	individuum	emberiség	Isten
ALANY	egyén	osztály	család
TÁRSULÁS	önkéntes	nemzetközi	nemzeti
KERET	egyének egyesülése	társadalom	haza
KEZDEMÉNYEZÉS	magán	kollektív	közösségi
VÁLTOZÁS	spontán	tervezett	fejlődés
ELV	szabadság	egyenlőség	igazságosság
SZELEKCIÓ	verseny	haladás	hagyomány
SZABÁLYZÁS	piac	állam	megegyezés
ESZKÖZ	képzelet	terv	emlékezet
TARTALOM	kreativitás	tudomány	örökség
TUDOMÁNYÁG	közgazdaságtan	szociológia	történelem
IDŐSÍK	jelen	jövő	múlt
MORÁL	szabad erkölcs	új erkölcs	régi erkölcs

***3. ábra:** A liberális, szocialista és konzervatív politikai szókészlet alapelemei*

A baloldaliságot sugalló fogalmak tudatos használatára példa a 2008-as Obama-kampány nemhivatalos jelszava (*PROGRESS*), a Francia Kommunista Párt napilapjának címe (*l'Humanité* = emberiség) és a 68-as nemzedék újságjának címadása (*Libération* = felszabadítás), vagy az, hogy az I. világháború előtti olasz szindikalisták elméleti lapját *Utópiá*nak hívták, de a baloldali szociáldemokraták honlapja idehaza ma is az *Új Egyenlőség* nevet viseli. Ezzel szemben a jobboldali hangulatú kifejezések közé tartozik a „csendes többség", amire Nixon 1968-as kampányában hivatkozott, közismert konzervatív szlogen az Isten–haza–család hármasa, amely a kisgazdák logójába is belekerült a '90-es években, de jellemző, hogy a Fidesz 2004-es néppárttá alakulásának kongresszusát a „Munka, otthon, biztonság" hármas felirat kísérte.

Orwell *1984*-e 1949-ben jelent meg; előtte a szerzőt éveken keresztül élénken foglalkoztatta a nyelvromlás mint nyelvi jelenség (eufemizmusok, fellengzősség, frázisok, túlhasznált metaforák), de különösen ennek politikai következménye. Amint a '40-es évek második felének egyik, e kérdésről szóló – és nyugodtan a kultikus regény lingvisztikai előtanulmányának tekinthető – esszéjében írta: *„Fel kell ismernünk, hogy a jelenlegi politikai káosz kapcsolatban áll a nyelv romlásával, és hogy valószínűleg elérhetnénk némi javulást, ha a nyelvi oldaláról fognánk meg a dolgot."*[172] A kultikus disztópia főhőse a diktatúra szótárbizottságában dolgozik, amely a folyton változó „újbeszél" (*new speak*) rögzítéséért felel. Ebben két, egymással szorosan összefüggő feladatot végzenek: ritkítják és egyszerűsítik a fogalmakat, amelyek értelmét egyúttal az uralkodó párt éppen aktuális irányvonalával megegyezően magyarázzák. Ez korántsem állt távol a szovjet valóságtól, amely a konkrét politikai elnyomáson túl valóságos nyelvpolitikai diktatúra volt. Lenin 1913-ban írta *Szavak és tettek* című cikkében, hogy *„a lényeg nem a szavakban, hanem az objektív helyzetben rejlik, amely meghatározza a párt jelszavainak jelentését"*[173] – azt pedig, hogy mi az „objektív helyzet", mindenkor a párt határozta meg. Akárcsak az *1984*-ben azt, hogy Óceánia éppen kivel áll háborúban s hogy mit jelent pontosan az AngSzoc Párt hármas jelszava:

A HÁBORÚ: BÉKE
A SZABADSÁG: SZOLGASÁG
A TUDATLANSÁG: ERŐ

A valóság efféle totális dekonstrukciójának igénye miatt a kommunizmus története egyben a szavak megváltoztatásának története is. Nézzünk erre néhány példát! A bolsevikok pontosan tudták, hogy a valóság néven nem nevezése, a tetteikkel kapcsolatos megtévesztő szavak alkalmazása és az eszméik terjesztését szolgáló propaganda együttese nehezen legyűrhető álvalóságot teremt. Lenin például rögtön azzal, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárton belül egyébként kisebbségben lévő frakcióját „többséginek" (*bolsinsztvo*) nevezte, két legyet ütött egy csapásra: pozicionálta és ezzel magyarázatra kényszerítette a sajátjánál nagyobb centrumfrakciót, amely egyúttal automatikusan megkapta a „kisebbségi" (*mensinsztvo*) nevet. Valódi varázslat volt ez: szómágia. Ehhez hasonló volt az 1912-ben alapított *Pravda* (igazság) címadása is, amely 1991-es megszűnéséig minduntalan okot adott annak a keserű, orosz nyelvű politikai viccnek az elsütésére, mely szerint sehol sem volt annyi hazugság, mint az Igazságban. A kommunista *fogalmi harc* Magyarországon is ismert, tipikus példája volt a „nép" szó hozzáragasztása a diktatúra intézményeinek és eljárásainak elnevezéséhez, melynek következtében fosztóképző lett (népi demokrácia, népbíróság, népgazdaság, népköztársaság,

Népszabadság). E sűrű szövésű nyelvi fátyol leszakítása miatt jelentett fordulópontot, amikor Reagan a „gonosz birodalmának" nevezte a Szovjetuniót.

Amint a francia jezsuita tudós, Michel de Corteau mondta: *„Úgy foglalták el a szavakat 1968-ban, ahogyan a Bastille-jal tették 1789-ben."* Jean Sévillia tapasztalaton nyugvó megállapítása szerint ekkoriban a *diszkurzív küzdelem* során az értelmiségiek „gyilkos szavakkal" meg is tudták semmisíteni ellenfeleiket, akiket a Gonosz (apartheid, fasizmus, imperializmus, gyarmatosítás) megtestesítőiként bélyegeztek meg. Itt nem arról volt szó, hogy a szavak segítségével diszkreditáltak valóban a dél-afrikai rezsim támogatói, Mussolini követői, esetleg a gyarmati rendszer haszonélvezői lettek volna, hanem egy olyan nyelvi klíma kialakításáról, amelyben minden *eleve* gyanús volt, ami jobbról jött. Jellemző az is, hogy az Egyesült Államokban a „konzervatív" szó sokáig olyasvalaminek számított, ami a liberalizmus korszakában nem volt több „idegesítő mentális gesztusnál" (Lionel Trilling), és politikai értelemben pozitívan legelőször a már leköszönő Eisenhower elnök használta az 1960-as elnökválasztáskor, mégpedig Nixont támogatandó, aki el is veszítette a küzdelmet a demokrata párti John F. Kennedyvel szemben. Az elnökválasztás kimenetelét jelentős részben az okozta, hogy a jobboldalt nyelvileg évtizedek óta „a diskurzus uralkodó univerzumán kívül helyezték el" (Molnár Tamás), mindhiába volt republikánus az adminisztráció. Az ilyen szemantikai helyzetekre írta Scruton, hogy *„a konzervatívoknak egyik legsürgetőbb feladata egy olyan nyelv létrehozása, amelyben a konzervatív jelző nem szégyellni való".*[174] A politikai cselekvőképesség visszanyeréséhez először a verbális karanténból kell kiszabadulni.

Az 1989/90-es rendszerváltoztatáskor, bármekkora is volt az erre irányuló akarat, nem sikerült teljes mértékben szakítani a pártállami

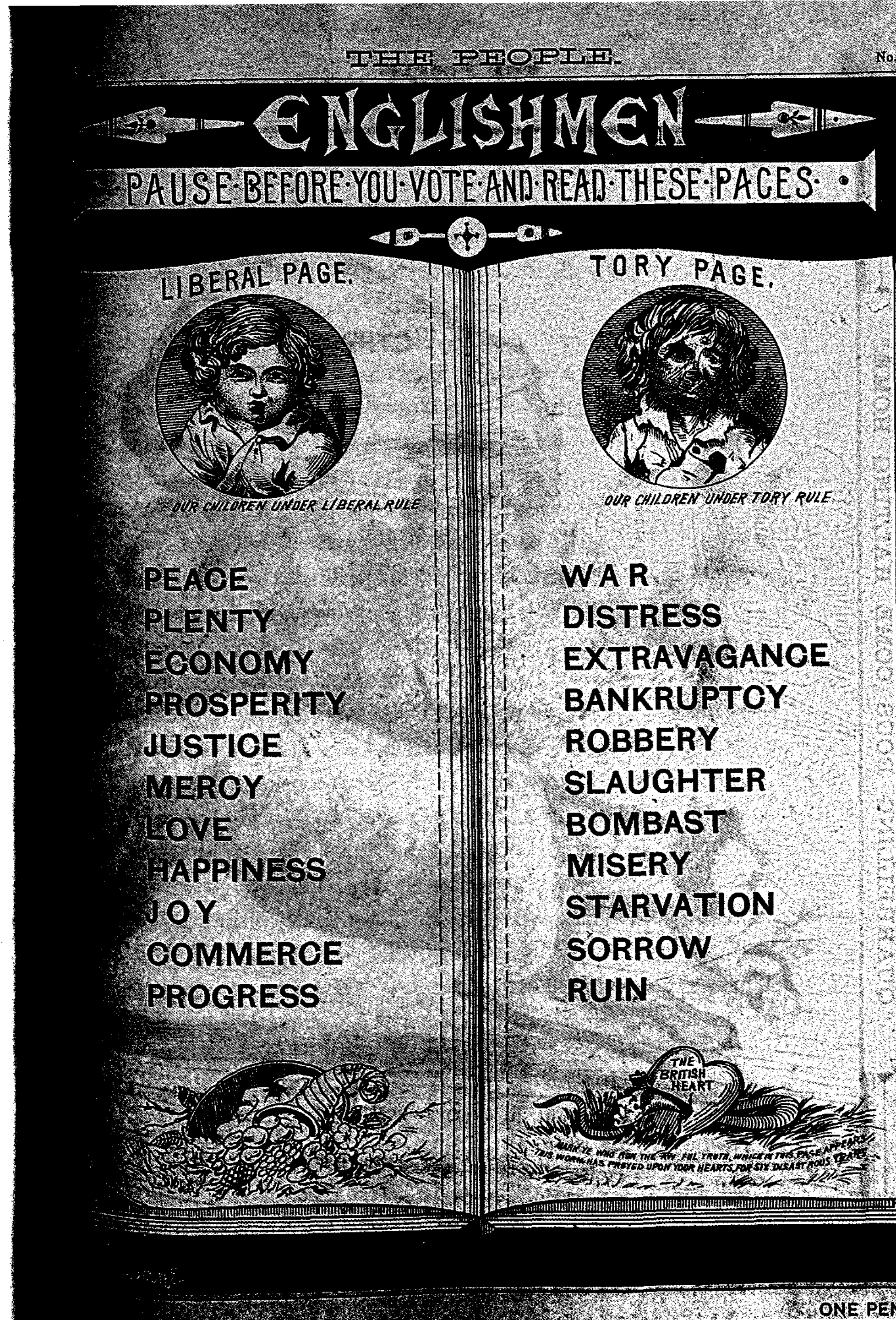
múlttal. A gazdasági és politikai struktúrákban – vállalatokban, tájékoztatásban, intézményrendszerekben, kapcsolati hálóban – ettől kezdve még húsz évig markánsan jelen volt a kommunizmus öröksége. A posztkommunizmus „megalvadt struktúrái" (Tellér Gyula) közül a legmakacsabb azonban az, amely a nyelv szerkezetében öröklődik tovább, vagyis kulturális vonatkozású. Mint lerombolt ház után az alap, egy-egy politikai konstrukció összeomlása után is helyén marad az általa használt nyelvi keret, s tégla gyanánt annak szavai. A szavak és állandósult szókapcsolatok kulturális tehetetlenségi nyomatéka igen nagy, ezért évtizedekbe telik, mire egy-egy kifejezést a megtévesztő szavak múzeumába lehet száműzni, ebbe a Szoborpark mintájára berendezett fogalmi panoptikumba. (Lassacskán annyit éltünk már a Kádár-rendszer után, mint benne, de sokszor mondunk tanácsot a polgármesteri hivatal helyett, vagy nevezzük maszeknak [magán szektor] a kisvállalkozókat, esetleg télapónak a Mikulást.)

A kommunizmus metanarratívájának makacs maradandóságáért történetpolitikai keretének meg nem kérdőjelezett elemei okolhatók. Itt van például az a felfogás, amely az „1918–19-es forradalmakról" szól. Ennek eredete a következő: a 19. század közepén, amikor Marx és Engels megújította a munkásmozgalom gondolkodását, felmerült részükről az 1789-es francia forradalom és az 1848/49-es forradalmi hullám befejezetlensége, pontosabban a polgári forradalomnál való megállása. Éles politikai kérdésként vetődött fel általuk, hogy a liberális-demokratikus, azaz polgári forradalom energiáit kihasználva a proletariátus hogyan válhat a forradalom alanyává, és viheti tovább a forradalmat, immár saját követelései megvalósítása felé. A kommunista konszenzus szerint a polgári demokratikus forradalom „átnövését" a szocialista forradalomba a proletárdiktatúra hivatott biztosítani. Ennek megfelelően Lenin 1917-es *Áprilisi tézisei*nek második pontja

így szólt: „*A mai oroszországi helyzet átmenet a forradalom első szakaszából, amely* [...] *a burzsoázia kezébe adta a hatalmat, annak második szakaszába, amely a proletariátusnak* [...] *adja*".[175] Az 1917. november 7-ei bolsevik puccs meg is döntötte az Ideiglenes Kormányt és a Lenin-frakció (névleg a befolyása alatt álló szovjetek) kezébe adta a hatalmat. A teleologikus kommunista történetírás az 1917. esztendőt mindvégig az „orosz forradalmak" évének írta le, nem törődve azzal, hogy forradalomhoz hasonló jelenség csak a pravoszláv időszámítás szerinti februárban zajlott le (demokratikus köztársaságot ígérve), októberben államcsíny történt, minden forradalmi aktus nélkül. Az 1945 után itthon is eluralkodó marxista–leninista narratívában szovjet mintára az 1918. októberi „őszirózsás forradalmat" és az 1919. március 19-i hazai kommunista puccsot „összeolvasták" egymással (Hajdu Tibor: *A polgári demokratikus forradalomtól a proletárforradalomig*, 1979; Nemes Dezső: *Forradalmak és Tanácsköztársaság Magyarországon*, 1979). Az igazolható történeti tény mindezzel szemben az, hogy 1918 októberében utcai tüntetésekkel kísért zavaros viszonyok alakultak ki Magyarországon, József főherceg kinevezte Károlyi Mihályt kormányfőnek, aki szűk öthavi uralom után egyszerűen átadta a hatalmat Kun Béláéknak, akik 133 napig terrorisztikusan gyakorolták azt. – Vagyis „1918–19-es forradalmakról" beszélni nemcsak történelemhamisítás, hanem egy olyan szovjet narratíva átvétele, amely már az 1917-es oroszországi viszonyok közepette sem volt igaz.

A posztkommunizmus nyelvi hegemóniájának – amely a kommunizmus megelőző nyelvi diktatúrájának örököse – fontos eleme a „reformkommunisták" mint az 1956-os forradalom és szabadságharc „előkészítőinek" szerepére vonatkozó feltételezés, valamint Nagy Imre mint a „forradalom miniszterelnökének" képzete. Mindkét nyelvi elem arra szolgál, hogy megteremtse azt az aktuálpolitikára is hatás gyakorló

A liberális és a konzervatív oldal összehasonlítása a Liberális Párt propagandájában (W. D. Evans, 1880) *(Wikimedia Commons)*

történetpolitikai narratívát, erkölcsi legitimációt és értelmezési keretet, amely szerint a forradalmat a kommunizmust megreformálni akaró baloldali értelmiségek készítették elő (István Eörsi: *The Petőfi-circle*, 1995; Nagy Balázs: *Sorsdöntő idők. A Petőfi Körben és a forradalomban*, 2007), és az ő vezéralakjuk volt az, aki vezette a szabadságharcot (Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála*, 1978; Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*, I–II. 1996–99). Vessük ezt össze azzal, hogy a forradalom győztes napjaiban Pálóczy Horváth György egyenesen azt írta, hogy *„nem népes értekezleteken történt döntés, senki sem várt utasításra. Amikor ütött az óra, Budapest csatatérré lett, élet-halál harc közben szerveződött egy világváros felkelése"*,[176] Illyés Gyula szerint pedig 1956-ban legfeljebb az lehetett volna miniszterelnök, aki végig mer menni a körúton... – E két történetpolitikai narratíva dekonstrukciója egyszerre gyengíti meg a posztkommunista–liberális szövetség legitimációját és helyezi vissza jogaiba a nép kollektív cselekvését. 1956 egyik fontos változása ugyanis éppen az volt, hogy nem az értelmiség vezette a népet, hanem fordítva – Németh László korabeli szavaival kifejezve, „nem a nemzetnek kell a Petőfi tűzoszlopaként előtte járó költőt követnie, hanem a költőnek a nemzetet".[177] E két fogalomhasználat mellőzésével a történeti igazsághoz is hűek maradunk, hiszen az 1956-os forradalom a nép által az utcán, fegyverek bábáskodásával született, és a késlekedő politikai elit nélkül, sőt annak ellenére haladt a maga útján.

A hatékony nyelvpolitika alkalmazása a hétköznapi nyelvben azt jelenti, hogy világosan, a problémákat néven nevezve kell beszélni: száműzve a konfliktuskerülő megfogalmazást, az elitista nyelvezetet, a politikai korrektség kiherélt és valóságtagadó megoldásait. Azzal például, hogy a bevándorlást nem „menekültkérdésnek", hanem migrációs krízisnek nevezzük, az emberek közvetlen tapasztalatát írjuk le.

De nem mindegy, hogy Soros Györgyöt annak nevezzük-e, ami: nemzetközi tőzsdespekuláns (mellesleg interjúiban ő maga is így nevezi magát, kedvelt mondása szerint „a befektetés egy balul sikerült spekuláció"), vagy pedig „filantrópnak" hívjuk. A társadalom egy jelentős részén segítő „közfoglalkoztatás" például nem azonos a büntetési tételként funkcionáló „közmunkával", ahogyan a „rezsicsökkentés" sem politikai trükk, hanem a megélhetést érintő rendszeralapvető politikai döntés. A szavaknak természetesen le kell fedniük a valóságot! A kettő azonosságára jó példa, hogy a 2010-ben megalapított politikai rendszer önelnevezésére (centrális erőtér, Nemzeti Együttműködés Rendszere) és eszközeire (Alaptörvény, nemzeti konzultáció, népszavazás), valamint társadalompolitikai intézkedéseire (rezsicsökkentés, munkahelyteremtés, gazdaság- és munkahelyvédelmi akcióterv, családtámogatás) olyan fogalmakat használ, melyek széles körű felhatalmazást és társadalmi kooperációt sugallnak, ami választásról-választásra vissza is igazolódik. Noha hasonló nyelvi megoldásokkal a vele szemben állók is próbálkoznak (demokratikus ellenzék, köztársaságpárti ellenzék, összefogás), a konkrét politikai küzdelemben mégis töredékes, egymással és önmagukkal is konfliktusban álló pártokként vesznek részt, ennek megfelelő választási eredményekkel. Az ellenzéki pártok verbális innovációja általánosságban is igen szegényes volt az elmúlt tíz évben, amikor pedig nyelvpolitikai újdonságokkal álltak elő (cigánybűnözés, rabszolgatörvény, O1G, felhatalmazási törvény), akkor sem nemzeti horizontú kormányzásképességet árultak el magukról. A politikában az vagy, amit mondasz.

Az előbbiekből is látható, hogy a hazai jobboldal a nyelvi harcban jobban áll, mint az ellenzék, aminek az az oka, hogy van egységes világképe, amelyben benne gyökereznek az általa használt és a közvéleményben megtapadó szavak, politikai fogalmak és szókapcsolatok.

Azt, hogy ma mi a hazai jobboldal, egy néhány szóból álló szófelhővel könnyedén meg tudnánk mondani, mint ahogyan azt is, hogy kik a barátai és kik az ellenségei – a hazai ellenzéki mondanivaló összeszedésén, pláne az ezek elemei közötti kohézió mibenlétén azonban sokat kellene töprengenünk.

A folyton háborúra készülő „béketábor" időszakának lingvisztikai trükkjeihez hasonló, manipulatív kifejezések ma is léteznek. Ilyen például a nemek közötti természetes különbségeket eltörölni igyekvő *gender*-semlegesség elvárása, az egymás mellett élő, különböző származású embercsoportok elzárkózását jelentő multikulturalizmus kifejezése vagy az Európai Unió – pontosan sohasem definiált – „közös értékei", aztán az elszegényedést jelentő „gazdasági szerkezetváltás", amelyet többnyire „strukturális reformokkal" valósítanak meg a neoliberális „szakértők". De itt a háború eufemisztikus kifejezésére szolgáló köntörfalazó fogalmak sora is (békefenntartás, humanitárius intervenció, pacifikáció, terrorellenes művelet), vagy az a nyugat-európai gyakorlat, amely az állami fennhatóság alól kikerült körzeteket „érzékeny kerületnek", az ott folyó bűnözést pedig „párhuzamos gazdaságnak" nevezi. Az orwelli „gondolatbűnözés" elleni könyörtelen harcokat idézi a számtalan fóbiával (iszlamofóbia, transzfóbia, xenofóbia) és -izmussal (ageizmus, rasszizmus, szexizmus) s más morálisan elítélendő gyakorlattal (*body shaming, hate speech*, mikroagresszió) gyanúsítottak elleni nyelvpolitikai és gyakorlati politikai hajsza, amely disztópikus fikcióból valósággá váló Gondolatrendőrséggel fenyeget. Karinthyval szólva „új Bábelt élünk, a fogalmak pokoli zűrzavarát – gyalázatos hazugok megrontották a szavak becsületét".

Az újkeletű nyelvi harcok kezdete a posztmodern Új Baloldal megszületésének idejére vezethető vissza, az elmúlt évtizedekben pedig csak egyre fokozódott. Az első a nyelv grammatikai dekonstrukciója volt

(Jacques Derrida), amely az ezzel összefüggésben álló társadalmi diskurzusok területén is bekövetkezett (Michel Foucault). A nyelv (identitás) politikai dekonstrukciója viszont már tipikus 21. századi fejlemény, bár nem előzmény nélküli, mint azt a kommunista nyelvpolitika gyakorlata is mutatja. A legújabb állomás az a verbális tisztogatás, amely az indoeurópai nyelvek nemi vonzatoktól való megfosztását és/vagy a semleges nem elterjesztését célozza, valamint a szótáraknak az ezzel a törekvéssel is kapcsolatban álló, a definíciókat és a szókészletet egyaránt érintő átírását illeti, egy valódi „újbeszél" szavait terjesztve el (ciszheteró, genderfluid, heteronormatív, interszex, nem bináris, poliamor, transznemű, *queer*). Mindezek gyakorlati politikai következménye ismert: elsődleges céljuk az „érzékenyítés", az új terminológia nyelvi kódjainak elfogadtatása és a jobboldal nyelvi vesztegzárba helyezése. Amint Roger Scruton már a '80-as évek közepén írta: „*A baloldali gondolkodók gyakran a nyelv célba vételével indítják a társadalmi és politikai rendszer kritikáját. Hosszú távú stratégiájuk a hatalom megszerzését tekinti a politikai tevékenység fő céljának.* [...] *A jobboldal legfőbb feladata ezért a politikai nyelv kiszabadítása.* [...] *Csak természetes nyelvünkre rátalálva válaszolhatjuk meg a balról jövő szüntelen vádakat.*"[178] Az identitáspolitikai diskurzusokat hallgatva bizonyosodik be, hogy a nyelvészet rendészet.

A depolitizáló, semlegesítő szándék azzal együtt, hogy konfliktusmentessé igyekszik tenni a politikai közbeszédet, annak a nyelvipolitikai *status quó*nak a védelmét szolgálja, amely éppen egy korábbi, győztes nyelvpolitikai küzdelem eredményeként alakult ki. Az identitáspolitika forrásvidékéről származó bélyegek viszont egy új nyelvi konszenzus létrehozásának törekvéséből fakadnak, amely a személyes jegyeket (életkor, nem, bőrszín, testi jellemzők, szexualitás) avatná politikai kérdéssé, hogy az individualitás oldaláról írják felül a kollektív politikai közösséget. Semleges szavak nem léteznek.

Ki nevez a végén?

A nyelvpolitikai küzdelem hasonlít a westernfilmek szokásos nagyjelenetére, hiszen itt is érvényes az, hogy aki először ránt fegyvert, az győz. Az nevez a végén, aki a legelőször. Az ellenfél megelőzése elsődleges taktikai kérdés, bár az idő horizontján keresztül stratégiai jelentőségre tesz szert, hiszen az értékes idő se nem pótolható, se nem helyettesíthető. Ebből fakad az is, hogy aki meghatározza a diskurzus menetrendjét, jó eséllyel megszabhatja a politikai rend menetét is.

A közéleti küzdelmekben a nyelvpolitika jelentősége aligha túlbecsülhető. Taktikai elemeinek alkalmazása, mint például bizonyos fogalmak (nem) alkalmazása, a folyamatban lévő politikai diskurzusok nagyobb diskurzusba helyezése, a(z át)keretezés és az érzelmi hangolás, azonban olyan stratégiai eljárásokkal együtt érvényesül igazán, mint az értelmezés monopolizálása, az ellenfélnek a saját nyelvi térfélre kényszerítése és az értelmezés gyorsasága. Jomini hadászatra alkalmazott megfogalmazása a nyelvpolitikában is igaz: *„Aki támadásra vár, már vereséget is szenvedett, még mielőtt tudomást szerezne a támadásról."*[179]

A kezdeményezés megszerzése és megtartása ugyanis azzal jár, hogy egy már kialakult értelmezési keretben helyeződik el a politikai diskurzus, amely az azt gyorsabban kialakítónak kedvez. Az ebbe a nyelvpolitikai helyzetbe való belekényszerítés többszörös hátrányban találja a lassabb felet: nemcsak reagálnia kell a kezdeményező félre és közben saját késedelmét ledolgoznia, hanem saját állításait egy már kialakult keretrendszerben lehetséges csak megfogalmaznia, amely az idő előrehaladtával az új értelmezésre egyre kevesebb lehetőséget ad. A 21. századi médiapluralizmus és platformszabadság nem módosította azt a törvényszerűséget, amely az emberi tudat limitált felfogó- és befogadóképességéről szól, és azt eredményezi, hogy politikai szempontból legfeljebb két

Krassó György visszanevezi Nádor utcára a Münnich Ferenc utcát (V. kerület), 1989. augusztus *(Fortepan)*

versengő metanarratívának és ezt megvalósító nagystratégiának van hely a porondon; ami ezen felül van, az vagy kívül marad az érvényes diskurzuson vagy kénytelen-kelletlen csatlakozik valamelyikhez a kettő közül.

A ráfogások, megbélyegzések és sztereotípiák politikai alkalmazása régóta bevett gyakorlat. A demokrata párti szimpátiájáról ismert George Clooney rendezőként is bemutatkozott *A hatalom árnyékában* (2011) című thrillerben. A szokványos sablonokkal dolgozó, közepes játékfilmben Clooney a félreérthetetlenül Obamát idéző Morris kormányzót formálja meg a vásznon. A film egy jellemzően baloldali közhely mellett tesz hitet, a következő kulcsmondattal: *„Aközött kell választanunk, hogy vagy továbbhaladunk a jövő felé, vagy beleragadunk a múltba.”* Mindez fényes bizonyítéka annak, hogy az évszázadok alatt egymásra aggatott jelzők és sztereotip vélekedések megszilárdították azt a metanarratívává csontosodó nézetet, mely szerint a baloldal képviseli a haladást, a jobboldal pedig a maradást; s míg a liberálisok és szocialisták a szabadságért és egyenlőségért küzdenek, addig a konzervatívok jobb esetben a hagyományok őrzői, de leginkább az igazságtalan társadalmi hierarchia bebetonozásán mesterkednek.

Röviden és tömören arról van szó, hogy ha elmulasztjuk a baloldali/liberális nyelvezet csapdáinak felderítését, akkor „maga a nyelv kényszerít minket arra, hogy elfogadjuk azt az előfeltevésüket, amely szerint a baloldal definíciójából adódóan a jó, a jobboldal meg a rossz”.[180] Például: mivel a múlt és a jövő perspektívája a legplasztikusabban képes megragadni a társadalmi és történelmi mozgásokat, így amikor a baloldalt a jövőhöz, az eltörölt tradíciók után siránkozó jobboldalt pedig a múlthoz kapcsolják, utóbbit nyelvileg rekesztik ki a politikai küzdelemből. Magától értetődő, hogy aki rég elmúlt korokat sír vissza, amellett elrohan a jelen és kicsúszik kezéből a jövő, mely után talán

nem is nyújtja kezét. Az elfoglalt politikai pozíció nemcsak viszonylagos helyzetet, hanem normatív álláspontot is jelent, amelyet a nyelv mágiája visszavonhatatlanul rögzít.

A baloldal mindig jót akar, csak a végrehajtással szokott gond lenni, a jobboldal viszont visszatekerné az órákat – nap mint nap halljuk ezeket a politikai sztereotípiákat, amelyek csak nehezen változtathatók meg. A konzervatívokról szóló előítéleteket ötletes axiómává tömörítette John Stuart Mill, az angol liberális politikai filozófia atyja. 1865-ben liberális párti színekben a nők választójogának első támogatójaként került a brit alsóházba, ahol egy konzervatív képviselő kérdőre vonta, hogy korábbi írásában miért nevezte a torykat a „hülyék pártjának”. Mill 1866-ban írott levelében ezzel válaszolt John Pakingtonnak: *„Noha nem igaz, hogy minden konzervatív meggyőződésű ember hülye volna, az viszont megállja a helyét, hogy a legtöbb ostoba ember konzervatív.”* Másfél évszázada hallgatjuk időtől és tértől függetlenül ugyanezt.

Az ellenfél elnevezése, pláne történetének megírása különösen jól használható fegyver, amellyel alkalmasint mindkét oldal él is. A baloldal jobboldalról megírt történetét olvashatjuk Daniel J. Flynn könyvében (*A Conservative History of the American Left*, 2008); ez a kezdetektől követi végig az amerikai baloldal családfáját, amelynek fő vonalába progresszívok, mérsékelt szocialisták és demokrata párti elnökök tartoznak, oldalági leszármazottai között viszont forrófejű forradalmárok, sőt fajnemesítők, Amerika-ellenes kommunistabarátok és az egyenlősítés vallásos prófétái is akadnak. A konzervatív szerző által felrajzolt baloldali panteonban békésen megférnek egymás mellett a bibliás társadalomjobbítók és az iskolai vallásoktatás elszánt ellenségei, sőt Flynn nem túl igazságosan egyaránt baloldaliként tartja számon a Néptemplom „forradalmi öngyilkosságra” buzdító szektavezérét és a pacifista, katolikus munkásvezetőnőt, Dorothy Dayt. Jonah Goldberg

ugyanekkor az „amerikai baloldal titkos történetét" írta meg, Mussolini demokrata párti csodálóitól kezdve az állami beavatkozás pártján álló Clinton-házaspárig (*Liberálfasizmus*, 2008). Corey Robin pár év múlva írott könyve (*The Reactionary Mind*, 2011) viszont Russel Kirk híres 1953-as könyvének címét (*The Conservative Mind*) csavarta ki, s míg ez utóbbi a konzervativizmus eszmetörténetét Burke és T. S. Eliot között jelölte ki, ő Burke-től Sarah Palinig húzta az ívet. Ennek megfelelően könyvében baloldali szatírát rajzolt a jobboldal legrosszabb jellemzőiről, alaptétele szerint a konzervativizmus egy elitista, a mindenkori „uralkodó osztályok" előjogait féltékenyen őrző beállítottság, végső soron pedig nem más, mint „az elnyomott rétegek törekvései ellen irányuló elmélet". A szerző úgy véli – újabbat csavarintva Mill sokat idézett kijelentésén –, hogy „mivel mindenféle konzervativizmus veszteséggel kezdődik, így az valójában a vesztesek pártja". Vagyis a konzervatívok a mindenkori átalakulások traumatizáltjai, a jobboldal örökké az idő után kullog, dühösen siratva azt, ami egyszer és mindenkorra elveszett. A könyvek közös tanulsága az, hogy *ha másvalaki írja meg a történetünket, elvész az identitásunk.* A nigériai közmondás egyszerűbben és közérthetőbben szól ugyanerről, amikor azt mondja, hogy amíg az oroszlánoknak nem lesznek saját történészeik, addig a szafarik történetét a vadászok írják.

A kitartó belpolitikai tematizáció hasznára jó példa, hogy Amerikában 1980 és 2006 között erőteljes konzervatív hullám érvényesült, amely nem maradt hatás nélkül a politikai nyelvre sem. George Lakoff az ország legbaloldalibb, kaliforniai egyetemének kognitív nyelvészprofesszora a demokraták elnökválasztási kampányainak kudarcát arra vezette vissza, hogy a Republikánus Párt kettős előnnyel indult, mert a jobboldal tematizálta a közbeszédet, amely ráadásul az általa kialakított nyelven folyt.[181] A szintén a Berkeley-n tanító Geoffrey Nunberg alkalmazott nyelvész pedig azt vizsgálta, hogyan márkázták át a konzervatívok a liberálisok identitását.[182] Nunberg szerint a baloldalt sújtó vereségek oka, hogy egyfelől a republikánusok évtizedek óta elorozták a fogalmakat a demokratál elől, másfelől a liberálisokat beszorították egy szűk, népszerűtlen identitásba. Ennek eredményeként a választók úgy tekintenek rájuk, mint az adókat folyton emelő, a többségi társadalomtól szándékosan elszigetelődő, gyáva washingtoni, San Francisco-i elitre, amely hazafiatlansága miatt inkább francia bort iszik, mintsem hazai sört, és Volvót vezet ahelyett, hogy egy detroiti gyártmányba ülne.

A 2006-ban megjelent kötet fő állításának igazsága mit sem változott egy évtized alatt. A 2016-os Trump-kampány éppen azért járt sikerrel, mert Amerika közepe saját bőrén érezte azt, amiről az elnökjelölt az óceánparti liberális elitekkel kapcsolatban beszélt. Mindennek kiváló illusztrációja volt, amikor Hillary Clinton országjárása New York-i állomásán, a Wall Streeten található méregdrága Cipriani étteremben rendezett „LMBT-emberek Hillaryért" nevezetű gálán kijelentette: a Trump-szavazók a „szánalmas emberek kosarába" tartoznak. A 2010-es években tapasztalt európai populista hullám jórészt ehhez hasonló jelenségeknek volt köszönhető, ugyanis a választók egyre kevésbé értették, hogy a brüsszeli elit miről beszél, amikor ő túlzottdeficit-eljárásról, strukturális reformokról, konvergencia-kritériumokról, menekültkvótáról, jogállamiságról, integrációról és nyitott határokról hall. A szuverenista fordulat nyelvi fordulattal vette kezdetét.

Az elnevezés, identifikáció és tematizáció hosszú távú kihatása jól megfigyelhető a nemzetközi kapcsolatok történetében is. Az I. világháborúban például a nyugati antanthatalmak propaganda-hadviselése hatékonyan terjesztette el a „német hunokkal" és a „tekintélyuralmi" Osztrák–Magyar Monarchiával szemben a francia, brit és amerikai demokráciák igazságos háborújának hírét, noha utóbbiak az autoriter

cári birodalom szövetségesei voltak. A Német Császárság értelmisége – leginkább csak saját használatra szánva – eközben úgy keretezte a háborút, mint értékek közötti évszázados konfliktusok utolsó fázisát, amelyben a német hadsereg és a nyugati nagyhatalmak összecsapása végső soron a germán hősök és az angolszász kereskedők (Werner Sombart), „1914 eszméinek" és 1789 ideológiájának (Max Scheler), vagy a német szabadságvágynak és az ezt a Római Birodalom óta akadályozó latin szellemnek az ütközete (Thomas Mann). Végül az antant fegyveres győzelme az antantnarratíva győzelmét hozta, és a Németországot sújtó versailles-i békediktátum be is cikkelyezte, hogy Berlin és szövetségesei „a veszteségek és károk okozói, és felelősek mindazokért a veszteségekért és károkért, amelyeket a Szövetséges és Társult Kormányok, valamint polgáraik a rájuk kényszerített háború következményeképpen elszenvedtek".[183] Az I. világháború végén kialakult geopolitikai *status quo* mindössze húsz évig volt érvényben, de az ennek legitimálása céljából elbeszélt történetpolitikai narratíva máig velünk él, győztesekről és vesztesekről, védekezőkről és agresszorokról, demokráciákról és tekintélyuralmi berendezkedésű államokról szólva.

Ehhez hasonlóan, a hidegháborút szintén tekinthetjük narratív világküzdelemnek. A hidegháborúban alkalmazott amerikai nagystratégia a pusztán politikai, gazdasági vagy katonai kérdéseken túlmenő és egy mindezeket átfogó életmódkérdéssé tette a győzelmet, felvonultatva a nyelvpolitika összes elemét (értelmezés hatalma, diszkurzív küzdelem, fogalmi harc, narratív többség szerzése, [át]keretezés, érzelmek mozgósítása). A bipoláris nemzetközi konfliktus ennek nyomán felfogható úgy is, mint két identitás, két kerettörténet, két metanarratíva küzdelme. Ez már az egyes szereplők közkeletű elnevezésében is megmutatkozott: „szabad világ" és „béketábor", *a* Nyugat és a „keleti blokk". Végül a képzelet síkján az *American Way of Life* legyőzte a „szovjet embert".

Az okosan került közvetlen fegyveres küzdelem helyett az életformák és életmódok közvetett konfrontációjában a baseballkabát legyőzte a pufajkát, a bikini a lódent. Amikor az úttörőavatáson megjelenő lányok miniszoknyát öltöttek és utána Beatlest hallgattak, már tudni lehetett, hogy a kommunizmusnak vége. Amint Schmidt Mária fogalmaz:

> „az USA a kultúra területén is egyeduralkodóvá vált. A múlt század '50-es éveitől fokozatosan átvette az európaiaktól az uralmat a tömegkultúra meghatározó szegmenseiben, és a '70-es évtizedtől mindent letarolt. *Soft*-politikája ágyazott meg gazdasági és politikai sikereinek, mert vele tudta elfogadtatni, sőt kívánatos céllá tenni az amerikanizációt. Minden fiatal az amerikai divatot követte, amerikai filmeket nézett, amerikai sztárokért lelkesedett, rock és pop zenét hallgatott. Arra az amerikai életformára vágyott, amit az amerikai filmek és sorozatok mutattak. Ez a kemény, de alapvetően izgalmas életről szólt, arról, hogy mindig a jó győz, mindig az igazság diadalmaskodik. Az amerikai demokrácia, az amerikai *way of life* így vált modellé: a szabadság és a lehetőségek szinonimájává."[184]

A '80-as években a VHS-sen terjedő amerikai tesztoszteronfilmek (*Halálos fegyver*, *Rambo*, *Robotzsaru*, *Terminátor*, *Top gun*), romantikus mozik (*Dirty Dancing*), vígjátékok, sci-fik és más filmes alkotások (*Csupasz pisztoly*, *Hegylakó*, *Szellemirtók*, *Star Wars*, *Vissza a jövőbe*) olyan vizuális kódokat közvetítettek, amelyek apolitikusságuk ellenére is világnézetet közvetítettek, vagy még inkább: életfelfogást sugalltak. A szovjet kommunista modell a személyes identitás és a fantázia szintjén vált versenyképtelenné. Egy 1989-es beszámoló meg is állapította,

hogy Magyarországon a nézőközönség „hosszú távon elvesztette érdeklődését a Moszfilm-termékek iránt".[185] A '80-as évek első harmadától a legújabb fegyverek hadrendbe állítása, a technológiai innováció, a bővülő gazdaság és a félreeső hadszíntereken elért amerikai előnyök (Afganisztán, Grenada, Líbia, Nicaragua) mellett a Coca-Cola, a Nike és a Mercedes segített a legtöbbet a nyugati világnak a győzelemben. Mindenki úgy akart élni, mint az amerikaiak, és aki semleges volt a bipoláris világban, az sem szovjet életre vágyott. Igaza volt Napóleonnak: az embereket a képzeletüknél fogva lehet kormányozni, s ezért lelkesíteni kell őket.

Németh László nyolcvan évvel ezelőtt a nyelvromláson és az irodalmi nyelv megőrzésén töprengve azt írta, hogy a nyelvet nem lehet csak egyedül a nyelvben védeni, ugyanis „a nyelv védelme a szellemben van"[186] – a szellem védelme pedig a nyelvben, tehetjük hozzá. A nyelv a valóság s a róla alkotott felfogásunk legalapvetőbb alakítója. A közéleti összecsapásokat a nyelvpolitikai küzdelmek nem egyszerűen megalapozzák vagy becsatornázzák, hanem végső soron el is döntik. Miután egy-egy nyelvpolitikai ütközet eldőlt, eredménye beépül a nyelvbe s ezáltal a gondolkodásba is. Nem mindegy tehát, kinek a szavaival, milyen kontextusban és milyen tágabb történetpolitikai összefüggést szem előtt tartva fejezzük ki magunkat. A nyelv politikai, a politika pedig nyelvi kérdés.

MIKOR TEGYÜK?

Jobboldali jövőidő

„Könnyen elképzelhető, hogy a konzervatív felfogás a 21. században teljesedik ki."
Russell Kirk

A gyakorlati politikai viták alapkérdése a jövő körül forog, s úgy hangzik: mi legyen? A jövő kisajátítása a liberális ideológia alaptermészetéből fakad, amely racionalizmusa és tudományos felvértezettsége okán felhatalmazottnak tartja magát a közösség jövőjének meghatározására (*Tudjuk, merjük, tesszük!* – szólt az SZDSZ magabiztos kampányszlogenje 1990-ben). A baloldal pedig egyenesen büszkén rúgja el magától a múltat, sőt hatalomra kerülése után sikertelenségét hajlamos a múlt továbbélő örökségének betudni („A múltat végképp eltörölni" – szól az *Internacionálé* egyik sora). A konzervativizmus ezekkel szemben nem választ magának egyetlen idősíkot, ugyanis a teljességre tekint, mégis – különösen ellenfelei relációjában – hajlamos a múlt dimenzióját ítélni önmagának, és pusztán az onnét átörökített hagyomány védelmezőjévé válni. Ennyivel azonban nem elégedhetünk meg! A közélet ugyanis az *itt és most* cselekvésről szól, amelyben a múlthoz való egyoldalú és túlzott ragaszkodás retorikai és politikai hátrányokat okoz. A hadviselés felfogható úgy is, mint az idővel való gazdálkodás tudománya. *„Az idő megválasztása a hadakozás legnagyobb titka"* – vélte Zrínyi Miklós. Napóleon szerint „az időveszteség pótolhatatlan, a hadműveletek kudarcát mindig a késlekedés okozza", másutt azt jegyezte fel, hogy a stratégia a tér és az idő tudománya, és ő maga fukarabbul bánik az idővel, mint a térrel, utóbbit ugyanis bármikor vissza lehet nyerni, az első azonban örökre elvész, ha valaki nem él vele.[187] A tér

időre váltásának gondolata Szun-cétől Mao Ce-tung partizánstratégiájáig ível a keleti hadtudományi irodalomban. A kínai kommunisták vezére a '30-as évek eleinte kétfrontos – a Kuomintanggal (Kínai Nemzeti Párt) és a japán megszállókkal egyszerre vívott – küzdelemében ahhoz az eljáráshoz folyamodott, amelynek során, mint harminc évvel később visszaemlékezett rá, „a térben visszavonultunk ugyan, de az időben előreléptünk". Összefoglalva: időt lehet nyerni területvesztés árán, fordítva viszont nem működik. A politikában az időzítés és az ütemezés ugyanúgy kulcskérdés, mint egy katonai hadművelet során. – A sikeres jobboldali politika „vissza a jövőbe" formulája *mellett* a konzervatívok mai időmenedzsmentjének jelszava az „előre a múltba" lehetne. A konzervativizmus nem azt jelenti, hogy beülünk az élet múzeumába teremőrnek. A konzervativizmus időhorizonja miatt a maga örök folyamatiságában ragadja meg az időt, kedvez a hosszú távú gondolkodásnak és a politika kulturális megalapozásának. Ezért aztán sajátja annak felismerése is, hogy társadalmi problémáink erkölcsi természetűek, válságaink kulturális krízisből fakadnak, bajaink tehát elsősorban nem anyagi, hanem szellemi eredetűek, hiszen a felszín kérdéseinek mélyén teológiai tételek ülnek. A gazdaság helyett az eszmék mozgatják a világot, s *nincs nagyobb forradalom, mint az eredet visszaállítása*. Ez a feladat.

Kik a konzervatívok és mit akarnak?

A konzervativizmus a világhoz való viszonyulás módja. Alapja az az ismeretelméleti felismerés, amelyet Széchenyi 1842-es akadémiai

beszédében így fogalmazott meg: *„Vegyük a dolgokat mint azok vannak, és nem mint azoknak lenniök kellene.”*[188] Ebből fakad, hogy a konzervatív ember a dolgokat nem megváltoztatni, hanem – ha egyáltalán szükséges – alakítani szeretné, mégpedig a megelőző tapasztalatokat összegező hagyomány alapján.

A konzervativizmus szerint az idő dimenzióit, az egymásra rakódó időrétegeket a hagyomány és a tapasztalat kötőanyaga tartja szerves egységben. Mindkettő az emlékezet segítségével marad fenn: az emberi közösség megőrzi és továbbadja azt, amit arra érdemesnek ismer el. A jelen a múlttal szemben meghatározott és kötött, míg a jövővel szemben szabadon mozog. Roger Scruton jegyzi meg mindezekkel kapcsolatban: *„Csak a jövőre nézve lehetnek terveink, a múltra aligha. És észszerűtlen lenne rosszabbat tervezni. Az ember, értelmes lény lévén, mindig is abban a reményben fog cselekedni, hogy javíthat a dolgokon.”*[189] A konzervativizmusnak, szemben ideológiai ellenfeleivel, nincs egzakt tudományos alapja, nem is kell neki. De ha lenne olyan racionális doktrínája, mint amilyen a liberális közgazdaságtan vagy a marxista történelmi materializmus, akkor az leginkább a hagyomány hermeneutikája volna.

A konzervatív ember úgy véli, hogy „a hagyomány a holtak demokráciája” (Gilbert K. Chesterton), mert ez köti össze az élőket, a holtakat és a még meg nem születetteket, amint azt Edmund Burke híres megfogalmazása tartja. *„Egy múlt sohasem adott, egyedül a hagyomány adott”* – írta ugyanerről Johan Huizinga.[190] A konzervativizmus leglényegét jelentő időélmény a múltat ismertnek és tanulságot adónak tekinti, s a jelenben is a múlt ismert örökségét, vagyis a hagyományt és ennek gyakorlati emlékezetét, azaz a tapasztalatot akarja adaptív módon érvényre juttatni. Mannheim Károly sokat idézett megjegyzésével élve tehát *a konzervatív a jelent a múlt utolsó állomásának tekinti.*[191]

Aki konzervatív, az a felsorolt kötöttségekből kiindulva, az emberi természetet nem akarja megváltoztatni, hiszen hite szerint ez úgysem lehetséges, az adottságokat elfogadja, s azzal gazdálkodik, amije van. Emiatt éri rendszeresen az a vád, hogy a konzervatív gondolkodás szegényes konyhafilozófia, minden magasztosabb elvrendszer nélkül, fantáziája szerény és pusztán a csökönyös maradiság ideológiája – ez azonban nem igaz. A múlt elemein időnként változtatni kell – ez elkerülhetetlen, a statikus állandóság ugyanis nem életképes, a változás elválaszthatatlan az élettől, ez a természet rendje. A konzervativizmus (politikai) alapkérdése éppen az, hogy mikor, mit és milyen ütemben szükséges megváltoztatni ahhoz, hogy az alapvető dolgok ne változzanak. Mindehhez már nemcsak jó ütemérzékre, hanem képzeletre, adaptációs készségre és bátorságra is szükség van. Willmoore Kendall figyelmeztetése szerint éppen ezért „a konzervativizmus nem lehet egyszerűen a változással való dacolás”, mert ha így lenne, akkor nem beszélhetnénk többé konzervatívok által kezdeményezett változásról.

Rögtön oszlassunk el egy másik félreértést is: „A konzervativizmus nem pártprogram, hanem módszer” (Bethlen István). A konzervativizmus ugyanis nem előre megírt forgatókönyv, teljesítendő pontrendszer, kipipálandó *check list*, hanem sajátos világlátás, amely ragaszkodik a megszokotthoz, az ismertet részesíti előnyben, s ha valamin változtatni is szükséges, akkor a már kipróbáltat tökéletesíti. Lánczi András erről szóló kimerítő szavaival élve „a konzervativizmusnak nincs krédója, mert abból indul ki, hogy a valóság oly sokféle és az emberi természet lehetséges motívumai annyiféle módon kapcsolódhatnak össze és keresztezhetik egymást, hogy az értelem csak gőgös állapotában helyezheti magát a valóság fölé, s hiheti, hogy van egy módszer, van egy elv vagy egy tudományos tétel, amellyel az emberi világ értelmezhető”.[192]

Michael Oakeshott híres megfogalmazása az előbbieket így foglalja össze: *„Konzervatív az, aki inkább választja az ismerőst, mint az ismeretlent, többre tartja a kipróbáltat a kipróbálatlannál.* [...] *A* konzervatív beállítottságú ember [...] *szemében a szerzésnél és a gyarapodásnál fontosabb a megőrzés, a megművelés és az élvezet; a veszteség fölött érzett fájdalma erősebb, mint az újdonság vagy lehetőség fölött érzett izgalma.*"[193] Nem kevésbé szabatos (sőt!) Geőcze Sarolta gyakorlatiasabb konzervativizmus-értelmezése, amelyet a 20. század elején, vita közben kovácsolt ki. Ő azt mondta a szabadgondolkodókkal vitatkozva, hogy a konzervativizmus *„csak* [az] *erőszakos újítástól, a* tabula rasától *idegenkedik;* [...] *igyekszik fenntartani azt, ami a nemzeti múltban és a törvényekben gyökerező intézményekből fenntartásra érdemes; kegyelettel őrzi a múlt nemes hagyományait.* [...] *Tényül fogadja el az emberi gyarlóságot, valamint a természeti és társadalmi életben egyaránt uralkodó differenciálódást,* [...] *vagyis az egyenlőtlenséget, és belenyugszik.*"[194] A konzervatív ember tehát a kéznél lévő dolgokat részesíti előnyben, elismeri az ember – és az általa kialakított világ – tökéletlenségét, hajlama szerint az ismerőset, a megszokottat, a kipróbáltat választja, mert a kötődés, a megbecsülés, a hűség és a ragaszkodás adja biztonságérzete érzelmi fogódzóit. A konzervatív ember tudja: a világ a szűkösség helye, az élet véges, a természetben pedig olyan törvény ismerhető fel, amely egy megcáfolhatatlan, örök rend létezéséért felel.

Mindezekből következik, hogy a konzervativizmus leginkább észjárás és gondolkodási stílus (*Denkstil*), felfogástípus, amely a világgal s benne az emberrel kapcsolatos beállítódások, vélekedések, attitűdök együttese. Ezek természetesen konkrét politikai eredményekre, sőt – minden ellenkező híreszteléssel szemben – kidolgozott ideológiára is vezetnek, de egy ennél jóval szélesebb, mégpedig ismeretelméleti előfeltevésekből álló mentalitáson alapulnak.[195]

A konzervatív gondolkodásmód rögzített, vagyis „a társadalom szellemi szféráját változatlan keretnek" tekinti, szemben a „szellemítettség" felfogásával, amely relatívnak és emberi értelemmel szabadon alakíthatónak tartja őket. Az ellentétpár kategóriái a következőképpen alakulnak, Karácsony András és Pokol Béla rendszerezése szerint:[196]

SZELLEMÍTETTSÉG	RÖGZÍTETTSÉG
változtathatóság	állandóság
szubjektív	objektív
értelmi	érzelmi
analitikus	szintetikus
kognitív	normatív
individuális	kollektív
univerzális	partikuláris
rendszeres	okságí

Egy ilyen elemeken alapuló ismeretelméleti előfeltevésnek létezik konzervatív minimuma, amely a következő nézetekből áll. 1) A konzervativizmus történeti gondolkodásmód, megközelítése genealogikus-historikus, a létezés szerkezetét ugyanis egybefüggő folyamatnak és nem pontszerűnek tartja. A konzervativizmus ebből fakadó politikai ismeretelméletét foglalta össze John Adams, az USA második elnöke, amikor így írt egy levelében: *„Semmi más nincs, mint az emberi természet, a társadalom és az egyetemes történelem – ezekre kell figyelnünk, ezeket kell tanulmányoznunk, mert ezekből tudjuk megismerni a valós princípiumokat.*"[197] Minden konzervatív úgy gondolja, mint ahogyan az Dessewffy Aurél reformkorban írott vitacikkében is áll, hogy „mellőzni törvény körüli újítások közül a históriai bázist annyi, mint forradalmilag újítani".[198] A gyakorlati, politikai értelemben vett konzervativizmus nem más, mint ennek a történelmi alapnak a tisztelete. 2) A konzervativizmus

kiindulópontja az egyszeri, az „itt és most" tapasztalható, vagyis az adott, a jelenvaló, a reálisan létező, tehát a konkrét. Széchenyi úgy érvelt Kossuth ellen *A Kelet népe* egyik, sajtószabadságot tárgyaló helyén, hogy *„vegyük végképp a dolgokat, nem mint azoknak »lenni kellene«, hanem mint »azok vannak«"*.[199] A konzervatív ember a *Sein* partvonaláról politikailag sem szívesen rugaszkodik el a *Sollen* mégoly csábító vágyképe felé, amelyek között éppen a valóság által vájt szakadék tátong. Ez általánosságban *politikai realizmust jelent a politikai racionalizmus helyett.* 3) A konzervativizmus tapasztalaton nyugvó ismeretszerzése a világot alapvetően elrendezettnek tekinti, amelyet a különbségek, hierarchiák, funkciók és normák tagolnak. Ebből ered politikai szkepticizmusa, amelynek legjellemzőbb tulajdonsága, hogy elutasítja a „teoretikai spekuláción alapuló haladást" (Irving Kristol), mivel nem hisz a nem organikus, racionálisan megtervezett fejlődésben. Noha a konzervatívok többnyire maguk is tagadják ideologikus voltukat és óvakodnak a rendszeres doktrína megalkotásától, amely nem racionális ismeretelméletüket tekintve valóban nehéz is volna, elvekkel, eszmerendszerrel igenis bírnak, amelynek ideológiai megszervezése nagyon is lehetséges, sőt pontokba szedett politikai következményei sem maradhatnak el.[200] 4) A konzervativizmus emberrel kapcsolatos felfogásának magját az antropológiai pesszimizmus, pontosabban az emberi lényeggel kapcsolatos realizmus alkotja, akár teológiai, akár szekuláris természetjogi elvekből is jutnak erre a következtetésre. Russell Kirk szerint egyenesen „szegény, elbukott emberek" vagyunk, akik még kevésbé találják meg a boldogságot, ha „szándékosan üldözik" azt.[201] Széchenyi írta 1847-ben a reformkor egyik nagy tervezőjéről, szenvedélyes agitátoráról, hogy az *„a leghumánusabb hazaboldogító álmokat álmodja, s korántsem sejti, mily* [...] *viharos időket idéz magyar egünkre fel"*.[202] A konzervativizmus ezek miatt valóban a „tökéletlenség politikája" (Anthony Quinton),

amely cselekvésekor tisztában van a nem szándékolt következményekkel, ezért is oly' gyanakvó a társadalommérnökösködéssel és az emberjobbító, humanitárius-filantróp szándékokkal.

A konzervativizmus alaptermészetét mindenestül kifejezi a romantikus festészet két alkotása. Az egyiken (Girodet de Roucy-Trioson alkotása, 1808) névadója, Chateaubriand látható, amint egy valószerűtlen romos vár előterében sötét felöltőjébe burkolózva, haját a vad szeleknek kitéve egykedvűen mereng. A másik konzervatív zsánerkép jóval mozgalmasabb: Caspar David Friedrich *A vándor a ködtenger felett* (1817–18) című festményén fekete ruhás, sétabotos vándort ábrázol fedetlen fővel, aki egy tengerparti sziklabércen háttal állva a szemközti sziklákhoz csapódó vad habokat nézi és a ködön át távolba vesző hegyek körvonalait vizsgálja. A vándor arcát – hasonlóan a festő kései korszakának számos más emberábrázolásához – nem látjuk, és csupán sziluettje bontakozik ki a tipikus friedrich-i *Rückenfigur*nak. A romantikus iskola zsánereivel megfestett kimerevített jelenet nem véletlenül hat kissé örökkévalóság-szerűen, noha a környezet dinamikusan változik, a Friedrich által olyannyira szeretett misztikus természetábrázolásnak megfelelően. A romantika korában önálló érvényre emelkedő konzervatív politikus vizuális megformálása hű lenyomata a kontinentális konzervatív érzelmi világának.

Számos, koronként, történetileg és földrajzilag eltérő konzervativizmus létezik, amelyek saját nemzeti sajátosságaiknak megfelelően reagálnak a változásokra. Valójában *konzervativizmusok* vannak, amelyek időben és térben eltérnek egymástól, noha alaptermészetük (ismeretelméletük, gondolkodásmódjuk, világfelfogásuk, emberképük) hasonló. A konzervativizmusnak mégis meghatározható négy mentalitása, melyek a politikatudományi vagy eszmetörténeti leírások helyett sokkal jobban megragadhatók kultúraként, esztétikai és stiláris eszközökkel *(4. ábra)*.

	TRADICIONALISTA	ELLENFORRADALMÁR
mitológiai alak	Jupiter, Zeusz	Szent Mihály arkangyal
államforma	császárság	királyság
történelmi alakzat	Német-római Szent Birodalom	20. századi dél-európai diktatúrák
történelmi hős	Augustus, Nagy Károly	Salazar, Franco, Reagan
fiktív hős	Gandalf	Batman, Piszkos Harry
stílus	román kor, gótika	barokk, neogót
irányzat	ortodox ikonfestészet	német romantika
nyelv	ógörög, latin, kelta	breton, okcitán, provanszál
tájegység	amerikai Dél, Tibet	Bretagne, Normandia, Vendée
jelkép	arany, jogar, kereszt, korona	liliom, pajzs, szív kereszttel
szín	óarany, napsárga	hófehér
író	Horatius, Vergilius, Hamvas	Chateaubriand, Dosztojevszkij
irodalom	eposz, népmese	dráma
zeneszerző	Bach, Händel	Beethoven, Haydn
zenei műfaj	gregorián, népzene	opera, oratórium
film	kosztümös, *Ben-Hur*	horror, *A sötét lovag*-trilógia
autómárka	Jaguar, Rolls-Royce	Bentley, Land Rover
divat	úriszabó	Chanel, Dior, Hugo Boss
sportág	lovaglás, vadászat	sportlövészet, vívás
ital	pinot noir	armagnac, konyak
dohányzás	pipa	szivar
dresscode	ünnepi népviselet, black tie	bocskai, nagyestélyi, vadászöltöny

REFORMKONZERVATÍV	KONZERVATÍV FORRADALOM
Sziszüphosz	titánok, Antaiosz
alkotmányos monarchia	köztársaság, választott államfővel
1950-es évek Amerikája	Spárta, köztársasági Róma
Bethlen István, Viktória	Leonídász
Dagobert bácsi, James Bond	Cartman, Rambo
art deco	expresszionizmus
amerikai realizmus	olasz futurizmus
british English	Hochdeutsch
Észak-Anglia, Provance, Toscana	Poroszország
ezüst, fa, könyv	acél, fejsze, fogaskerék, fáklya
halványkék, okkersárga	vörös és fekete
Babits Mihály, Márai Sándor	Jukio Misima, Ernst Jünger
családregény	cyberpunk, fantasy
Mozart, Vivaldi	Wagner
zongoraverseny, vonósnégyes	indusztriális, hardcore
krimi, *Gran Torino*	sci-fi, *Vörös hajnal*, *300*
Cadillac, Mercedes, Volvo	Aston Martin, BMW
Ralph Lauren, Tommy Hilfiger	Fred Perry, Lacoste, New Balance
golf, tenisz, vitorlázás	küzdősportok (krav maga, ökölvívás)
búzasör, pezsgő, whiskey	abszint, barnasör
szivarka, szipka	Marlboro
business, háromrészes öltöny	casual streetwear

***4. ábra:** A konzervativizmus kulturális típusai*

Politikailag a konzervativizmus a hagyomány védelmének tudatossá válása. Ahhoz azonban, hogy a hagyomány ne legyen absztrakció vagy elvont idea, konkrét tartalmúnak és rögzítettnek kell lennie. Csak valamilyen meghatározott hagyomány létezik, amely megtámadtatása idején támogatást és védelmet igényel a konzervatívoktól. E hagyomány legkönnyebben egy adott nemzet saját hagyományaként határozható meg, ezért *minden konzervativizmus nemzeti.* Giuseppe Prezzolini axiómájával élve: *„A konzervatív ember szinte minden esetben, legalább egy kissé biztosan, nacionalista.”*[203] Minden nemzet konzervativizmusa csak saját forrásaiból táplálkozhat. Erre utalt Tőkéczki László, amikor negyedszázada a következőket írta:

> „A konzervatív magyar múlt gazdag örökséget kínál a mai magyar politikai megújuláshoz. Nem szükséges tehát a kétségbeesett szellemi importtevékenység. Tanulni persze mindenkitől kell és lehet, de egyetlen mai nyugati modell sem a mi létfeltételeink között született, míg egykori elődeink nagy részben mai gondjainkkal is küszködtek. Vannak tehát jól használható tanulságok, sőt ma is alkalmazható megoldások a magyar történelemben.”[204]

A konzervativizmus ismeretelméletéből és alaptermészetéből fakad, hogy a szükséges változtatásokat mindig a saját, nemzeti múltjának analógiája alapján képzeli el. A tanulás, az adaptálás és a változások meggyökeresítése szerves, kulturálisan kötött folyamat, amely illeszkedik a konzervativizmusnak a helyi, konkrét, kontinuitásban gondolkodó felfogásához, így például jellemző rá „a modernizáció igenlése a westernizáció elvetésével együtt” (Egedy Gergely). A reformkor nagy nemzedékének modernizációs programja is ezen alapult, amikor céljuk

Caspar David Friedrich: Vándor a ködtenger felett (1817–18)
(Wikimedia Commons)

az volt, hogy Magyarország életbevágó kérdéseit úgy oldják meg, hogy az állam, a nem írott alkotmány és a társadalom hagyományos rendjét megőrizve változtassák meg a jogi, gazdasági és szociális körülményeket. Ehhez az volt szükséges, hogy a történeti és jogi belátás segítségével az ország egyedi nemzeti szükségleteit pontosan felismerjék, hogy ezek alapján gondolhassák el a lassú reformok menetét. Az 1830-as, '40-es évek nagy nemzedékének többsége gondolkodásmódjában konzervatív volt, mint a centralisták centruma (Eötvös, Kemény), a liberális ellenzék jobbszárnya (Batthyány, Deák), a frakcióhoz nem tartozó nagyok (Felsőbüki, Széchenyi) vagy a „fontolva haladó" arisztokrácia, még ha a napi politikai értelmében olykor éles vitában is álltak egymással. 1848–49 tanulságaiból okulva a szintén centralista Szalay László a Zürichi-tó partjáról például így írt Eötvös Józsefnek: *„Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk."*[205] Nincsen internacionalista konzervativizmus, csak általános konzervatív alapbeállítódás van, amelyet minden nép konzervatívjai a maguk nemzeti valóságának keretében élnek meg.

Asbóth János a modern magyar konzervativizmust meghirdető 1875-ös könyvében úgy írt, hogy „itt az idő nem azt kérdezni, mit kíván [...] a sablon-liberalismus, hanem kérdeni [...] mit kíván a magyar érdek", hiszen „a liberalismus [saját] elveit és theoriáit, a conservativ politika mindenekelőtt a hazát igyekszik szolgálni".[206] A 19–20. század fordulóján a magyar konzervatívok pontosan tisztában voltak azzal, hogy *csak nemzeti látószögű konzervativizmus létezik.* Konzervatív körökben általánosan elfogadott alaptézisnek számított ekkoriban, hogy mivel „a konzervativizmus tiszteletben tartja a történeti jogokat és igyekszik mindazt fönntartani, ami a nemzeti hagyományokból

fönntartható" (Keményfi K. Dániel) és „a magyar nemzet kötelessége: konzervativizmus a nemzeti szuverenitáshoz" (ifj. Csathó Aurél), ezért „a legfőbb nemzeti konzervatív érdek a magyar hazának a fennmaradása" (Asbóth János).[207] Célkitűzésünk ma sem kevesebb ennél.

A konzervativizmus időpolitikája

Az idő árjával kapcsolatos, részben azzal szembeni, általános konzervatív felfogás fejeződik ki Caspar David Friedrich következő szavaiban: *„Az idő előrehaladtával örök harc jön létre, mert bárhol a világon valami új akar létrejönni [...] támadásban részesül a régitől és fennállótól, és csak harc és küzdelem árán tud az új magának helyet és érvényt szerezni, mígnem a még újabb elől neki is ki kell térnie. Azonban a létezettnek a létező által való kiszorítása nem minden esetben értelmezhető előrelépésként."*[208] Az idő s a benne végbemenő változás a konzervatívok cselekvésének kulcskérdéseként a leginkább alkalmas arra, hogy főbb politikai típusait elkülönítsük.

Léteznek természetesen másfajta meghatározások is. A konzervativizmus tipológiájának felállításában a leggyakrabban előforduló felosztás a funkciókon alapul; ezek szerint létezik 1) struktúrakonzervativizmus, amely a mindenkori *status quó*t és intézményrendszerét védelmezi, és van 2) értékkonzervativizmus, amely normákhoz ragaszkodik, tehát valamilyen értékrendre mondja azt, hogy megőrzésre méltó.[209] Ez a felosztás azonban nem használható esetünkben, itt és most, hiszen – amint Lánczi András írja – a rendszerváltoztatás utáni „történelmi helyzetben egyedül a kommunizmus vagy szocializmus

tekinthető konzervatívnak, egyedül a régi rendszerhez kötődő embereknek van mit konzerválniuk".[210] 1989/90 után az egyszeri struktúra-konzervativizmus éppen a rendszerváltoztatás előtti rend megőrzését jelentette volna, és a posztkommunizmus politikai stratégiája volt, az értékkonzervativizmus viszont a kommunizmus által diszkreditált értékek és az azokat hordozó intézmények megsemmisülése miatt volt majdhogynem lehetetlen. Ebben a helyzetben mondta Antall József 1990 májusában az új parlament második ülésnapján, hogy „megőrizzük mindazt a múltból, ami jó, de most hozzá kell fognunk a jövő felépítéséhez". A pozíciómegőrzés viszonylata annyira korhoz és térhez kötött, hogy az ezt feladatául vállaló konzervativizmus képzeletszegénységét anyagi valósághoz tapadása csak tovább fokozza. Más megoldás után kell tehát néznünk!

Kezdjük onnan, hogy a konzervativizmus valóban akkor született meg, amikor az eredetileg premodern, tradicionális látás- és gondolkodásmód szembesült a készülődő új világgal. A konzervativizmus – Mannheim Károly megfogalmazását idézve – akkor ébred öntudatára, akkor „válik reflexívvé, ott jön a maga sajátosságainak tudatára, ahol már másféle életfelfogások és gondolkodásmódok is megjelennek életterében, amelyektől ideológiai védekezésként el kell határolnia magát".[211] A konzervativizmus tehát tényleg reakcióként született, de nem szabad, hogy kimúlását is ez okozza. Cselekvését mindenkor az időhöz szükséges szabnia, amelyben a változások végbemennek. Nem korszerűnek kell lennie, hanem mindig időszerűnek maradnia.

A konzervatív időszemlélet Heidegger időfelfogásához áll a legközelebb, aki az időt nem folyamatnak, különösen nem lineáris és szakaszolt időfolyamnak tekintette, hanem kiterjedésnek (*Lét és idő*, 1927). Totális időszemlélete értelmében, mint írta, „sokféle idő létezik". E felfogás szerint a haladás és a visszatérés is értelmezhetetlen, az idő

inkább állapot, nem telik-múlik, hanem csak van. A végtelen időben mért véges emberi idő azonban érthető módon határok között zajló, szakaszolt eseménysorozat, amelynek felfogása, mérése szükségképpen jóval profánabb. A heideggeri autentikus időtapasztalat helyett ez olyan értelemben vulgáris, hogy szükségképpen jelen időt, azt megelőző múltat és jövőt különít el. A bölcseleti és a hétköznapi időtapasztalat között áll az a felfogás, amelyet az olasz Új Jobboldal jeles alakja, Giorgio Locchi fogalmazott meg és kiválóan példázza a konzervativizmus időstratégiáját – eszerint ugyanis „a múlt, jelen és jövő egyszerre van jelen, így a múlt nem egyszer és mindenkorra elmúlt az örökkévalóságban, hanem minden pillanatban jelen van".

A premodern (szakrális), a modern (polgári) és a posztmodern (virtuális) időfelfogás közül kétségkívül az első áll a legközelebb a klasszikus konzervativizmushoz, mert állandóságon és folyamatosságon alapul, természete szerint ciklikus, szerves és szakrálisan rögzített, origója a múlt, mérése természeti módszerekkel történik. A modern időszemlélet a maga jövőcentrikusságával, linearitásával, racionálisan rögzített és mechanikusan mért voltával biztonságossá tehető egy konzervatív praxis számára, ha a hagyományszakadást meg tudja akadályozni és biztosítani képes a múlt értékes tartalmának átmentését a jövőre. A posztmodern időképzet fluid, szerkezete flexibilis, menete nincsen vagy hibrid, képlékeny mivoltánál fogva szakaszolhatatlan, idősíkja fraktális vagy többsíkú, és csak a jelenidejűséget ismeri; konzervatívként azonban itt is nyílnak számunkra lehetőségek (*5. ábra*).[212] A posztmodern különös időhorizontot nyit nekünk, hiszen az idő relatívnak minősítésével és rétegződésének folyékonnyá tételével az ellen a modern időfelfogás ellen fogalmazza meg a magáét, amely a számunkra legkényelmesebb időotthont, vagyis a modernitás előttit lerombolta. A posztmodern időfelfogás keretei között ugyanúgy

lehetséges az eljövendőben visszaállítani a régmúltat, mint megélni valamiféle „nosztalgiát a jelenért".[213] – Végső soron a konzervativizmus mindegyik időfelfogásban megtalálhatja a maga időképét és hozzá illő politikai stratégiáját.

AZ IDŐ	PREMODERN	MODERN	POSZT-MODERN
TERMÉSZETE	szerves	mechanikus	mobil
SZERKEZETE, MENETE	ciklikus	lineáris	hibrid
MÉRÉSE	természeti	gépi	virtuális vagy lehetetlen
HELYE	szakrálisan rögzített	racionálisan rögzített	fluid, képlékeny
TARTALMA	statikus	haladó	fraktális, többsíkú
VISZONYÍTÁSI PONTJA	múlt	jövő	jelen

5. ábra: Időfelfogások

Az idő nem csupán az előbbiekben vázolt filozófiai kérdés, hanem a konkrét politikai cselekvés gyakorlati oldalához is szervesen hozzátartozik. *Minden konzervatív jobboldali, de nem minden jobboldali konzervatív.* Molnár Tamás aggódott is amiatt, hogy lesz olyan idő, amikor lesznek jobboldaliak, de nem lesz olyan, aki többé konzervatívnak vallja magát. A konzervativizmus politikai értelemben véve szűkebb körű fogalom a jobboldalnál, ha viszont az egész kulturális látképet nézzük,

akkor a konzervativizmus mint a világhoz való hozzáállás tágabb körű annál, mint hogy csak politikailag értelmezzük és jobboldalt értsünk alatta. A jobboldal pozíció, forma, a konzervativizmus pedig tartalom, amely az időbeliséghez, szorosabban véve pedig a radikális változáshoz (modernitás, forradalom) való viszonyától függően háromféle lehet. Létezik forradalom elleni (reakciós, ellenforradalmi), forradalmat megelőző, reformokban gondolkodó és forradalmi konzervativizmus, amely a saját forradalmát akarja végrehajtani.

„Ha az átmenet durva, akkor forradalomnak, ha törvényesen megy végbe, reformnak nevezik" – állapította meg Metternich. A reform mindig felülről jön, és ritka az olyan forradalom, amely nem alulról következik be. A konzervativizmus a tradicionális világkép és rend megtámadtatásakor jön létre. Erre a többnyire politikai helyzetre reagálva, a változásokat ellenőrzés alatt tartva, a károkat mérsékelve, a hagyomány átmentésének szándékával cselekednek a reformkonzervatívok. Amennyiben a változás nagyon radikális, forradalmi és a hagyományos rend részleges vagy teljes lerombolásával fenyeget, színre lépnek az ellenforradalmárok, akik a megelőző rend visszaállítását tartják feladatuknak. A hagyomány teljes elveszejtése után az alapok visszaállítására vállalkoznak a konzervatív forradalmárok, akik mindannak az ismételt újraalapítását akarják, ami egykor volt.[214]

A *reformkonzervativizmus* a forradalmi tendenciák felsejlésekor alkalmazható hatalmi-politikai technika, amely a változás ellenőrzés alatt tartását hivatott véghezvinni akkor, amikor a hatalom még a konzervatívok kezében van. A reformkonzervativizmusnak az általános konzervatív felfogáshoz nagyon közel álló stratégiája nem a változatlanság, hanem az állandóság, nem a haladás, hanem a fejlődés, nem a mozdulatlanság és végképp nem a progresszió, hanem a „fontolva haladás".

A konzervatív reformerekre, a józan változtatás erőire akkor van szükség, amikor még küzd egymással a két erő: a hagyomány és a haladás. Az idő „erőltetett menetéről" fantáziálók és a múlt rabságában vegetálók között megjelennek azok, akik a változásokat azért akarják életbe léptetni, hogy azok rendezett és ellenőrzött csatornákon keresztül gazdagítsák, fejlesszék és erősítsék a megörökölt rendszert. Egy ilyen történelmi szituációban, 1841-ben írta Széchenyi *A Kelet népe* lapjain, hogy nem mulaszthatja el a vészharangok kongatását, hiszen Kossuth „úgy sodortatik, mint sodortatának a francia forradalom hősei egykor". Ez a forradalomnak *egyelőre* csak a veszélye. Ekkor kell felismerni, írja ugyanitt Széchenyi, hogy mikor kell *„iparkodni, mindenek felett, hogy a szenvedelmek csillapíttassanak, az itt-ott mutatkozó túlhév a rendes körbül ki ne törjön,* [...] *hogy a megindított erőmű ne csak haladjon, de ne is ingadozzon".*[215] Az 1840-es évek magyar reformkonzervatív programja így szólt, tankönyvbe illő pontossággal, Dessewffy Aurél részéről: *„Nem elakasztani a haladást, de távolítani minden erőltetést s eltalálni a túlzás és hátralépés közt a középutat".*[216] Annak okát, hogy – megint Széchenyi szavaival – a magyar reformkonzervatívok miért a „szelíd s konvulzió nélküli reformációt" és az ősi alkotmánynak az idő szelleméhez igazítását javasolták, azzal magyarázhatjuk, hogy a konzervatív ember „a kis és korlátozott újításokat többre tartja a nagy és korlátlan újításoknál [...] a gyors ütemnél jobban szereti a lassút, s időről időre megáll, hogy szemrevételezze a mindenkori következményeket, és végrehajtsa a megfelelő kiigazításokat."[217]

A reformkonzervatívok kényes és könnyen instabillá váló helyzetben tevékenykednek, a „haladó erők" ugyanis minduntalan elégedetlenek az engedményekkel, többet és többet követelnek, ami állandó stratégiai és diszkurzív hátrányba hozza őket. A progresszió előbb moralizál, aztán agitál, végül olyan politikai követelésekkel áll elő, amelyek előbb

legitimációjától, majd tényleges hatalmától is megfosztják a fennálló rendet. A mérséklet, a politikai óvatosság és a lassú reform ügye elvész, ha a tömegek rezonanciáját felkeltők veszik át a folyamatok fölötti ellenőrzést, gyors megoldásokat ígérve – ezt fogalmazta meg univerzális igénnyel báró Kemény Zsigmond 1848/49 tanulságait leszűrve (*Forradalom után*, 1850).

A reformkonzervatívok mindig kisebbséget alkotnak, ahogyan Friedrich von Gentz mondta, ők azok, akik az újat akarók túlnyomó száma mellett kellő „mértéktartással és céltudatosan őrzik a régit, és ha az idő folyamát megállítani nem tudják és nem is akarják, szabályozott mederben tartják".[218] Széchenyi szerint ők azok a csekély számú kevesek, akik „az idővel egyenlő lépést tartani tudnak, azt meg se előzik, el se maradnak" tőle,[219] és inkább mennek, hogy ne menettessenek. A reformkonzervativizmus cselekvési tervét esszenciálisan összefoglalta Tőkéczki László, amikor azt írta, hogy *„a konzervatív értékelvűség és a változások élhetnek együtt; a változások lassítása sokszor szerencsésebben szervesítheti az újítást, mint a divatmajmoló »haladás«-őrület radikalizmusa."*[220]

Mindent összevetve tehát a reformkonzervativizmus politikai stratégiája az idő uralása és a benne végbemenő változás ellenőrzés alatt tartása, sőt vezetése. Ha már muszáj, „haladni" kell, de (meg)fontolva; más szavakkal fejlődjünk, de megrázkódtatások nélkül, miközben a forma marad, csak a tartalom lesz jobb. A reformkonzervatív fő kérdése, hogy megérett-e erre az idő?

Az *ellenforradalom* paradigmája ezek után következik, és nem szemlélődő, beletörődő reakciót, hanem kezdeményező reagálást jelent.[221] A reformkonzervativizmus bukása Kemény érzékletes, a forradalom után egy évvel írott sorai szerint több okra vezethető vissza: eleve adott a haladás aktív tábora, amivel szemben nincs megfelelő

oppozíció (úgymint az ellenzék ellenzéke), vagy ha van, az a szó legrosszabb értelemében maradi, az események kedvezőtlen kimenetelű alakulása során pedig nem történnek hatékony ellenlépések. 1789 után az *ancien régime* haszonélvező udvari arisztokráciája Angliába utazott, Metternich '48 márciusától Londonban talált menedékre, 1848 őszén az aulikus főnemesek vidéki birtokaikra vonultak vissza vagy Bécsbe emigráltak, az orosz „fehérek" pedig a Baltikumba, Bulgáriába vagy nyugat felé (Bécsbe, Berlinbe, Párizsba) menekültek.

Az ellenforradalom nem defenzív, pusztán reakciós, nosztalgikus politikai törekvés, hanem aktív, alkalomadtán fegyveres politikai fellépés a forradalom előtti rend visszaállítására és mindannak restaurálása, ami annak előtte volt. A Tanácsköztársaság leverése után ezt tette Horthy Miklós, a spanyol polgárháború után Franco, az 1973-as chilei puccs révén Pinochet. Az 1815 és 1830 közötti Bourbon-restauráció ideológusa, Joseph de Maistre írta: „*Megszoktuk, hogy az ellenforradalom nevet adjuk egy olyan mozgalomnak, amely a forradalom megsemmisítésére tör; s mivel e mozgalom ellentétes emezzel, úgy véljük, hogy a kettő egy nemből való. Pedig éppen az ellenkező következtetésre kellene jutnunk.*"[222] Ez alapján fogalmazta meg híres aforizmáját, amely szerint az ellenforradalom nem egy ellentétes forradalom, hanem a forradalom ellentéte. Huszár Károly ezzel egybehangzóan így beszélt 1920-ban a Nemzetgyűlés előtt: „*Ebben az országban végre meg kell szüntetni az anarchiát. Elég volt a gyilkolásból és elég volt a vérből. Nem akarok ellen-Szamuelyket látni és nem fogjuk eltűrni, hogy* [...] *a keresztény jelszavak ürügye alatt hasonló dolgokat kövessenek el, mint azok, akik az országot hónapok előtt rettegésben tartották.* [...] *bűnt bűnnel jóvátenni nem lehet.* [...] *Helyre kell állítani az egész vonalon az állami rendet.*"[223]

Az erőszakban, felforgatásban, törvénysértésben az ellenforradalom tehát elvileg nem licitálhat rá a forradalomra, noha a revansok,

fehérterrorok, különítményes megtorlások nem ezt bizonyítják. Bárhogy is legyen, a forradalom során valami örökre elvész a hagyományból, az időt visszaforgatni ugyanis képtelenség. Maga de Maistre írta: „*A forradalom érvénytelenítésének kísérlete olyan, mintha a Genfi-tavat akarnánk megszüntetni, hogy a vizét az utolsó cseppig palackozzuk.*"[224] 1920-ban a királyság államformáját visszaállították Magyarországon, de a Habsburg-házat nem hívták vissza a trónra, sőt egy évvel később (szinte napra pontosan három évvel a Károlyi-féle „forradalom" hasonló lépését követően) detronizálták a dinasztiát.

A természeti, politikai akadályok miatt az ellenforradalmi konzervativizmus maximális célkitűzése az lehet, hogy hatékonyan szálljon szembe a forradalommal, szüntesse meg annak lehető legtöbb vívmányát és a forradalom előtt rendszert úgy állítsa vissza, hogy annak működése minőségileg jobb legyen a felforgatás előttinél.

Miután győzött a forradalom, melyen itt most a „sima" politikai forradalomnál többet: az egész mentalitást, kultúrát és világfelfogást érintő radikális változás végbemenetelét értjük, és világossá válik, hogy a közvetlen múlt öröksége, intézményei visszavonhatatlanul elpusztultak, egy sokkal régebbi hagyományhoz kell visszanyúlni, amelynek visszahozatala forradalommal ér fel, csakhogy az újonnan fennálló renddel szemben. Amikor „a nagy hagyomány elenyészett és az új eszmény még nem született meg" (Charles Baudelaire), akkor lépnek színre a *konzervatív forradalmárok* vagy *forradalmi konzervatívok*.[225] Ezt az irányzatot radikális konzervativizmusnak is nevezik, mivel képviselői nem egy idealizált múlt visszaállítását akarják, hanem egy gyökeresen új berendezkedés létrehozását, amelyet örök értékekre alapoznak; a konzervatív forradalmár „nem valamiféle múlthoz való visszatérést, hanem radikális előrelépést, gyökeres átalakulást indítványoz".[226]

A történelemből ismerhetünk ilyen helyzetet, mégpedig a Második Császárság bukását Németországban, amely a weimari rendszernek adta át a helyét. A weimari Németországban „1918 után jelent meg a »forradalmi jobboldal«, ami egyszerre állt ellen az individualista liberalizmusnak, a marxizmusnak és a *status quo ante*-reakciónak".[227] Erre a politikai-kulturális helyzetre reagálva jött létre a '20-as években a konzervatív forradalom (*Konservative Revolution*) mozgalma, amely szerteágazó gondolati és szervezeti rendszert jelentett, számos politikai klánból, szubkulturális áramlatból tevődött össze laza törzsszövetségként, magába foglalva a *nazionalrevolutionär* irányzattól kezdve az ifjúkonzervatívokon és a *Landvolkbewegungon* át a nemzeti bolsevikokig sok mindenkit. A korszak neves német értelmiségijei közül sokan a mozgalom soraiba léptek (Arthur Moeller van den Bruck, Arnold Gehlen, Hans Freyer, Ferdinand Fried, Edgar Julius Jung, Ernst Jünger, Ludwig Klages, Ernst Niekisch, Ernst von Salomon, Carl Schmitt, Oswald Spengler, Werner Sombart, Hans Zehrer), bizonyítva nemcsak az intellektuális erőt, hanem a mozgalom elsősorban elméleti dimenzióját. A sokszínű mozgalom szerzői közül valakire a forradalmi, valakire a konzervatív jelző illett jobban. A konzervatív forradalom egyik-másik tagja a '30-as évek legelején konkrét politikai harcokban is részt vett, Edgar Julius Jung például Franz von Papen alkancellár beszédírója volt, a nacionálbolsevik Ernst Niekisch pedig náciellenes lapot adott ki (*Widerstand*). A mozgalmat a nácik hatalomátvétele után elszigetelték, Jüngert és Spenglert szilencium sújtotta, Jungot a „hosszú kések éjszakáján" meggyilkolták, a *Die Tat* folyóiratot betiltották, Niekisch házi őrizetbe került.

A konzervatív forradalomnak komoly előzményei voltak a német filozófiában. Az elnevezés első használata szintén német szerzőkhöz kötődik: Engels az 1830-as lengyel felkelést nevezte konzervatív

forradalomnak, Dosztojevszkij műveinek német kiadásában pedig a szellemi-lelki megújulásban vitt szerepe miatt hivatkoztak rá konzervatív forradalmárként, nem sokkal az I. világháború előtt. A mozgalom mellett az első időkben elköteleződő Thomas Mann szerint „a konzervativizmusnak csak bátorságra van szüksége ahhoz, hogy forradalmár és ne a liberális felvilágosodás uszályhordozója legyen". (Persze, Németországon kívül is akadtak szellemi előzmények vagy gondolatfolytatók: Hugo von Hoffmanstal, Georges Sorel, Karl Anton Rohan herceg, Othmar Spann, Sergio Panunzio, Armin Mohler.) A konzervatív forradalom *Vordenker*jeinek írásaiba nem kevés titáni attitűd vegyült – Nietzsche írta 1889-ben a *Bálványok alkonyá*ban, kora konzervatívjainak szánva:

> „*Konzervatívok fülébe.* [...] visszafejlődés, megtérés valamilyen értelemben s fokig: egyáltalán nem lehetséges. [...] még ma is akadnak pártok, melyek megálmodott célja a dolgok rákmenete, minden dolgoké. Hanem az senki számára nem lehetséges, hogy rákká váljon. Semmi sem segít: nincs más hátra, csak előre, mondhatni, *lépésről lépésre tovább* a dekadencia útján (– ez az én definícióm, ami a modern »haladást« illeti)... Ezt a fejlődést lehet akadályozni és így, akadályozás révén, magát az elfajzást feltorlasztani, tömegbe gyűjteni, még hevesebbé és hirtelenebbé tenni aztán: többet tenni nem lehet."[228]

A konzervatív forradalom a múlt fellázadása, antimodern életérzés a modernitás viszonyai közepette, a haladás meghaladása, ősrégi tartalmak visszatérése a legújabb korban, indusztriális ókor. Edgar Julius Jung azt írta, hogy *„konzervatív forradalomnak nevezem azt a folyamatot, amelynek során újra aktiváljuk azokat az elemi törvényeket*

és értékeket, amelyek nélkül az ember elveszti összhangját a természettel és Istennel, és képtelen az igazi rendet felépíteni".[229] Moeller van den Bruck megfogalmazása szerint: *„A konzervatív ember azt a helyet keresi, ahol megvetheti a lábát és ahonnét új kezdetet indíthat. A konzervatív tehát szükségképpen egyszerre megőrző és lázadó. Azt a kérdést veti ugyanis fel, hogy mi az, ami megőrzésre méltó? [...] Egy olyan konzervativizmus, amelyik elég nagyravágyó ahhoz, hogy ne a ritkaságok kamrája, hanem műhely legyen, elsősorban új alapot akar vetni."*[230] Röviden: olyan helyzetet kell teremteni, amely ismét megőrzésre méltó. Hogy konkrét politikai megoldással szemléltessük ezt, idézzük fel egyik hősük, Donoso Cortéz 1850-es beszédét, amikor a királyság visszaállítása helyett inkább azt javasolta, vezessék be az antikvitásban ismert egyeduralmat: *„Két dolog között kell választanunk: diktatúra felülről vagy diktatúra alulról. Én a felülről jövő diktatúrát választom, mivel az tiszta és kiegyenlített szférából érkezik. Más szavakkal arról van szó, hogy a tőr és a kard diktatúrája között döntsünk. Én az utóbbi mellett állok, mivel az a nemesebb."*[231]

Az ősrégi értékek vadonatújként való visszatérése persze kevésbé napi politikai segítséget nyújt, mint inkább politikai filozófiai perspektívát nyit. A francia újjobboldali Guillaume Faye beszédes, *Archeofuturizmus* című könyvében úgy vélte, hogy Európát 2010 és 2020 között sokrétű, egymással összekapcsolódó katasztrófasorozat fogja sújtani, amelyből egy új civilizáció támad fel; ennek értékrendje a legrégibb európai normákon fog felépülni, mint amilyen az etnokulturális összetartozás és a spirituális rögzítettség. Mint írta: *„A »konzervatív« szó demobilizáló, nem dinamikus és idejétmúlt jelentést hordoz. Most azonban nem a mostani állapotokat kell konzerválnunk vagy visszatérnünk a múlthoz, ami elbukott, hanem fel kell fedeznünk legrégebbi gyökereinket. [...] Tartózkodnunk kell a hátrapillantgatástól, ami restaurációt és reakciós álláspontot jelentene. [...] s ehelyett az archaikus, ősi értékekhez kell visszatérnünk. [...] Modernizmus helyett futurizmus, a múltnak való alárendelődés helyett archaizmus. A modernitás elbukott, követői az igazán reakciósok."*[232]

Mindebből az látszik, hogy *a következetes konzervatív szükségképpen forradalmár*, hiszen nem egy korábbi állapotot kíván megőrizni vagy visszaállítani, hanem a hagyomány jövőben való továbbélését akarja biztosítani. A konzervatív forradalom az összes többi típushoz képest még inkább attitűd, amely abból indul ki, hogy „a konzervativizmus nem a hamu őrizgetése, hanem a láng továbbadása" (Gustav Mahler), hiszen „konzervatívnak lenni nem azt jelenti, hogy ragaszkodunk a tegnaphoz, hanem hogy aszerint élünk, ami örökké igaz" (Antoine de Rivarol). A sokak által paradoxnak tartott, de szélesebb történelmi összefüggésben szemlélve nagyon is érthető logikájú konzervatív forradalom koncepciója szerint „hagyomány és forradalom nem ellenségek, hanem egy olló két szára" (Németh László).

Kié a jövő?

A baloldal haladó, a jobboldal maradi, a liberálisoké a jövő, a konzervatívoké a múlt – az európai és benne a magyar kultúrtörténet számos sztereotip jelzőt társít az egyes politikai családokhoz. A francia felvilágosodás politikailag rendszerellenes szalonjai termelték ki azokat a gondolatokat, amelyek 1789 után metszeteken és röpiratok formájában leegyszerűsítve terjesztették el azt a hitet, hogy a régi *rend* egy *régi* rend. A forradalom előtti *status quo* elnevezése is a baloldaltól

származott, amikor az *ancien régime* jelzőjével illették a fennállót védelmezők által öröktől fogva adottnak és eleve természetesnek gondolt – így részükről külön névvel meg sem jelölt – Bourbon-királyságot. (Márpedig, mint már láttuk, aki az ellenfele által neki adott nevet viseli, bizonyosan vereséget szenved.) A jakobinusok úgy ábrázolták a forradalom éveiben a „trón és oltár szövetségét", mint az aggastyán király, a nálánál is vénebb püspökök és az ősz hajú arisztokraták fáradt társaságát, akik öreg csatalovukon poroszkálnak – egyre csak visszafelé. És ebben nem is tévedtek túl sokat.

A konzervatívok igen gyakran erélytelenségük vagy behozhatatlan/be nem hozott stratégiai hátrányuk miatt szenvednek kínos vereséget. Ennek logikáját Eötvös József így fogalmazta meg, cseppnyi szánakozással: *„Miután minden conservativ párt vagy részben azokból áll, kik mindenek előtt békére vágyódnak, s az ellenzék azokból, kik a létező viszonyokban megnyugodni nem tudnak, ne bámuljon senki, ha az ellenzék mindég több tevékenységet fejt ki, mint bármily számos conservativ párt."*[233] A konzervativizmus hátránya abból fakad, hogy szükségszerűen reakciós irányzatként született, hiszen „a konzervativizmus reagáló attitűd arra, amit »progressziónak« mondanak".[234] Az örökös reagálás márpedig hátrányt okoz, ezzel ugyanis minduntalan másodikként lépünk a csatatérre, amelyet ellenfelünk szemantikailag-politikailag már a neki kedvező módon alakított át. Ez az állandó hátrány okozza a kezdeményezés hiányát, amiből aztán az ellenfélhez való aszimmetrikus alkalmazkodás, a folyamatos nyelvi és politikai lemaradás, majd a szolgai utánkövetés fakad. A múlt fetisisztikus tisztelete, a büszkén vállalt maradiság féloldalas, pipogya konzervativizmushoz vezet, amelynek egységes időszemléletéből éppenhogy folyamatszerű felfogás és dinamikus politizálás következne.

Hayek úgy fogalmazta ezt meg, nem kevés elégtétellel és leereszkedéssel, hogy a konzervatívok rendre a világnak azt az állapotát őrzik meg, amit még a liberálisok teremtettek meg, majd továbbálltak onnét. Ezt a stratégiai hátrányt lehetetlen taktikai előnyszerzéssel orvosolni, a hiba ugyanis szerkezeti. Erről írt Alex Kurtagić, amikor könyve címében feltette a kérdést: miért veszítenek a konzervatívok örökké?[235] Magyarázata szerint azért, mert amellett, hogy az esztétikai és stiláris kérdésekre rendre kevés figyelmet fordítanak, úgy gondolják, hogy a konzervativizmus csupán a liberalizmus lassabb változata, és nem dolgoznak ki egy vele szembeni önálló ellenstratégiát. A konzervativizmus azonban nem a tegnapelőtti liberalizmus, amelyet a maival szegezünk szembe, hanem a hagyomány előretekintő védelme. *A konzervatív ember szükségképpen előregondol azzal, hogy hátratekint.*

A konzervatívok kezdeményezéstől való tartózkodása, úgy tűnik, generikus – a politikai sikerhez először ezt kell meghaladniuk. A magyar konzervativizmus történetének számos fejezetét hozhatjuk fel példaként a jobboldal állandó védekező helyzetére. A mindössze 31 éves gróf Dessewffy Aurél ellenfelei által is elismert szellemi felkészültsége az 1839–40-es országgyűlésre kialakított egy olyan kezdeményező jobboldali politikát, amely egyszersmind nagyon közel állt az aktív konzervativizmus időbeliséget illető követelményeihez is. Így született meg a „fontolva haladás" koncepciója, amelyhez családi alapon szerveződő arisztokraták – Dessewffyek, a velük rokon Sztárayak, az Apponyi, Szécsen, Somssich, Jósika, Mailáth, Szőgyény-Marich famíliák jobbára fiatal és középkorú tagjai – csatlakoztak. Dessewffy Aurél páratlan intellektussal, politikai érzékkel és energiával vetette magát a küzdelmekbe és 1839 és 1842 között szellemileg és politikailag is vezette az új típusú konzervatív közösséget. E fiatal főnemesek nem egyszerűen apáik rendi(es) konzervativizmusa és a liberális ellenzék

között, hanem azok ellentéte fölött álltak. 1842-ben bekövetkezett halála után azonban elérkezett az, amit Szalay László így állapított meg: *„A conservativeknek ő volt az, mi volt Fülöp fia a macedoniaiaknak; utána a Ptolemaeusok jöttek.”*[236] A magyar politikai jobboldal ezután kevésbé átfogó, rendszert igazán nem alkotó – noha 1846-ban Magyarország első, mégpedig nevében is konzervatív pártját megalapító – csoporttá vált, amely többé nem tudott hatékonyan fellépni és felelősen irányt mutatva egyszersmind mérsékelni a liberális ellenzék sokszor jogos, de elsietett és átgondolatlan törekvéseit. A magyar konzervatívok később sem tudtak az események igazi formálóivá válni; az önkényuralom idején ugyan teret kaptak az Udvartól a rendezés kitervelésére és az adminisztratív irányításban való részvételre (hiszen a forradalom és szabadságharcban nem vettek részt, ami viszont idehaza tette őket népszerűtlenné); ennek végső következménye a kiegyezés előkészítése, kimunkálása lett, melynek tető alá hozása után háttérbe vonultak/szorultak.[237] 1867 után majdnem újabb egy évtized telt el, mire a magyar jobboldal magához tért. Ekkor is jellemző módon Konzervatív Párt–Jobboldali Ellenzék néven léptek föl (1875), utalva az egykori pártelőzményre és meghatározva parlamenti pozíciójukat (a pártvezér báró Sennyey Pál volt). Ez egybeesett Asbóth János *Magyar conservativ politika* (1875) című művének megjelenésével, amely egyszerre készült pártprogramnak, történetpolitikai tanulmánynak és apológiának, de annak ellenére, hogy még az év folyamán kétszer újra kellett nyomni a nagy érdeklődésre való tekintettel, szerzőjét csodabogárnak tartották és minisztériumi állásából is elbocsátották. 1867-től kezdve évtizedeken keresztül nem volt lehetőség nemhogy kezdeményező, de semmilyen konzervativizmus kialakítására Magyarországon, főleg, hogy a szabadelvűség liberalizmusába bizonyos konzervatív elemeket is vegyített. A 48-as–67-es közjogi törésvonal felülírására a századfordulóig

egyébként is kevés tematizációs alkalom nyílott. Ebben a 19. század végi európai újkonzervatív hullám hozott változást, amely Magyarországon olyan kifejezetten antiliberális áramlatokban lelt otthonra, mint az agráriusok (Bernát István, gróf Károlyi Sándor, Darányi Ignác) vagy a politikai katolicizmus (Prohászka Ottokár, gróf Zichy Nándor), amelyek egyaránt a szociálkonzervativizmus ernyője alá terelhetők, s amellyel a hazai konzervatívok szociális irányból támadták a korlátlan szabadversennyel összekötődő liberális hegemóniát.[238] Mindezek politikai mondanivalójukat a modernizáció egyre időszerűbb kritikájából merítették, mégis kevés esélyük volt arra, hogy meghatározó kulturális irányzatot vagy kormányképes jobboldali erőt képezzenek.

A konzervativizmus önképe és ellenfelei által megrajzolt (torz)képe gyakran esik baljósan egybe, amikor a konzervatívok – büszkeségből? lustaságból? a taktikai érzék hiányából? – elfogadják a róluk szóló sztereotípiát, mely szerint ódon kastélyokban, kényelmes fotelek mélyén sárguló könyveket olvasgató cvikkeres-monoklis öregurak. Mindez az angolszász konzervativizmus általánosságban vett intellektuális tehetetlenségi nyomatékából is ered, hiszen a tagadhatatlanul Burke-től eredő írott konzervatív hagyomány interpretációja a kifejezetten angol történeti hagyomány észrevétlen elfogadásával és a rá adott brit válaszok utánzásra méltónak való elfogadásával jár. Míg azonban Nagy-Britanniában 1688 után nemigen történt forradalmi változás (kivéve talán a II. világháborút követő hosszú-hosszú munkáspárti éra mérsékelt szocializmusát és az EU-ból való kilépést), addig Magyarországon az 1918. október vége és 1919. augusztus eleje között eltelt csupán kilenc hónapban három markáns rendszerváltás, egy trónfosztás és egy fél-restauráció történt. Aztán az 1944 ősze és 1948/49 közé eső alig fél évtizedben hazánk kettős megszállást szenvedett el, majd ennek következményeként két államcsínyt és két totalitárius diktatúra bevezetését,

minden alkalommal radikális alkotmányjogi, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fordulattal. Éppen ezért állapítható meg minden joggal, hogy az egyes országok konzervativizmusai jelentősen eltérnek egymástól, hiszen hagyományuk, megőrzött örökségük mennyisége és történeti tapasztalatuk is eltér. *Magyar konzervativizmust csak magyar konzervatívokkal lehet csinálni.* Ha tehát Magyarország hagyományainak megvédelmezésére készülnek, akkor a magyar *konzervatívoknak* elsősorban *magyar* konzervatívoknak kell lenniük.

A kontinuitás a történeti folyamatok egyik, kétségkívül igen nemes része, a folyamatosság és az áthagyományozódás szép gesztusa azonban nem mindig dominálja a történéseket, főleg, ha politikai és társadalmi eseményekről beszélünk, pláne a világnak ebben a részében. A konzervatívoknak természetes módon jobb, ha az organikusan kialakult intézmények és a bennük lassan, évszázadok óta zavartalanul átöröklődő azonos tartalom maradandó hidat képez a múlt és a jövő között, amin nemzedékek tucatjai kelhetnek át teljes biztonsággal. Az angolszász kontinuitásélmény bőséges ajándékából azonban nem jutott mindenhová (sőt, az igazat megvallva, ez egyedül a Brit-szigetekre és Észak-Amerikára jellemző). A kontinensen a 18. század végétől a 20. század végéig a konzervativizmus feltartóztató erejéből (és akaratából) kevés alkalommal futotta arra, hogy mindent megelőzzön, ami az idő egykor szerves egységét szét akarja törni, az ezt reprezentáló intézményekkel és társadalmi struktúrákkal együtt. A visszaállítás műve sem sikerülhetett tökéletesre, sőt sok esetben úgy támasztották fel a régi világot, mint Stephen King *Állattemető* című regényében az elhullott házikedvenceket, amik vérszomjas élőhalottként kelnek ki sírjukból, miután a feltámadást lehetővé tévő varázsföldben elásták őket. A Nagy Felbomlás közepette egyesek ahhoz a stratégiához nyúlnak, amit Nietzsche fogalmazott meg, imigyen:

„Ami lefelé esik, azon még lökjetek is egyet! A ma minden dolga szétesik: ki akarná megtartani őket? De én – én még taszítok is egyet rajtuk!” Azt tudjuk, hogyan lesz idővel minden újból régi, de ennél izgalmasabb kérdés, hogy miként teremthető a régiből új? Vagy még tovább menve: az ősi és már-már elfeledettből miként alakítható ki a még teljesen fel sem ismert eljövendő? Asbóth János szerint úgy, hogy „jön az új és régi lesz, és visszajön a régi, mely újnak látszik”. Lehetséges-e radikális restauráció és forradalmi hagyományőrzés – ez a kérdés!

Azokban az országokban, ahol időnként nagy politikai kataklizmák, társadalmi talajvesztések történnek és megszakad a hagyomány, a konzervativizmus másutt ismert angolszász mérsékeltsége és finom, már-már észrevétlenné nemesedett *tory* klasszicizmusa kevésbé jellemző. Helyette egyfelől a zökkenőkre reagáló, ellenforradalmi attitűddel és reakciós habitussal bíró kontinentális változat alakul ki; ennek következtében a konzervativizmus harapósabb lesz, a jobboldal pedig visszatérésekben és restaurációkban gondolkodik. Másfelől létrejöhet a konzervativizmusnak egy olyan variációja is, amely látva, hogy immár nincs mit megőrizni, inkább a jövőben kezd el gondolkodni, mintsem a halottá nyilvánított múltat próbálná feltámasztgatni. Ez nem más, mint „forradalom jobbról” (Hans Freyer), ami nem is annyira visszájára fordítja a baloldal megelőző forradalmainak eredményeit, hanem inkább a magáét valósítja meg. Mindkét változat – vagyis az ellenforradalmi és a forradalmi konzervativizmus – számos, koncepcionális eltérésük mellett megegyezik abban, hogy a politikai időt, folytonos megszakításai miatt, nem egységben kezeli, hanem újrakezdések sorozataként kénytelen szemlélni. Előbbi esetében az a veszély fenyeget, hogy a múlthoz való visszatérés mégoly nemes szándéka a haszontalan ósdiságok őrzésének antikvárius érdeklődésévé laposodik, aminek következtében a konzervativizmus a múzeumi jobboldal szellemi tárlatvezetője lesz

(a konzervatívok utópiája a nosztalgia). Az utóbbi esetben viszont a konzervativizmus futurista vállalkozássá válik, és klasszikus vonásaitól némiképp eltávolodva, a régi rend szellemi tartalmát egy új rend keretei közé akarja illeszteni. Új helyzet, új pozíció – régi bölcsesség: *„Új bort sem töltenek régi tömlőbe, különben szétszakad, és a bor is kiömlik, a tömlő is elveszik. Hanem az új bort új tömlőbe töltik, és mindkettő megmarad"* (Máté 9,17). Ahogyan Moeller van den Bruck fogalmazott: a *saját* forradalmunkra van szükségünk, azt akarjuk megnyerni.

Bizonyos időszakokban egyszerűen nincs mit megőrizni, ami segíthet a jobboldalnak felfedezni magában forradalmi konzervatív énjét. Leo Longanesi aforista, festő, olasz *intellettuale anticonformista* írta: *„Konzervatív vagyok egy olyan országban, ahol nincs mit konzerválni."* Némileg hasonló a helyzet Magyarországon is, ahol a hagyományokat, az azokhoz kapcsolódó intézményeket és értékeket a kommunizmus 45 éve és az ezt követő húszévnyi posztkommunizmus liberális hegemóniája lerombolta, diszkreditálta és elfeledtette. A politikai és gazdasági *status quo* 2010-ig a balliberális oldalhoz tartozott, amely a kultúrában éppen most kérdőjeleződik meg, európai és nemzetközi színtéren pedig hegemóniaküzdelem folyik a globális Régi Rend és a nemzeti Új Erők között. A jobboldal számára nem ismeretlen ez a szituáció, mindig is voltak olyan változatai, amelyek az aktuális politikai helyzet folytán „radikálisok a fennálló renddel szemben és elutasítják a *status quót*, a hagyományosnak számító berendezkedést pedig szűklátókörűnek nyilvánítják".[239] Ez a lázadó politikai pozíció innovatív, kezdeményező, jövőorientált konzervatív gondolkodást kíván meg. Semmi értelme olyan hagyományokat őriznünk, amelyek nem a mieink – inkább teremtsünk olyanokat, amiket utódaink is védelmezhetnek!

Hogy változó helyzetéhez a jobboldal megfelelően alkalmazkodjon és a jövő formálója lehessen, két dolog szükséges. 1) Egyrészt le kell

számolni a jobboldali kultúra avittasságának gyanújával és a konzervativizmus poros régimódiságának – sokak számára oly' kedves és kényelmes, de éppannyira haszontalan – pózával. Ez egyúttal azt jelenti, hogy új identifikációra, friss önkép megalkotására van szükség, de azt is, hogy ezt ne ellenfeleink ragasszák ránk, hanem *mi magunk* hozzuk létre. 2) A másik feladat a széles körben elfogadható jövőkép megalkotása. Ahhoz, hogy ennek meghatározásában a konzervativizmus szerepet kaphasson, sem a változások indukálásától, sem az ódivatúság bélyegének letörlésétől nem szabad visszariadnia. A hiteles és elfogadható jobboldali jövőkép erős és hiteles kormányzati munkával, érthető és szerethető jobboldali kultúrával, valamint a kialakult tábort egyben tartó, nemzeti perspektívájú üzenetekkel támasztható alá.

A politikai diskurzus egyszerre szól a múlthoz való viszonyról, a jelenbéli cselekvésről és a jövőre irányuló tervekről. Nehéz feladat mindháromról egyszerre, főleg konzekvensen beszélni (talán nem is kell), ráadásul mindez a politikai helyzet függvénye is, ugyanakkor jellemző, hogy az egyes politikai erők a három közül egyszerre kettőről szoktak szólni. Noha a konzervatívok múlthoz kötődése közhely, mégis ismeretes a jövő érdekében megszólaló jobboldal (*Nixonnal a jövőért* – Republikánus Párt, 1960, *Igen Németországra, igen a jövőre* – CDU, 1990, *A jövő elkezdődött* – Fidesz, 1998). A *future talk* tehát nem kizárólag baloldali műfaj, különösen, ha a fennálló rend továbbfejlesztést igényel, avagy, éppen ellenkezőleg, túlságosan egy kényelmetlen múlthoz kötődik. Változtatni csak a jövőben lehet – aki ezzel nem vet számot, mindig veszít. Egy győztes és közben önmagához hű konzervativizmus a múlt tanulságai alapján teszi ezt meg.

„Magyarország nem volt, hanem lesz" – idézzük gyakorta Széchenyi 1830-as sorait, de még többször tesszük úgy, hogy közben elfelejtkezünk arról, hogy a *Hitelt* e zárómondata miatt egyes megyékben elégették.

A kor rendi és egyúttal függetlenségpárti nemessége (amely sem adózni, sem Ausztriával egybetartozni, sem az alkotmányon változtatni, sem birtokmodernizációba beruházni nem akart) átkot szórt a gróf fejére, mivel Széchenyi azt merészelte állítani, hogy a „fiatal nemzetek" közé tartozó magyar majd csak jelentős változások után lesz igazán nagy, így ne a középkori állapotokat álmodjuk vissza, „miközben manapság minden mozgásban vagyon", hanem fejlesszünk és alapítsunk a korhoz illő vadonatúj intézményeket. Talán Széchenyi volt az első magyar *konzervatív futurista*? Ugyanitt olvasható saját szavaiból ez következik: *„Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni valaha mik voltunk, de inkább átnézni, idővel mik lehetünk s mik leendünk. A múlt elesett hatalmunkból, a jövendőnek urai vagyunk."*[240] Jobboldaliak: ébresztő, a jövő nem ért véget!

A hosszú távú feladatok a legsürgősebbek

„Ha a jobboldal mindig rövid távon gondolkodik, akkor a végén hosszú távon fog vereséget szenvedni."
Alain de Benoist

A politikai cselekvés ütemezés dolga. A kellő pillanatban vagy elnyújtott folyamatként véghezvitt politikai lépések a meglepetés erejével vagy éppen ellenkezőleg, felőrlő taktikával vezetnek győzelemhez. *„Aki megérti, hogy mikor lehet harcolni, és mikor nem, az győzni fog"* – javasolja Szun-ce. „Minden politikai harcnak megvan a maga katonai magva" (Gramsci), ezért a politika rengeteget tanulhat a hadművészettől. Amikor Hérakleitosz töredékeiben azt olvassuk, hogy „a háború minden dolgok atyja", az nem valamiféle militarista világnézetet fejez ki, amely mindenhol a fegyveres konfliktus lehetőségét keresi, hanem azt, hogy a katonai tudományok az élet majd' minden területén releváns tudást, modellt és viszonyrendszert képesek nyújtani. Nem véletlen, hogy Machiavelli *A fejedelem* mellett megírta a *Háború művészetét* is, Engels nagyobb katonai szakírónak, mint politikai gondolkodónak, Lenin 1917 előtt igencsak behatóan tanulmányozta Clausewitz klasszikus művét, Carl Schmitt második legismertebb szövege egyenesen a gerillaháborúról szól (*A partizán elmélete*, 1963), a kortárs amerikai paleokonzervativizmus egyik neves alakja, William S. Lind pedig az új típusú hadviselés után (*4th Generation Warfare Handbook*, 2016) a konzervatívok kulturális programjáról (*Retroculture: Take America Back*, 2019) írt könyvet. A politika területén a kultúra minden dolgok atyja – márpedig a kultúra meghatározása hosszú távú feladat. Ha ez sikerül, rövid távon egy-két csata akár el is veszhet, anélkül, hogy

a végső győzelem veszélybe kerülne (*bellum manet, pugnat cessat* – a csata elveszett, a háború folytatódik, így szól a római mondás), de ha csak rövid távon nyerünk, az még nem jelenti, hogy hosszú távon is biztosíthatjuk győzelmünket. Nem elég tehát az egyes csatákat, a háborút is meg kell nyerni! A hadművészet legnagyobbjai tudták, hogy nem elegendő – sok esetben az erőket szétforgácsolva és kimerítve – ütközetről-ütközetre győzelmet aratni, mert ami lényeges, az a háborús győzelem. A hadművészet korántsem statikus tudomány, az elméleti megközelítéshez képest a harctéri gyakorlat pedig különösen a mozgáshoz, a rugalmas alkalmazkodáshoz, a meglepetés erejének kihasználáshoz és a váratlan hadicselek kivitelezéséhez kötődik. A taktikai célokat bármikor a stratégiaiak alá lehet rendelni. Másként fogalmazva: a konkrét harcászati lépések a hadászati horizonthoz képest mindig technikai jellegűek és csak az általános katonai-politikai végcél felől nézve van értelmük/jelentőségük. – A politikában, akárcsak a csatatéren, a célok rangsorolása a stratégia felállításának első lépése. Minden taktikai lépés csak az előzetesen kijelölt nagy cél elérésének szolgálatában történhet. A célok távlatainak megértése nemcsak az egymásra épülő lépések sorrendjének eldöntésében, hanem annak meghatározásában is segít, hogy mi fontos, és mi az, ami még annál is fontosabb. Az ember társas életének természeténél és abból eredő szerkezeténél fogva a kollektív viselkedés – beleértve a politikát, vagyis a közösség ügyeinek intézését is – a kultúra függvénye. *A politikában a hosszú távú cél a kultúra meghatározása*, és mivel minden egyéb ezen alapul, ez a legsürgetőbb feladat. A fontos dolgokat nem lehet elég korán kezdeni.

Hogyan készül a forradalom?

Hegel a pogány vallási képzetek és a kereszténység közötti különbséget úgy ragadta meg, hogy a kereszténység elterjedését forradalomhoz hasonlította, hiszen az egész kozmológiát, az antropológiai felfogást és a szekuláris gondolatokat (filozófia, társadalomkép, művészet) is áthatotta. Mint írta: „*A nagy, szembeötlő forradalmak előtt a kor szellemében végbe kell mennie egy csendes, titkos forradalomnak, amelyet nem mindenki vesz észre, legkevésbé a kortársak*".[241] A forradalmak nem a semmiből keletkeznek, de még csak nem is egyszerűen a fennálló társadalmi-gazdasági körülmények váltják ki őket, vagy csupán a politikai elégedetlenség ér el olyan hőfokot, hogy – erőszakos, az utcáról induló – hatalomváltásra kerül sor; noha igaz, amit Lenin állapított meg, vagyis hogy a forradalmak akkor törnek ki, amikor az uralkodó osztály nem tud a régi módon uralkodni, a nép pedig nem akar a régi módon élni. Mégis, a forradalmak leglátványosabb része, azaz a barikádok felállítása, a régi rend elsöprése, az utcákon száguldozó teherautók fegyveresei és a szimbolikus és valóságos hatalomváltás, többnyire csak a végpontja annak, ami már sokkal előbb megkezdődött.

A francia forradalom revizionista történetírója, François Furet állapítja meg: „*Hogy a francia forradalom – mint minden forradalom – kezdetben olyan gyengén összehangolt ellenállásba ütközött, az annak köszönhető, hogy a régi rend már halott volt, mielőtt megdöntötték volna.*"[242] Gramsci a forradalmak kirobbanását – saját szavaival – a megelőző „kritikai, kulturális behatolási és áthatási tevékenység" sikerének tudta be, s példaként erre éppen a francia forradalmat és a felvilágosodás erjedési folyamatát hozta fel, amely „*maga is nagyszerű forradalom volt, melynek révén* [...] *egész Európában szinte egységes öntudat fejlődött ki, egyfajta polgári internacionálé* [...] *s amely a legfőbb előkészítése volt*

a Franciaországban később bekövetkezett véres forradalomnak." Az elemzést így folytatja: *„A 18. század első felétől kezdve a Párizsból kiáramló könyvek és brosúrák láthatatlan hadserege egyengette az utat a napóleoni segek szuronyai előtt, és készítette elő az embereket és az intézményeket a szükséges változásokra.* [...] *A felületesek számára mindez természetesnek és spontánnak tűnik fel, holott érthetetlen lenne, ha nem ismernénk azokat a kulturális tényezőket, amelyek hozzájárultak.*"[243] Röviden tehát könyvek, elsősorban az *Enciklopédia* 1751 és 1780 között kiadott 35 kötete és a libertinus irodalom kövezték ki a forradalom útját. A gazdasági körülmények (például a mezőgazdasági válság, a búzaárrobbanás, technológiaváltás) és a politikai krízis (legitimációs válság, a királyi udvar erélytelensége) csak kedvező alkalmat teremtett ahhoz, hogy a fennálló rendet kritizáló gondolkodásmód igaznak, kívánatosnak és kézenfekvőnek tűnjék. A forradalmat megelőző három-négy évtizedben a kritika politikája szülte meg a politika kritikáját. Amikor a politikai kereslet megtalálta a szellemi kínálatot – kitört a forradalom.

A 18. század közepén megjelenő, a fennálló rend alternatíváját kínáló radikális-szubverzív irodalom mindazt terjesztette, ami aláásta a „trón és oltár szövetségének" normatív alapjait: egyistenhit helyett deizmus, ateizmus és materializmus, örökletes királyság helyett republikanizmus, királyi egyeduralom és rendi nemesség helyett szerződéselmélet és egyenlőségtan, a régi erkölcsök helyett szabadosság.[244] Danton és Robespierre nincs de Sade márki nélkül, holott a jakobinus diktatúra alatt utóbbit visszavitték a börtönbe. A *libertinage*-irodalom mondanivalója a francia forradalom előtti fél évszázadban elválaszthatatlan volt a felvilágosodás filozófiájától és a rendszerellenes politikai törekvésektől. Áll tehát a Baudelaire-hez kötődő mondás, mely szerint „a libertinus könyvek kommentálják és magyarázzák a forradalmat". A „veszedelmes olvasmányok" erkölcsi, *tehát* politikai és tudományos,

vagyis egyházi értelemben egyaránt veszélyesnek minősültek. A 18. század második felében egy franciaországi nonkonformista filozófus szükségképpen laza erkölcsű világfi, botrányhős úriember és rendszerellenes lázadó is volt. 1764-ben a Franciaországban forgalmazott könyvek 57 százalékát Párizsban nyomtatták, ötöde viszont külföldön készült, több mint tizedének eredete pedig bizonytalan volt – a könyvek közel egyharmadával kapcsolatban merül fel tehát a gyanú, hogy szubverzív tartalmat közvetített.

Az egyház kétségbeesetten harcolt a terjedő felforgató irodalom ellen, ám a tudományos gondolkodást egyre inkább az enciklopédisták racionalista eszméi határozták meg, a külföldről (Angliából, Hollandiából, Svájcból) behozott röpiratokat kenőpénzért átengedték a vámon, sőt a főúri szalonok sem voltak mentesek Diderot és Voltaire tanaitól – ebben éppenséggel XVI. Lajos öccsei jártak az élen. Az 1960-as évek óta ismert *radical chic* jelensége, vagyis a lázadókat támogató, de a fölső osztályhoz tartozó „menő arcok" köre már kétszáz évvel korábban ismert volt. A tudós társaságok, színjátszókörök, olvasóklubok, szabadkőműves páholyok és szalonok hálózata évtizedek alatt olyan ellenhatalmat képzett, amely a közvetlen politizálásnál sokkal hatékonyabb közvetett eszközökkel – frivol kisregényekkel, természettudományos spekulációkkal, jogbölcseleti traktátusokkal, szabados színdarabokkal – delegitimálta az *ancien régime*-et. A felhatalmazottságérzésből és felvilágosultságból eredő intolerancia nem volt idegen a szabadságra föleskiidött értelmiségtől: a párizsi szalonokból Rousseau-nak rövid idő alatt elege lett, kiiratkozott belőlük, és a romantikus szentimentalizmus és nacionalizmus útjára lépett; egykori társairól azt írta, hogy *„az ateizmus vérmes hirdetőiként, parancsoló dogmatikusok módjára, semmilyen kérdésben nem tűrték harag nélkül, hogy bárki is másképpen merjen gondolkodni, mint ők.*"[245]

A 18. század végén és a 19. század közepén bekövetkező forradalmak kulturális, elsősorban filozófiai előkészítését a materialista, kizárólag gazdasági mozgatórugókból kiindulók is kénytelenek voltak elismerni. Engels a marxi *Feuerbach-tézisek*hez írott kommentárjában úgy fogalmazott, hogy *„akárcsak Franciaországban a 18. században, úgy a 19. században Németországban is a filozófiai forradalom vezette be a politikai összeomlást".*[246] Lenin a szakszervezeti harc helyébe lépő új típusú forradalmi élcsapatpárt szükségessége mellett érvelő híres programírásában úgy fogalmazott 1902-ben, hogy „forradalmi elmélet nélkül nem lehet forradalmi mozgalom sem", hiszen „az élenjáró harcos szerepét csak az a párt tudja betölteni, amelyet élenjáró elmélet vezet".[247] Az 1905-ös felkeléskísérlet bukásából Alekszandr Bogdanov orosz baloldali szociáldemokrata azt szűrte le, hogy „proletár világnézet" kifejlesztése nélkül nem fog menni a „proletárforradalom" végrehajtása sem, hiszen a polgári forradalmat sem csak az ipari forradalom, hanem saját ideológiájának a felvilágosodáson keresztüli hatalomra juttatása vezette sikerre (Bogdanov a bolsevik puccs után a *Proletkult*-irányzat vezetője lett). A két orosz forradalom, vagyis 1905 és 1917 között pontosan annyi idő telt el, mint a Galilei Kör megalapítása és a Tanácsköztársaság kikiáltása között, és ezekben az években mindkét esetben a fennálló rend – kevés hatékony ellenlépést kiváltó – élénk politikai-kulturális támadása ment végbe. A Martinovics páholy 1911-ben megválasztott nagymestere, Jászi Oszkár, a páholy bázisán 1914-re létrehozott Polgári Radikális Párt vezetője a 20. század elején azt írta levelében Szabó Ervinnek, hogy *„mi intellektuelek azon dolgozunk, hogy azt, ami a nagy néptömegekben félig tisztán él, egy integráns világnézetté gyúrjuk át, s morális, tudományos, művészeti fegyverekkel aknázzuk alá a társadalmat".*[248]

A forradalmak szellemi előkészítésében a művészet sem ártatlan szemlélődő, hanem nagyon is számottevő szereplő, akár mint koronatanú, akár mint tevőleges lázadó. A 20. század elejei művészeti avantgárd (*avant garde* = előőrs) irányzatok a művészeten belüli változást elválaszthatatlannak tartották a társadalmi forradalomtól és az ennek szolgálatában álló politikai radikalizmustól. Miután a klasszikus ábrázolóművészetet – teljes joggal – a polgári társadalom ízlését kifejező és közvetítő hagyománynak tartották, a politikai rend lerombolását szükségképpen együtt kezelték vizuális szimbólumrendszerének felbontásával, a művészetekben is kifejeződő világképének lerombolásával és valami újnak a létrehozásával. A dadaisták (Hugo Ball, George Grosz, Tristan Tzara), futuristák (Marinetti, Majakovszkij) és a szürrealista mozgalom tagjai (Louis Aragon, André Breton, Luis Buñuel, Salvador Dalí, Paul Éluard, Pablo Picasso) vagy azok, akik több irányzatban is megfordultak (Marcel Duchamp, Max Ernst) az ábrázolóművészeten keresztül kódolták át a polgári társadalom vizuális – s ebből következően erkölcsi → kulturális → politikai – referenciáit. Politikai hovatartozásukat tekintve mindannyian anarchisták, de méginkább kommunista párttagok, internacionalisták, sőt sztálinisták voltak, csak két fasiszta, illetőleg falangista akadt közöttük Marinetti és Dalí személyében.[249] A saját korukban politikailag *is* szubverzívnek számító modernista művészeti irányzatok, az ún. „izmusok" (Kassák) végül lázadó ideológiák kifejező eszközei lettek: a dadaizmust az antimilitaristáktól kezdve a modern anarchistákon át a punk-mozgalomig használták, a kubizmusból és konstruktivizmusból a munkásmozgalom kisebbségi szárnya (szindikalizmus, tanácskommunizmus) merített ihletet – ebben az összefüggésben a magyar aktivizmus járt az élen –, a szürrealisták a nyugat-európai kommunista pártok perifériáján tapadtak meg, a futurizmus pedig a '20-as évek elején az olasz fasizmus

hivatalos művészeti irányzatául szolgált. Jellemző, hogy a 20. század középső harmadában azzal párhuzamosan, ahogyan a forradalmi politikai irányzatok hatalomra kerülve elkezdtek hivatalos renddé válni, az őket előkészítő szubverzív művészeti irányzatok is rendszerstabilizáló stílusoknak adták át a helyüket (a fasizmus a futurizmust lecserélte az ókori Rómát utánzó neoklasszicizmusra, a sztálinizmus bevett irányzata a szocialista realizmus lett).

Az Algéria feladását megemészteni nem tudó tiszti körök 1961-ben puccsot akartak végrehajtani Franciaországban, amely elbukott. Az államcsínykísérletet szervező Titkos Hadsereg Szervezetének (Organisation de l'Armée Secrète, OAS) tagja volt az ekkor 26 éves Dominique Venner (1935–2013), számos nacionalista szervezet (Jeune Nation, Parti Nationaliste) tagja, akit ezért másfél évre bebörtönöztek. Ott írta meg *Pozitív kritikáért* című könyvét, amelyet bátran nevezhetünk az „Új Jobboldal *Mi a teendő*jének", annál is inkább, mert a passzív, „régi jobboldallal" vitatozó és szintén főleg szervezési kérdéseket tárgyaló rövid írás megjelentetése után Venner azoknak a fórumoknak (*Europe-Action*, Fédération des étudiants nationalistes) a vezéralakja lett, amelyekben maga Alain de Benoist is megfordult, s gondolatiságuk közvetlenül előkészítette a GRECE létrejöttét, melynek egy ideig Venner is tagja volt. Venner szerint *„a forradalom nem egyszerűen erőszakos cselekmény* [...] *és nem is pusztán a politikai intézményrendszer cseréje vagy a hatalom megragadása.* [...] *A forradalom hosszas előkészítést igényel és* [szellemi] *kiképzést követel meg tőlünk.* [...] *Elsőként új forradalmi elméletet kell kidolgoznunk."* A szövegben Venner a „nyugati liberális rezsimről" úgy ír, mint egy „gigantikus uralmi apparátusról", amely az államhatalmi és gazdasági pozíciók mellett az „információs csatornákat is uralja, amellyel a gondolatok fölött uralkodik". Így pedig fel kell ismerni, folytatja, hogy „forradalmi

elmélet nélkül nem létezik forradalmi gyakorlat", vagyis a siker útja teoretikus megalapozással kezdődik.[250]

1968 mindennél jobban példázza a forradalmak előbb kezdődő és hatásában elhúzódó voltát.[251] 1968 a szó régi értelmében vett forradalmakhoz képest valójában „látszatforradalom" volt, ahogyan a diáklázadás előestéjén nem más, mint a „parlamenten kívüli ellenzéket" (Außerparlamentarische Oppositon, APO) egyébként támogató Jürgen Habermas mondta. Hannah Arendt egyik, Karl Jaspershez írott levelében mégis helyesen állapította meg, hogy az 1848-as forradalomhoz hasonlóan fognak beszélni 1968-ról, mivel mindkettő meghatározó cezúrát jelentett az adott korban. Nehezen tudnánk egyetlen kulturális és politikai jelenséget említeni korunkból, amelynek ne lenne viszonylag közvetlen kapcsolata hatvannyolccal.

Eric Hobsbawm, ötven éven keresztül a brit kommunista párt tagja, neves történész, aki távolról figyelte a fiatalok lázongását, így fogalmazott: *„Ha volt egyetlen pillanat az 1945 utáni aranykorban, amikor a világforradalomról ábrándozók úgy láthatták, hogy a várva várt esemény bekövetkezett, az bizonyosan 1968 volt."*[252] Valóban: 1968 az első globális mozgalom volt (az év során 56 országban, köztük 22 európaiban zajlottak diáktüntetések), amely nem elsősorban alkotmányjogi vagy gazdaságpolitikai követelésekkel állt elő, hanem kulturális célokat fogalmazott meg, de a lehető legszélesebb értelemben véve. Amint egy korabeli párizsi graffiti meg is fogalmazta: *„A polgári forradalom jogi természetű volt, a proletárforradalom gazdasági, a miénk kulturális."* Azok, akik a '60-as évek második felének egyetemi mozgalmait, háborúellenes tüntetéseit és tekintélyellenes megmozdulásait stratégiailag átlátták és mozgatták, szándékosan „kulturális forradalmat" is akartak előidézni (amint legnagyobbjuk, Rudi Dutschke is gyakorta mondogatta). Guy Debord a szituacionisták lapjának

legelső számában már 1958-ban megírta *Tézisek a kulturális forradalomról* című tanulmányát, melyben világossá tette, hogy a korábbi forradalmaknál sokkal mélyebbre kell menni a jövőben, ezért a szituacionisták a mindennapi életet akarják forradalmasítani, ami végül a művészet elkülönült önállóságát is felszámolja. A korszak neves jogászprofesszora, az ellenkulturális mozgalmak társutasa, Charles Reich így összegezte 1968 után két évvel azt, ami már fél évtizede biztos volt: *„Forradalom közeleg! Ez nem olyan forradalom lesz, mint amilyeneket eddig láttunk a történelem során. Ez ugyanis az egyén és a kultúra területén fog végbemenni* [...] *és végül majd a politikában is érvényre jut. Ennek a forradalomnak nincs szüksége erőszakra, hogy győzzön, és nem is lehet erőszakkal feltartóztatni.* [...] *következtében mégis megváltoznak a törvények, az intézmények és a társadalom szerkezete.*"[253] A globális kiterjedés és a kulturális fókusz szervesen összefüggött egymással; amint az önmagát és társait a magyarországi 68-as generáció tagjának tartó Konrád György fogalmazott: *„A hírek, eszmék és eszmények, a képek és a dallamok körülfutották a glóbuszt,* [...] *a kulturális értékek és stílusok* software-*ét érdemlegesen felforgatták és korszerűsítették.*"[254]

1968 végeredményben „kulturális áttörést" (Karlheinz Weißmann) hozott, ami az emberi viszonyokat változtatta meg. A kulturális változások persze az 1968. évben történtek nélkül is bekövetkeztek volna, legföljebb lassabban és nem olyan látványosan. Mivel 1968 – mely esztendő csupán a megelőző másfél évtized *összes* kritikai-szubverzív törekvésének csúcspontja volt – áthatotta a tekintélyről és a szexualitásról való gondolkodást, a nyilvánosság színtereit, az oktatást, a médiát stb., vagyis a Kultúra egészét, valójában az után kezdte meg győzelmének vámját beszedni, hogy elbontották a párizsi barikádokat. Minden bárgyúsága, túldimenzionált volta és kamaszos fellengzőssége ellenére

az évszámmal szimbolikusan (is) kifejezett *1968* elnyújtott hatása tagadhatatlan és máig meghatározó.

Hiba volna bedőlni a nosztalgiázó, elaggott liberálisoknak és a '68-ból évfordulóról-évfordulóra egyre kidolgozottabb vizuális látványosságot építő magazin- és reklámkultúrának. 1968 nem egyenlő az 1968-as párizsi májussal és a „diáklázadással", noha kétségtelenül ezek voltak legjobban fényképezhető és az értelmiségi diskurzusba (melyet az eseményekben egykor részt vevők szőttek meg önmagukról és terjesztették el mindenki másnak) legjobban beépülő részei. 1968-on valójában összefüggő korszellemet, magát a „hatvanas éveket" kell értenünk, amelynek az '50-es évek első feléig visszanyúló *közvetlen* mentális és szellemi-kulturális előzményei voltak, és legalább a '70-es évek második feléig elnyúló *azonnali* társadalmi-politikai következményei lettek. A '60-as évek egy évtized, a „hatvanas évek" egy szellemiség. Mindez annak a történelmi korszaknak a szélesebb keretében mozgott, amikor a nyugati civilizáció a „diffúz aggodalomtól" (Davied Riesman) negyedszázad alatt eljutott az „önimádat társadalmáig" (Christopher Lasch). Az 1968-cal fémjelzett eseménysorozat valóságos kulturális forradalom volt, amelynek előzményei a Kultúra világában keresendők, hatásai elsődlegesen, már rövid távon is a kultúrában, középtávon pedig a politikai életben nyilatkoztak meg.

A '68-at megelőző és végigkísérő mozgóképes kultúra a maga kultikus alkotásaival szinte dokumentarista hitelességgel követte végig a lázadás elsőként öntudatlan, majd ösztönös, aztán idealisztikus, végül terrorisztikus és nihilizmusba forduló szakaszait, mégpedig a *Haragban a világgal* (*Rebel without a cause*, 1955), a *Viva, Maria!* (1965), a *Ha...* (1968), a *Szelíd motorosok* (1969), az *Eper és vér* (1970), a *Zabriskie point* (1970), a *Vanishing point* (1971) s végezetül az *Ólomidő* (1981) kultfilm-sorozatával. A vietnámi volt az első, televízión keresztül

közvetített háború, a '68-as párizsi pedig az első forradalom, amelyről élő rádiótudósítást lehetett hallgatni.

1968 mintha nem 365 napból állt volna, a máig meghatározó „kulturális termékek" özöne, a tragikus és felemelő történések tucatjai, a zenei élet és a hírességek közismert cselekedetei miatt a Mexikótól Nyugat-Európán át Japánig zajló diáktüntetések, a nyári olimpia, a csehszlovákiai intervenció és a vietnámi háború kiszélesedése nélkül is emlékezetes esztendő maradt volna. 1968 rendkívül pezsgő év volt, amelybe szinte egy egész évtized belefért. – 1968-ban jelent meg Szolzsenyicintől a *Rákosztály*, Philip K. Dicktől az *Álmodnak-e az androidok elektronikus bárányokkal*, Paul Ehrlich *Népességbomba* című műve, Louis Althussertől a *Lenin és a filozófia*, portugál nyelven a kritikai pedagógia alapműve (Paulo Freire: *Az elnyomottak pedagógiája*), valamint Arthur C. Clarke kultikus alkotása, a *2001: Űrodüsszeia*, amelyből Stanley Kubrick még az év során azonos címmel a sci-fi zsánerét megújító filmeposzt készített. Az év további, ma is népszerű, esetenként *remake*-ekkel is feldolgozott filmjei a következők voltak: *Volt egyszer egy vadnyugat*, *A majmok bolygója*, Roman Polanskitól a *Rosemary gyermeke*, George Romerótól *Az élőhalottak éjszakája*, aztán a *Rómeó és Júlia*, a *Kémek a sasfészekben*, *A könnyűlovasság támadása* és Ingmar Bergman klasszikusa, a *Farkasok órája*. A *Hair* című musical ebben az évben debütált a Broadway-n, szintén ekkor alakult meg a progresszív rockzenét meghatározó zenekarok sora (Black Sabbath, Deep Purple, Led Zeppelin), és adta híres börtönkoncertjét Johnny Cash. Az év nagy slágerei között ott volt Armstrongtól a *What a wonderful world*, a Rolling Stonestól a *Jumpin' Jack flash* és a Steppenwolfnak az a szerzeménye (*Born to be wild*), amely majd a következő évben bemutatott *Szelíd motorosok* betétdala lesz. Az év novemberében jött ki a Beatles (mely februárban Indiába utazott egy népszerű guruhoz)

kilencedik stúdióalbuma, amely a rocktörténet egyik leghíresebb alkotása: a *Fehér album*nak is nevezett duplaalbum majd' mindegyik száma felkerült a slágerlistákra, köztük az a Helter Skelter is, amelyikből „inspirációt" szerezve Charles Manson kommunája fél év múlva végrehajtja Sharon Tate és barátai kegyetlen meggyilkolását. Az ünnepelt színésznő és Roman Polanski 1968-ban kötött házasságot, és John Lennon is ekkor szeretett bele Yoko Onóba s vált el a kedvéért. 1968-ban csattant el a vásznon az első „fajközi csók" a *Star Track*ben, és tartotta meg „vérfolyókat" prognosztizáló beszédét a bevándorlást ellenző brit konzervatív párti Enoch Powell. 1968-ban lett merénylet áldozata Martin Luther King és Robert Kennedy, októberben zavargás tört ki Chicagóban a Demokrata Párt választási konvencióján és kezdett sorozatgyilkosságba Kaliforniában a „Zodiákus", akinek a kilétére máig nem derült fény. 1968-ban szolgálták fel az első Big Macet, találták fel az ATM-et, a jacuzzit, a légzsákot, hajtották végre az első sikeres szívátültetést és jutottak az amerikaiak űrhajóval a Hold közelébe az Apolló 8-cal, hogy egy évvel később már az égitesten landoljanak.

Az 1968-hoz vezető hosszú út már az '50-es évek elején/közepén elkezdődik, a '60-as években sokszínű „ellenkulturális" irányzattá szélesedik, amelybe beletorkollik az Új Baloldal megalkotása körüli filozófiai-társadalomtudományos előmunkálatok sora, művészeti és a szexualitás terén végbemenő törekvések színesítik, hogy végül a maga teljességében álljon előttünk. A tiltakozások, egyetemfoglalások és a rendőrséggel való összecsapások 1968 nyarán bekövetkező csúcspontja sokszor eltakarja azt, ami körülötte, azaz jóval előtte, majd évtizedekkel utána történt, pedig az események lényegét éppen akkor tudjuk megragadni, ha távolabbról, távlatosan, kettőt hátra lépve szemléljük, és hagyjuk, hogy tablóként vonuljon el előttünk.

Az ellenkultúra születése

Counter Culture – ellenkultúra, így hívták a '60-as évek Amerikájának szerteágazó, szabados, radikális kulturális áramlatát, amely azonban nem maga a kultúra (legfeljebb a polgári) ellen foglalt állást, ahogyan a korabeli konzervatívok értékelték, hanem egy *másik* kultúrát képviselt, amely egy új civilizáció értékrendjét akarta lefektetni.[255]

Az ellenkultúra ugyanaz volt, mint amit Jean-Paul Sartre Daniel Cohn-Bendittel beszélgetve 1968-ban annyira megdicsért benne és társaiban: *„Valami, ami mindent tagad, ami társadalmunkat olyanná tette, mint amilyen ma."* Az ellenkultúra még az '50-es évek első felében kezdődött, a beatirodalom nemzedéki mozgalmával (William S. Burroughs, Neal Cassady, Allan Ginsberg, Jack Kerouac), amelynek életérzése rövid idő alatt összekapcsolódott a korai fogyasztói társadalom – alkalomadtán nihilista – kritikájával, a kibontakozó kábítószeres kultúrával és az ifjúság olyannyira amerikai kultuszával. Ehhez a nehezen megragadható nonkonformista életérzéshez hozzátartozott az utazás misztériuma (Jack Kerouac: *Úton*, 1957), a tudatmódosítás legkülönfélébb módjai (Aldous Huxleytól a meszkalin- és LSD-tripeket megörökítő 1957-es *Az érzékelés kapui*) vagy Kalifornia földöntúli szépségű nyugati partvidékének esztétikája (Henry Miller: *Big Sur and the Oranges of Hieronymus Bosch*, 1957). Mindez azonban irodalmi *kultúra* volt, és a fennálló társadalmi valóságban való megkapaszkodás elutasítása még nem fordult a realitás radikális elutasításába, pláne nem egy új politikai valóság megteremtésének akaratába.

A korai '60-as évek beatirodalomból és rockzenéből táplálkozó hippimozgalma tőrőlmetszett amerikai ifjúsági ellenkultúra volt, amely a fennálló hivatalos társadalmi rendet szintén nem lerombolni akarta, hanem kivonulni belőle, Thoreau vagy a mormonok mintájára. Az anarchisztikus, misztikus, pszichedelikus és – a hozzá hasonlóan

szintén szecesszionista 19. századi amerikai transzcendentális költőkhöz képest nem kevésbé – romantikus mozgalom bár markánsan elutasította a polgári társadalom hierarchiáját, normarendszerét, viselkedéskultúráját és fegyelmezett öltözködésmódját, szelíd radikalizmusa csak odáig terjedt, hogy egyéni technikákkal és közösségi kommunákkal válaszolt a '60-as évekbeli ipari technológián alapuló fogyasztói társadalom sivárnak és lélektelennek érzékelt elvárásaira. Később azonban felbukkantak olyan hippik, akik nem kivonulni, hanem erőszakmentes performanszokkal, happeningekkel fellépni akartak a rendszer ellen, közülük a legfontosabbak az 1968-ban létrejött yippik (Youth International Party) voltak, Abbie Hoffmann és Jerry Rubin vezetésével. Előbbi, mint afféle „pszichedelikus bolsevik" (Weißmann), ezzel hirdetett programot: *„Az agysejteket akarjuk felrobbantani! Megváltoztatjuk az embereket!"*

A '60-as években a személytelenség, a fogyasztásorientáltság és a túltechnicizáltság ellenében megfogalmazódó érzékenység és szubjektivizmus szinte azonnal a kapitalizmus újabb alakváltásának érzelmi üzemanyaga lett, hiszen „a technokratikus Amerika saját ifjúságán belül hozott létre egy potenciális forradalmi elemet" (Theodore Roszak), majd állította is rögvest a gazdasági dimenzióváltás szolgálatába. Debord és Marcuse kritikai megállapításaiból a reklámszakemberek fejlesztettek új marketingtechnikákat, ennek következtében a fogyasztás identitásalapú, kognitív folyamat lett, amelynek során a közösségről leválasztott egyén – piaci szereplők által megkonstruált, reklámokkal manipulált és képek által közvetített – személyiségéhez illő termékeket vásárol. Valójában a kissé már túl bürokratikus és kötött gazdasági rendnek úgy kellett a '60-as évektől kezdve valamilyen kedvező változás a kultúra területén, mint egy falat kenyér. Ennek alanyát részben megkapta, részben létrehozta, de mindenképpen fel- és kihasználta.

A kultúrában végbemenő forradalom másik fontos előkészítő áramlata a művészetben érvényesült. Franciaországban a Szituacionista Internacionálé (1957–72) járt az élen ebben, amelyet Debord vasmarokkal vezetett. Írásai (*A spektákulum társadalma*, 1967) kifejezetten megihlették és cselekvésre ösztönözték a lázadókat. Felfogása szerint „alulról egy sor forradalmi helyzetet kell kialakítani, amelyek sejtszerűen idéznek elő spontán forradalmakat". Társa, Raoul Vaneigem szintén 1967-ben írta meg a korszakot már címével is meghatározó könyvét (*A mindennapi élet forradalma*). Hollandiában működtek 1964–66-ban az ún. „provók", nevükből adódóan provokációkkal megvalósuló politikai művészetet csinálva. Münchenben Dieter Kunzelmann (a később létrehozott nyugat-berlini 1-es Kommuna, ahol egy ideig Andreas Baader is lakott, valamint a Nyugat-berlini Tupamarók nevű terrorcsoport vezetője) 1963-ban alapította meg Szubverzív Akció nevű csoportját, amelynek nyugat-berlini képviselője Rudi Dutschke lett.

Új Baloldal

Európa nyugati felében az 1945 óta megkérdőjelezhetetlen antifasiszta konszenzus és az uralkodó baloldali értelmiségi miliő készítette elő a '60-as évek végének erőteljesen libertinus baloldali kulturális és politikai mozgalmait. Itt mindenekelőtt a párizsi értelmiségi és írókörök fejedelmére, Jean-Paul Sartre egzisztencializmusára (*A lét és a semmi*, 1943; *Az egzisztencializmus az humanizmus*, 1946; *A dialektikus ész kritikája*, 1960), valamint *Les Temps modernes* című meghatározó folyóiratára, aztán az 1949-ben alapított Szocializmus vagy barbárság körére és a marxizmus baloldali revíziójára kell utalni. Utóbbi tevékenység Louis Althusserhez és tanítványaihoz (Étienne Balibar, Jacques Rancière) kötődött és két, 1965-ben megjelent kötetben manifesztálódott (*Olvasni* A tőkét, *Marxhoz*). Althusser tanulmányai egyébként *Marx – az elmélet forradalma* címmel idehaza is megjelentek 1968-ban, méghozzá Gerő Ernő fordításában...

A szürrealizmus, a nyelvelmélet és a pszichoanalízis összefonódása számos gondolkodót megihletett Franciaországban (Georges Bataille, Jacques Lacan), akiknek a munkásságát fiatalabb filozófusok folytatták. Az egzisztencializmust a '60-as évek középső harmadában ennek következtében a strukturalizmus hívta ki vitára, amely politikai értelemben Sartre és Foucault, valamint utóbbinak a középgenerációhoz tartozó társai (Roland Barthes, Jacques Derrida, Jean-François Lyotard) közötti törzsi belháborúhoz vezetett. Az idő utóbbiaknak, vagyis a strukturalistáknak dolgozott, akik a társadalmi rendszer (úgymint egy absztrakt struktúra) szerkezetének minden pontján ki tudták mutatni az elnyomást, legyen az állami (adminisztratív, büntetőjogi, ellenőrző-felügyelő, egészségügyi), gazdasági, nemi vagy nyelvi vonatkozású (Jacques Derrida: *Grammatológia*, 1967; Michel Foucault: *A szavak és a dolgok*, 1966). A strukturalisták egy idő után aztán szakítottak a marxizmussal, és belekezdtek a posztmodern filozófia, s annak sajátos elméletcsaládja, a *french theory* kidolgozásába.

A baloldali gondolkodásnak a pszichológia, társadalomlélektan és kultúrakutatás felőli megújítását a Társadalomkutatási Intézet végezte el, amely 1933 és 1949 között az Egyesült Államokban működött, majd Németországba való visszatelepedése után Frankfurtban rendezkedett be. (Ez volt egyébként kulturálisan a „legamerikaibb" német város, itt székelt az Európában állomásozó amerikai csapatok főparancsnoksága is. 1968 különben is telis-tele van ambivalens amerikai szálakkal: a keletnémet Dutschke a Nyugat-Berlinben amerikai segítséggel létrehozott Freie Universitätre iratkozott be, felesége egy ott tanuló protestáns amerikai lány volt. A fiatalok városszerte azt az amerikai

katonai rádióadót hallgatták – mert abban sugároztak rockzenét –, amelynek adótornyát Dutschke különben fel akarta robbantani.) Max Horkheimer és Theodor Adorno a '40-es, '50-es években jutott el a „kritikai elmélet" koherens megfogalmazásáig, amely a fennálló fejlett, indusztriális kapitalista társadalom szerkezeti problémáit új megoldásokkal közelítette meg, amelyeknek egyaránt része volt kapitalizmus- és fasizmuskritikájuk egymásból következése és az „autoriter személyiség" pszichologizáló marxizmussal vagy marxizáló pszichológiával való leírása. Nemzedékük fontos „frankfurti" guruja volt rajtuk kívül Erich Fromm szociálpszichológus, aki nemcsak a freudizmust újította meg, hanem a pszichoanalitikus praxist társadalmi összefüggések közé vitte; ennek lett eredménye a „tekintélyen alapuló karakter" dekonstrukciója. Frommot már korábbi könyvei (*Tanulmány a tekintélyről és a családról*, 1936; *Menekülés a szabadság elől*, 1941; *Kiutak egy beteg társadalomból*, 1955) is sztárfilozófussá tették a diákok körében, de ázsiója tovább emelkedett szemükben, amikor tevőlegesen is részt vett az amerikai háborúellenes mozgalmakban és szájuk íze szerint keretezte Nagy Évüket (*A remény forradalma*, 1968). A Frankfurti Iskola és a diáklázadás az ő személyén keresztül – az előkészítést, lefolyást és kihatásokat egyaránt tekintve – is összekötődik.

A neomarxizmus tehát sokat tanult Freutól, de a kapitalizmus sem maradt el tőle ebben, hiszen az amerikai fogyasztói társadalom olyan reklámszakemberek (Louis Cheskin, Ernest Dichter, Vance Packard) révén alakult ki, éppen ekkortájt, akik a pszichoanalízis segítségével rakták le a modern marketingipar alapjait. 1968 volt az az év, amikor a megújított marxizmus és a megújuló kapitalizmus sajátos *Haßliebe* viszonyba lépve egymással frivol flörtbe kezdett.

Adorno kedvenc tanítványa, Hans-Jürgen Krahl a korszak újbaloldali mozgalmainak egyetlen valamirevaló német teoretikusa, tanársegédje pedig a később Horkheimer katedráját öröklő Habermas volt, de ez sem védhette meg attól, hogy 1969-ben intézetét ne szállják meg a diákok, és három, félmeztelenre vetkőző diáklány neki ne dörgölőzzék, felhágva mellé a pulpitusra (Adorno néhány hónappal később szívrohamban hunyt el). Habermas viszonya ambivalens volt az APO-hoz: a német egyetemi reformról írott nagyszabású 1961-es elemzés (*Hochschule in der Demokratie*) négy évvel későbbi harmadik kiadásához ő írt előszót, de újabb két évvel később Dutschkével már késhegyre menő egyetemi vitát vívtak, amelyben az utóbbit egyenesen „baloldali fasizmussal" vádolta.

Az 1956-ban bekövetkező desztalinizációs fordulat és a magyar forradalom leverése baloldali értelmiségi körökben általános elbizonytalanodást, sőt faképnél hagyást okozott (Alain Besançon, Albert Camus, Aimé Césaire, François Furet, Milovan Gyilasz, Pablo Picasso, Tristan Tzara), az ortodox marxizmus mellett csak páran tartottak ki (Eric Hobsbawm, E. P. Thompson), az ennek nyomvonalán haladó sztálinista olasz és francia kommunista pártok gondolattalansága és a szovjet irányvonalat követő önállótlansága szintén keveseket vonzott a fiatal generáció és az értelmiségiek körében, különösen, hogy az új világ problémáira továbbra is a régi megoldásokat (bérharc, a munkásosztály mint a társadalom vezető ereje, pártbürokrácia, szakszervezeti mozgalom) javasolták. A munkásmozgalom megelőző hagyományából is azokat tartották érdekesnek Nyugaton, amelyek alternatívát kínáltak a fennálló Régi Baloldallal szemben: ekkor kezdődött el a „fiatal Marx" felfedezése, Trockij és Rosa Luxemburg újraolvasása, valamint az idős Ernst Bloch és Lukács György körüli újkeletű rajongás. A '30-as évek elején felfedezett *Gazdasági-filozófiai kéziratok* (1844) interpretációjából származott a széles körben elterjedt elidegenedés-diskurzus, amely olyan marxi szöveghelyeken alapult, minthogy „a dolgok világának

értékesedésével egyenes arányban nő az emberek világának elértéktelenedése", vagy hogy „a munkásnak a maga tárgyában való elidegenülése [...] úgy fejeződik ki, hogy [...] minél több értéket hoz létre, annál értéktelenebbé, annál méltatlanabbá lesz".[256] A létező kapitalizmus elutasítása nem tette köreikben szimpatikusabbá a létező szocializmust: Dutschke, aki egyízben megrongálta a berlini falat, szakdolgozatát a lázas években a nyugati kommunisták '20-as évekbeli intellektuális kiútkereséséről írta, a keleti blokkban ideológiai eltévelyedései miatt rendszeresen megbírált Marcuse pedig könyvben utasította el azt, amit Moszkva Marxból csinált (*Szovjet marxizmus – kritikai elemzés*, 1958). A keleti blokk országai fegyverszállítással és titkosszolgálati úton nagyon is támogatták a nyugat-európai szélsőbalt, tagjait bújtatták és befogadták, de csupán taktikai okokból. Jellemző, hogy amikor a Japán Vörös Hadsereg tagjai Észak-Koreába térítettek el egy utasszállítót, akkor a terroristák egy részét átnevelőtáborba küldték, a másikat pedig kiadták hazájuknak.

A nyugat-európai és észak-amerikai baloldal a '60-as években a legnagyobb gondolati impulzust saját civilizációján kívülről kapta. Ez egyfelől a távolság és az újdonság, másfelől a gyakorlati sikerek miatt volt, amelyek a harmadik világban zajló kommunista hatalomátvételek, dekolonizációs harcok, forradalmak és mindenekelőtt a vietnámi partizánháború képében mutatkoztak meg számukra. Az NDK vagy a Szovjetunió helyett Észak-Vietnam, Kuba és Kína lett a példa, Walter Ulbricht és Hruscsov helyett Ho Si Minh, Casto és Mao voltak a sztárok. Az 1967-ben Bolíviában, a CIA segítségével elfogott és meggyilkolt Ernesto „Che" Guevara stencilezett arcképe transzparenseken, kitűzőkön és pólókon tűnt fel, írásait, akárcsak Mao „vörös könyvecskéjét", százezrek olvasták Nyugaton. 1968 egyik legnépszerűbb szlogenskandálása a „Ho-ho-ho Si Minh / Che Guevara, Lenin" volt. A '60-as

években valóságos zarándoklat indult Kubába, Jane Fonda és férje, a diákvezér Tom Hayden 1972-ben a kommunista Vietnámba utazott. A gyarmatosítási és nemzeti felszabadítási harcok iránti rajongás és szolidaritás valóságos trimondializmussal vonta be a nyugati baloldalt, amely a globális forradalom alanyának Ázsiában és Afrikában az elnyomott népeket, odahaza pedig a lázadó diákokat tekintette. Ulrike Meinhof a Vörös Hadsereg Frakció (Rote-Armee-Fraktion, RAF) 1971-es *Városi gerilla-koncepció*jában össze is kötötte a kettőt, mondván, „a hatékony antiimperialista küzdelmet a metropoliszokban is folytatni kell"; a Vörös Brigádok tagjai pedig azt mázolták az olasz gyárfalakra, hogy „Hozzuk haza Vietnamot". Az összefüggést Sartre is legitimálta azzal, hogy előszót írt a fegyveres dekolonizáció alapkönyvéhez, amelyet a martinique-i származású, az algériai fegyveres harcokat tevőlegesen is támogató Franz Fanon írt (*A föld rabjai*, 1961), mégpedig ezekkel a szavakkal: „*A felkelés első időszakában ölni kell: egy európai lelövésével két legyet ütnek egy csapásra, egyszerre törölnek el egy elnyomót és egy elnyomottat: marad egy halott és egy szabad ember.* [...] *minket, európaiakat is dekolonizálnak, azaz véres műtéttel kiirtják belőlünk a mindannyiunkban ott élő gyarmatost.*"[257]

Az igazi lökést Kína, a maoizmus és főként a „nagy kulturális forradalom" adta. A kínai kommunizmust radikalizmusa, vezérének karizmája és a szovjet irányvonaltól éppen a '60-as évek derekán végleg elszakadó, önálló útja egzotikussá tette a nyugati baloldali fiatalok szemében. A hivatalos nevén „Nagy Proletár Kulturális Forradalom" 1965 végétől több hullámban zajlott, egészen 1975 közepéig, legfontosabb időszaka éppen 1966 és 1969 közé esett. Ez egyfelől a pártközpontból kiszorulni látszó Mao saját kezdeményezésére indított provokációja volt, amely a helyi pártszerveket akarta „kitisztogatni", másfelől a maoizmus belső logikájából fakadt, amely a forradalmat a hatalom

megszerzése után is folytatni akarta. 1966-tól kezdve éveken keresztül zajlott a Mao által meg-megújuló erővel ösztönzött „irányított káosz", amely a fiatal vörösgárdisták menetelésével, harcos tacepaók kifüggesztésével, kommunák alakításával, forradalmi bizottságok létrehozásával, gyűlések összehívásával s ott önkritikára kényszerítéssel járt, és csak a hadsereg bevetése vetett neki véget. Mao írásaiban, beszédeiben és maga készítette faliújság-cikkeiben kijelentette, hogy „a nagy kulturális forradalom a burzsoá tekintélyeket bírálja" s „ha nem vagy forradalmi, a forradalom maga tör rád", valamint hogy „az ifjúság a nagy proletár kulturális forradalom hatalmas serege, amelyet teljes egészében mozgósítani kell" s nem szabad korlátozni, a végső célkitűzés pedig a revizionisták és az ellenforradalmi elemek eltávolítása, melyek immár a párton belül vannak, végezetül „a nagy proletár kulturális forradalom a proletárdiktatúra körülményei között folyó forradalom".[257] Nyugaton mindebből azt szűrték le, hogy a harmadik világban létezik egy nem szovjet típusú, ráadásul annál is radikálisabb kommunizmus, amely a fiatalokat mozgósítja, tekintélyellenes, a kultúrát és a politikát megtisztítja a „polgári világnézettől", ráadásul mindezt a kultúrában, sőt mi több: a kultúrán keresztül végbevitt forradalommal éri el. A maoista önkritikát egyesek annyira túlzásba tudták vinni, mint Baader, aki Meinhofot „álszent, polgári picsának" nevezte a börtönben, s utóbbi szigorú önbírálat keretei között igazat is adott neki, kijelentvén 1974-ben, hogy „fasisztaként ért utol a szocializációm, a szadizmus és a vallás révén, mert nem szüntettem meg viszonyomat az uralkodó osztállyal, nem irtottam ki magamból maradéktalanul".

A gazdag és szerteágazásában is hatékony tudományos, majd ideológiai megalapozás után a konkrét politikai mozgalmak megjelenésére sem kellett soká várni. A '60-as évek folyamán jött létre az Új Baloldal (*New Left*), amely abból a tagadhatatlan társadalmi tényből indult ki,

hogy a felszabadítás keretének megtartásához változtatni kell a tartalmon, vagyis 1) a hagyományos marxizmus forradalmi alanyát, azaz a nemzetközi proletariátust le kell cserélni egy másik „forradalmi szubjektumra" és 2) a régimódi, gazdasági alapú felszabadulás hangsúlyát a „fölépítmény" felszabadulására kell áthelyezni, vagyis a forradalmat az oktatás, a művelődés, a kultúra és a viselkedés területén kell végbevinni. Első folyóiratuk 1960-ban jött létre (*New Left Review*), ugyanabban az évben, amikor C. Wright Mills megírta *Levél az Új Baloldalhoz* című manifesztumát, amelyben az „ifjú értelmiséget", a felsőoktatásban tanulókat tette meg az új forradalmi élcsapatnak. A „periférikus társadalmi csoportok" forradalmi főszerepét teoretikus igénnyel megszövegező Herbert Marcuse kötötte össze egymással a Frankfurti Iskolát, az Új Baloldalt és az 1967–69 közötti diáklázongást. A lázadó diákok alapkönyvének az 1964-ben írott *Az egydimenziós embere* számított, de egyéb korai műveit (*Ész és forradalom*, 1941; *Érosz és civilizáció*, 1955) is jól ismerték. Bár a diáktüntetők politikai jelszavaikba őt is belefoglalták (*Marx, Mao, Marcuse*), jelezve az elmélet és a gyakorlat közötti szakadékot, 1968. májusi, a Freie Universitäten tartott előadásának végét a diákok nem tudták kivárni, mert a hetvenéves professzor ott hagyta abba elméleti fejtegetését (a marxista dialektika tárgyalásánál), ahol ők a cselekvést akarták elkezdeni.

1968 a minduntalan forradalmi gyakorlatra áhítozó baloldali elméleti értelmiség nagy pillanata is volt: a német állampolgárságú, de Párizsban tanuló Cohn-Benditet Jacques Lacan a Jaguárjának csomagtartójában csempészte vissza Franciaországba, Michel Foucault hangosbeszélővel járta az egyetemet, Paul Virilio és a Nanterre-en oktató Jean Baudrillard szintén részt vett az egyetemi mozgalmakban, Felix Guattari és Gilles Deleuze ekkor találkozott egymással (ennek lett eredménye első közös művük, az 1972-es *Anti-Oedipus*), s előbbi

nemcsak a kritikai pszichiátria elméletét próbálta ki a gyakorlatban, hanem az olasz szélsőbaloldali terrorizmus támogatását is. Jónéhány neves francia balos értelmiségi maoista nézeteket vallott ekkoriban (Samir Amin, Alain Badiou, Étienne Balibar, André Glucksmann, Jean-Luc Godard, Serge July, Julia Kristeva, Bernard-Henri Lévy), az olaszok között pedig az autonomista mozgalom és a belőle/mellette kialakult szélsőbaloldali terrorizmus elméleti-gyakorlati támogatása hódított (Giangiacomo Feltrinelli, Antonio Negri).

Szimptomatikus esetnek számít, hogy a neves nyugatnémet baloldali újságíró, a *konkret* magazin főszerkesztője (a lapot kiadó férjével együtt a bonni kormány által betiltott Német Kommunista Párt tagja), Ulrike Meinhof másfél év leforgása alatt a RAF névadója, szócsöve és tettestársa lett. De ennél rövidebb út is vezetett az újbaloldali elmélettől a terrorista gyakorlatig: Marcuse tanítványa, a fekete és kommunista aktivista, Angela Davis részt vett egy fegyveres szabadítási kísérletben, majd mára leszbikus, börtönellenességéről híres professzorrá szelídült. Nehéz megmondani, hogy az olasz kapcsolatain keresztül robbanóanyaghoz is jutó Dutschke mennyire gondolta komolyan a „nyugat-berlini városi gerillaharcot", amelyről sokat írt és egy ízben előkészületeket is tett érte.

Az újbaloldali elméletek az előbbieknél bonyolultabb és absztraktabb, de mégis sikeresebb kapcsolatot találtak a valóság megváltoztatásához. Lyotard például, aki korábban a Szocializmus vagy barbárság körének tagja volt, 1968-ra már szakított a túlságosan ridegnek érzett marxizmussal, és másokhoz hasonlóan a „libidinális gazdaság" és a kapitalizmusnak szegezett „vágy" nyomába szegődött. Utóbbiak közé tartozott Foucault, Guattari és Deleuze is, akik a börtönök, a homoszexuálisok és más életmódkisebbségek felszabadításában, a társadalomban spóra gyanánt végbemenő „molekuláris forradalomban" bizakodtak a '70-es évek elejétől a '80-as évek közepéig. Az újbaloldali elméleti komplexum és a posztmodern filozófia mindvégig elválaszthatatlan maradt egymástól, s kapcsolatuk minél közvetettebb volt, annál hatékonyabbnak bizonyult.[259]

Szexuális forradalom

A marxizáló politikai gazdaságtani szövegeknél, Freud-interpretációknál és *Tőke*-kommentároknál fontosabb, mert direktebb volt az 1957-ben elhunyt Wilhelm Reich szexuálpszichológiai munkássága, aki a fasizmus elnyomása alól már évtizedekkel korábban a nemiségen keresztül hirdette meg a felszabadulást (*Az orgazmus funkciója*, 1927; *A fasizmus tömegpszichológiája*, 1933; *A szexualitás az osztályharcban*, 1936), mely könyvek direktebb címadással (például *A szexuális forradalom*, 1945) amerikai emigrációja idején angolul is megjelentek, sőt a háború után bumerángként Németországba is visszatértek. Reich, aki a II. világháború előtt a német és az osztrák kommunista párt tagja is volt, „fedezte fel" az orgazmust, amelynek ekkoriban már csak-csak elismert biológiai funkcióin túl egzisztenciális és örömszerzési jelentőséget tulajdonított – az igazi áttörést azt jelentette, hogy a nők esetében is. Reichnek a '60-as évek baloldali fiatalságában nagy visszhangot keltő egyenlete úgy hangzott: viktoriánus erkölcs = fasizmus. A szexualitás mint az örömszerzés forrása szó szerint polgárjogot nyert, ezzel kiszabadult a polgári erkölcsök és a házastársi kötelék szűk köreiből, és az 1960-ban piacra dobott fogamzásgátló tabletta révén ráadásul a természet hatalma alól is kikerült. A nemiség bármikor, bárki számára elérhető „élvezeti cikk" lett, fogyasztási szabadságának határai pedig többé nem estek egybe a politika határaival, sőt a legnagyobb erővel feszegették azt.

A „szexuális forradalom" egyszerre jelentette azt, hogy nem volt többé szégyen melltartó nélkül járni vagy a nyilvánosság előtt olvasni a *Playboyt*, hogy a fiúk hordhattak hosszú, a lányok rövidre vágott hajat, hogy elterjedt az uniszex farmernadrág, a miniszoknya és a nyakkendő hiányában mellkasközépig kigombolt ing. A promiszkuitás a hippi-kommunákból beköltözött a kollégiumokba, Párizsban az 1968 májusában állított barikádokat egy évvel megelőzte a koedukált kollégiumokért zajló tüntetés, a kor nyugatnémet szexszimbóluma, Uschi Obermeier egy időre az 1-es Kommunában költözött. Igaza van Lánczi Andrásnak, amikor azt állítja: *„Amit szexuális forradalomnak neveznek, az a politika azon törekvése elleni lázadás volt, hogy beékelődjön önmagam és a testem közé, másrészt a szaporodás kiszámíthatóvá tétele révén a természet feletti uralom kiterjesztésére irányult".*[260] A szexuális forradalom sokkal fontosabb volt, mint a politikai, hiszen ha csak ez utóbbi következik be, attól a nemi élet területén még nem változik semmi, de ha a szexualitásban bármi megváltozik, akkor az élet egyéb részei sem maradhatnak a régiben.

A szexualitás forradalmasítása, sőt a forradalom szexesítése/szexisítése nem jöhetett volna létre a nemi viszonyok átrendezése nélkül. A '60-as években jutott győzelemre a feminizmus második hulláma, amelyet Sartre élettársa, Simone de Beauvoir indított útjára (*A második nem*, 1949). Minden, tagadhatatlan rokon vonásuk ellenére jelzi az akkori és az ötven évvel későbbi világ közötti hatalmas különbséget, hogy mennyivel másképpen állunk hozzá ma a cigarettázáshoz és a tanítványokkal (akár vonakodásuk ellenére) fenntartott szexuális kapcsolathoz, melyekben Beauviornak még egyaránt büntetlenül volt része. A mezítelenség polgárpukkasztásából a pornóipar morális gátmetszése lett, a női test fölötti önrendelkezésből az abortusz járványa, a feminizmusból pedig a templomokat megszentségtelenítő Pussy

Riot. Amint Martin Luther King egyenjogúságért indított méltóságteli mozgalma is a Fekete Párducok militáns afromaoizmusává transzformálódott. Bár a '70-es évek elejére az egykori diáklázadó-szcénát már a férfias női terroristák és bőrdzsekis, kalasnyikovos, patkóbajszos macsó társaik dominálták (a Direkt Akció, a Potere Operaio, a Prima Linea, a RAF, a Vörös Brigádok és a Weather Underground sorai között), a kezdetek kezdetén a szexuális kisebbségek ügye is napirenden volt, az amerikai melegjogi mozgalom például az 1969. májusi Stonewall-lázadástól datálódik.

Ellenhatás

A „hatvanas évek" természetesen kitermelte a maga konzervatív intellektuális ellenállását, amely azonban mindvégig gyengécske, halkszavú és mindenekelőtt szervezetlen maradt. Franciaországban, ahol Raymond Aron a maga atlantista, félszeg konzervativizmusával is már-már fasisztának számított, a felfordulással való elégedetlenség inkább a gaullista utcai tüntetésekben mutatkozott meg, amikor 1968. május legvégén közel egymillióan (!) vonultak fel a kormány és az elnök mellett hitet téve.

1968 reakciója a kontinensen a személyes pályákban is megmutatkozott: Scruton '68 nyarán Párizsban kószálva vált egy életre konzervatívvá, Alain de Benoist újjobboldali GRECE-csoportjának küldetése ekkortól mélyült el. Valódi konzervatív intellektuális ellenmozgalom inkább az Egyesült Államokban bontakozott ki, méghozzá azoknak a liberálisoknak a háza tájáról indulva, akiket „arcul csapott a valóság" – a szállóige egyiküktől, Irving Kristoltól származik, aki fiatalkorukban hozzá hasonlóan trockista, később zsidó gyökereikre ráébredő *Cold War Liberal*, majd neokonzervatív társaságot gyűjtött maga köré (Daniel Bell, Nathan Glazer, Gertrude Himmelfarb, Norman Podhoretz).

1968 rövidebb-hosszabb távon egy sor olyan ellenhatást eredményezett, amely a mai napig fontos szerepet játszik a konzervatív szellemi körökben: Hannah Arendt egy évvel később írta meg nagy tanulmányát az erőszakról, Hilton Kramer és 1982-ben alapított lapja (*New Criterion*) pedig a klasszikus művészet védelmére esküdött fel.

Bár a „hatvanas évek" egész politikai-kulturális látképe a hagyományos rend (már ami addig maradt belőle) lerombolására irányult, és a nemzetközi körülmények is egy általános baloldali hullám maradandóságát valószínűsítették (1960-at az ENSZ „Afrika évének" nyilvánította, Kuba csodájára járt az értelmiség, Kínában zajlott a „nagy kulturális forradalom", a Tet-offenzíva elsöprő politikai – s nem katonai – győzelmet aratott 1968-ban), számos olyan pont említhető, amelyet a tágabban és nem is feltétlenül szabatosan újbaloldalinak tartott gondolkodók helyesen láttak meg – akár konzervatív szemszögből nézve is. Például: 1) Marcuse igen korán és kiválóan írta le, hogy az indusztriális társadalom átkel következő szakaszába, amely „a szabadságnélküliséget a technológia fátylába burkolja", hiszen a technológiai haladás folytán „az ember alá van vetve saját termelő apparátusának", így a természet pacifikálása a társadalom fékentartásának gyakorlatává válik. 2) Debord-nak kétségtelenül igaza volt abban, hogy a tőke újabb és újabb alakváltásai folytán egy olyan példátlanul komplex gazdasági-társadalmi rendszer jön létre, amelyben „a kép az árucikk tárgyiasulásának végső formájává válik" és a termelés, a fogyasztás, valamint a kommunikáció képeken keresztül zajlik. 3) Foucault szemernyit sem tévedett, amikor úgy írta le a modernitás legújabb szakaszát, mint amelyben az ellenőrzés legfőbb (panoptikus) eszköze a felügyelet, a szemmel tartás és a nyilvántartás lesz, s a „hatalom a viszonylatokban születik meg".

A posztmodern gondolkodás minden fésületlensége és esetlegessége ellenére aktívan hozzájárult a premodern világát előzőleg fölbontó

modernitás fölbontásához. Így eredményszempontból akár a konzervatívok kezére játszó folyamatról is beszélhetünk. Nem csoda, ha Habermas – aki a későmodern viszonyok kritikája ellenére sem csatlakozott soha a posztmodernistákhoz – a modernitás kritikusai között elkülönített régivágású „újkonzervatívokat" (Schmitt, Wittgenstein), újdondász „ókonzervatívokat" (Hans Jonas, Leo Strauss) és olyan „ifjúkonzervatívokat" (Bataille, Derrida, Foucault), akik „modernista beállítottsággal teremtenek meg egy engesztelhetetlen antimodernizmust".[261]

Minden, ami filozófiailag értékes volt a „hatvanas években", végeredményben Heideggerre ment vissza, akár a technológia és a „nem autentikus lét" kritikáját (úgy is, mint a '68-as ***Élj holtidő nélkül!*** falfirka mélyebb értelmét), akár a filozófia várva-várt közvetlen „önmegnyilatkozásáról" való ábrándozást tekintjük. Marcuse például 1928–30 között nála kezdve pályafutását, és azt mondta, hogy a '20-as évek végén „azt láttuk, hogy Heidegger az új kezdet, az első radikális lépés annak irányába, hogy a filozófiát valóságos alapokra helyezzük". A részben 1968 kései mozgalmi utóhatásának tekinthető környezetvédelem is nála találja meg gyökereit, mégpedig szintén egykori tanítványa, Hans Jonas munkásságán keresztül. A diáklázadás és a rákövetkező szélsőbaloldali terrorizmus politikaelméletének rejtegetett szála mindvégig nem más, mint Carl Schmitt kezében volt, a maoista gerillastratégiát is korábban megjelent művén (*A partizán elmélete*, 1963) keresztül ismerték meg Nyugat-Németországban.

Választást, éppen a túlságosan látványos felfordulással szembeni ellenérzéseket meglovagolva, ezután is lehetett nyerni jobbról (1968 – Nixon, 1979 – Thatcher, 1980 – Reagan, 1982 – Kohl), de kultúrharcot többé nemigen. Amerika sorsa például nem az 1968-as választásokon, a szavazófülkékben, hanem egy évvel később, Woodstockban dőlt el. Az 1968. júniusi francia parlamenti választások alkalmával a baloldal

mandátumai megfelezódnek, egy év múlva Pompidout választják de Gaulle helyére, a szocialista Mitterrand-nak pedig csak 1981-ben sikerül államfővé választatnia magát (igaz, hivatalát 1995-ig egyhuzamban be is tölti), mégis: *a politikánál az emberek életére nagyobb befolyást gyakorló kultúrát a jobboldal elveszítette.* Nyugat-Németországban a kulturális változás szinte azonnali politikai változást eredményezett, ami a két szociáldemokrata kancellár, Willy Brand és Helmut Schmidt ciklusaiban összegződött (1969–1982).

Kulturális forradalom – forradalmi kultúra

A szellemi és életérzést érintő előkészítésnek politikai gyújtóanyagra volt szüksége, hogy olyan forradalommá válhasson, amely az összes őt megelőző kulturális törekvést összegzi. A '60-as évek első felének Amerikájában a fekete polgárjogi mozgalom és a felsőoktatással szembeni elégedetlenség adott politikai élt a kontúr nélküli lázadásnak, amit az évtized derekán a vietnámi háború elleni tiltakozó mozgalom élesített tovább. A fejlett ipari társadalmak mindegyikében hasonló volt a katalizátor. Nyugat-Németországban például az Adenauer-korszak „motorizált biedermeier" (Erich Kästner) vonásai elleni félig tudatos lázadás és a konkrét politikai ellenállás között a pacifista, antimilitarista, atomháború-ellenes mozgalom (Anti-Atomtod-Bewegung) képzett hidat 1958 és 1960 között, és a „szükségállapot-törvény", valamint a nagykoalíció elleni tiltakozás szélesítette ki 1964–65-ben. Meinhof például a „hosszú hatvanas évek" egész spektrumát bejárta a nukleáris fegyverek elleni tüntetésektől (mint a felvonulásszervező „atomcsajok" egyike) a *konkret* szerkesztőségén és a diákmegmozdulásokon át a fegyveres terrorizmusig. Az már csak hab volt a tortán, hogy mindegyik mögött szorosan ott állt a maga manipulatív, közvetlen pénzügyi vagy közvetett titkosszolgálati technikáival a Stasi.

Érdekes, hogy az Egyesült Államokban és Németország nyugati felében a diákmozgalmak szervezője egy-egy „eszdéesz" volt, amelyek kapcsolatban is álltak egymással. Előbbi esetében a Columbia Egyetemen 1960-ban alapított újbaloldali Students for a Democratic Society-ről van szó, melynek vezetője, Tom Hayden 1962-ben szövegezte meg a Port Huron-i nyilatkozatot, többek között ezekkel a szavakkal: *„Olyan hatalmat akarunk, amely a tulajdon, a privilégium és a szerencsés körülmények helyett a szeretetre, az észre és a kreativitásra támaszkodik."* Az amerikai SDS mellett tanácsadóként tevékenykedett Saul Alinsky, az „erőszakmentes ellenállás" teoretikusa (*Szabálykönyv radikálisoknak*, 1971), akinek öröksége Gene Sharpon, az „erőszak nélküli hadviselés Clausewitzén" (*Diktatúrából demokráciába*, 1973) keresztül egészen a legújabb forradalomcsináló kézikönyvekig (Szrgya Popovics: *Útmutató forradalomhoz*, 2015) terjed. Alinsky nagy népszerűségnek örvend(ett) az amerikai Demokrata Párt balszárnyán: Hillary Clinton 1969-ben a szerző mentorálásával dolgozta fel az „alinskyzmust" diplomamunkájában, Obama pedig a gyakorlatban is hasznát vette útmutatásainak, amikor Chicagóban szociális munkásként dolgozott. Aryeh Neier, a Human Rights Watch alapítója, a Nyílt Társadalom Alapítványok 1993 és 2012 közötti elnöke a '60-as évek második felében a háborúellenes tüntetések résztvevője volt.

A nyugatnémet SDS kapcsán a Szociáldemokrata Párttól 1961-ben – az anyapárt baloldaliságát kevesellve – elszakadó ifjúsági szárnyról kell beszélni. A Sozialistischer Deutsche Studentenbund folyamatosan balra tolódva a '60-as évek végére érkezett meg – a politikai tanácsába Bernd Rabehllel együtt 1965-ben beválasztott – Dutschke és Krahl álláspontjára, amelynek fénypontja a Tet-offenzívával egy időben megrendezett 1968. februári nemzetközi Vietnám-kongresszus volt, ahol a résztvevők már nem a békét, hanem a Vietkong és az észak-

vietnámi hadsereg győzelmét követelték. A nyugatnémet SDS az amerikai SDS-től tanulta a tiltakozás új formáit (transzparensek, *teach-in*, *sit-in*, *go-in*), méghozzá náluk járó cserediákjai segítségével. Míg az amerikai SDS-nek a vietnámi háború csúcspontján 100 ezer tagja volt, a nyugat-németországi SDS legmagasabb, 1968-as taglétszáma legfeljebb 2500 főt tett ki. Mindkét szervezet 1969–70 során oszlott fel.

1968-nak nemcsak a szellemi előzményei előzték meg jócskán '68 májusának–júniusának csúcspontját, amikor Franciaországban összesen több mint ezer megmozdulásra került sor (hiszen a Mario Savio vezette Free Speech Movement 1964–65-ben foglalta el a Berkeley-t, az SDS washingtoni menetére 1965 áprilisában került sor, a Pentagonhoz indulóra 1967 októberében, a Nanterre-i Egyetem lánykollégiumát Cohn-Bendit és társai 1967 márciusában szállták meg), de számos – és fontosabb – esemény valójában Nyugat-Németországban következett be s nem Franciaországban. A vietnámi háború elleni első nagyszabású tüntetésre, Dutschke vezérszónoklatával, 1966 végén került sor, a sah látogatása elleni tüntetésen Benno Ohnesorgot 1967. június másodikán lőtték agyon a hatóságok, amely széleskörű tiltakozási hullámot indított el, a Dutschke elleni merénylet és az első frankfurti áruházgyújtogatás, amelyet Gudrun Ensslin és Andreas Baader hajtott végre, 1968 áprilisában volt, és az 1-es Kommuna egyik még korábbi, szatirikus röplapjának komolyan vétele vezetett hozzá. Ahogyan 1968 politikailag is artikulálódó mozgalmainak kezdetei már az évtized közepén felfedezhetők, utolsó rángásai is jócskán tovább tartottak 1969-nél: 1974-ben Sartre és Cohn-Bendit együtt látogatta meg a börtönben Andreas Baadert, az év során éhségsztrájkban meghalt RAF-terrorista temetésén Dutschke magasba tartva a kezét azt mondta: „Holger, a harc folytatódik", a Vörös Brigádok utolsó emberrablásukat 1988-ban hajtották végre, a RAF harmadik generációja 1998-ban jelentette be

a szervezet feloszlását. A hatások tekintetében a későbbi németországi politikai és kulturális következmények – minden bizonnyal a kiinduló helyzethez képesti kontraszt miatt is – jelentékenyebbek és látványosabbak voltak az amerikai, francia és olasz fejleményeknél. Az értékrend átalakulása, sőt az értékváltás (*Wertewandel*) Nyugat-Németországban érvényesült a legerősebben és legteljesebben, amely az immár egyesített Németország európai hegemóniáján keresztül 1990 óta kontinensszerte érezteti hatását.

Serge July, a 68-as nemzedék napilapjának, a *Liberation*nak Sartre melletti társalapítója, a '68-as események egykori résztvevője rátapintott a lényegre, amikor úgy fogalmazott a harmincadik évfordulóra írott esszéjében, hogy *„ennek a forradalomnak a vezetőit Jean-Luc Godardnak, Archie Sheppnek, John Lennonnak és Beatlesnek hívják,* [valamint] *Bob Dylannek, Jimi Hendrixnek és Rolling Stonesnak. Mindegyikük átstrukturálja a regény, a film és zene beszédmódját.* [...] *Új értékeket, új magatartásokat, új hangokat, új szavakat kényszerítenek ki.* [...] *Május igazi ideológusai elektromos gitáron játszanak."*[262] A „diáklázadásnál" jóval több, politikai forradalomnál *látszólag* kevesebb események idején *az ellenhatalom valójában az ellenkultúra volt*, amely szélesebb körben okozott változásokat, mintha csak a párizsi Élysée-palotát foglalták volna el. Miután a kultúra bástyáit bevették, egy idő múlva a politika fellegvára mintegy magától hullott az ölükbe. A rövid távú, politikai fókuszú leninizmus helyett a hosszú távú lennonizmus kulturális programja hozta meg az eredményt. Ezért igaza volt Pompidou miniszterelnöknek, amikor 1968 májusában azt mondta, hogy „semmi sem maradhat ugyanúgy, mint régen". Ennek fő oka éppen az volt, hogy a '60-as években – és még inkább a „hatvanas években" – valójában nem az újrafelfedezett Trockij, Marcuse elméletei vagy a Mao körüli rajongás volt a lényeges, hanem az imént felsoroltakon túl többek között

Ginsberg, Joplin és Warhol kulturális impulzusa. A híres párizsi falfirka (*Követeld a lehetetlent!*) hamar lekopott, de Jim Morrison, a Doors énekesének kijelentése (*A világot akarjuk, most rögtön!*) maradandóan beleült egy-két nemzedék fülébe.

A párizsi eseményeket távolról (leginkább Prága közvetítésével) figyelő magyar 68-as nemzedék szintén érezte, hogy mozog a föld. Ifj. Rajk László akkori érzéseiről úgy számolt be, hogy tudták, „a kultúra változása fogja elhozni a politikai változást", hiszen „az igazi konfrontáció a kultúra térfelén van, nem a politikáén".[263] Európa Vasfüggönnyel elválasztott keleti és nyugati fele között minden elzártság ellenére ugyanaz a nemzedék öltözködött másként, tagadta meg a hagyományos tekintélyeket, ellenezte a vietnámi háborút és kívánta a baloldaliság – nemcsak mint ideológia, hanem mint kultúra, sőt morál – megújulását. A Lukács-tanítvány Radnóti Sándor visszaemlékezése szerint ekkoriban úgy érezte, hogy „egy világáramlat részese", Heller Ágnes meglátása szerint a '60-as évek legvégének baloldal(iság)ával kapcsolatban egy „nemzetközi mozgalomról van szó", Lendvai Ildikó pedig az MSZMP-be való 1974-es belépésekor is – saját szavait idézve – „a reform szellemének, új ifjúsági világkultúrájának, pezsgésének hazai feléledését" remélte. A kialakuló globális kultúra segítségével keleten és nyugaton ugyanazt a ritmust érezték, amelynek csak egyik, de minden bizonnyal a legközérthetőbb közvetítője a zene volt. Jelképesen értve, az 1968-as esztendő a nemzetközi baloldal nagy pillanata volt, úgy is, mint a baloldaliság nemzetköziesedése, hovatovább globalizálódása, és az internacionális áramlatok baloldalivá válása, azaz a baloldal *mainstream* ideológiává változása értelmében.

Ha valamikor, akkor 1968-ban bekövetkezett az, amiről Gramsci ötven évvel korábban írt: „*Szükséges, hogy a forradalmi tett ne csak mint az erő megnyilvánulása jelentkezzen, hanem mint az összes régi

szokások és normák megújítása, mint morális tett is megmutatkozzon.*"[264] 1968, amely az egész „hatvanas évek" – mint kulturális, mentális és társadalmi folyamat – szimbóluma, valóságos életmód-forradalmat jelentett, amelyet már az év során többen észrevettek és meg is fogalmaztak.[265]

1968-ban, képletesen (is) szólva, nem a középületeket szállták meg, hanem az egyetemeket, a mozikat, a filmstúdiókat és a kutatóintézeteket. A Berkeley, a frankfurti egyetem, a Freie Universität, a nanterre-i kampusz vagy a Sorbonne megszállása csak a főpróbája volt annak, amikor ugyanazok a fiatalok tíz–húsz év múlva visszatértek ugyanoda, mégpedig tanársegédként, majd tanszékvezetőként. Roger Scruton 1985-ben malíciózusan „futóbolondok, csalók és agitátorok" gyülekezetének nevezte az újbaloldal gondolkodóit – ez a kötete akadémiai karrierjébe került, hiszen amikor megjelent, már a '68-hoz vezető utat gondolatilag kikövezők szellemi leszármazottai határozták meg az egyetemi életet.

A Dutschke által megfogalmazott „hosszú menetelés az intézményeken keresztül" – más formában ugyan, és végül sikeresebben is – a májusi csúcspont után azonnal megkezdődött és a '70-es évek végére már középtávon eredményeket ért el. Ahogyan ő maga mondta 1973-ban: „*Tagadjuk a forradalom közvetlen győzelmével kapcsolatos illúziókat. Hosszú folyamat ez. Állandó harc az összes* [társadalmi] *intézményekben.*"[266] Ennek nyilvánvaló oka az a tény volt, hogy '68 lázadói elsősorban a kultúra területén hirdettek forradalmat, az emberek tekintélyhez, egymáshoz és önmagukhoz való viszonyának radikális átalakítását tűzték ki célul. Forradalmuk fő csapásterülete, azaz a Kultúra mindennél alkalmasabb volt arra, hogy messzeható és alapvető változásokat idézzen elő. Ezt Cohn-Bendit is korán felismerte, amikor 1968-ban megjelent, egy szemtelen Lenin-parafrázisra épített

könyvében (*Baloldaliság: a kommunizmus öregkori betegségének gyógyszere*) azt írta: *„Értelmetlen a Forradalmat nagy »F« betűvel, egyetlen és döntő akció eredőjeként tekinteni. A forradalmi folyamat mindennap tovább kovácsolódik és [...] ott van mindenütt: bennünk, a munkahelyeken és a felebaráti kapcsolatainkban."*[267] Egy évvel korábban Dutschke egy tévéinterjúban igen öntudatosan kijelentette, hogy egy *„átalakítási folyamatot kezdeményezünk, hosszú távú folyamatot, amely a tudat megváltozását a mozgalomban való részvételen keresztül valósítja meg"*.[268]

E „forradalom szubjektuma" a munkásosztály helyett megannyi egyetemista, főiskolás, fiatal értelmiségi és szabadúszó diplomás volt, akik már csak életkoruknál és végzettségüknél fogva is a kultúra, a tudomány, a média és az oktatás területén helyezkedtek el. E nemzedék fiatal lázadói predesztináltak voltak arra, hogy véghezvigyék a „mindennapi élet forradalmát": nem politikusok, katonatisztek, nagyvállalkozók és egyházfők akartak lenni, és a korábbi forradalmakhoz hasonlóan nem *csupán* elitcserében gondolkodtak, hanem az emberi viszonyokat akarták megváltoztatni. A 68-as nemzedék előbb „egy új, kulturális kritikával egészítette ki a társadalmi-gazdasági kizsákmányolás hagyományos kritikáját" (Slavoj Žižek), majd rövidesen véglegesen előbbire cserélte az utóbbit: győzelmének kulcsa pedig pontosan ez volt.

Neoliberális '68

Az 1968/69-es tanév első szemeszterét kezdő hallgatók (és gimnazisták, valamint szüleik, tanáraik) más emberként tértek vissza a nyári szünetről, mint ahogyan elkezdték. A diákok valóban 1968 és az egész '60-as évtized, sőt a „hatvanas évek" főszereplői voltak! A „hatvanas évek" a fiatalok évtizede volt, 1968-cal kapcsolatban pedig annak ellenére jogos a „diáklázadások" előtérbe állítása, hogy az év tavaszán Franciaországban 8 millióan szüntették be a munkát, Olaszországban

gyárfoglalási hullámra és vadsztrájkokra is sor került. 1968-ban Dutschke 28, Cohn-Bendit 23, Tom Hayden 28, Mario Savio pedig 26 éves volt és mindannyian a felsőoktatásban tanultak.

A II. világháborút követő *Baby Boom*-nemzedék tagjairól van szó, akiknek a létszáma rohamosan nőtt a felsőoktatásban és a munkaerőpiacon. Az UNESCO adatai szerint 1965-ben Franciaországban három és félszer, az NSZK-ban háromszor, Nagy-Britanniában és Olaszországban kétszer többen tanultak a felsőoktatásban, mint 1950-ben. A növekedés Nyugat-Berlinben is látványos volt, ahol 1968-ra már közel 30 ezren tanultak. A fiatal fiúk azért özönlöttek Nyugat-Berlinbe, mert ott nem volt sorozás, bármeddig el lehetett húzni a tanulóéveket és tele volt a város – amelyet az NDK vett körbe – szórakozási lehetőségekkel, ráadásul nemzetközi jogilag 1945 óta háromhatalmi megszállás alatt állva afféle nyugatias városállamként egyik Németországnak sem volt a része. A diákok létszámemelkedése Franciaországban volt a legnagyobb: itt rövid idő leforgása alatt, 1960 és 1967 között duplázódott meg az egyetemi és főiskolai hallgatók száma. Nem csoda, hogy a felsőoktatás Európa-szerte szervezetileg és infrastrukturálisan sem bírta a nyomást. 1968-ra az NSZK-ban kereken 300 ezer felsőoktatási hallgató volt, akiknek a fele az év nyaráig rész vett a tiltakozó mozgalom valamilyen formájában. Az egyetemek zsúfoltsága, a kollégiumi férőhelyek szűkössége, az elavult tanrend és a fegyelem önmagában is problémát okozott volna, az évtized során végbement kulturális-mentális változások nélkül is.

Általánosságban igaz az egész nyugati civilizáció ifjúságára, amit Schmidt Mária a korabeli nyugat-európai fiatalokról ír: *„A szabad világ '68-as generációja azt akarta hinni, hogy szülők nélkül született. A háború és az újjáépítés alatt szerzett tapasztalataikra nem tartottak igényt. Jólétben éltek, a világ kitárult előttük. Megnyílt előttük a felsőoktatás,*

százezrével csődültek az egyetemekre. [...] *A fennálló társadalmat, szüleik világát utálták és megvetették, a forradalomra vártak, hogy megszabadítsa őket.*"[269] A nyugati civilizáció nem kommunista országokban élő fiataljai biztonságban, jólétben, prosperáló országokban éltek, amelyek háborút, elnyomást és nyomort a '40-es évek második fele óta nem láttak, sőt éppen egy általános bővülő fázisban voltak gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt. Életkorukból is fakadó frusztrációjukat, morális alapú bírálatuk intenzitását (amelynek tárgya szüleik „kispolgárisága", a feketék sorsa, az algériai vagy a vietnámi háború egyaránt lehetett) és az egyetemi körülményekkel való elégedetlenségüket csak növelte, ha megengedő, a fennálló renddel otthon is kritikus családi környezetből jöttek, vagy ha éppenséggel nem.[270]

Mindent összevetve, a *Zeitgeist* eleve a lázadó diákoknak kedvezett, ráadásul a gyűlölt kapitalizmus – a maga, villámgyorsan szolgálatukba szegődő divat- és „kultúriparával" (Horkheimer–Adorno) – szintén felhajtóerőt jelentett számukra. 1968 felfogható úgy is, mint egy kulturális-mentális megalapozottságú generációváltás a nyugati kapitalizmus elitjén belül, illetőleg egy ezzel párhuzamos – a nagy kereten belül maradó – gazdasági szerkezetváltás, melynek során lerombolták azokat a gátakat (család, polgári erkölcs, takarékosság, tekintély), amelyek a korlátlan fogyasztás útjában álltak. Bár a 68-as nemzedék a tőke alól akart felszabadulni, végül a Tőkét szabadította el.[271] Régis Debray 1978-ben úgy írt *68 májusa: egy sikeres ellenforradalom* című esszéjében, hogy „az értékek állandó változása a multinacionális kapitalizmus előfeltétele, a »változtasd meg az életed« a tőkeáramlás szlogenje is lehetne" – szavai akkor nagy felháborodást keltettek, ma már közhelyszámba mennek. Az ellenkultúrán szocializálódott lázadó diákok Marxszal szólva azok voltak, akik „nem tudják, de teszik", és csupán hasznos idiótáiul szolgáltak azoknak, akik tudták, de nem tették.

Így lett 1968 újfajta baloldalisága az új típusú kapitalizmus „ideológiai jelmeze" (Engels). Debray-nek igaza lett: a lázadók valóban „az anarchia gyönyöreit ízlelgették, hogy az új kapitalista rend keserűsége váljon általánossá".

1968 legkönnyebben fényképezhető, a popkultúrába minden további nélkül átvihető és a korszak számos más kulturális vonatkozásával (beatzene, hippidivat, kábítószerezés, pop art, szexuális felszabadulás) korreláló vizuális robbanása része volt a politikai szubverizónak, de túl is mutatott rajta. Az olyan közkézen forgó okosságokat, minthogy „tilos tiltani" és „a flaszter alatt ott a strand", hamarosan az érzékek felszabadítására, könyörtelen kereskedelmi brandépítésre és a Tőke kognitív alapra helyezésének megkönnyítésére használták. 1968 legdimenziógazdagabb ígérete (*Az álom a valóság!*) is a lapos kereskedelmi propaganda lélektelenségébe fulladt. Az ifjúság mint speciális fogyasztói csoport targetálása, ízlésének kiszolgálása, nemzedéki jellemzőinek transzgenerációssá tétele a mai napig megfigyelhető a bárgyú kereskedelmi üzenetek szövegében, az ifjúsági kultúra megkonstruálásában és irgalmatlan üzletesítésében. A forradalom új szubjektuma, vagyis az ifjúság, valójában a Tőke forradalmának alanyául szolgált. A legperzselőbbnek gondolt jelszavak liftfeliratokként végezték, a lázadás profitját mások aratták le.

Amint a '68-ban a barikádokhoz túl lassan követ hordó s ezzel a diákok részéről a „szabotázs" vádját kiváltó Godard két évvel korábban forgatott (maoista korszakát megelőző, utolsó értékelhető) filmje sugallta: a diáklázadók egyszerre voltak „Marx és a Coca-Cola gyermekei". Ginsberg maga írta, hogy „*senki sem tudja, hogy felgyorsítottuk-e az eseményeket, feltaláltunk-e valamit, vagy csupán saját hullámain habzó tajték voltunk – szerintem mindhárom.*" A diáklázadók radikális szárnya ahhoz a kiskakashoz hasonlított, amely azt hiszi, kukorékolására kel fel a nap. Ugyan sokan összetévesztették az egyetemen

történteket a világegyetemmel, mégis lehetetlen volt nem érzékelni, hogy valami – akárha nélkülük, de velük még inkább – mégiscsak változóban van.

Posztmodern forradalom

De mi is volt az 1968-as évvel fémjelzett „hatvanas évek" forradalommal felérő kulturális változásainak végösszege? Heller Ágnes (aki magát a '60-as évek végén, '70-es évek elején minden joggal újbaloldalinak tartotta) *1968 – prelúdium a posztmodernhez* című írásának találó megállapítása szerint, *„amit most posztmodernnek nevezünk, az* [nem más, mint] *a '68-as attitűd, gondolkodásmód és képzelet* hosszú távú felszívódás*ának eredménye a modern világban"*.[272] A formalitások alóli felszabadulással foglalható ugyanis össze a posztmodern életérzés egésze, úgymint a hagyományos tekintélyek hitelvesztése, a korábbi társadalmi szabályok hatályon kívül helyezése, a fegyelmezés felfüggesztése, az élvezetek felszabadítása és az egyéni érzetek egyenlőnek való elismertetése. A nyugati életmód szerkezetváltása (többek között a jóléti állam és a fogyasztói társadalom kialakulása, valamint az oktatás és a harmadik szektor előtérbe kerülése révén) együtt járt e folyamatok tulajdonképpeni nyerteseinek megmozdulásával, így akik megmártóztak a tágan értelmezett diáklázadásban, vagy csak annak korában éltek, ezt követően jó eséllyel másként viselkedtek a munkahelyen, a hivatalokban, a hadseregben, párkapcsolatukban és a családban, mint azelőtt. *Az igazi forradalmat a viselkedésváltozás/kultúraváltás/értékcsere jelentette,* amely sokkal mélyrehatóbb volt, mintha csak az államhatalomban következett volna be változás, ami persze rövidesen aztán ott is végbement.

Irving Kristol pontos megfogalmazásával élve, a támadás „a hagyományos értékek citadellái" – úgymint a család, az intézményes vallás,

a klasszikus művészet, az egyetemek – ellen irányult.[273] A fő ellenség a tekintély volt, minden más politikai címke (fasiszta, imperialista, a rendőrökre használt „disznó") ennek eredendő bűnére mutatott rá. Dutschke szabatosan összefoglalta egyik 1968-ban megjelent írásában, hogy kik ők és mit akarnak: *„A mi oppozíciónk nem csak a rendszer néhány kis »hibájával« áll szemben; sokkal inkább totálisnak tekinthető, s a tekintélyi állam egész eddigi életformája ellen irányul.* [...] *az autoritásellenes mozgalom* [...] *segíti az ember felszabadítását a társadalom és a természet felfoghatatlan és ellenőrizhetetlen hatalmai alól."*[274] A „hatvanas évek" kritikai-szubverzív mozgalmai – amelyeknek a háborúellenes és diáktüntetők csak az egyik változatát képezték, őmellettük az oktatásban, a pszichológiában, a vallásos kultuszokban, a szexuális viselkedésben és az öltözködésben is megjelent az tekintélyellenes felfogás – mindegyikének osztott, közös törekvése a tekintély (mint intézményes struktúra, öröklött norma és orientációs pont) ellen irányult, amely megjelenhetett családi, életkori, nemi, foglalkozási-beosztási, politikai és állami, egyházi tekintetben egyaránt.

Általánosságban elmondható, hogy az állami, iskolai, hatósági, egyházi és végül a családon belüli tekintély megingatásával lassan a közösséget integráló láthatatlan szálak is szétbomlanak. Ezzel minden harc nélkül lehetővé válik ezen intézmények elbizonytalanítása, szétzilálása és elfoglalása, majd az intézményi struktúra egyszerű átvételével új üzenetek, magatartásformák és viszonyok elterjesztése. Ez az átkódolási folyamat ráadásul észrevétlenül, mégpedig a fogalmak elfoglalásával, a diszkurzív küzdelem megvívásával és az értelmezés kisajátításával megy végbe. *Ez az út persze visszafelé is megtehető.*

A maga szempontjából igaza volt Cohn-Benditnek, amikor a negyvenedik évfordulón kijelentette, hogy amire *nekik* 1968-cal kapcsolatban emlékezni érdemes, az az, hogy „kulturális értelemben

győztünk".[275] Az egyetemek és a tömegtájékoztatás, a kutatóhelyek és az alapítványok, a média világa és a szórakoztatóipar 1968 után nem sokkal az egykori lázadók – vagy még inkább: az ő szellemiségük – befolyása alá került Nyugat-Európában. Végső soron a kulturális „fölépítmény" felől közelítettek a „gazdasági alaphoz". Derrida ennyiben Marx fölébe kerekedett, az irodalomkritika bonyolult olvasat-interpretációi legyőzték a politikai gazdaságtan *direkt* bírálatát. Kiderült, hogy egyfelől 1) a kultúra területén *komótosan rohamozva nagyobb hatást lehet elérni*, mintha a politikai-gazdasági területen remélnénk azonnali győzelmet, és másfelől, hogy 2) a meglévő struktúrák megszállása *időigényesebb, de energiatakarékosabb megoldás*, mintha új intézményeket kellene teremteni a semmiből. A Kultúra területén végrehajtott forradalom „nagy menetelésében" részt vevők maradandó hatását az 1980-as években már nem lehetett visszafordítani, a hatvannyolcas (eredetű) szellemi-kulturális klíma a '90-es évek óta pedig már csak tehetetlenségi nyomatékánál fogva is áthatja a nyugati gondolkodást. Mindennek kései vadhajtásai (emberjogi fundamentalizmus, *gender*-ideológia, *queer studies, safe space*, transz-identitás) manapság váltak a társadalom és a kultúra további szétbontásának intenzív ágenseivé, és a nyugat-európai és amerikai egyetemi világ mindennapi jelenségeihez tartozva a „mimózák zsarnokságát" alakítják ki. Az elmúlt fél évszázadban a „hatvanas évek" kulturális forradalma globalizálódott.[276]

A *kulturális dekonstrukció* ma már a biológia legvégsőbb, megcáfolhatatlan igazságait akarja szétbontani, amikor az olyan kérdésekre adandó válaszokat relativizálja, mint hogy ki a férfi és ki a nő, vagy hogy mi a leszármazás és az élet továbbadásának egyértelmű törvénye. Nem arról van szó, hogy a szabad szerelem és a legkülönfélébb kisebbségi identitások '60-as évek végi híveinek törekvéseiből *egyenesen* és *kizárólagosan* következne a mai nyugati identitásválság, de arról igen, hogy

az utóbbiért felelős áramlat elvitte a falig az előbbiek legszélsőségesebb törekvéseit. Sőt: az egykori hippikommunák és a mai Szilícium-völgyi jövőtervezők közötti közvetlen kapcsolat (például Steve Jobs személye révén, aki kommunalakóból lett egy indiai guru tanítványa, majd a legemblematikusabb tech-nagyvállalat vízionáriusa) is könnyen igazolható, amint arra a *konzervatív* újbalos Theodore Roszak és a „kaliforniai ideológiát" leírók is rávilágítottak.[277] 1968-nak hosszú az árnyéka, és még jócskán ránk vetül.

Hosszú menetelés az intézményeken keresztül

A „diáklázadás" nagy stratégája egyértelműen Rudi Dutschke (1940–1979) volt. Az APO forradalmi szárnyához tartozó keletnémet, vallásos(an) marxista huszonéves aktivista, akit neveztek már „tekintélyellenes szocialistának" és „libertariánus kommunistának" is, az ifjú lázadó, az értelmiségi írásmagyarázó, a szocialista népszónok és a fegyelmezett pártmunkás nagyszerű keveréke volt. Akár a szituacionistáktól tanult szubverzív akciót hajtott végre, akár a nyugat-berlini SDS vezetésében ült, akár utcai demonstrációt vezetett, nagyszabású gyűlést szervezett, egyetemfoglalást hajtott végre vagy terrorcselekményt tervezett, mindig elméleti megalapozással közelített a gyakorlati végrehajtás kérdéséhez, és utóbbi sikerét minduntalan az előbbi dogmatikus igazságából vezette le. Összetett jellemét jól megvilágítja egy történet. Amikor 1967-ben Prágában egyetemistákkal találkozott, azok kifütyülték, ugyanis – egykori barátja, Révai József fiának szavaival – „marxista frazeológiába öltöztette a mondanivalóját", ami érthetően nem tetszett

az éppen ettől szabadulni akaró csehszlovák fiataloknak.[278] Ő maga tíz évvel később adott utolsó interjújában önkritikusan úgy fogalmazott a prágai tavasz leveréséről, hogy *„még csak nem is vitatkoztunk erről. Másodlagos fontosságú dolognak tekintettük, tehát nem foglalkoztunk vele.* [...] *Szerintük* [mármint az SDS szerint] *mindez a liberalizmus, és nem a szocializmus problémakörébe tartozott."*[279]

Dutschke 1967–68-ban, többnyire elaborátumokban, beszédekben és levelekben körvonalazódó forradalomstratégiájában a megelőző öten év összes marxista–leninista taktikai eleme és stratégiai célkitűzése egyesült: a „forradalmi élcsapat" (Lenin), a belőle következő fókuszteória (Guevara), a partizánháború gyakorlata (Mao) és a városi gerilla elmélete (Carlos Marighella). Dutschke átvitt értelemben és szó szerint is újraolvasta a munkásmozgalom 1917 és 1968 között keletkezett hadelméletét és abból következő katonai-politikai praxisát.

Dutschke forradalomteóriájának alapvető tézise a forradalom alanyából indult ki. Erről érdemes hosszabban is idézni őt: *„Mi, diákok, az össztársadalmi újratermelésen keresztül szociológiailag-közbülső helyzetet foglalunk el. Szellemi és képzettségi szempontból egyrészt a nép privilegizált csoportját alkotjuk, ez a kiváltság azonban jelenleg csupán frusztrációt – megfosztottságot – jelent.* [...] *az autoritást ellenző diákok még nem kerültek a társadalom anyagilag biztos pozícióiba, hatalmi érdekektől és hatalmi pozícióktól még viszonylag távol állnak."*[280] A Marcuse által kidolgozott, de 1964-es könyvének csupán mintegy függelékeként közölt új „forradalmi szubjektumra" vonatkozó szociologizáló megállapítások nála világos politikai értelmet nyertek és a pusztán taktikai megfontolásból stratégiai szinte emelkedtek. Lenin azzal újította meg a munkásmozgalom hatalomszerzési elméletét, hogy kidolgozta a „forradalmi élcsapat" teóriáját – Dutschke ezt fejlesztette tovább. Lenin 1902-ben keletkezett nevezetes írásában (*Mi a teendő?*)

azt írta, hogy a proletariátus legelkötelezettebb tagjaiból és a marxista értelmiség harcra kész elemeiből álló forradalmi „élcsapat" végső soron maga a párt, amely a szervezést, a propagandát és a fegyveres küzdelmet egyaránt vállalja (ezzel pedig élesen elválik a munkásosztály gazdasági érdekeit képviselő szakszervezetektől). Ezzel megszületett a „hivatásos forradalmár" alakja, és a neki otthont adó párt, mint a konspiratívan dolgozó „forradalmárok szervezete". 1917. november 7-én ez a szervezet döntötte meg fegyveres puccsal az Ideiglenes Kormányt Péterváron. Dutschke elméletében annyi történt, hogy az élcsapat a „tekintélyellenes diákokra", a párt pedig az „autoritásellenes mozgalomra" cserélődött.

A forradalom színhelye, amely Mao partizánstratégiájában a „felszabadított övezetek" összekapcsolódó gerillabázisai voltak, Dutschkénél a diákok ellenőrzése alá vont (vagyis elfoglalt, kisajátított, megszállt és átalakított) egyetemek és főiskolák lettek. Ez ismét összefüggésben állt a leninista forradalomelmélettel, amely közismert módon, a marxizmus klasszikusaitól eltérően, a „leggyengébb láncszemnek" adta a forradalom kirobbantásának elsőbbségét. Míg Marx és Engels 19. század középső harmadában írott gazdaságtana szerint a kapitalizmus meghaladásához – gazdasági felfogásukból egyébként logikus módon következve – a legfejlettebb tőkés centrumországokban kerül majd sor, hiszen a termelőeszközök összpontosulása és a proletariátus kizsákmányolásának fokozódása ott megy végbe leghamarabb, addig Lenin 1916-os revíziója szerint *„a szocializmus nem győzhet egyidejűleg valamennyi országban. Először egyetlen vagy néhány országban fog győzni, a többi bizonyos ideig még burzsoá vagy a burzsoá rendig még el sem jutott ország marad."*[281] Az áttörés tehát a periférián következik be, ahol a legfejletlenebb a tőkés rendszer. Dutschke elméletében a nyugati tőkés társadalom „leggyengébb láncszeme" a felsőoktatás volt, hiszen ott összpontosulnak az ellentmondások, amelynek forradalmi

feloldódásához adott az alany, a helyszín, a társadalmi-politikai kontroll viszonylagos hiánya és a nemzetközi szituáció forradalmasító hatása.

A leninizmust a harmadik világ dzsungeljeibe exportáló Che Guevara – a francia Régis Debray műve (*Forradalom a forradalomban?* 1967) által Európába közvetített – partizánelmélete a maoista stratégiából, továbbá a kubai és vietnámi gerillaháború gyakorlati tapasztalataiból fakadt. Guevara kézikönyvet is írt a gerilláknak, amelyben a „forradalmi élcsapat" és a „partizánkörzet" taktikáját összekötötte egymással, létrehozva a *foco* (gyújtópont, fókusz) fogalmát. Megállapítása szerint *„a gerillacsapat, mint fegyveres mag, a nép harcos élcsapata* [...] *egy kis sejtmag, az őt támogató terebélyes népi mozgalom élgárdája"*, célja pedig az, hogy „az eszmét valóra váltsa, új társadalmat teremtsen".[282] Az uruguayi „tupamarók" és a brazíliai terroristák által képviselt „városi gerilla" helyett a guevaraizmus visszatért Mao Ce-tung és a tőle merítő vietnámi Võ Nguyên Giáp tábornok elképzeléséhez, amely a gerillaháborút a városon kívüli környezetben javasolta megvívni, majd amikor ott már megerősödött a felkelés, akkor a városok ellen fordulni. (Guevara szerint „a gerillaharcos vad, félig lakott körzetekben hajt végre akciókat és vidéki körzetekben fejlődik".) Ehhez tartották magukat a természeti környezet miatt a kubai gerillák is, vallván, hogy „a város a forradalom temetője" (Fidel Castro). Mao lépcsőzetes partizánstratégiájának első lépése az elszórt, vidéki „felszabadított partizánkörzetek" létrehozása volt, ami Guevara politikai *és* társadalmi forradalmat kirobbantó pártgerillájának fókuszelméletében is visszaköszönt – ez már a képzelet szintjén is megfelelt a nyugat-berlini egyetemeknek. Dutschke *A fókusz elmélete a harmadik világban és újradefiniálása a metropoliszokban* címmel tanulmányt is írt, megállapítva benne, hogy *„a Vietkong és a perui Forradalmi Baloldal Mozgalom küzdelme a mi harcunk is, amit nálunk is* [...] *tudatosan működtetni kell az illegális*

demonstrációkon és akcióknál", a '68-as Vietnám-kongresszuson pedig egyenesen egy „Európai Kong" létrehozását javasolta.[283]

A Dutschkéhez kötött legfontosabb, eredetileg taktikai érvényű, de évtizedes távlatban stratégiai céllá váló elképzelés a „hosszú menetelés az intézményeken keresztül" (*langer Marsch durch die Institutionen*) volt. A kifejezés kifejezetten a maoista forradalmi praxisból eredt és eredetileg a Kínai Kommunista Párt Vörös Hadserege által végrehajtott, tízezer kilométeres stratégiai visszavonulás volt a Kuomintang hadserege elől a kínai polgárháború során, 1934–35-ben. Kína központi területeiből az északi Jenan felé visszahúzódó kínai kommunisták hatalmas veszteségeket szenvedtek, de a megsemmisüléssel felérő közvetlen összecsapást mindvégig elkerülték. A „hosszú menetelés" előtt a Kínai Vörös Hadseregnek 300 ezer katonája volt, amikor a kijelölt Senhszi tartomány északi részét elérték, tizedük sem maradt életben. Dutschke ennek a szókészletnek az alkalmazásával első ízben egy frankfurti konferencián tett javaslatot arra, hogy a társadalom intézményein *keresztül*törve vigyék végbe a maguk hosszú menetelését. Ebből végül az lett, hogy ezeken *át* meneteltek saját „kulturális forradalmuk" győzelméért. (Az SDS feloszlása után a szervezet volt nyugat-berlini tagjai *Hosszú menetelés – Az új baloldal lapja* címmel adtak ki magazint 1972–77 között.)

Az összes eddigi elképzelésből építkező végső koncepciója pontosan 1968-ra állt össze Dutschke fejében:

„Le kell szögeznünk, hogy jelenleg egy átmeneti szakaszban vagyunk. A leggyengébb láncszemet a társadalmon belül, az egyetemen leljük fel. Azért ez a leggyengébb láncszem, mert az államapparátustól viszonylag távol fekszik, és mert lehetőségeink, hogy a tekintélyen alapuló struktúrákat közvetlenül megragadjuk, itt igen nagyok. Ezt a gyenge láncszemet elsőként

kezdhetjük el átpolitizálni. A további gyenge láncszemek, mint a szakiskolák, a közoktatás és a stagnáló termelőágazatok üzemei további szakaszai lehetnek az intézményeken keresztüli hosszú menetelésnek és a gyenge láncszemek átszakításának, hogy az ifjúsági mozgalmon kívül is, széles körben politikai tevékenységet fejtsünk ki."[284]

Dutschke talán előre tudta, mit csinál? Egy összeesküvés mozgatta volna a „kulturális marxistákat", akik a gyakorlatba ültették át azt, amit Gramsci börtönfeljegyzéseiben 35-40 évvel korábban papírra vetett? Nem valószínű; amennyiben igen, akkor a világtörténelem legsikerültebb forradalmi konspirációjáról beszélhetnénk. Inkább arról van szó, hogy a már jelzett változások (nemzetköziek, a korszellemben végbemenők, gazdaságiak, demográfiaiak, politikaiak és mindenekelőtt kulturálisak) találtak maguknak egy valóban nagyon aktív és elkötelezett generációt, amely a kínálkozó lehetőség rá vonatkozó ígéretét be is váltotta. Tudva vagy sem, szántszándékkal vagy öntudatlanul, akarva-akaratlanul is.

Nézzük a számokat! A 300 ezer nyugat-németországi diáknak mindössze 3-5 százaléka volt tagja valamelyik politikailag szervezett diákszervezetnek, amelyek közül a 2500 fős SDS csak az egyik volt; ennek tagjai Nyugat-Berlinben és Frankfurtban együttvéve sem voltak többen ezer főnél. Az APO-hoz 250-en tartoztak Nyugat-Berlinben, de közülük is csupán 15-20 fő alkotta Dutschke szűkebb körét. Törpe minoritás, egy rendkívül szűk kisebbség vagy a forradalom profi élcsapata? – talán mindegyik. (Összehasonlításképpen: a Vörös Hadsereg Frakciónak a '70-es években soha nem volt több aktív, illegális tagja 15-20 embernél, akiket viszont több száz, legalitásban élő segítő és több ezer civil szimpatizáns vett körül.)

Ennél fontosabbnak bizonyult, hogy ez a „forradalmi élcsapat" kortársainak mekkora részét tudta megnyerni és magával csábítani, de még ennél is lényegesebbnek tekinthető, hogy egy egész nemzedék kapta meg ekkor politikai szocializációja, politikai kultúrája és politikai nyelvhasználata alapjait, mégpedig örökre. Ez utóbbi volumene könnyen szemléltethető azzal, hogy az SDS 1969-es feloszlása után a korábban az APO körébe tartozó fiatalok 10 százaléka lett a különböző, egymással is vitában álló kommunista pártok (*K-Gruppen*) tagja, 90 százalékuk pedig vagy „szociáldemokratizálódott" vagy az előbbi frakciók emberanyagával a '70-es évek végére össze-összeérő „új társadalmi mozgalmak" (anarchisták, Antifasiszta Akció, autonómok, feministák, házfoglalók, környezetvédők, nukleáris energiát ellenzők, pacifisták, szolgálatmegtagadók) tagja lett, amelynek talajából 1980-ra kinőtt a nyugatnémet Zöldek pártja és szubkultúrája. Dutschke röviddel halála előtt atomlétesítmények elleni tüntetések ünnepelt résztvevője volt, sőt 1979-ben küldöttnek választották a zöldpárt előkészítő kongresszusára, Dieter Kunzelmann pedig a nyugat-berlini zöldek Alternatív Listájáról került be a városi törvényhozásba a '80-as évek elején. A hatvannyolcasok ott folytatták az „életmódforradalmat" a '70-es és '80-as években, ahol a '60-as években abbahagyták, csak idősebben, gazdagabban és szerényebben: az alternatív könyvesboltok, szokatlan együttélési megoldások, a szexuális és művészi kísérletezések, valamint a legújabb *Lebensreform*-kellékek (jóga, marihuána, vegetáriánus étrend, zen buddhizmus) fő támogatói közülük kerültek ki, akárcsak a '90-es évek bevándorláspárti, másságkultuszt támogató és LMBTQ mozgalmárok idősebbjei. A francia és német, Benelux és skandináv zöld pártok középkorú, urbánus, diplomás törzsszavazói a 68-as nemzedékhez tartoznak.

A '70-es években a különböző, maoista, sztálinista és trockista pártocskákban több mint 100 ezren (!) fordultak meg, akikhez az anar-

chistákat, a „spontikat", az SPD ifjúsági szervezetének (JuSo) „antirevizionistáit" és a RAF-szimpatizánsokat is hozzászámíthatjuk. A körülbelül 350 kisebb-nagyobb szervezet és négyszáznál is több sajtótermék által alkotott K-Gruppen-mozaikot többek között olyan csoportok alkották, mint a legnagyobbak közül a maoista Németország Kommunista Pártja/Felépülés-szervezet (KPD/AO, 1970–80), a Nyugatnémet Kommunista Szövetség (KBW, 1973–85) és a Kommunista Szövetség (KB, 1971–90), az albán orientációt választó sztálinista Németország Kommunista Pártja/Marxisták–leninisták (KDP/ML, 1968–86), az előbbi két irányvonalat keverő Német Marxista–Leninista Párt (MLPD, 1972/82–), vagy a trockista Negyedik Internacionálé német képviselete és a tanácskommunista Szocialista Iroda (SB, 1969–97). A szervezett pártkereteket 1980-tól kezdve már inkább a Zöldek jelentették, amelybe 1989-es (részleges) feloszlásakor a húsz évvel korábban alakult Német Kommunista Párt (DKP) egyszerűen beolvadt; berlini, hamburgi önkormányzati képviselői pedig a már korábban megszűnt maoista frakciókból érkeztek. Az egykori KBW-ből érkezett a német Zöldekből kikerülő európai zöldpárti *Spizenkandidat* 2008-ban (Reinhard Bütikofer), a Forradalmi Harc nevű szervezetből az ENSZ német főfunkcionáriusa (Tom Koenigs), Habermas tanársegédje előbb a Szocialista Iroda tagja, majd Hannoverben a szociológia tanszék professzora lett (Oskar Negt), a Kommunista Szövetség tagjából lehetett diákparlamentelnök, majd tartományi, végül szövetségi miniszter is (Jürgen Trittin).[285] Hatvannyolc utóhatásaként két évtized alatt előbb Nyugat-Németország, majd 1990-től az egyesült Németország s lassan-lassan egész Nyugat-Európa politikai közepe erőteljesen balrább tolódott.

A „hosszú menetelést az intézményeken keresztül" Dutschke idősebbik fia maga is végigjárta. Az ő története, mint cseppben a tenger,

minden ízében tartalmazza a stratégiát. Az 1968-ban született Hosea-Che Dutschke kettős keresztneve Hóseásra, a „végzet prófétájára" és Guevara ragadványnevére utal. Csecsemő korában anyja kommunában nevelte, az apja által bújtatott olasz szélsőbaloldali terroristák (név szerint a könyvkiadó Feltrinelli) babakocsijában rejtegették a robbanószert. Miután egyetemista korában Dániába települt, a szociális ágazatban helyezkedett el és húsz év alatt a második legnagyobb dán város közigazgatási vezetője lett. Saját bevallása szerint munkájának célja „nyílt és transzparens viszonyokat teremteni". Kezdettől fogva a dániai baloldali zöld párt szavazója. Rudi Dutschke keresztfia, Felix Ensslin az anyja, vagyis a RAF társalapítója, Gudrun Ensslin családnevét kapta. Apja, akit édesanyja Baaderért hagyott el, Bernward Vesper, ismert újbaloldali szerkesztő-könyvkiadó volt (egyébként Will Vesper, a még ismertebb nemzetiszocialista költő fia). Felix Ensslin filozófus-esztéta ma főiskolai tanár, keresett színházi rendező és dramaturg, a Zöldek egykori főtanácsadója. A hasonló példákat vég nélkül lehetne sorolni, onnantól kezdve, hogy Tom Hayden – mondván: „a '60-as évek radikalizmusa a '70-es években közmeggyőződéssé vált" – 1982 és 2000 között Kalifornia állam törvényhozásában ült.

Több egykori *soixante-huitard* és *Achtundsehziger* az európai politika csúcsán találta meg a helyét, és az immár általa kialakított politikai rendszer támaszává vált, mint például Daniel Cohn-Bendit egykori zöldpárti EP-képviselő vagy Joschka Fischer volt német külügyminiszter. A politikai nézeteiről és hajának színéről elnevezett valamikori „Vörös Dany" a kétezres évek elejére szelídült a nyugat-európai zöldliberális pártok tankönyvi példájává, aki legalizálná az abortuszt, a marihuánát, az azonos neműek házasságát és hevesen támogatja a bevándorlást, valamint az európai integráció mélyítését – politikai végcéljai ötven év alatt semmit sem változtak. Utóbbi pedig tipikus

példája annak, hogy az újbaloldali internacionalizmust miként lehet a globalizáció fegyveres segítségére siető liberális intervencionizmusra cserélni, és a Palesztinai Felszabadítási Szervezet 1969-es algíri értekezletétől eljutni a Jugoszlávia elleni 1999-es NATO-bombázásban való részvételig. A volt ifjúszocialista és RAF-védőügyvéd Gerhard Schröder 1998-ban alakult szociálliberális kabinetjében rajta kívül még három olyan kormánytag kapott helyet, akinek szélsőbaloldali múltja volt, egyikük, Otto Schily szintén a RAF egyik védőügyvédjéből lett a Zöldek társalapítója, majd keménykezű szocdem belügyminiszter. A változások mélységét jelzi, hogy a '60-as évek végén a diákok részéről sokat támadott Axel-Springer kiadóvállalat jelenlegi vezérigazgatója 1998-ban így üdvözölte a szociáldemokrata-zöld kormánykoalíció létrejöttét: *„Ez a 68-as nemzedék győzelme! Első alkalommal ülnek a parlamenten kívüli ellenzék harcosai az államigazgatás csúcsán. Az »intézményeken keresztüli menetelés« célba ért.”*[286] Az európai politika nagy nemzedékének képviselői közül Javier Solana volt szocialistapárti NATO-főtitkár, Tony Blaire volt munkáspárti brit miniszterelnök és az Európai Bizottság egykori néppárti elnöke, José Manuel Barroso egyaránt maoistaként kezdte diákkorában.

Az egyetemalapító és oktatási reformerként is ismert Helmut Schelsky 1971-ben nagy visszhangot kiváló cikket írt, amelyet később 1,7 millió példányban elfogyó brosúrában is kiadott, sőt a nyugatnémet belügyminisztérium, a belbiztonsági szolgálatok és a Nemzetközi Rendőr Szövetség is többtízezer példányban újranyomott. Ebben azt állította, hogy a „demokratizálás” csalfa ígéretével nem egyszerűen a rendszer legyőzése, hanem észrevétlen átvétele zajlik – de nem az intézmények lerombolásával, hanem azok megkaparintásával. *„Nem szétrombolják a hatalmat, hanem a legfontosabb hatalmi eszközöket saját kezükbe veszik”* – fogalmazott, mégpedig négy csatornán keresztül:

1) a társadalom szocializálása és a kommunikáció terén, 2) az állam intézményeiben (rendőrség, hadsereg, igazságügy), 3) a gazdaságon és szociális ellátórendszeren keresztül, végül 4) a pártok és szakszervezetek révén.[287] 1968 után húsz évvel állapították meg, hogy a nyugatnémet bírói kar 10 százaléka vett részt korábban a diákmozgalmakban, és beszédes az az adatsor is, amely a '90-es évek közepén 120 egykori APO-tag karrierútját mutatta be; eszerint több mint harmaduk a médiában helyezkedett el, negyedük a felsőoktatásban, ötödük pedig az akadémiai életben.

Amit a jobboldal – minden joggal – a kulturális intézmények, főleg az oktatási, művelődési, tájékoztatási, művészeti szervezetrendszer megszállásának tart, 1968-tól kezdve a maga természetességével ment végbe. Dutschke már '68-ban megírta, hogy *„mi – vagyis az autoritásellenes tábor – uralkodunk az emberek öntudatra ébredésének szempontjából döntő helyeken, az egyetemeken kívüli felvilágosító rendezvényeken”*;[288] ez évtizedek múlva már nemcsak szűkebb, egyetemi környezetükre, hanem a teljes kulturális intézményrendszerre igaz lett. Összegezve elmondható 1968 lázadóinak két csoportjáról, hogy végül „a »hosszú menetelés« lett sikeresebb, míg az intézményellenesség megmaradt '68 emlékeként”, hiszen „a politikai nyilvánosságot formáló értelmiségiek jelentős részét áthatják 1968 eszméi”.[289]

Katonai műszóval élve, a Kultúra hadműveleti súlypontja az intézményekben található. A 20. század végén és főként a 21. század első évtizedeiben a politikai akaratképzés középpontjába a tömegmédiumok kerültek, olyannyira, hogy az egyes politikai pártok ereje is médiatámogatásuk erősségétől és lefedettségétől függ, miközben a 19–20. századra jellemző értelmiségi háttértámogatás és ideológiai befolyásolás, ha változott is, de nem tűnt el, a korábbi médiaplatformok pedig átalakultak, gyorsultak, típusaik bővültek. A politika institucionalista

megközelítésének szükségességét csak tovább erősíti, hogy a média struktúrája az, ami a nyilvánosságban közvetíti a politikai akaratot és a politikai konfliktusokat. Az ennek ellenőrzéséért vívott küzdelem jelentőségét tehát nem szükséges magyarázni, amint azt sem, hogy az értelmiség miért bír ez iránt természetes affinitással.

Karlheinz Weißmann szerint fél évszázad múltán is lépten-nyomon '68-ba botlunk, ha azt mondjuk, hogy Nyugat-Európát az amerikaiak szabadították fel 1944–45-ben, akik viszont azóta csak imperialista háborúkat vívnak; ha Habermast gondoljuk a jelenkor legnagyobb filozófusának és ha a kommunizmust „önmagában" jó dolognak tartjuk; ha egy nagyvállalat kampányt indít, hogy dolgozói „színesebbek" és elfogadóbbak legyenek vagy ha a jobboldalt médiaszerte nácinak nevezik.[290] A baloldal a 20. század második felében gazdasági törekvésből és politikai pártból lassanként érzéssé, kulturális termékké vált – a kulturális baloldal (*Kulturlinke*) ma igazodási pont, morális mérce, melynek érzésvilágát és szókészletét (antirasszizmus, emancipáció, haladás, kritikai gondolkodás, nyitottság, tolerancia, transzparencia) közéleti konszenzus övezi. A „hosszú hatvanas évek" – amely bizonyos szempontból máig tart – az intézmények elleni lázadásként kezdődött, de az intézményeken keresztül végrehajtott lázadásként fejeződött be, és miután az egykori lázadók megteremtették a saját *status quó*jukat, ma is körömszakadtukig védik az immár ellenük lázadóktól.

Elhúzódó kulturális küzdelem

Egyetlen csata ritkán döntött el háborút. Kivételek persze akadnak: a Kr. e. 480-as szalamiszi tengeri ütközet pontot tett a görögökkel szembeni perzsa hódítás végére, az 1526-os mohácsi csata vezetett a középkori Magyar Királyság összeomlásához, 1866-ban a königgrätzi csata Ausztria vereségét okozta, az 1870-es sedani győzelem pedig Poroszország Franciaországgal szembeni fölényes győzelmét jelentette. Egy adott háborúban fordulópontot hozó ostrom, összecsapás, ütközetsorozat nagyon sokszor megnevezhető (1683 – Bécs, 1918 – Amiens és Vittorio Veneto, 1942–43 – Sztálingrád, 1943 – Kurszk), de az egész háborút eldöntő egyetlen csata ritkaságnak számít.

A hadviselésben a „döntő csata" kikényszerítése Napóleon rendszeresen alkalmazott (1805 – Austerlitz, 1806 – Jéna, 1809 – Wagram, 1813 – Drezda), majd ellene fordított (1813 – Lipcse, 1815 – Waterloo) stratégiájáig, és a részben ezen alapuló clausewitzi klasszikus összefoglalásig (*A háborúról*, 1832) megy vissza. A „döntő csata" hadműveleti célja az ellenség haderejének (beleértve a tartalékot is) teljes megsemmisítése volt, amely egyúttal az azt kiállító állam egész hadseregének katasztrofális vereségét, vagyis a mögötte álló politikai entitás kapitulációját váltja ki. Clausewitz csatacentrikussága az állami hadseregek korában magától értetődő és kézenfekvő volt. Azt azonban saját korában ő maga is észrevette, hogy a reguláris hadviselő felek között vívott efféle „megsemmisítő háborúk" mellett akadnak olyan korlátozott és/vagy aszimmetrikus háborúk is, amelyek célja a kifárasztás, mégpedig gerillahadviseléssel, várostrommal vagy manőverezéssel. A felőrlő háborúzás megoldása az I. világháborús elhúzódó lövészárokharcokban az állami hadseregek közötti hadviselés része lett (*Materialschlacht*), a kifárasztás pedig a 20. század második felétől terjedt el igazán a széles

körben alkalmazott gerillaharcmodor révén. A clausewitzi értelemben vett katonai összecsapás, azaz a háború lényege a fizikai megsemmisítésen keresztül elért morális összeomlás előidézése, a politikai összeütközések logikája viszont fordítva és nem ilyen végzetesen működik: itt a morális hátrányba kerülés (amely lehet intellektuális, kulturális, nyelvi, vagy mindez egyben) váltja ki a tényleges vereséget. A politikában ráadásul nem létezik egyetlen kiemelkedő, mindent eldöntő ütközet, hacsak nem abban az értelemben, hogy a politika döntő csatája *a Kultúra hosszú távú meghódítása.*

A kultúra meghatározása, természetéből fakadóan, maga is hosszú távú küzdelem, amelynek része a kultúráért folyó harc kimerítő, felőrlő taktikája. Ahogy a Kultúra csúcsait nem lehet egyetlen rohammal bevenni, úgy a kulturális munkavégzés sem rövid távú célok eléréséért folyik. A villámháború itt semmit sem ér, ellentétben a gerillahadviseléssel, amely az ellenfél kifárasztására, elhúzódó háború megvívására és partizánkörzetek létrehozására épít. Az I. világháború alatt arab felkelést kirobbantó T. E. „Arábiai" Lawrence mondta: *„A gerillahadviselés sokkal inkább szellemi tevékenység, mint egy szuronyroham."*

Guevara pofonegyszerű megfogalmazása szerint *„a gerillahadviselést az az oldal használja, amelyet a többség támogat, de amelyiknek jóval kevesebb fegyver van a birtokában"*; módszere pedig a következő: *„Lecsapni és elfutni, várni, lesben állni, megint lecsapni és elfutni, ismételten nem hagyni békén az ellenséget."*[291] A gerillahadviselés lényege, hogy az anyagi hátrányból induló hadviselő fél hogyan tudja kerülő úton megverni ellenfelét, hátrányai előnyre fordításával vagy taktikai eljárásokkal.[292] Előbbihez tartozik a helyismeret, a mozgékonyság és a lakosság szimpátiájának kihasználása, utóbbiakhoz sorolható a meglepetés erejének használata, az álcázás, a megtévesztés és a folyamatos nyugtalanítás. Míg a jól felszerelt, reguláris megszálló hadsereg erőinek

leghatékonyabb bevetésével, pontosan eljárva és gyorsan akar végezni a háborúval, a kisebbségben, de hazai földön küzdő gerilla éppen ellenkezőleg tesz: ellenfeléből hibákat kikényszerítve, erőit megőrizve el akarja húzni a háborút. Elbújik, kivár, rejtőzködik, erőt gyűjt és olykor le-lecsap – amint az IRA 1921-es kiképzőkönyve szól: *„Mindenütt ott lenni mindig, de sehol egy adott pillanatban."* Giáp tábornok úgy fogalmazta meg ugyanezt, hogy Vietnámban „a front mindenhol ott volt és közben sehol". Míg az állami hadsereg számára komoly vereséget jelent egy döntetlen is, a gerilla már akkor is győz, ha nem veszít. Katonai lépéseinek megtételekor minduntalan a politikai következményekre sandít, ezért háborúja többnyire népi háború, forradalmi harc, városi népfelkelés formájában zajlik. Az amerikaiak a vietnámi háborút odahaza, a nappalikban álló tévék előtt veszítették el, ami megerősíti azt az összefüggést, hogy a gerilla valójában politizáló harcos.

A gerilla-hadviselés szabályzata már igen korán megszületett. Spanyolországban a megszálló napóleoni csapatok ellen kiadott 1808-as milicistaregula úgy fogalmazott, hogy a francia csapatok által elűzött király nevében az egyenruhát nem viselő felkelők *„zavarják meg az ellenség kényes helyeken történő átvonulását* [...] *zavarják őt – főleg éjszakai – színlelt támadásokkal, hogy meg ne nyugodhassék"*.[293] A porosz August von Gneisenau, aki a brit gyarmati parancsnokságon ismerte meg az amerikai függetlenségi háború irreguláris hadviselését, szervezte az 1813-as porosz népfelkelést, majd részt vett a waterloo-i ütközetben is, konkrét taktikai tanácsokat is megfogalmazott: *„Kerülni kell a döntő ütközeteket, hacsak nem egészen biztos a siker. Kisháborút kell viselni* [...] *fárasztani kell az ellenséget s igyekezni kell éjjeli harcban döntő közelharcra kényszeríteni. Ahol az ellenség túlerővel nyomul elő, ott vissza kell húzódni, s szárnyaira és hátára kell rontani."*[294] A népét 1813-ban a francia megszállók ellen fegyverbe hívó porosz király ediktuma

a terepviszonyokat és a helyismeretet kihasználva rendelte el az ellenséget „nyugtalanítani, gyötörni, kialvatlanná tenni, egyenként és csapatokban megsemmisíteni, ahol csak lehetséges".[295] A porosz hadügyi reform kidolgozásában, majd a cári hadsereghez küldött összekötő tisztként a Napóleon elleni hadjáratban is részt vevő Clausewitz ragaszkodott az állami keretekhez, így „a népfelkelést csak az állandó hadsereg háborújával összekapcsolva" tudta értelmezni. Kedvező terepadottságok mellett, királyi engedély birtokában, a harctérre lépve azonban fontos kiegészítő szerepet tulajdonított a népfelkelésnek, amely „csendben terjedő, parázsló tűz módjára emészti az ellenséges hadsereg alapjait"; másutt ködhöz hasonlította, amely „bizonyos pontokon gomolyaggá sűrűsödve fenyegető felhővé" lesz, hogy belőle „egyszer csak hatalmas villám csapjon le".[296] Mao Ce-tung szerint, aki alaposan tanulmányozta Clausewtizet, „a partizánháború Kínában túllépi a taktika kereteit és a stratégia ajtaján kopogtat".[297] Az 1945 és 1975 közé eső antiimperialista, dekolonizációs, nemzeti felszabadítási és forradalmi harcok mind Mao partizánforgatókönyvét valósították meg, nem kevés sikerrel.

Érdekes összefüggés, hogy Carl Schmitt az 1963-ra letisztázott *A partizán elméleté*ben közvetítés nélkül idézett Che Guevara 1960-as gerillakézikönyvéből, és elképzeléséről nem más, mint a '60-as, '70-es évek egyik ismert német maoistája készített vele értékes interjút. Carl Schmitt életművének interpretálása vezette át a jobboldalra Günther Maschkét, aki Kubába emigrált, majd csalódva az ott tapasztaltakban, a perui tengerészeti akadémián felkelés elleni hadviselést tanított.[298] Ebből is látszik, hogy a gerillahadviselés nem születésénél fogva „baloldali dolog", sőt az '50-es évek kelet-európai nacionalista partizánmozgalmai (Baltikum, Nyugat-Ukrajna, Románia), az 1956-os budapesti városi népfelkelés, valamint a hidegháború utolsó évtizedének számos antikommunista gerillaháborúja (Afganisztán, Angola, Nicaragua) azt

bizonyítja, hogy a „felkelés művészete" (Engels), politikailag bármilyen tartalmú lehet – a lényeg, hogy egy meghatározott gondolkodásmódként és speciális harceljárás érvényesítéseként értelmezzük. A gerillalogika mozgatja a kultúráért folytatott, politikai kisebbségből indított küzdelmet is, egy éppen fennálló kulturális hegemónia ellen.

Az 1937 és 1945 között zajló japán–kínai háború idején a Csang Kaj-sek vezette Kuomintang reguláris erői és a Mao Ce-tung-féle Vörös Hadsereg és a kommunista partizánok felfüggesztették belharcukat a megszállók kiűzése érdekében. A hódító háborút vívó s a tengelyhatalmak oldalán álló, erőforrásait és fejlettségét tekintve fölényben lévő császári Japán és a területileg sokkalta nagyobb, de elmaradottabb Kína, amely azonban terepviszonyait saját javára tudta fordítani, kölcsönösen egyenlőtlen küzdelmet folytatott. 1938 nyarán Mao Jenanban előadást tartott haditervéről, amelyet *Az elhúzódó háborúról* címmel foglalt össze. Amint fogalmazott: *„Mindazok a tényezők, amik számunkra kedvezőek, az ellenség számára pedig kedvezőtlenek, a háború elhúzódása arányában erősödni fognak,* [és] *egyre jobban meg fogják változtatni az eredeti erőviszonyokat."*[299] Az alárendelt helyzetből induló, de az időhúzás segítségével egyensúlyt teremtő és végül fölénybe kerülő kínai fél *ráérős, halogató háborút* vívott. Mao zseniális stratégiája nem gyors sikereket, hanem egy felőrlő küzdelemben lassan beérő győzelmet akart elérni, amelyben – mint már volt róla szó – a tér rovására az időt állította a maga oldalára.[300]

A harctér kellő megválasztása, mozgatása és a szűkös idő tágas térre váltása a politikában, különösen annak kulturális dimenziójában is alkalmazható stratégia – itt is vannak kedvező és kedvezőtlen terepadottságok, aszimmetrikus viszonyok, kihasználható előnyök, tompítandó hátrányok, és ugyanúgy alkalmazható a megtévesztés, a nyugtalanítás, valamint az álcázás taktikája. Az elfoglalt és idővel

kiszélesített „partizánkörzetek" a kultúráért folytatott hosszú küzdelemben például folyóiratok, könyvkiadók, filmklubok és konferenciasorozatok bázisán teremthetők meg.

Máshogy fogunk látni mindent, ha úgy fogjuk meg a dolgot, mint tette a nagy magyar katonai gondolkodó, Kovács Jenő, aki a stratégiaalkalmazás kapcsán három eltérő hadikultúrát különböztetett meg: 1) mozgáscentrikust, 2) anyagcentrikust és 3) a gerilla-hadviselést. A kulturális küzdelem mintha mindegyik lenne egyszerre, ugyanis legalább annyira hozzátartoznak a manőverezések, mint a fizikai ellátottság és persze a kerülőúton kivitelezett védekezés és az indirekt támadás taktikája. A kulturális hegemóniát aktuálisan kezében tartó *establishment* ellenében azonban értelemszerűen csak a harmadik módon, azaz kulturális gerilla-hadviseléssel lehetséges sikeresen felvenni a harcot, főképpen, mert a kulturális hatalomért folytatott versengés tárgyának természetéből fakadóan a gerillataktika megoldásai és időbeli törvényszerűségei számítanak adekvát megoldásnak.

Kulturális baloldal nagyon is létezik, a jobboldal azonban nem szereti kulturálisan is megszervezni magát, vagy politikai törekvéseihez erős kulturális dimenziót társítani. Frank Füredi találó megjegyzése szerint a '80-as években a pénzügyi küzdelmet és a hidegháborút a jobboldal, a neokonzervatív Reagan–Thatcher-páros vezetésével ugyan megnyerte, de a kultúrharcot elveszítette. Erről részben az ekkoriban valóban népszerű „neo"-irányzatok liberális-kapitalista verziójának egyoldalú szemlélete tehetett, amelyet a Republikánus Párt mögött álló nagytőkés csoportok képviseltek, akiknek a hosszú távú folyamatokról nem volt fogalmuk, viszont az üzleti élethez valóban értettek. Pénzt tudtak csinálni, kultúrát viszont nem. A dereguláció- és privatizáció-párti Wall Street és a republikánusok (neo)liberális–libertárius szárnya az elnökkel és a jobboldal antikommunista–(neo)konzervatív

csoportjával szövetségben működve a katonai értelemben elért győzelemhez valóban társítani tudta a monetáris sikereket, de eközben a kultúra frontján – amely korántsem valami kis mellékhadszíntér volt, hanem a hidegháború hátországban folyó összecsapásának *Schwerpunkt*ja – elveszett a harc.

Az adócsökkentés és a Milton Friedman által felírt recept szelektív hasznosítása hozzájárult a *Reagonomics* sikeréhez (meg az államadósság növekedéséhez), amely a fegyverkezési versenyhez is anyagi alapot teremtett, kellő ellensúly híján azonban – és a '60-as évek ellenkultúrájának kései hatásával kreatívan párosulva – „a kapitalizmus kulturális ellenmondásait" (Daniel Bell) növelte. Noha a „szovjet ember" ígérete sohasem volt versenyképes az *American Way of Life* gyakorlatával, ez utóbbi odahaza mégis súlyos sebeket kapott, amelyekre csak az elmúlt évtizedekben derült fény. Összességében a „szabad világ" a diplomáciai, gazdasági és katonai küzdelmet a határain kívül kétségtelenül megnyerte, viszont *a kulturális háborút odahaza veszítette el.* Többek között azért, mert sokan azt hitték, hogy csak az előbbi a stratégiai küzdelem, az utóbbiban pedig legfeljebb taktikai lépések megtételére alkalmat adó csatateret láttak.

Amennyiben marxizmuson a hatalmi helyzetek osztályalapú megközelítésén túl a bináris, elnyomás–felszabadulás központú szemléletet értjük, akkor mindez ugyan vulgárisan nevezhető „kultúrmarxizmusnak", de még nem oldja meg a problémát: a megtámadott hagyományos intézményeknek, érzeteknek és fogalmaknak miért nem kel senki sem a védelmére, legalább a támadókéhoz hasonló erővel? A jobboldal története nem egy esetben olyan fejezetek során íródik, amelyek a még hatalmon lévő konzervatívok önvédelemre való képtelenségéről szólnak. Azt, hogy a mindenkori „kultúrjobboldal" igen gyakran erőtlen és koncepciótlan, statikus és elszigetelt, éppen Molnár Tamás kritizálta

hevesen. *Az ellenforradalom* című – 1968 után egy évvel – megjelent könyvében az áll, hogy a címben jelzett, széles körűen értett csoportok nemcsak elhanyagolják a kultúrát a politikai hatalomért cserébe, de át is engedik a kulturális terepet ellenfeleiknek, ahelyett, hogy tudomásul vennék a következőt: *„Egy ellenforradalom kivitelezéséhez nem politikai hatalomátvételre lenne szükség,* [...] *döntőbb lépés volna a kultúra átformálása, a szellemi hatalomátvétel.*"[301]

Hogy ez miért van így, illetőleg annak érdekében, hogy ez minél kevesebb ideig maradjon ennyiben, azzal kapcsolatban Molnár éppen Willmoore Kendallra hivatkozott. A méltatlanul kevéssé ismert szerző 1963-ban – tehát a Demokrata Párt és John F. Kennedy népszerűségének csúcspontján – írott, *Mi a konzervativizmus?* című szövegében úgy vélte, hogy a jobboldal a meg-megújuló támadások mindegyikére csökönyös ellenállással válaszol, az elszórt támadásokat nem olvassa össze egységes hadjárattá, ráadásul a reakciósok csak a saját frontvonalukat védik, a másutt bekövetkező hasonló támadásokat mások problémájának tartják, akiket nem is ismernek. A felismerés és a szervezettség hiánya tehát a stratégia kialakításának elmulasztásával és a taktikai lépések elhibázásával jár együtt; ez pedig nem más, mint a (kultúr)háború vereségének receptje. E magatartással szemben Kendall a következőket javasolta: 1) a konzervatív ellenállás erői szerezzenek tudomást egymásról, ismerjék fel a másik harcában a sajátjukat, és fordítva; 2) magányos küzdelem helyett hangolják össze tevékenységüket; 3) fektessenek le egymás között kommunikációs csatornákat, tartsák a kapcsolatot, szerezzenek tudomást a másikról és így alakítsanak ki képet a harcmező egészén zajló eseményekről; végül 4) a konzervatív ellenállók lépjenek szövetségre a jobboldal politikai képviseletével.[302] Ez a győzelem receptje.

MIT TEGYÜNK?

Bibliofil kiáltvány

„Egy könyvtől, ami megérdemli ezt a nevet, elvárható, hogy megváltoztassa az olvasót. Elolvasása után többé már nem lesz ugyanaz az ember."
Ernst Jünger

I. FELFEGYVERZETT IDEALIZMUS

1. **A szellemé az elsőbbség, a gondolat szüli a tettet, az eszmék vezetnek.** Az anyag idelent csak nyomon követi azt, ami a szellem világában odafönt már előbb bekövetkezett. Kornis Gyula egykor korszakos kultúrpolitikát megalapozó megfogalmazásában ez úgy hangzik, hogy „az anyagi kultúrát a szellem teremti, mozgatja s lendíti",[303] Kassák Lajos naplójában pedig akképpen fogalmazott a Rákosi-diktatúra végefelé, hogy „az anyag önsúlyánál fogva alámerül, a szellem önerejéből felemelkedik a magasba".[304] Jobbról és balról, de ugyanarról beszéltek. Kultúránk legnagyobb misztériuma nem más, mint hogy az Ige Testté lett (János 1,14). Mindig, szüntelen, feltartóztathatatlanul és kompromisszumoktól mentesen. Civilizációnk eszményi platonizmusát azonban jóideje a materializmus apparátusai fojtogatják: írás helyett kép, lap helyett képernyő, összefüggések helyett információtörmelék, olvasás helyett *infotainment*. A könyvek azonban bosszút állnak azokon, akik nem olvassák őket. Ebben bízhat a könyvalapú műveltség harcias melankóliája.

Oskar Werner és Julie Christie a *451 Fahrenheit* (François Truffaut, 1966) werkfotóján *(Alamy)*

2. **A gondolattal kezdődik minden.** Amint Irving Kristol mondta: *„Az eszmék irányítják a világot, hiszen a valóság felfogása általuk történik."* A modern magyar politikai gondolkodás legnagyobb összecsapása, vagyis a Kossuth–Széchenyi-vita során ez utóbbi a következőket írta *A Kelet népé*ben: *„Szellemi alapon nyugszik jelenünk és jövendőnk, szellemi alapokon emelkedik anyagi kiképzésünk, és nem viszont."*[305] Márpedig anyagi értelemben nem volt nagyobb mozgatója Magyarországnak, mint éppen ő! Intézményteremtő, gründoló volt a javából. Mégis, a Kaszinó, az Akadémia, a Lánchíd, a lótenyésztés és lóverseny, a magyar nyelvű színház, a balatoni gőzhajózás, az első hengermalom és a hazai selyemhernyó-tenyésztés megalapítója, az Al-Duna és a Tisza szabályzója, a Helytartótanács közlekedésügyi osztályvezetője, majd pedig a Batthyány-kormány közlekedés- és munkaügyi minisztere szinte minden alapító-szervező tevékenysége mellé egy-egy könyvet állított, szellemi tőkesúlyképpen (*Lovakrul*, 1828; *Magyar játékszinrül*, 1832; *Jelentés*, 1833; *Néhány szó a lóverseny körül*, 1838; *Selyemrül*, 1840; *A magyar Akadémia körül*, 1842; *Balatoni gőzhajózás*, 1843). E kötetek feladata rendre annak bizonyítása volt, hogy egy adott intézmény értelemszerű, gyakorlati feladatán túl mindig kulturális missziót is ellát. Célját pedig éppen akkor tudja elérni, ha az előbbit az utóbbi szolgálatába állítva hajtja végre.

3. **Fő a kultúra!** Széchenyi célja világos volt: a közlekedés javításával, pénzintézetek és a társasági élet fórumainak megalapításával, valamint gazdasági létesítmények életre hívásával megteremteni a modernizáció intézményrendszerét és elősegíteni az ehhez tartozó kultúra kialakulását. A lényeg éppen az, hogy mindezt együtt, egymásra vonatkoztatva tette. A szellemi és az anyagi fejlődés párhuzamos kifejlesztésére jó példa a tudós társaság és a pest–budai híd alapítása. Széchenyi már 1821-ben fel akarta ajánlani birtokai egy évi jövedelmének kamatait egy Duna-híd építésére. Mégis, négy év múlva a magyar nyelvről szóló országgyűlési vitán a Magyar Tudós Társaság alapítására tette le az összeget. Azért, mert először „kiművelt emberfő" kell, aki aztán tud hidat építeni! 1842-ben már alapozták a hídfőket, ugyanabban az évben, amikor Széchenyi – a hidat és a nyelvet ugyanazon törekvés két oldalának nevező – megnyitó beszédet mondott a Magyar Tudományos Akadémián. Az első lépés megtétele a város két részének összekötése, valamint a társadalmi *és* nemzeti jogegyenlőség gyakorlati és szimbolikus megvalósulása felé tehát ugyanabban az évben történt, amikor a magyar nyelv ápolására hivatott testület akadémiává bővült. Hegeli pillanat volt ez: mintha a tartalmat és a formát maga a Világszellem illesztette volna össze!

4. **A politikai változások a kultúrában már előbb lezajlott átalakulások következményei.** *„Minden forradalmat intenzív kritikai, behatolási és áthatási tevékenység előzött meg"* – írta jó száz évvel ezelőtt Antonio Gramsci.[306] A hatalom látványos összeomlását, az uralom kétségtelen elveszítését megelőzi egy hosszadalmas és ennél jóval csendesebb folyamat, amely a hatalmat legitimáló kulturális felfogásban, az azt fenntartó intézményekben és a lehető legszélesebben értelmezett közfelfogásban megy végbe. *A hatalmat a kulturális hegemónia tartja fenn, gyakorlatát kulturális tényezők szentesítik.* Ha nincs konszenzus a hatalom mögött, vagyis nem tartják helyesnek és/vagy hasznosnak gyakorlói eljárását, hamar odalesz. Minden fordítva van, mint Marx hitte: az „alap" valójában a Kultúra, minden más a „fölépítmény". S ez az alap rendre könyvek tégláiból épül fel.

5. **A kulturális forradalmak a szellem fölkelésével kezdődnek.** Amint Salvador Dalí írta 1968-as *Az én kulturális forradalmam* című kiáltványában: „*A legszebb és legmélyrehatóbb kulturális forradalmakat barikádok nélkül vívták meg, a lázadó erőszak egyedül a tér és idő felett uralkodó szellemet hatotta át.*"[307] A legeredményesebb és legtovább érvényesülő forradalom egyúttal a legcsendesebb és leghosszabb ideig készülődő is. Mindez igen gyakran egy könyvvel kezdődik! A reformáció félezer évvel ezelőtti nagy mozgalma elképzelhetetlen lett volna, ha a Bibliát nem fordítják le nemzeti nyelvekre s nem készülnek belőle kivonatos változatok, vagyis nem teszik mindenki számára közérthetővé és hozzáférhetővé szent tartalmát. A francia forradalom filozófiai megalapozása az *Enciklopédiá*ban összegződött, de alapvetően járultak hozzá azok a nehezen besorolható témájú könyvek is, amelyek a politikai felforgatást az erkölcsi rend megbontásán keresztül vitték végbe. *Az indirekt politikai hadviselés a szellem kerülőútjain történik.* A 18. századi francia libertinus irodalom a „trón és oltár szövetségét" olyan pornográf történetekkel destabilizálta, amelyek szabados nyelvhasználatukkal, hedonista cselekményükkel, obszcén materializmusukkal és frivol tartalmukkal az uralkodó erkölcsi rend – mint a politikai rend talapzata – ellen intéztek nehezen kivédhető, ínycsiklandozó kihívást. E „tisztátalan könyvek" természetesen egyházi anatéma alatt álltak, mégis terjedtek – még a legjobb szalonokban is! Az ún. gáláns regényektől egészen az „egy kézzel olvasott könyvekig" terjedő skálán elhelyezkedő kötetek külön könyvtári leltározását csak 1972-ben szüntették meg. A katolikus egyház által kiadott könyvek ma is csak akkor és úgy jelenhetnek meg, ha *nihil obstat* minősítést kapnak. A könyv ugyanis mindig kockázat. Bár eleve „gondolkodni annyi, mint túlozni" (Cioran).

II. VESZÉLYES KÖNYVEK

6. **A könyv fegyver, olvasni haditett.** A kötet formájában terjesztett tudás az egyik legismertebb és legkifejezőbb kulturális kódunk, amely minduntalan felbukkan ott, ahol társadalmi és politikai változások érlelődnek. Mivel a könyv borítók közé zárt szerkesztett történet, változással terhes időkben úgy szolgál, mint a Másik vélemény előhírnöke. Schopenhauer a könyvet egyenesen az ember szellemi tájékozódását segítő világítótoronynak nevezte, mondván: „*Könyvek nélkül lehetetlen volna a civilizáció fejlődése. Ezek ugyanis a változás motorjai, ablakok a világra, amint a költő is mondja, »az idő tengerében álló világítótornyok«. Társak, tanítók, varázslók, az elme kincstárának sáfárjai – a könyvek nem mások, mint az emberiség nyomtatva.*" Nietzsche szerint Európa harminc darab régi, soha el nem avuló könyvben él majd tovább. A „felforgató könyvek" és „veszélyes iratok" kézről-kézre járva terjesztik a változás szelét, viharrá dagasztva a veszélytelennek látszó szellőket. Újságpapírba csomagolva, átragasztott borítóval olvassák, dugáruként rejtegetik, feltűnést nem keltve csúsztatják át, félhomályban olvassák és parkok padjain „felejtve" terjesztik őket. Természetüknél fogva lehetetlen a könyvek útjába állni. A könyvek számítanak!

7. **A könyv épít és rombol, de soha nem pihen.** Széchenyi a modern Magyarország programját, vagyis a feudalizmus élettelen, korhadt épületének lebontását és helyébe a fiatal nemzethez illő intézmények bevezetését meghirdető 1830-as *Hitel* cselekvési tervét még két kötettel (*Világ*, 1831; *Stádium*, 1833) bővítette trilógiává. Majd felismerve a politikai cselekvés mindenkori legfőbb nehézségét, vagyis az időzítés művészetét, *A Kelet népé*ben az „eszélyes

haladásnak" menetrendet adott, 1847-ben pedig *Politikai programtöredékeket* tett közzé. Politikai pályafutása harmincöt éve alatt húsz jelentősebb könyvet írt – azaz másfél-két évente egyet! Könyvei erejét ellenfelei is érezték: a *Hitel* példányait néhány vármegyében a kisnemesek elégették, a rendi konzervatívok vezetője, Dessewffy József ellenkönyvvel (*Taglalat*) válaszolt rá, utolsó művét (*Ein Blick auf dem anonymen Rückblick*, 1859) pedig hiába tiltották, mégis a Bach-rendszer vesztét okozta, elsősorban azzal, hogy morálisan ásta alá s tette nevetségessé a bürokratikus abszolutizmust. Mint tóba dobott kőnek, egy-egy jó időben érkező könyvnek is távolra hullámzó hatása lehet. Ezért igaz a régi mondás, hogy a könyveknek sorsuk van – a sorsoknak meg könyvük. Nem mi használjuk a könyveket, hanem azok minket.

8. **A könyvek olykor jelszóvá válnak.** A könyvek előzményeikkel-folytatásaikkal és szerzőjük személyes sorsával összekapcsolódva tágabb összefüggésbe kerülnek s címük szimbólummá sűrűsödik. A 19–20. század egyik legnagyobb hatású könyve, a bő másfél évszázaddal ezelőtt megjelent *A tőke* tipikusan ilyen. Már címének kimondása is politikai állásfoglalásnak számít, egy szóba sűrítve mindazt, amit Marx tucatnyi más könyve, sőt társszerzőjével közösen jegyzett írásai, vagy akár Engelsnek tőle függetlenül keletkezett szövegei jelentenek. A *magnum opus* 1867-ben megjelent első kötete valóban „a tőke termelési folyamatáról" szól, az uralkodó kapitalista rend közgazdasági elméleteit vitatja, de 800 oldalán egyetlen alkalommal sem fordul elő a „szocializmus" kifejezés. A marxizmus alapító iratának számító háromkötetes munka – melynek utolsó két kötetét nem is szerzője, hanem Engels rendezte sajtó alá – anélkül lett a szocializmus intellektuális aranyfedezete, hogy a jövő társadalmi rendjéről bármi közelebbit is mondott volna. Jóllehet enigmatikus címe a politikai szóhasználatban továbbra is a kapitalizmus erőteljes kritikáját jelenti, minden bizonnyal összehasonlíthatatlanul kevesebben olvasták a szövegfolyamot, mint ahányan hivatkoznak rá – bizonyítva, hogy ha a könyvek szimbólummá sűrűsödnek, akkor még erősebb a hatásuk. Ilyen jelkép *a hatalom akarása* (Nietzsche), az *eszmék forradalma* (Alfredo Oriani), a *Nyugat alkonya* (Oswald Spengler) és a *politikai fogalma* (Carl Schmitt) is. De néha elég csak szerzőket említenünk, hogy komoly dilemmák ellentétes pólusait fejezzük ki, úgymint: Kant *vagy* Hobbes, Fukuyama *vagy* Huntington.

9. **Az eszmék könyvekkel kezdődnek és politikai cselekvéssel folytatódnak.** Eötvös József több mint százhúsz éve kiadott aforizma-gyűjteménye aktuálisabb, mint valaha; ott olvassuk, hogy „az eszméknek hatalma és jótékonysága mindig csak hosszú időnek lehet szüleménye". Csak türelem, hiszen amint Németh László írta, „a gondolat majd terjed, felszívódik s egy idő múlva meglátszik a politikán". Ahogyan a jóléti állam ellenében megfogalmazódó neokonzervatív/neoliberális irányzatnak is megvoltak a maga alapító kötetei, mint a Friedrich von Hayek – már így is erősen leegyszerűsítő – *Út a szolgaságba* (1944) című könyvét tovább redukáló Milton Friedman-művek (*Kapitalizmus és szabadság*, 1962; *Választhatsz szabadon*, 1980); úgy a '60-as évek korántsem csak „diáklázadást" eredményező szellemi erjedésének is akadtak filozófiai megalapozottságú előkészítő iratai (Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember*, 1964, Guy Debord: *A spektákulum társadalma*, 1967). Mindegy, milyen politikai irányzatról beszélünk, kiindulópontjuknál ott találunk egy-egy könyvet. Legyen az a német romantika

történet- és politikaszemléletét megalapozó Burke-fordítás (melyet *A töprengések a francia forradalomról* átültetésével maga Friedrich von Gentz, Metternich tanácsadója készített), vagy az amerikai alkotmányozás folyamatához szervesen hozzájáruló angolszász-skót felvilágosodás alapműve, a Locke által írott *Két értekezés a kormányzatról* (1660–61). A politikai rendszerekre igaz: mondj hozzá könyvcímeket, és megmondom, milyen!

10. Az eszmék kormányozzák a világot. Még a legmaterialistább politikai gyakorlat is idealista könyvekből veszi eredetét. Karl Popper *A nyílt társadalom és ellenségei* című, 1945-ben megjelent, meglehetősen felületes és a politikai filozófia legföljebb harmadsorába tartozó könyvében nemcsak Platónt értelmezte félre szántszándékkal, hanem a II. világháború végén meghirdette a liberális demokrácia diadalát, amely a „nyílt társadalom" ideájával legyőzi az autokratikus „zárt társadalmakat". Miután Soros György kiterjedt alapítványhálózatával kellő anyagi és nyomásgyakorló erővel vértezte fel ezt a gondolatot, a könyv mondanivalója ötven–hetven év múlva valósággá vált. A milliárdos magyar–amerikai üzletember maga is filozófusnak készült. Mint ő maga emlékezett: *„Filozófusnak éreztem magam. 1963-ban három évet töltöttem el azzal, hogy próbáltam filozófiámat rögzíteni: sikertelenül"*, márpedig – mint mondta – *„nálam a siker az elsődleges, ezt hajhászom a tőzsdén és az alapítványoknál is"*.[308] 1979-ben életre hívott alapítványát Popper iránti tiszteletétől vezetve Open Society Foundationnek nevezte el. Kétezerben jelent meg saját programatikus könyve (*A nyílt társadalom, avagy a globális kapitalizmus megreformálása*), amely a filozófia magasságából jócskán lejjebb szállva, aprópénzre váltotta a popperi gondolatot. Fő tétele szerint, *„mivel a szuverén államok visszaélnek hatalmukkal, tekintélyük hanyatlása üdvözlendő fejlemény.* [...] *A szuverén államok gyengülésével párhuzamosan erősödniük kell a nemzetközi intézményeknek"*[309] – legyen az az IMF, az EU vagy éppen saját NGO-hálózata. Téved, aki azt hiszi, hogy mindezek mögött pusztán a nemzetközi spekulatív nagytőke ereje áll és – könyvekből kiinduló, hálózatokban manifesztálódó – gondolatok nem. A Soros-terv nemcsak azért veszélyes, mert Tőke áll mögötte, hanem azért, mert Könyvek.

III. GERILLAOLVASÁS

11. A könyv veszélyes fegyver. „Nagy könyv – nagy baj" (Kallimakhosz). Orwell *1984* című közismert, nagyhatású disztópiájában *az ellenállás szimbóluma egy könyv*, mégpedig a diktatórikus rendszer által „árulása miatt" gyűlölet céltáblájává tett Emmanuel Goldstein írása. A kötet olvasása a rendszerrel szembeni ellenállás – csakhamar kínkeserves megtorlással büntetett – tettévé válik. Ray Bradbury öt évvel később, 1954-ben megjelent *Fahrenheit 451* című sci-fijében *az ellenállás szimbóluma maga a könyv*. A fogyasztást és szórakozást totalizáló, történelem utáni zsarnokságban „tűzőrök" semmisítik meg a könyvtárakat, otthoni könyvespolcokat és rejtegetett könyveket, nehogy az ellentmondásos gondolatok megzavarják a zsarnokság hamis, szellemtelen boldogságát. A barbárság ellen idővel fellázadó tűzőrnek, Guy Montagnak egy ízben azt mondja fanatikus könyvégető főnöke: *„A könyv a házban olyan, akár a töltött puska.* [...] *Ki tudja, ki lesz a célpontja egy olvasott embernek?"*[310]

A könyvégetésnél persze vannak kifinomultabb módszerek is, a regény szerzője szerint például ahelyett, hogy máglyát raknánk a kötetekből, elegendő rábírni az embereket arra, hogy ne olvassák őket. A szórakozás megsokasodott technológiái könnyű és veszélytelen kikapcsolódást kínálnak, míg a könyvolvasás elmélyült, komoly tevékenység. Olyan világban élünk, amelyben már csak hajléktalanok, reakciós bölcsészek és korszerűtlen alakok olvasnak az utcán. Ki mondhatja el magáról, hogy „éjszakai barátja a szép könyv" (Szerb Antal)? A fogyasztói kapitalizmus agresszív gyorsulása közepette az ellenállás parancsa így szól: lassíts, kapcsolj ki, olvass!

12. A könyvek nemcsak megvárják olvasóikat, hanem meg is találják őket. Németh László politikai gondolkodásának fordulatát s vele legmaradandóbb politikai tézisét egy „véletlennek" köszönhette. Vasutas rokona juttatta el hozzá a német „nemzeti forradalmi" *Tat*-kör meghatározó tagja, Ferdinand Fried *A kapitalizmus vége* című 1931-es könyvét, amelyet a berlini gyorsvonat ülésén talált. A könyv fordulópontot hozott gondolkodásában, amikor az olvasottak alapján elrendeződött benne a gondolat, hogy lehetséges „a kvalitatív munka s az emberi változatok jogát megvédeni", és a szabadságot megőrző, de az igazságosságot is érvényesítő közösségiséget megvalósítani. *Tanú* című lapjában ezt követően, 1933-ban indította útjára a „minőség forradalmának" programját, amelyet a legkülönfélébb változatokban élete végéig képviselt. Nemcsak a léha esztétának rejlik öröme az első kiadások, dedikált kötetek, ódon illatot árasztó ritkaságok böngészésében, hanem az „elveszett könyvekre" hosszú keresgélés után ráakadó műkedvelőnek, a bibliofil antikváriusnak, a komoly könyvgyűjtőnek és

az egyszeri könyvmolynak is. A kuriózumokból egy-egy példányt beszerezni valóságos diadalt jelent. Könyvet lopni nem bűn, ajándékozni pedig ünnepi pillanat (a legforgalmasabb könyvpiaci ciklus rendre karácsonyt megelőzően van).

13. A jó könyv felkavar s nem hagy nyugton. Emil Cioran, számos aggasztó könyv (*Románia színeváltozása*, 1936; *Könnyek és szentek*, 1937; *A bomlás kézikönyve*, 1949) szerzője úgy vélte, hogy *„egy könyvek sebeket kell feltépnie, sőt sebeket ejtenie. Termékeny zűrzavart kell gerjesztenie – de mindenekelőtt veszélynek kell lennie."* Szerinte ugyanis *„az egyértelmű művek természetük szerint romlandók. Egy mű azoknak a félreértéseknek köszönhetően él, amiket olvasójában támaszt."*[311] Kassák pedig úgy gondolta, hogy „a jó könyv nem megnyugtat, hanem szinte fájdalmasan fölizgat, cselekvésre, gondolkodásra inspirál". Az ehhez hasonló művek egyre ritkábbak, ha pedig létre is jönnek, egyfelől a könyvek tömegtermelése, a globális szellemtelenség és a kiadói óvatoskodás, másfelől pedig a harsány borítók mögé rejtőző üzletszerű provokáció eltakarja őket. De megtalálják az útjukat, még ha sok időbe telik is! Az igazán izgalmas könyveket persze „nehéz emberek" írják. A szerző személyes jelleme átüt könyve lapjain, etikai dimenziója nyomot hagy a művön. „Minden könyv mögött egy ember rejlik" – mondja a rebellis Guy Montag.

14. A nonkonformizmus időtlen. A 20. század első fele tele van társtalan szerzők rokontalan műveivel. A „politikai jó ízlés" tilalmának hatálya alá eső könyveket egy „láthatatlan sorozat" részeként, valamiféle *titkos történet* különálló, de egyben is értelmezhető epizódjaiként akár egybe is olvashatjuk. Szerzőik korán jött előfutárok

és későn érkező apologéták – egymás rokontalan rokonai. Ezek a kivételes művek annál izgalmasabbak, minél kevésbé tartják be a jó ideje egyeduralkodó unalmas és önismétlő diskurzus szabályait, és szólnak olyan témákról, ráadásul olyan nyelven, amely – soha nem öncélúan – provokálja a politikai korrektséget és könyörtelenül megsérti álságos tabuit. A szembenállás, az ellenszegülés, a felforgatás minden ilyen esetben friss levegőt, intellektuális kihívást és a hétköznapi konvenciókkal való szakítás közben beszüremlő szellemi szabadságot jelenti. Nehezen hozzáférhető, ritka kötetek ezek, többnyire önmagukban álló, kultikus státuszú művek, amelyek a konvencionális kánonon kívül vannak s mondanivalójuk radikális, kompromisszummentes. Georges Sorel jobboldali fordulata után írott könyvében (*A haladás illúziója*, 1908) például leszámolt a polgári haladáshittel; a fasizmustól a maoizmusig kacskaringós pályáját bejáró Curzio Malaparte pedig feltűnően gyakorlatiasan foglalta össze a puccsok történetét (*Kézikönyv államcsínyhez*, 1931), Georges Bernanos katolikus-monarchista író világnézetét ütköztette a gépesítéssel (*Franciaország a robotok ellen*, 1947), amelyet éppenséggel az újbalos Jean-Luc Godard használt fel *Alphaville* című filmjéhez. A német konzervatív forradalom meghatározó testvérpárjának egyik tagja, Friedrich Georg Jünger profetikus erővel írta le a technikai fejlődés könyörtelenségét (*A technológia tökéletessége*, 1946), bátyja, Ernst Jünger pedig az „erdőjáró" alakjával mutatott kiutat a valódi választást nem kínáló választásokból (*Waldgang*, 1951). – Ezek a művek egytől egyig a *szellem kivételes állapotáról* tanúskodnak.

15. A könyv állásfoglalás. Olvasók, olvassatok remekműveket!

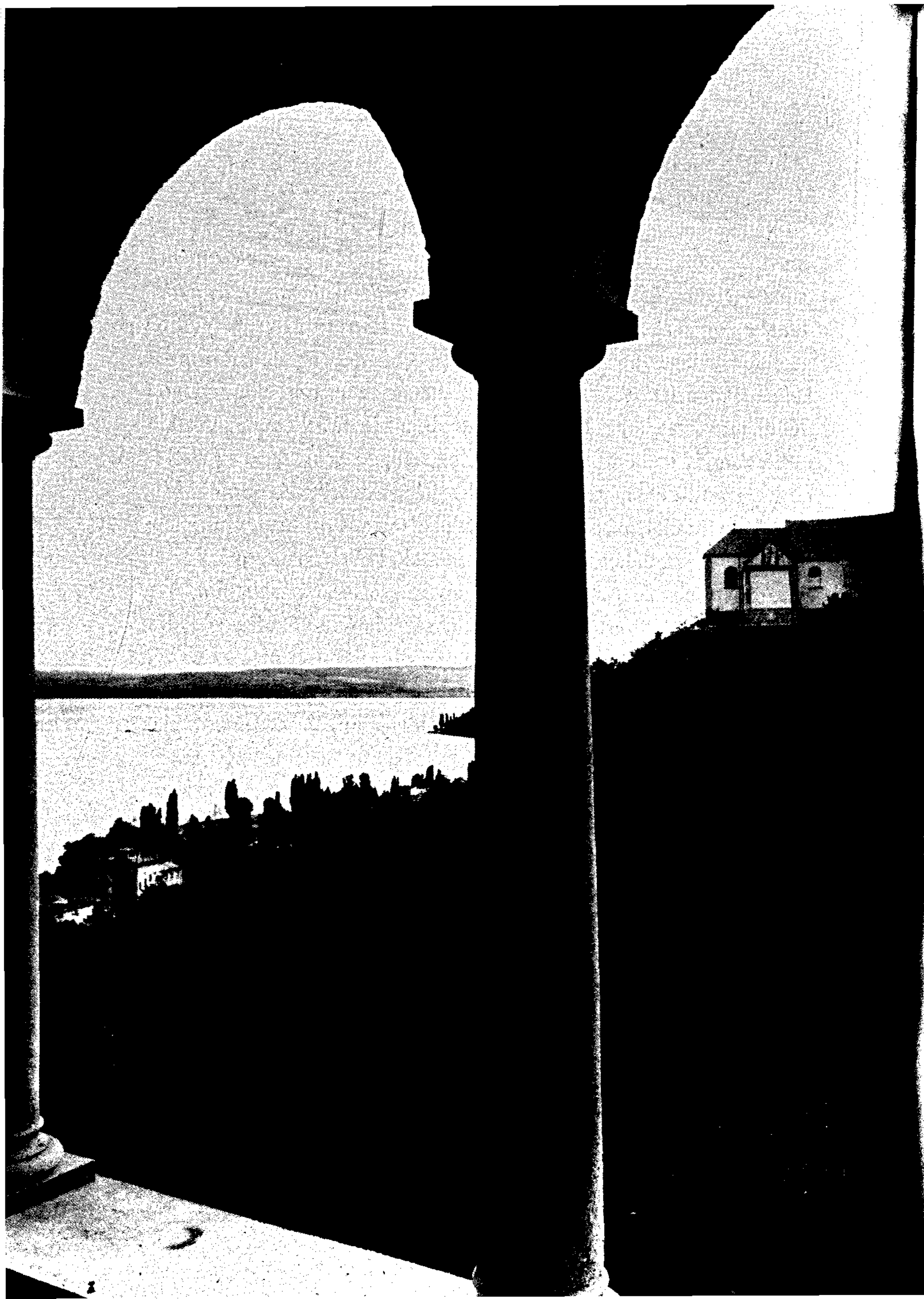

Tihanyi tézisek

„Anyagi előmenetelünknek szellemi alapon kell épülnie."
gróf Dessewffy Aurél

Politikai küzdelmünk tétje, hogy korszak lesz-e a rendszerből. A rendszer politikai alakzat, a korszak viszont több ennél: rá jellemző kulturális miliő; vagyis szellemi eredmények összefüggése, közös hangulat és társas gesztusok sajátos közege, ízlésvilág, a viselkedés módja. Míg a rendszert szabályok, politikai döntések és társadalmi struktúrák jelentik, addig a korszakot kulturális áramlatok, kollektív meggyőződések és szokások teszik. Az egyik eredménye a családtámogatási rendszer, a másiké a családi értékek sérthetetlenségéről való közmeggyőződés; az előbbi védi a nemzeti szuverenitást és hatékonyan óvja az ország határait, az utóbbi állampolgári tisztelettel övezi azt és a biztonságot helyezi előtérbe; itt a jövedelmeket a tőkétől a munkához csoportosítják át, ott a munka becsülete születik.

Míg a 2010-ben magunk mögött hagyott két évtizedes posztkommunista korszakon belül több politikai rendszert is megkülönböztethetünk (köztük mérsékelt jobboldalit, balliberálist, radikálisan progresszívet és technokratát, de 1998–2002 között olyat is, amely egy polgári világot épített), most a 2010–2014 közötti rendszeralapító, majd a 2014-ben kezdődött következetes rendszerstabilizáló politikai ciklus után *a korszakképítés feladata következik.* A harmónia a szinkronitásban rejlik. – Egy jobboldali rendszer otthontalan a liberális korszakban, amely a lehető legszélesebben értelmezett kultúra tehetetlenségi nyomatékánál fogva agyonnyomja mégoly látványos politikai eredményeit is. De fordítva is igaz: konzervatív korszakban gyökértelen marad

a progresszív politikai program. A *Zeitgeist* azonban nem valamiféle tőlünk független világszellemdarab, hanem sok munkával, de alakítható. Most a feladat nem kevesebb, mint az idő és tér összeillesztése – *számára megfelelő kulturális korszakba kell ágyazni a politikai rendszert.*

A hatékony működés feltétele a jó munkamegosztás, amelyben mindenki tudja a dolgát. A jobboldali kormány megtette a magáét: a jogrendszert pár év alatt átalakította (Alaptörvény), az állam szuverenitását mindvégig megvédte, Magyarország nemzetközi presztízsét számos alkalommal és módon növelte. A szociális biztonság megteremtése (minimálbér-emelés, rezsicsökkentés, családi adókedvezmény, gazdaság- és családvédelmi akcióterv, gazdasági mentőcsomag) ciklusok óta zajlik, akárcsak az államadósság csökkentése. A gazdaság szerkezete és az adórendszer egészséges irányba módosult, amihez majdnem egy egész évtized kellett. Az ennél is időigényesebb, nagy rendszereket átalakító munkába is belekezdett az ország, amelynek elvégzése további évtizedekben mérhető. E középtávon beérő folyamatok mellett *a kultúra meghatározása hosszú távú feladat.* Itt a közvetlen akciók és politikai döntések, ha szükségesek is, nem elegendők. A korszak ügyei a szellem arénájában dőlnek el. Ehhez persze – s ezt sem lehet elégszer hangsúlyozni – elmaradhatatlan az intézmények létrehozása, fórumok alapítása, források biztosítása (mindezek meg is történtek), de a forma tartalommal való megtöltése, az intézmények működtetése és a működtetők toborzása már nem a döntéshozó feladata. Teendőnk nem kevés, főleg azért, mert *a korszaképítéshez eszmékre és világnézetre s ebből származtatott ideológiára, sőt ezeknél is jóval többre: kultúrára van szükség.*

Antonio Gramsci az európai forradalom I. világháború utáni elmaradását a burzsoázia „kulturális hegemóniájának" sértetlenségére vezette vissza. Amint a *Börtönfüzetek*ben írta: minden fennálló politikai

A tihanyi apátság a sétányról nézve, 1958
(Fortepan)

rendszer társadalmi és gazdasági törvényeit kulturális jóváhagyás övezi. Ilyen értelemben a kultúra = konszenzus. *A domináns politikai rendszer a kulturális hegemónia talaján működik.* (Ezzel önkéntelenül is elismerte materialista tanítómestere tévedését, amely szerint a „gazdasági alap" egyoldalúan meghatározná a „politikai fölépítményt" – éppen fordítva áll ugyanis a dolog.) Úgy bizony: a reformáció elképzelhetetlen lett volna nyomtatott anyanyelvű Biblia híján, amint felvilágosodás és *Enciklopédia* nélkül sincs francia forradalom. 1968-hoz közvetlenül hozzájárult egy sor akkori gondolkodó (Guy Debord, Jacques Derrida, Erich Fromm, Michel Foucault, Herbert Marcuse), a közép- és kelet-európai rendszerváltoztatásokat pedig megelőzte Orwell és Koestler térségbeli felfedezése, műveik szamizdatkiadása, metaforáik átvétele.

Gramsci a gyors politikai győzelmet (felkelés, forradalom, puccs) mozgó háborúhoz hasonlította, amely azonban Nyugaton nem érhetett célt, hiszen a polgári társadalom széles körre kiterjedő kulturális hegemóniájánál fogva nem engedte a politikai dominanciaváltást. Ilyen helyzetben, mint írta, *állóháborúra kell berendezkedni és „hegemónia-gépezetet" építeni.* Helytálló diagnózisa szerint a gyorsan lerohanható, mélyebb védelmi övekkel nem rendelkező ellenféllel – mint amilyen a cári rendszer volt – szemben Nyugaton „az uralkodó osztály [olyan] politikai és szervezeti tartalékokkal rendelkezik", hogy még a súlyos gazdasági válságok sem tudják hatalmát destabilizálni. E „tartalékok" közül legfontosabb a kulturális hátország. Egy hosszú és csendes kulturális felbontási folyamat során először ez a hegemónia morzsolódik fel, a hatalom összeomlása ennek csak látványos következménye lesz.

„Minden forradalom egy kisebbség műve" – vallja a francia forradalmat kutató François Furet, s ha lehet, ez még inkább áll a kulturális forradalmakra! A kulturális többség megteremtése hosszú és dinamikus folyamat, gyakran kezdődik intellektuális avantgárd fellépésével,

amely eredeti szellemi tőkefelhalmozásba kezd. Ennek módszere a következő: a kreatív kulturális kisebbség ellenhegemóniát épít, majd hosszú idő múltán a szubkultúra felszivárog és populáris kultúrává válik, lassanként többségre tesz szert. Bár politikai és gazdasági értelemben a liberalizmus dominanciája véget érni látszik, a kultúra területén a „liberális hegemónia" (Molnár Tamás) még érvényesül – ennek lebontása a cél. Az ellenhegemónia építése fáradságos és kitartást igénylő misszió.

A félreértések elkerülése végett tisztázzuk, mi a helyzet az értelmiségi diskurzusok kedvelt témájával, vagyis a politika és a tudomány kapcsolatával! – Ezek két külön szférát alkotnak, saját logikával rendelkeznek, amelyek csak a maguk területén érvényesek. Az egyik világában elért eredményekből fakadó pozíció és elismerés nem váltható át a másik világában hasonló szintű beosztásra és legitimációra. Röviden: aki Nobel-díjas valamiben, annak nem feltétlenül van igaza közéleti kérdésekben. Politika és tudomány kölcsönösen aszimmetrikus viszonyban állnak egymással, amelyet már az is jelez, hogy a politikának lehet tudománya, a tudománynak viszont nem lehet politikája. Ezzel szemben kultúra és politika dialektikus viszonyban vannak, kapcsolatuk nem alá-fölé, hanem mellérendelt. Hatnak egymásra, kölcsönösen alakítják a másik világát, hogy azután egyensúlyba kerüljenek. Idézzük ugyanakkor Csengey Dénest, aki harminc évvel ezelőtt Lakiteleken ezt mondta: *„A kultúra nem kifutófiú, hanem gőgös főherceg és önkéntes alázatában boldogságot találó szolga."*

A szellem uralja az anyagot s nem fordítva! Ahogyan „a túl korán jött könyvek megvárják olvasóikat" (Alfredo Oriani), úgy a lomha anyag, ha késve is, de követi a fürge szellemet. A politikai kérdések végső soron teológiai problémákra vezethetők vissza, a filozófia legvégsőbb dilemmái közelebb vannak hétköznapi közéleti vitáinkhoz, mint gondolnánk. Így hát *a politika végső soron kultúrák összecsapása,*

amelyben identitások és világfelfogások versengenek egymással. Ebben a küzdelemben nemcsak önmagunk helyes ismerete szükséges, hanem az ellenfélé is. A közéletben a kulturális versenyt veszítik el először, a politikai vereség ez után jön.

A történetmesélést nem lehet félvállról venni. Ahogyan Rod Dreher, az amerikai paleokonzervatívok fenegyereke fogalmaz, *„a történet az, ami az emberek érzéseit és elméjét mozgatja. Miközben elmesélünk valamit, megértjük, hogy kik vagyunk, és mit miért teszünk."*[312] A történet félig már politika, hiszen felkelti kollektív képzeletünket, társas tanulsággal szolgál, erkölcsi dimenzióban helyezkedik el és ennek mentén ítélkezésre késztet. Van, aki választást nyer, település irányítására kap mandátumot, politikai döntéseket hoz s van, aki szellemet gondoz, kultúrát terjeszt, történetet mesél. Politikai rendszerünk jó, hasznos és működik. A közelgő korszak, amely kényelmes otthont ad neki, kitartó történetmesélőket igényel, akik magyarázatot adnak arra, hogy mi és miért történik. Kommentárokra, történetekre, népszerű szóval élve *narratívára és közös mítoszokra van szükségünk.*

1. Alkossunk kánont, saját referenciáinkhoz igazodjunk.

Az orientáció kijelölésével a csata már félig eldőlt. Nem győzhet olyan sereg, amely nem saját vezérkarát tekinti a legjobb katonának, nem ennek hadistratégiájában hisz, nem önnön fegyvereibe veti bizodalmát. A széles körben értett kultúra (amelynek ilyenformán része az erkölcsi felfogás, a megszorítások nélkül értelmezett irodalom és művészet, a korszakot szó szerint megformáló építészet és „a dolgokról" való vélekedés) gerincét alkotó szellemi világban a tájékozódást a kánonok segítik. Olykor sokkal fontosabb, hogy mi nem kerül bele ezekbe, mint amit belefoglalnak. A kánonalkotás diszkurzív és kritikai folyamat, de nem feltétlenül igényli a konszenzust,

ráadásul úgyis használat közben dől el, hogy mi állja majd ki az idő próbáját. Röviden: a kánon eligazít afelől, hogy mi van a körön belül és mi azon kívül. A káték, kötelezőolvasmány-listák, pontokba szedett használati utasítások már csak aprópénzre váltják azt, amit a kánon nagy vonalakban meghatározott. A kánon mint törvénykönyv és szöveghagyomány mellett a tájékozódás további segítői azok a világítótoronyhoz hasonlatos szerzők és alkotók, akik életművükkel maradandó jelet hagynak arra vonatkozóan, hogy merre induljunk. A közös kánon és a saját referenciák követése erősíti az összetartozás érzését és biztonságot ad; minden más gyengít és elbizonytalanít. – Mindebből következik, hogy *saját mércét kell teremteni és érvényesíteni*, a saját fejünk után menni. Meg kell becsülni és szaporítani azt, amink van: gondolkodókat, intézményalapítókat és -működtetőket, folyóiratokat, könyveket stb. Minden egyes könyv tégla abban a falban, amit a védelmünkre építünk s minden folyóirat egy újabb homokzsák a mellvéden. Van saját kánonunk, ugyan miért igazodnánk másokéhoz?

2. A magunk szótárát és közös enciklopédiánk meghatározásait használjuk, saját fogalmainkkal írjuk le a világot.

A nyelv, amelyen beszélünk, mindenestül meghatározza gondolkodásunkat. Széchenyi 1835-ben úgy fogalmazott, erélyesen síkra szállva a latin helyett a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett, hogy a holt nyelv halott nemzetet teremt; mondván, *„e holt nyelv mérge olvasztá már az ifjú kebelben a honinak minden szeretetét* [...] *rég túllépvén már gyermekkorán, még most sem szabadíthatja magát halálos öleléseiből ki a rég elhunytnak."*[313] Peter L. Berger amerikai konzervatív szociológus világos megfogalmazása szerint *„az ember nem használ egy nyelvet teljesen ártatlanul. Minden nyelv értékrendek, értelmezések,*

és valóságképek egész sorát hordozza magában, amivel befolyásolja annak a személynek a tudatát, aki ezt a nyelvet használja."[314] Így vagyunk ezzel a politikai szóhasználat tekintetében is! Frank Füredi egyenesen úgy fogalmaz, hogy ameddig a régi nyelvhasználat foglyai vagyunk, addig maradunk az értelmetlenség börtönében. A szavak és fogalmak, amelyeket kiejtünk és leírunk, megszabják mondanivalónkat, sőt adott esetben politikai véleményünk tartalmát, intenzitását is. Problémánk az, hogy a politikai nyelvezet liberális dialektusa még mindig monopolhelyzetben van – a cél, hogy ezt konzervatív nyelvjárással váltsuk fel. Ez lehetséges, hiszen a szellem azé, aki megműveli – senkinek sincsen hitbizománya a „szürkeállomány" és az értelem fölött. Sok a tennivaló, ugyanis a szellemi építmény összeomlását követően, mint lerombolt ház után az alap, hátramarad az értelmezési keret és akárcsak a téglák, a szavak. Ahhoz, hogy új keretet teremtsünk, először a saját szavainkat kell használnunk. Aki ugyanis ellenfele szavait használja, természetszerűleg arra kényszerül, hogy az ő nyelvét is beszélje. – Fel kell számolni tehát azt az optikai csalódást, mely szerint a balliberális értelmiség által meghatározott nyelv továbbra is érvényes. Ezt a délibábot részben hadicsel gyanánt ez a közeg, részben viszont a „konzervatívok" baleksága tartja fenn. Pedig ez nem más, mint fantom – aki lustaságból vagy gyávaságból bedől neki, azzal nincs mit kezdeni.

3. Olvassuk, idézzük és bátorítsuk a másikat. Legyünk lojálisak egymáshoz.

A politika találkozások mentén zajlik, a kultúra érintkezésekből születik. A jobboldali-konzervatív kulturális közeg – igen csak üdvözlendő módon – többszólamúvá vált, nemzetségekből felépülő klánjai afféle törzsszövetséget alkotnak. A fő kérdésekben nincs vita, de

a szállásterületek körüli határvillongások elkerülhetetlenek, s ez nem is baj. Jelenleg azonban nem a különbségek felnagyításának ideje van, hanem annak megerősítése, ami közös. Az együtt létrehozott kulturális javak annál jobban és gyorsabban találják meg helyüket, minél inkább mi magunk illesztjük őket oda. A könyvek befogadását ismertetések teszik könnyebbé, a filmek jóhírét támogató kritikák viszik. A megszülető szellemi eredmények folyamatos értelmezése olyan kognitív hálót hoz létre, amelyben a legkülönfélébb ismeretterületek produktumai (cikkek, könyvek, filmek, színdarabok, kiállítások) egymásra vonatkozó interpretációs mezőt hoznak létre. Aki először értelmez, azé az előny. – Miután nem érdemes, nem szabad és nem is kell külső mércék alapján lemérni teljesítményünket, a szükséges vitákat is egymás között kell lefolytatnunk – határozottan, őszintén, szeretettel és konstruktívan. Másnak nincs értelme.

4. Használjuk meglévő művelődési struktúráinkat. Írjunk és építsünk be minél több művet szellemi hátországunkba.

Az infrastruktúra erő. S miután a kulturális küzdelem alapvetően meghatározza a politika dinamikáját, a kulturális intézményrendszer stratégiai jelentőségű. Az újbaloldaliak „hosszú menetelése az intézményeken keresztül" (Rudi Dutschke), amely a '68-as diáklázadás után az egyetemi-könyvkiadói-tömegtájékoztatási-alapítványi struktúrák elfoglalását jelentette, közismert példája egy kulturális forradalom győzelmének. De idézhetjük az amerikai jobboldal diadalmenetét is, amely az 1950-es években konzervatív reneszánszként kezdődött (Russell Kirk), jobboldali mozgalomként folytatódott (William F. Buckley, Barry Goldwater, Paul Weyrich) és republikánus korszakhoz vezetett (Ronald Reagan). Amint a kritikai elmélet eredménye hosszú távon a balliberális hegemónia lett,

a dekonstrukció filozófiája pedig a társadalom (a tekintély, a család, végül a nemek) felbomlásához vezetett, úgy a jobboldali gondolat idővel konzervatív korszakban összegződhet. Minél erősebb a kulturális hálózat, amelyet iskolák, intézmények, fórumok, műhelyek és könyvek, de még inkább ezek rendszeres használata alkot, annál hatékonyabb a nevében zajló politikai cselekvés. Kulturális javaink egymásba kapaszkodó hiperlinkjei, a kereszthivatkozások szövevénye, az ezeket létrehozók közötti kapcsolatrendszer sűrű szövésű hálót fon, amely tetszőlegesen szélesíthető és mélyíthető. – Egymás teljesítményének tisztelete, a másik idézése és eredményeinek használata, gondolatainak értelmezése közös kultúránkat építi. A bizalom és a lojalitás nemcsak erényes és becsületes dolog, hanem már rövid távon is kifizetődő. Ki mástól lehetne várni szellemi szövetünk megszövését, ha nem saját magunktól?

5. A szellem emberei támogassák a cselekvés embereit.

A politikai beszéd alapja a helyzetmeghatározás. Annak definiálása, hogy ki hol áll és honnan – mi mellett és mi ellen – nyilatkozik. A konzervatív pozíció történetileg nézve gyakran a legnehezebben tartható politikai álláspont, hiszen többnyire úgy volt köztes helyzetben, nemegyszer két tűz között, hogy politikai képviselete a jobboldalon van. A teljes politikai látképnek kell átrendeződnie ahhoz, hogy a jobboldal centrális helyzetbe kerülhessen. Ez Magyarországon 2010 és 2019 között meg is történt, ezen az változtatott, hogy az egész ellenzék balliberális uralom alá került és ezzel kétosztatú lett a belpolitikai mező. A hazai konzervatívok azonban továbbra is kényelmes helyzetben vannak: politikai preferenciáik arrafelé vannak, ahová a szívük is húzza őket. Létezik azonban egy rossz szokás, amikor a jobboldali kormány realitások között véghezvitt, ezért

szükségszerűen kompromisszumokkal járó tevékenységét minduntalan egy képzeletbeli – és valamiféle angolszász hagyományból importált – „konzervatív mércéhez" méricskélik. Márpedig a politikai élet nem a „szentek köztársaságában" (Rousseau), hanem a valóságban zajlik; amelyet nem az abszolút ideák, hanem a szűkösség, a véletlen és a nem szándékolt következmények határoznak meg. Dönteni kell Kant és Hobbes között, azaz letenni a garast a kényszerűségek közötti *Sein* lehetségessége, vagy a mégoly kívánatos *Sollen* képtelensége mellett. – Dessewffy Aurél világosan kifejezte értékalapon álló programját, amikor 1841-ben így írt: „*igenis »kormányember« vagyok. Vagyok pedig kormány embere a szónak abban az értelmében, hogy kárhoztatok minden működést, minden elvet, melyek törvényes és hathatós kormányzást lehetetlenítenek*".[315] Szavainak hitele akkor sem csorbult, érvénye pedig azóta sem változott.

FÜGGELÉK

Az értelmiség útja a kulturális hatalomhoz

„Inkább kormányozzon a bostoni telefonkönyv
első kétezer neve, mint a Harvard tanszékvezetői."
William F. Buckley

Az értelmiség elkülönült társadalmi réteg mellett speciális osztály is, amely a „társadalmi termelés" során leginkább a társadalom referenciáit, identitását, céljait és szellemi viszonyait hozza létre, az ennél jóval technikaibb, gyakorlati feladatok (adminisztráció, ellenőrzés, működtetés, szervezés) elvégzésével együtt. Az értelmiség státuszánál fogva abban a helyzetben van, hogy tudása, szabadideje és érdeklődése folytán is meg tudja szerezni a társadalom fölötti nempolitikai hatalmat. Az értelmiség ezért az indirekten alkalmazott politikai hatalom, vagyis a kulturális hatalom legfőbb letéteményese. A hatalom ez utóbbi fajtája nemcsak a tulajdonviszonyoktól függetlenedik, rácáfolva a materialista (kapitalista, marxista) elképzelésekre, hanem a konkrét politikai befolyás mennyiségétől is. Az értelmiség láthatatlan hatalmának megvalósításához a legjobb eszköz a Kultúra minél több eszközének, csatornájának és intézményének elfoglalása. Ennek során a diszkurzív küzdelem folytatása, a narratíva megfogalmazása, a kanonizálás és a legitimálás folyamatainak kézben tartása minduntalan a megszerzett pozíciók biztosítását és a már elfoglalt hídfőállások szélesítését szolgálja. Az értelmiség, mint a kulturális termelés alanya, az előállított „áru" természetéből fakadóan szélesebb körű és több kapcsolódási ponttal rendelkező „javakkal" bír, mintha gyára vagy államtitkársága volna. Az értelmiség társadalom fölötti hegemóniája ugyanis a legszélesebben értelmezett „kulturális javak" létrehozásán, elosztásán,

valamint az értelemadás és legitimálás monopóliumán alapul. Ez ellen tenni, pláne politikai pozícióból, igen nehéz, mert a mégoly demokratikus, sőt éppenséggel a népszuverenitás érvényesítését vagy csupán a *politikai* autonómiájának visszaállítását – mely gyakran ugyanaz a harc – megcélzó politikai döntés is úgy értelmeződik, mint brutális értelmiségellenesség, szellemtelen szellemellenesség vagy a kutatás és a szólás szabadsága elleni ádáz támadás. – *Az értelmiségi uralom legkézenfekvőbb eszköze a kulturális hegemónia.* Ennek megtörése nemcsak ideológiai szempontból fontos, mivel történelmi okokból kifolyólag Magyarországon ez a posztkommunista/balliberális erőknek kedvez, hanem a népszuverenitás demokratikus kívánalmának érvényesítést is jelenti.

Kié a hatalom?

A közösségi élet kódjai, viselkedésmintái és igazodási referenciái igen gyakran láthatatlan csatornákon keresztül áramlanak. Ezek közül a legérzékenyebb és legtöbb tudást közvetítő rendszer a Kultúráé, hiszen ez a társadalom minden, egymástól (látszólag) elkülönülő részterületét áthatja és egybekapcsolja. A társadalmat behálózó csatornák önmagukban is értéket képviselnek, mert formájuk meghatározza a rajtuk keresztül közvetített tartalmat. A „média az üzenet" (Marshall McLuhan) mintájára ez *a struktúra maga a tartalom.* A kiépített intézmények, személyközi hálózatok és informális társas viszonyok komplex rendszert alkotnak, amelyekben üzenetek, meggyőződések, hitek és remények, közösségi magatartásmodellek és a kollektív képzelet megannyi eleme

áramlik. Érvényességük végső fedezete a kultúrában található, itt dől ugyanis el, hogy van-e róluk közmegegyezés, rendelkeznek-e legitimációval? Amennyiben igen, akkor ez a politikai konszenzus alapjaként szolgál, bizonyítva, hogy *tartós politikai dominancia csak a kulturális hegemónia talaján jöhet létre.*

Régóta ismert tény, hogy az ismeretek birtoklása, ellenőrzése, visszatartása és nyilvánossá tétele hatalmi tényező, mégpedig kézenfekvő társadalmi és gazdasági dimenzióján túl politikai természetű is. Foucault szabatos megfogalmazásában mindez így hangzik: *„Egyetlen tudás sem lehet meg a kommunikáció, a számbavétel, a felhalmozás, a vizsgálati szempontok változtatásának rendszere nélkül, mely rendszer maga is a hatalom egyik formáját alkotja, és amely létezésében és működésében hozzákapcsolódik a hatalom más formáihoz. Hasonlóképpen egyetlen hatalom sem működik tudás termelése, elsajátítása, elosztása vagy visszatartása nélkül."*[316] Ez a „tudás = hatalom" közkeletű mondásának mélyebb értelme, amely nem csupán a politika határterületén mozog, hanem annak kellős közepében van.

A „kulturális tőke" kifejezés Pierre Bourdieu-től ered, aki azt a szimbolikus (tehát nem anyagi javakon nyugvó, hanem szellemieken alapuló) tőkefajtát értette alatta, amely szorosan véve a társadalom „kulturális termeléséhez" tartozik, de a javak tényleges előállításához is köze van. Ebből az összefüggésből is könnyen látható, hogy míg a többi tőkefajtát (gazdaságit, politikait, társadalmit) nehezebb kulturális tőkévé konvertálni, addig a kulturális tőke különböző transzmissziókon keresztül „beváltható" és kamatoztatható a gazdaság vagy a politika területén.[317] Bourdieu 1970-től kezdve kidolgozott elmélete szerint a kultúrában felhalmozott tőke háromféle lehet: egyénileg elsajátított tudás és megszerzett készségek, tárgyiasult, főként írott formában megőrzött tudás és intézményesült formájú tudás. A kulturális tőke szerepét

jelentősen képes növelni kézbentartójának földrajzi elhelyezkedése, társadalmi kapcsolatrendszere, nyelvhasználata és az egyéb, materiális tőkefajtákhoz való hozzáférése. Bourdieu odáig megy, hogy kijelenti: *„A szimbolikus tőke a gazdasági és a fizikai tőke átalakított és ezáltal álcázott formája."* A kulturális tőke mennyisége tehát a társadalmi, gazdasági és politikai befolyás mértékét és minőségét is meghatározza.

Az értelmiség az a társadalmi réteg, amelynek megtermelt, kamatoztatott és értékesített tőkéje a Kultúrában található, s miután a társadalom többi rétege is e tudás birtokában – vagy éppen ennek hiányában – éli életét, alakítja ki viszonyait és hozza döntéseit, ezért az értelmiség ezen keresztül érvényesülő hatalma nagyobb, mint másoké, amelyet gyakran monopolizál is, visszaélve vele. A kulturális vonatkozású és hatalmi természetű össztársadalmi tudás létrehozása, strukturálása, elosztása és átalakítása a legélesebben politikai kérdés, amely ráadásul nem kötődik választásokhoz, sem semmilyen demokratikus elszámoltatási mechanizmushoz, viszont komoly presztízst és észrevétlen uralmi pozíciót jelent. Gramsci nem elkülönült tudásmonopolizáló társadalmi kasztként határozta meg az értelmiséget, hanem funkciója szerint definiálta, és azt írta, hogy minden ember lehet értelmiségi, de nem minden ember tölti be az értelmiségi szerepét. Mint fogalmazott, „szakmáján kívül minden ember kifejt valamilyen értelmiségi tevékenységet", noha „az újságírók, akik azt tartják magukról, hogy irodalmárok, filozófusok és művészek, magukat tartják az »igazi« értelmiségieknek." Ebből is látszik, hogy az értelmiségi hatalomgyakorlás mélyen antidemokratikus és az elitizmus legvisszataszítóbb formáját valósítja meg.

Az értelmiség jellegzetességeiből fakadóan könnyen képes monopolizálni a hatalmat, de indirekt módon. Mivel a tudást minden társadalomban előállítják, őrzik, elosztják és jelképezik, amelyek egytől-egyig politikai kulcskérdések, ezért a tudástermelés folyamatában hegemón

helyzetbe kerülők a politikában is – észrevétlen, meg se kérdőjelezett, sőt lecserélhetetlen – dominanciát alakíthatnak ki. A társadalomról magáról folytatott (köz)beszéd, azaz a politikailag szintén nagyon releváns diskurzusok működtetése a tudásmenedzsmenthez hasonlóan stratégiai infrastruktúrának számít. *„Nem engedik meg mindenkinek a diskurzusok használatát"* – írja Foucault, mégpedig azok az általa „diskurzustársaságoknak" nevezett elitcsoportok, amelyek legkézenfekvőbbike éppen az értelmiség. Erre is jellemző, írta, hogy „szerepe a diskurzus megőrzése vagy előállítása, ám zárt térben, szigorú szabályok szerint osztják el őket [ti. a diskurzusokat], nehogy a birtokosokat maga az elosztás károsítsa".[318] Hogy miről és hogyan lehet beszélni, alapvető kérdése és *ki nem mondott* uralmi eszköze a diskurzusmonopolizáló értelmiségnek, amely úgy ül a társadalmi tudás trónján és a róla szóló beszéd kapuja előtt, mint a mandarinok a kínai császár udvarában. A médiamunkások számára különösen könnyen megszerezhető kapuőri pozíciók kínálkoznak, demokráciadeficites viselkedésük olykor még a legmérsékeltebbeket is arra indította, hogy kijelentsék: velük kapcsolatban „senki által meg nem választott politikai mikiegerekről" (Antall József) van szó.

Jean Sévillia *Az értelmiség terrorizmusa* előszavát ezzel a megállapítással nyitja: *„Ötven éve tart. Párizsban néhány tucat ember adja meg a hangnemet. Műsorokban beszélgetnek, cikkeket publikálnak, könyveket írnak, egyetemen oktatnak, vitákban szólalnak fel, petíciókat írnak alá, együtt ebédelnek."*[319] Egy értelmiségi hálózatról van szó, amely az értelmezés hatalma mellett nyíltabb és direktebb közéleti tevékenységet is kifejt a politika közvetlenebb befolyásolásával, amely a petíciózástól és nyílt levelek köröztetésétől kezdve a lobbizáson át a nyilvánosságban elhangzó támogató szavai megtagadásával való fenyegetőzésig terjed. Az értelmiségi hálózat volt évfolyamtársakból, kiadótulajdonosokból,

szerkesztőkből, recenzensekből, televíziós „megmondóemberekből" formálódó baráti körökből s a kölcsönös leköteleződések láncolatából áll. A politikai befolyásra szert tévő, szellemi munkából élő ember (*public intellectual, men of letters, Intellektuelle*, közíró), vagyis az „elkötelezett értelmiségi" mindenkori archetípusa Jean-Paul Sartre alakja, aki afféle totális értelmiségiként egyszerre volt regény- és drámaíró, kritikus, főszerkesztő, ideológus, közéleti moralista, aktivista, művész és filozófus – ezzel nemcsak a szellemi iránymutatás, hanem a politikai legitimáció és a kanonizáció vezető pozícióit is birtokolta, mégpedig egyszerre. Az értelmiség virtuális politikai befolyásának alapja az az összefüggés, hogy mivel valaki híres filozófus, *ezért* releváns a politikai véleménye – mekkora abszurditás volna, ha egy ismert és sikeres politikus ennek mintájára belgyógyászati műtétet akarna végezni vagy meghatározni egy szimfónikus zenekar előadásának színvonalát! Jellemző, hogy a baloldali újságíró önmagát független és kritikus újságírónak tartja és másoktól is megköveteli, hogy így tekintsenek rá, a liberális értelmiségi pedig egyenesen „az értelmiségi" pozícióját vindikálja magának.

A Sartre örökébe lépő Bernard-Henri Lévy egyszer a „hatalmát" firtató kérdésre azt mondta: *„Nekem nincs hatalmi hálózatom, nekem barátaim vannak."* Ehhez hasonló az ismert városi legenda, amely szerint Kornis Mihály azt vetette oda egy jobboldali újságírónak: *„Vedd tudomásul, hogy él ebben az országban ötezer olyan értelmiségi, akinek a véleményével szemben nem lehet politikát csinálni."* Konrád György öntudatosan vallotta is, hogy „az értelmiség a kulturális tőkehatalom-ethosz első birtokosa. [...] Az értelmiség tőkéje helyettesíthetetlen [...] termeli az értékek, az ízlés, a kíváncsiság meghatározó kínálatát, és irányítja a viselkedési divatok forgalmát" – ennélfogva pedig hatalma indirekt hatalom, amelyet olyan jelentősnek tartott, hogy leírta:

„Öncsalásnak tartom az értelmiség hatalomnélküliségéről szóló panaszt. Ez a hatalom nem közvetlen és nem azonnali."[320] A jobboldali kormányzat árnyékában rendszeresen értelmiségi pozíciójának elvesztésétől rettegő balliberális közeg jeles képviselője, Tamás Gáspár Miklós egyszer arra a hisztérikus kijelentésre ragadtatta magát a televízióban, hogy az „értelmiségellenes" kampány (?) könnyen végső győzelmet arathatna, ha néhány vagonba zsúfolnák a „körúton belüli értelmiséget"... Sugallva, hogy bár nincsenek sokan, de indirekt eszközökkel gyakorolt informális hatalmuk nagy. Az értelmiség *proxy*-háborúja a *Kulturkampf.*

Mindebből látszik, hogy sem az „értelmiségi uralom" és a demokrácia intellektokráciává változtatása, sem annak felszámolása – és ezzel a hatalom visszaadása a népszuverenitás alapján felálló parlamenti többségnek meg az általa megszavazott felelős kormányzatnak – nem mehet egyik pillanatról a másikra. Az értelmiség a hegemóniájának lebontására irányuló politikai akarat megnyilvánulására éppen olyan elkeseredetten reagál, mint az invesztitúraharc során a pápaság a császárság szuverenitásküzdelmére, mert ahhoz hasonlóan itt sem kevesebb dolog, mint a lelkek fölötti ellenőrzés megtartása forog kockán! Az értelmiség hárombetűs „ideologikus apparátusainak" (Althusser) ellenőrizetlensége, amely évtizedeken keresztül például az NGO-k, a CEU, az MTA és az SZFE kapcsán egyaránt fennállt, éppen azért váltott ki dühödt ellenállást, mert a kozmopolita-balliberális értelmiség megérezte pozícióinak fenyegetettségét és uralmának bealkonyodását. Nem csoda, ha egyik társutasuk a televízió nyilvánossága előtt ezzel fordult a kamerába: *„Az én bérem nem éri el egy mostani BKV-sofőrnek a bérét, de nekünk van* [...] *kapcsolati tőkénk* [...] *mi a fél világot mozgósítani fogjuk.* [...] *A Magyar Tudományos Akadémia a magyar elit,* [...] *ha van egy magyar elit, akkor most ennek a magyar elitnek össze kell fognia".* Miután a kormányzat felszámolta az Akadémia sztálinista szervezeti és

szerkezeti maradványait, az illető kihasználva kapcsolati és tudástőkéjét, széles körű nyelvtudását, egyszerűen második hazájába költözött.

Hosszú menetelés az intézeteken keresztül

A magyarországi baloldali-liberális értelmiségnek a 20. század második felében folytatott küzdelme a kulturális hatalomért, amelyet végül elért, sőt a 21. század elején is kezében tartott, a kommunizmus és a posztkommunista időszak összefüggésében olyan állapotot teremtett, mint amikor Guy Debord úgy fogalmazott, hogy valami „mélyhűtött formában konzerválja a régi kultúrát".

1990 és 2010 között a kulturális hatalom mindvégig annak a balliberális értelmiségnek a kezében volt, amelyik a kulturális hegemónia megszövését már akkor elkezdte, amikor tagjait még kritikai értelmiségnek, disszidensnek vagy „demokratikus ellenzéknek" hívták. Ez a folyamat párhuzamosan zajlott a Kádár-rendszer ún. második reformnemzedékének törekvéseivel, ami tökéletesen illeszkedett a Nagy Imre „reformprogramjától" kezdődő és az 1968-as „mechanizmusreformon" át egészen Gyurcsány Ferenc „országreformjáig" ívelő progresszív reformparadigmába. Ennek a ciklusnak az utolsó harmadában a reformista pártértelmiség és a reformközgazdászok szó szerint – mégpedig a nyelven keresztül – megtalálták a közös hangot a „demokratikus ellenzékkel", majd együtt hajtották végre immár neoliberális gazdaságpolitikai és kulturális programjukat. Mindezek azonban egy még ennél is szélesebb történeti folyamat keretei között mentek végbe, amely az 1945-ös szovjet megszállással és a kommunista

diktatúra bevezetésével kezdődött s 2010-ig bezárólag egy progresszív program végrehajtását jelentette. Ennek értelmében beszélhetünk pártellenzékről, „kiigazításról", revizionizmusról, baloldali belső kritikáról, rendszerkorrekcióról, „modellváltásról", „rendszerváltásról" vagy „demokratikus ellenzékről" és „válságkezelésről", amelyek egyike sem a demokrácia–diktatúra ellentétpárjában fogalmazódott meg, hanem a progresszív–nemhaladó törésvonalon helyezkedett el. Az 1945 és 2010 közötti progresszív korszak legfontosabb lakója – egyben főbérlője és házmestere – a reformer értelmiség volt.

Anélkül, hogy a magyar értelmiség genealógiájába mélyebben belemennénk, érdemes néhány szempontot figyelembe vennünk, amelyek egymással szoros összefüggésben álló sora 1) a 20. század második felében kialakult és a posztkommunizmus segítségével a 21. század elejére is áthúzódó – bár egyre inkább problémássá, fenntarthatatlanná és megkérdőjelezetté váló – *értelmiségi hegemóniá*ból; 2) az 1953 és 2010 közötti *„reformpártiság"* retorikai, politikai és gazdasági folytonosságából; 3) a *„demokratikus ellenzék"* 1968-ban kezdődő *„hosszú menetelésé*ből", melynek végén a Kádár-kori technokráciával kötött taktikai (politikai) frigyükből megszületett stratégiai (kulturális) torzszülöttjük, valamint 4) a baloldali-liberális értelmiségi szubkultúra *családi-intellektuális kapcsolatrendszeré*ből áll. Bontsuk ki ezeket!

Értelmiségi hegemónia

A marxizmus *par excellence* konstruktív írásmagyarázat, a szocializmus/kommunizmus pedig nem más, mint egy értelmiségi *doxa* gyakorlati alkalmazása. Az államszocialista diktatúrák az írott szöveghez ragaszkodva, a munkásmozgalom klasszikusaihoz való viszonyt jelző ideológiai sorvezető mentén bontakoztak ki, válságaikat ezért nem a valóságnak, hanem a Tantól való eltérésnek tulajdonították.

(Érdekes volna megfejteni, hogy a marxizmus írásfetisizmusa, a kommunizmus ideológiai uralma, a „létező szocializmus" nyelvpolitikai alapjai nem egy torz papi uralom indusztriális keretek közötti működtetésének felelnek-e meg? Annál is inkább, mert a marxi szövegek fordítása, kiadása, kommentálása nagyban hasonlított az egyházi kanonizációhoz, a munkásmozgalom vezetőinek hivatalos életrajzai a hagiográfiához, a „polgári filozófiával" vitatkozó irodalom pedig az apológiához.) Pontosan ebből fakad a marxizmus eszmetörténetének számos revizionista mellékága s ortodox változatának a különféle (újra)értelmezésekkel vívott belharca, de az államszocializmus – kereteken belüli és éppen azok megerősítéséért folyó – újragondolását és átalakítását célzó számos törekvés (pártellenzék, revízionisták, reformkommunisták) is. A szovjet és a kínai befolyási övezetben a marxizmus–leninizmus „szent szövegeihez" mérték a valóságot és az ideológiát, a különböző eretneknek bélyegzett irányzatokat pedig revizionizmus, kispolgáriság vagy reakciósság bűne miatt marasztalták el, sőt az egymással vívott geopolitikai küzdelmeket is az ideológia nyelvezetén fejezték ki (antimarxizmus *versus* szociálimperializmus).[321] Sztálin és Trockij egyaránt az *igazi* marxizmus–leninizmussal azonosították a maguk ellentétes törekvéseit, Enver Hoxha éppen úgy a kommunizmus alapító teoretikusaira hivatkozott, mint Pol Pot vagy Kádár.

Miután Marx, Engels és Lenin kanonizált szövegei időtől és tértől független érvényre tettek szert, a létező szocializmus kritikája is elvégezhető volt, mégpedig a nyelvi kódok betartásával, rendszerkonform hivatkozások alkalmazásával, vagyis az „igazi marxizmus" nevében gyakorolt belső (és ön)kritika révén. Az '50-es évek első felében jellemző pártízű ortodox marxizmus, különösen annak sztálinista változata után a '60-as években – ha szűk körben, sőt a Párt által irányított módon – lehetőség nyílt az ideológiai keretek tágítására, valójában

frissítve való megőrzésükre. Ez idehaza főleg Lukács György életművéből táplálkozva és Marx fiatalkori írásainak interpretációján keresztül vált lehetővé. A '70-es években az értelmiség kezdett elszakadni a marxizmustól, de a nyelvezet és a történetpolitikai keret érvényessége afféle holt teherként megmaradt. A '80-as években a marxizmus már *altmodisch*nak számított, a nyelv bilincseit is le lehetett dobni, de a progresszió perspektívája és az értelmiség vezető szerepe továbbra is sértetlen volt. Az 1989/90 utáni értelmiségi diskurzusokból derül ki, hogy ami mindvégig (1945–2010) változatlan erejű maradt, az a progresszió volt, és a sztálinizmus, a „marxista reneszánsz", a lukácsi revizionizmus, a nyugatos liberalizmus és a neoliberalizmus csak ennek ideig-óráig való hordozóját jelentették.

Az értelmiségi hegemónia forgatókönyvét Konrád György és Szelényi Iván a '70-es évek elején írta, amely végül, ha más formában is, mint akkoriban gondolták, de tizenöt évvel később (szerintük is) megvalósult. Konrád és Szelényi könyvüket 1973–74-ben titokban, a kéziratot többször elásva, az állambiztonsági szervek elől rejtegetve vidéken írták; művüket végül – a kézirat Nyugatra juttatása *után* – elkobozták, őket belső emigrációba szorították, illetőleg külföldre kényszerítették, ahol a könyv végül megjelent és szamizdat formájában Magyarországra is visszajutott (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, 1978).[322] A szociológiai munka talán a kor miatt, amelyben keletkezett, módszertanát illetően részben, nyelvezetét tekintve pedig teljességgel marxizáló mű, ám szerzői közül Konrád sohasem volt, Szelényi pedig csak emigrációja alatt lett marxista.

A két szerző 1966-tól kezdve egy empirikus városszociológiai kutatáson dolgozott együtt, melynek során felfigyeltek az új lakások értelmiségnek kedvező kiutalási gyakorlatára. Az ötletet, hogy az értelmiség elkezdett menetelni az „osztályhatalom" felé, ez a tapasztalat mélyítette

el, de a gondolat valójában Bibó Istvántól származott, aki amnesztiája után 1964-ben a KSH könyvtárában dolgozva találkozott az ugyanott elhelyezkedő Szelényivel; és azt mondta neki, hogy a fennálló rendszer „nem a proletariátus diktatúrája, hanem az értelmiségé". Ez fanyar *bon mot*-nak számított, de kötetté formálva kiérlelt menetrendként szolgált. (Az „értelmiségesedés" folyamatára Németh László már a '40-es évek első felében felfigyelt, de ebből nem azt szűrte le, hogy az értelmiség a többi társadalmi csoport fölébe fog, vagy pláne, hogy kellene neki kerekednie, hanem hogy idővel lassan minden foglalkozás értelmiségi típusú lesz és a proletariátus megszűnik.)[323]

Az ikonikus könyv sikeres szociológiai kísérletet tett arra, hogy a sztálini, a részben „enyhülő" hruscsovi és a Brezsnyev alatt bürokratikus visszafordulatot megvalósító szovjet típusú kommunizmusnak a hatalmat működtető osztályokra gyakorolt hatását elemezze. Szerzői „rendnek" nevezték el a párthatalom komplexumát, amely Sztálin alatt alakult ki, de a későbbiek során szövetséget kötött a technokráciával, amely a központi pártirányítás mellett a gazdaság és az elosztási folyamatok nem kevésbé fontos menedzselését látta el. A '60-as években a reformok (!) jegyében ez utóbbi új osztályként a termelés racionalizálásába, az idők során mellette kinőtt értelmiségi réteg pedig a hatalom és az ideológia humanizálásába kezdett. A Rend és a technokrácia társutasául szegődő értelmiség kiegyezése azonban a '70-es évek elején felbomlott: a bürokratikus Párt/Rend képviselői a technokráciát helyén hagyták, mert a rendszer működtetésében nélkülözhetetlenné vált (hiszen a gazdaság egyáltalában vett működése a politikai legitimáció újratermelésének alapanyaga volt), ám az értelmiséget marginalitásba szorították. Konrád–Szelényi szerint a mellőzött értelmiség előtt ettől kezdve két út nyílt: a „teleologikus revizionizmus" álláspontja, amely a rendszert az önmaga által képviselt elvek nevében bírálja, és

az „empirikus revizionizmus" álláspontja, amely túlmutat ezen, mert a Rend radikális megújulását/megváltoztatását képviselő disszidens gondolat. A forgatókönyv arra irányult, hogy az értelmiségen belül az utóbbi csoport a lényegében őt eláruló technokrácia – persze, restaurálandó – szövetségén is túlnézve változtassa meg a Rendet, hiszen a 20. század adott szakaszában a hozzá kötődő foglalkozások és szektorok fognak termelési túlsúlyba kerülni, amelyet szükséges politikai hatalomra is átváltani. Itt nemcsak a gazdaság értelmiségnek kedvező szerkezeti átalakulására kell gondolni (harmadik szektor, szolgáltatás és tájékoztatás előtérbe kerülése), hanem a tudástermelés egyáltalában vett felértékelődésére is. A könyv végén a szerzők így fogalmaznak: *„A szocializmus várható harmadik korszakában – tehát az uralkodó rend politikai bürokráciává professzionalizálódásának korszakában, amely egyszersmind a korai szocializmus végét és a kifejlett szocializmus kezdetét jelentené – a technokrácia nemcsak saját ideológusait emelné ki a marginalitás helyzetéből, hanem e teleologikus kritikusokat is."*[324] Ekkor jöhet el a pillanat, hogy a disszidens, kritikai értelmiség – a technokrácia hívó szavának engedve – bejusson a hatalom centrumába és ott kisajátítsa a kultúrát, amelyen keresztül egy „minden erőszakszervezetnél hatékonyabb fegyelmező eszközt" nyer, hiszen „aki a kultúrát tanulja, agyába építi a rendőrséget". Az „értelmiség osztályhatalma" tehát a *Kommunista kiáltvány*ban írott „kisajátítók kisajátításának" mintájára valójában a hatalom csúcsán végrehajtott puha államcsínnyel következik be.

A rendszer történetpolitikai küldetésén és progresszív metanarratíváján tehát nem szükséges változtatni, csak a sztálini–brezsnyevi bürokratikus mechanizmust kell humanizálni és működtetőinek összetételén változtatni – előbbi az értelmiséget, utóbbi a technokráciát hozza helyzetbe. Mindkettő kellően progresszív gondolkodású és

reformista attitűddel rendelkező ahhoz, hogy szövetségre lépve új Rendet alapítson, amelynek elitjén belül azonban a kulturális tőkét birtokló és a modern termelési feltételek által egyébként is kedvezőbb helyzetbe kerülő értelmiség játssza majd a vezető szerepet. – Így foglalható össze *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* stratégiája.

A rövid összefoglalóból is látható, hogy „a Konrád–Szelényi" a posztsztálini államszocialista berendezkedés működtetésében a termelés és az igazgatás területén érintett műszaki és gazdasági szakértelmiség (technokrácia), valamint az ideológiatermelésben jártas humánértelmiség szövetségét taktikailag képzelte el, hiszen mindvégig az értelmiségi hegemónia kialakítása volt a stratégiai cél. Konrád tíz évvel később írott munkájában kijelentette, hogy *„az internacionalizmusnak* [...] *nem a munkásosztály, hanem az értelmiség a különleges hordozója. Kézenfekvő, hogy azoknak, akik húsz évig tanulnak, nagyobb nemzetközi tájékozottságuk van, mint azoknak, akik csak nyolc évig.* [...] *Barátaik vannak szerte szét a földkerekségen, amit a munkásokról nem lehet elmondani. A munkásosztály nemzetibb osztály, mint az értelmiség."*[325] Az értelmiségi hegemónia tehát szélesebb pályán mozog annál, mintsem hogy csupán a fogyasztói kommunizmus működtetőinek segédhada kívánna lenni. Mint könyvükben írták, „az értelmiség tudásával legitimálja jogát a hatalomra", amelyet a társadalom kulturális viszonylataiban élvez, mégpedig az értékek meghatározása, közvetítése és orientálása révén. Hiába hiszi a technokrácia, hogy a gazdaság működtetésében mellékesnek számító, hatalomhumanizáló céljaira felhasználhatja a kritikai értelmiséget, végül az fogja a saját szolgálatába állítani és fejére nőni. (A „hatalom humanizálásának", sőt inkább racionalizálásának kívánalma szintén Bibó Istvántól származik, aki ezzel abba a szélesebb értelmiségi diskurzusba illeszkedik, amely a progresszió politikai kivitelezéséről szól.)

A könyv utolsó bekezdése úgy szól, hogy amikor elkövetkezik a szocializmus harmadik korszaka, „a kéziratot akkor fogja elfogadni megjelentetésre valamelyik kelet-európai könyvkiadó". Ez a pillanat 1989-ben jött el, a kiadó a forradalom leverését követően a Szikrából létrehozott Gondolat Kiadó volt, amelyet 1988 és 1995 között Lendvai Ildikó vezetett, aki új posztjára az MSZMP Központi Bizottságának (KB) tudományos, közoktatási és kulturális osztályvezető-helyettesi székéből érkezett. Lendvait egyébként nem más, mint Aczél György vitte a pártközpont kulturális osztályára, mégpedig saját értékelése szerint azért, mert „egy fiatalabb gárdát toborzott a párt kulturális részlegére, amelyik jobban szót érthet" a pártfüggetlen értelmiségiekkel, ők ugyanis „nem a járási pártbizottságokban nevelkedtek, hanem ugyanazon a kultúrán, mint a kritikus fiatal művészek".[326] Tehát egy volt pártmunkás (egyesek szerint cenzor) engedélyezte az egykor övéi ellen írott forgatókönyv nyilvánosságra hozatalát – tehette, hiszen ennek ekkor már nem sok jelentősége volt, hiszen apránként végrehajtották. A megjelenés után két évvel – többek között éppen Konrád kezdeményezésére – engedte ki a volt a disszidens értelmiség a Demokratikus Charta segítségével a politikai karanténból a Párt örökébe lépő MSZP-t, és miután a technokráciával már a megelőző évtized második felében egyesült, az új Rendbe tagolta az utóbbiakat is.

Az értelmiségi hegemónia – értelmezői szerint – a kibontakozását megakadályozó bürokratikus Rend megváltozása után teljesülhet tehát ki. A valóság azonban kedvezőbb volt a legvérmesebb vágyaknál is: a bürokratikus pártállami rendszer egyik-másik jellemzője a posztkommunista korszakban folytatódott, mégpedig éppen a könyvben szereplő társadalmi csoportok révén: a politikai nómenklatúra a gazdaságban találta meg számítását, a technokrácia az állami vagyon lebontásában a szerepét, az értelmiség pedig megszilárdíthatta már korábban

kialakítani kezdett hegemóniáját. 1989/90 után kiderült az is, hogy a kritikai értelmiség nemcsak a technokrácia felé rendelkezik szabad vegyértékekkel, hanem az egykori nómenklatúra kevésbé bürokratikus elemei felé is. Ez utóbbiak, némi szociokulturális ellenérzésüket legyűrve, talán még tisztelték is a '70-es, '80-as években *elvileg* a barikád másik oldalán álló disszidenseket, egyfelől jól érezhető transzatlanti hátszelük miatt, másfelől pedig azért, mert a Pártnak a végefelé már egyszerűen nem maradt velük versenyképes értelmisége. Arra pedig nem sokat kellett várni, hogy kiderüljön: a Kádár-rendszer bizánci értelmiségpolitikájából fakadóan (is) valójában 1989 előtt is a barikádnak ugyanazon az oldalán álltak, a stratégiai frontvonal ugyanis 1945 óta a progresszió nyomvonalán haladt, és az a mellékhadszíntér, amelyen a rendszerváltoztatás előtt ezek *esetleg* szemben álltak egymással, csak taktikai jelentőségű volt.

„A közép-európai történelemben az értelmiség még soha nem gyakorolt nagyobb kollektív hatalmat, mint a mai Magyarországon" – gondolta Konrád György és Szelényi Iván 1989/90-ben.[327] Mindezt arra alapozták, hogy a korábbi Rendet az értelmiségnek ekkor a sajátjára sikerült lecserélnie. Amint a szerzők könyvük kéziratának megírása után másfél évtizeddel megállapították, az értelmiség „győztesen került ki az uralkodó bürokratikus rend ellen vívott *hosszú háborújából* [...] uralkodó elit, ha nem maga az uralkodó osztály" lett.[328] Ennek eszköze pedig nem más, mint egy igazi értelmiségi csodafegyver, vagyis a nyelv volt – állapították meg. A „kritikus vita kultúrájának" megteremtése és a tájékoztatási monopólium megszerzése révén az értelmiség új nyelvet teremtett, a politikát morális alapra helyezte és annak csatornái révén uralni tudta a tematizációt. A jövőről folytatott diskurzus az ő nyelvén s egy idő után róla szólt. Jól ismerték fel, hogy *aki elveszíti a nyelvet, előbb-utóbb elveszíti a hatalmat is.* Odavetett, büszkeséggel vegyes

szarkasztikus megjegyzésük így szólt: *„Az SZDSZ rendkívüli tehetségű szociológusok, közgazdászok, politológusok és jogelméleti tudósok klubja. Ha az SZDSZ nem lenne politikai párt, akkor könnyen lehetne egy nemzeti Társadalomtudományi Akadémia".*[329] Az első SZDSZ-frakció egyik tagja, maga is kádergyerek, előbb disszidens, majd „demokratikus ellenzéki" értelmiségi, ehhez hasonlóan idézte fel az 1990 és 1994 közötti időket; mondván: *„Az SZDSZ pályakezdő politikusai nyelveket beszélő, kiterjedt nemzetközi szakmai kapcsolatokkal rendelkező, külföldön is tanító, a saját területükön elismert szakemberek voltak."*[330]

Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés 386 tagjának 90 százaléka végzett egyetemet, felük doktori címmel is rendelkezett. A „legdiplomázottabb" képviselőcsoport az MDF-é volt, a maga 95 százalékával, amelyben hét akadémikus is helyet kapott (és csak egy szakmunkás képesítésű), az SZDSZ és az MSZP soraiban egyaránt 88 százalék volt a diplomások aránya, utóbbiak padsoraiban két nyolc általánossal rendelkező képviselő is helyet foglalt. Az MDF 164 képviselőjének negyede volt csak budapesti születésű, az SZDSZ 93 fős frakciójának több mint harmada, a 34 mandátummal rendelkező MSZP-frakció tagjainak viszont majdnem kétharmada a fővárosban született. Vagyis 1990 és 1994 között a legműveltebb frakciónak az MDF-é, a legbudapestibbnek pedig a szocialistáké számított, mégis az SZDSZ-t szokás a fővárosi értelmiség pártjának (vagy az értelmiség fővárosi pártjának) tartani. Ennek oka nem másutt, mint parlamenten kívüli erejében és választói összetételében keresendő.[331] Abban az értelemben csak a szabaddemokraták alkottak értelmiségi pártot, hogy a tudás, vagyis a kulturális tőke politikai eszközjellegét felismerték. Az SZDSZ sohasem a parlamentben, hanem azon kívül volt erős. Parlamenti képviselőik és holdudvaruk végzettségüknél, foglalkozásuknál, szocializációjuknál és kulturáltságuknál fogva sokkal inkább alkottak nemzetközi, értelmiségi

osztályt, mint bármelyik másik párté. Az SZDSZ utolsó pártelnöke Retkes Attila közgazdász és zenetörténész volt; és ha a választásokat a független könyvesboltok, nagykörúti színházak, esztétikai és filozófiai intézetek, CEU-tanszékek és fővárosi sztárírók döntenék el, a már nem létező párt kétharmadot kapna az Országgyűlésben.

Permanens reform

Röviddel Magyarország szovjetek általi elfoglalás után megjelent az 1945-ben történteket „forradalomként" értelmező konszenzus, amelyet egy sor értelmiségi osztott (Bibó István, Lukács György, Révai József, Szekfű Gyula). Ez a forradalom azonban – talán a rossz lelkiismeret miatt? – mindvégig idézőjeles forradalom volt, hiszen nem a magyar néptől származtatta a „forradalommal felérő változásokat", hanem a szovjet Vörös Hadsereg szuronyain érkező modernizációnak tekintette. Ezért 1945-tel kapcsolatban inkább „felszabadulásról" is beszéltek, amelyen egyaránt értették a német megszállástól való megszabadulást és a társadalmi emancipációt. A progresszió 1945-ben tankokon érkezett.

Bibó egyenesen úgy fogalmazott *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* cím alatt, hogy *„a magyar társadalmi és politikai fejlődés hazai történelmünk első ötszáz esztendejében együtt haladt a Nyugattal, a 16. század elején azonban megakadt, s azóta egészen a legújabb időkig nem tudta a* fejlődés egyenes útját *megtalálni".*[332] Másutt pedig úgy írt, hogy a közép- és kelet-európai országok *„társadalmi és politikai fejlődése megakadt, vagy ha tovább folyt is, nem tudta felmutatni azt az egyenesvonalúságot és belső hitelt, mely egyrészt Nyugat- és Észak-Európa, másrészt a Szovjetunió fejlődését jellemzi."*[333] Ha máshogy nem ment, akkor kénytelen-kelletlen a Vörös Hadsereg hózta el tehát az „egyenesvonalú európai fejlődés" vonalára való visszacsatlakozás lehetőségét. Fél évezrednyi lemaradás után elkezdődhetett az utánkövetés,

amelyben történelmi távlatban nem az volt a fontos, hogy a haladás merről jön, hanem hogy ami jön, az haladás legyen.

A Magyar Kommunista Párt a „koalíciós időkben" és a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) az 1948-as „fordulat éve" után mindvégig úgy fogalmazott – s ez az MSZMP történetpolitikai narratívájában is folytatódott –, hogy 1945-ben megteremtődtek a haladás feltételei és elindult egy „demokratikus korszak", amelyben a „haladó erők" egységben harcolnak a reakciós/retrográd erőkkel. Ez a '30-as évek második felének népfronttaktikáját emelte – retorikailag legalábbis – stratégiai szintre. Abban az értelemben azonban ez utóbbi nem csak aktuális hatalompolitikai megfogalmazás volt, hogy a „haladó erőket" mindig valamelyik domináns progresszív csoport (kommunisták, szocialisták, liberálisok) vezette a haladás hosszú menetelésének élén. Lukács György 1945-ben újra kiadott, de még 1938-ban keletkezett egyik írásában a „haladó erőket" megkonstruálva például egy vonalra állította a megelőző 150 év összes „demokratikus" törekvését a magyar jakobinusoktól kezdve a népfronton át a moszkovita kommunistákig. 1948 októberében pedig azt írta, hogy „az irodalomtörténet haladás és reakció harca".[334] Bibó István ugyanekkor a „haladásellenes erők" és a „társadalmi és szellemi haladás erői" közötti fél évezredes (!) küzdelem frontvonalait igyekezett rekonstruálni (*Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, 1948). Lukács 1956 nyarán az MDP Politikai Akadémiáján tartott *A haladás és a reakció harca a mai kultúrában* című beszédében olyan cinikus képtelenségek mellett, mint hogy „a demokrácia teljes kifejlesztése erősíti a proletariátus diktatúráját" (?!), kijelentette, hogy az SZKP XX. kongresszusa után jobb lehetőség nyílik rávilágítani a polgári társadalom belső ellentmondásaira, és elkerülve a dogmatizmus csapdáit, most már azt is szem előtt kell tartani, hogy a haladás és a reakció világtörténeti küzdelme talán még a „kapitalizmus–szocializmus frontját" is meghaladja.[335]

Révai József kommunista ideológus (1949 és 1953 között népművelési miniszter) úgy fogalmazott 1946-ban, hogy „Magyarországon nem volt forradalom, [...] mert szabadságunkat túlnyomórész nem magunknak köszönhetjük, hanem az orosz fegyvereknek", viszont szükség van forradalmi szenvedélyre, amely a „demokratikus program végrehajtásáért" küzd.[336] Révai ekkor kifejezetten a kommunistákra gondolt, akik a népfront jegyében az 1947-es választásokon a szociáldemokratákkal és a Nemzeti Parasztpárttal együtt indultak a Baloldali Blokk listáján. Később a „haladó erőkbe" a Kádár-rendszer második felében visszamenőlegesen befogadták a polgári radikálisokat és más, korábban „kispolgári elemeknek" tekintett csoportokat is, a „demokratikus" elnevezés kisajátítása pedig a „demokratikus ellenzék" és a Demokratikus Charta, sőt a Demokratikus Koalíció (DK) elnevezésében is visszaköszön.

A népszuverenitás demokratikus kinyilvánításához mindezeknek természetesen semmi köze nem volt, a demokráciára való hivatkozás kizárólag hatalompolitikai célokat szolgált és az ennek alárendelt nyelvpolitikai diktatúra szerves alkotóeleme volt. Mindezt bizonyítja, hogy 1945 óta éppenséggel a polgári, kereszténydemokrata-konzervatív pártok (FKgP, DNP, Fidesz–KDNP) jelentik a demokratikus erőket, amelyek a népszuverenitás talaján állnak, és azok a nemzeti függetlenségi törekvések (1956, 1989) jelentettek forradalmi népfelkelést, illetőleg forradalommal felérő rendszerváltoztatást, amelyek minden esetben a nemzeti szuverenitás visszaállításáért/kiteljesítéséért zajlottak. Az a történetpolitikai metanarratíva, amely *a népszuverenitást és a nemzeti szuverenitást egymásra vonatkoztatva kezeli*, éles ellentétben áll a progresszív programmal, amely a magyar nemzet önrendelkezését és a magyar állam önállóságát minduntalan alárendeli a kívülről érkező „haladásnak". (Érdekes eszmetörténeti vizsgálat tárgya volna, hogy modern történelmünk során volt-e egyáltalán a progressziónak nem kívülről vezérelt irányzata?)

Az 1945-ös „forradalommal" létrehozott társadalmi, gazdasági és kulturális állapotok megőrzése és egyúttal továbbfejlesztésének eszköze a folytonos reform lett. Amint Lukács leninista korszakában 1917-tel kapcsolatban megfogalmazta: „*A forradalom kivívott győzelme* [...] *a reformok jelentőségét tolja előtérbe.*" A reformkurzusnak több állomása is volt a progresszív diskurzusban: Nagy Imre 1953-as kormányprogramja, az 1968-ban bevezetett Új Gazdasági Mechanizmus (ÚGM), a '80-as évek reformértelmiségének kísérlete (modellváltás, reform, rendszerváltás), valamint az 1990 és 2010 közötti posztkommunista korszak rá legjellemzőbb szakaszai, azaz a '90-as évek közepének neoliberális politikája és a 2004–2009 közötti Gyurcsány-kormány. Reform nem vész el, csak átalakul!

Sztálin halála kellett ahhoz, hogy Magyarországon is némi változás következzék be a haladás szerelvényén (nem az irányt, hanem a sebességet tekintve): Moszkvából Nagy Imrére, egy régi illegális, majd moszkovita kommunistára cserélték Rákosit a miniszterelnöki székben, de a magyarországi főhatalom, azaz az MDP első titkári pozíciója nála maradt. Nagy Imre 1953 júniusában az Országgyűlés előtt felolvasott kormányprogramja valóban reformokat ígért: az erőltetett iparosítás mérséklése, a parasztságnak tett engedmények (amely réteget Rákosi begyűjtési minisztereként korábban éppen ő szorongatott meg), részleges amnesztia (a 23 éves Ungár Józsefet két hónappal később államellenes tevékenységért kivégezték), a kitelepítések és az internálás megszüntetése (amelynek foganatosításához 1945-ben belügyminiszterként szintén köze volt), az ÁVH belügyi tárca alá rendelése.

A Nagy Imre-féle, nem egészen két évig tartó miniszterelnökség idején az emberek fellélegezhettek, de a kísérlet mindvégig az 1945-ben létrejött geopolitikai és az 1948/49-ben létrehozott belpolitikai keretek között maradt, elnevezései (kiigazítási kísérlet, korrekció, reform-

program) is erre utaltak. Amint a korban hívták: valóban „új szakasz" volt, ami azonban a régi nyomvonalon haladt tovább. Nagy Imre 1953–55 közötti miniszterelnöksége – bár hozott bel- és gazdaságpolitikai változásokat – alatt a hatalom szerkezete szemernyit sem változott, ahogyan az sem, hogy a kormány továbbra is az MDP döntéseinek végrehajtója volt; az MDP-nek pedig Moszkva adta a parancsokat és a megszálló szovjet hadsereg a felhatalmazást. Mindezt mi sem mutatja jobban, mint hogy 1955-ben Nagy Imrét a kormány, Rákosit pedig (egy évvel később) a párt éléről menesztették; a kormányfő a 32 éves Hegedüs András, a főtitkár pedig a hétpróbás Gerő Ernő lett. A korlátozott reform kísérlete másfél évre átadta a helyét egy felemás visszarendeződésnek, amelyben azok végezték a – *csak* a Párton belüli törvénytelenségek áldozatául esettekre vonatkozó – rehabilitációt, akik részt vettek elkövetésükben, vagy korábban maguk is áldozatul estek saját elvtársaiknak, és kivárásra játszottak. (A folyamat kitüntetett eseménye Rajk László egykori belügyminiszter újratemetése volt, amelyet a börtönből 1954-ben kiengedett utódja, Kádár János végigasszisztált, noha a Rajk-ügy nyomozását annak idején ő felügyelte.) 1956 októberében népfelkelés tört ki, amely egyszerre irányult a diktatúra és a megszállás ellen – ez nem reform volt, hanem forradalom és szabadságharc.

Nagy Imre 1953 és 1956 közötti köréből indult ki a Kádár-rendszer első reformnemzedéke; ennek tagjai a '60-as évek elejétől dolgozták ki az 1968-ban beindított Új Gazdasági Mechanizmust, amelyet tíz évvel előzött meg Kornai János 1957-es műve *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címmel. Minderre a forradalom leverését követő hétéves megtorlást követően, a „kádári konszolidáció" 1962/63-as nyitánya után kerülhetett sor. Az MSZMP határozata a gazdaságirányítás reformjáról már 1966-ban megjelent, amit Lukács azzal üdvözölt, hogy „valóságos gazdasági reform" az, ami „egyben az emberek életmódjának reformja

is". A pártállami reformerek célja persze nem a rendszer megváltoztatása, hanem megreformálása volt, mégpedig elsősorban a piac szimulálásával és a magántulajdon részleges pótlásával. Az állami tulajdonban lévő nagyvállalatokat nyereségérdekeltté akarták tenni, ezért nagyobb önállóságot adtak menedzsmentjüknek, finomították a tervgazdálkodás „mechanizmusán", az árpolitikában engedményeket, egy nagyon korlátozott magángazdálkodás irányába pedig óvatos lépéseket tettek. A csepeli gépgyár maga dönthetett a termelés havi volumenéről, a Balatonnál megjelentek a lángossütők.

A többfelől érkező reformerek (Aczél György, Csikós-Nagy Béla, Fehér Lajos, Fock Jenő, Hegedüs András) a köré a Nyers Rezső köré csoportosultak, aki 1957 végén az MSZMP KB zárt ülésén megszavazta, hogy a Nagy Imre-csoport ellen „szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak", az '56 utáni megtorlás utolsó szakaszában, 1960 és 1962 között pedig pénzügyminiszter volt. Nyers karrierútja ezt követően saját reformnemzedékére mindennél jellemzőbb módon alakult: 1962-ben az MSZMP KB titkára lett, s miközben reformcsapatának tagja, Fock 1967-től a Minisztertanács elnöki tisztét töltötte be, ő maga az ÚGM emblémájává emelkedett, mígnem a visszarendeződés után le nem fokozták: 1974-ben kinevezték az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatójává (ezt a posztot 1981-ig töltötte be), két év múlva a *Közgazdasági Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke, 1989–90-ben pedig az MSZP első elnöke lett. A csoportosulás másik nagy öregje Pulai Miklós volt, akinek pályája szintén sokatmondóan alakult: 1956–57-ben egyetlen év leforgása alatt a Hegedüs-, a Nagy- és Kádár-kormányok alatt egyaránt betöltötte a pénzügyminiszterhelyettesi posztot, majd a reformcsoport meghatározó tagjaként 1968–80 között a Magyar Nemzeti Bank első elnökhelyetteseként, 1982 és 1989 között pedig a Világbank magyarországi kormányzójaként

dolgozott, az utolsó évben átfedésben a Németh-kormány reformbizottságának másodvezetői funkciójával, végül a rendszerváltoztatás utáni magyar bankrendszer egyik megalapítója lett.

Az ÚGM-ciklus (1968–72) környékén jelent meg egy új elit csírája, amely a Kádár-rendszer végére futotta ki magát. Ők a rendszer második reformnemzedéke: 1) a felvilágosult, reformer szándékú pártértelmiség, 2) a kormányapparátus törekvő szakértői másodvonala és 3) a reformközgazdászok, vagyis „a csapat".[338] Róluk van szó, amikor azt olvassuk, hogy „a '70-es évek végétől, '80-as évek elejétől egy új, a korábbiaktól részben eltérő szocializációjú és jóval képzettebb nemzedék áramlik be a párt- és állami bürokrácia alsó, majd középső szintjeire. Ők nem mások, mint a híres-nevezetes beatnemzedék, a »nagy generáció« tagjai, akiket első látásra elsődlegesen nyíltan vállalt technokrata értékrendjük, szemléletük és magatartásuk jellemez. Szakértőknek, a hatékonyság technológusainak vallják magukat."[339] Készen kapják a diktatúrát, amelyen túl nem látnak, reformálni akarják hát, hatékonyabbá tenni. Ez az attitűd nemcsak a progresszív korszak örökösévé tette őket, amelynek reformdialektusát kiválóan beszélték, hanem a megjövendölt disszidens–technokrata szövetség egyik pólusát alkották, ilyenképpen pedig a progresszív történetpolitika céljainak beteljesítése várt rájuk.

A pártszervekben vagy az államapparátus berkein belül dolgozók és az Akadémia kutatóintézeteiben elhelyezkedők – ha olykor szorosabb pártfegyelem alatt is álltak – a zárolt anyagokhoz, a belső körnek szánt könyvekhez, KSH-jelentésekhez jobban hozzáfértek, így valóságismeretük és információbirtoklásuk szélesebb körű volt, mint másoké – joggal érezhették magukat kiváltságosoknak. Tulajdonképpen elitnek születtek. Mivel élethelyzetük (életkor, végzettség, beosztás) is hasonló volt, nem csoda, ha generációs alapon is összetartottak. Egykori,

a reformtörzs közgazdász klánjához tartozó tagjuk úgy jellemezi őket, hogy „a múlt közös élményei: az egyetem, a korábbi munkahelyek, értekezletek, bizottságok" emléke tartotta össze őket, majd amikor pozícióközelbe kerültek, megérett bennük a felismerés, hogy ugyanazt akarják: „gazdasági *reformot*, nagyobb *szakszerűséget*, *racionalitást* az igazgatásban".[340] Mégsem a politikai döntéshozatal, vagyis az akkori viszonyok között a pártbizottsági fontoskodás és a Központi Bizottságban kihordott (moszkvai) akarat szolgai végrehajtása érdekelte őket, hanem a lehetőség szerint tudományosan megalapozott szakmai munka, melynek során az előterjesztésírásba, a bürokrácia üzemeltetésébe, a tervgyártásba és a javaslatkidolgozásba is beletanultak. Tudásuk, tapasztalatuk és rugalmasságuk miatt a diplomázás után egy évtizeddel már mellőzhetetlenek voltak az államapparátusban, a közigazgatásban és a kutatóintézetekben.

A második reformnemzedék legtipikusabb csoportja a reformközgazdászok, vagy ahogy nevezték őket, a „Dimitrov téri fiúk" voltak. Az akkoriban Dimitrovról elnevezett téren álló Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen végzett „haladó" gondolkodású közgazdászok éppen az ÚGM üzemelése idején diplomáztak, a '60-as évek végén, '70-es évek elején. A reformközgazdászok közé számos módon lehetett bekerülni: többségük a kereskedelmi és pénzügyi tárcáknál, akadémiai kutatóintézetekben vagy a Pénzügyminisztérium Pénzügykutatási Intézetében dolgozott. A reformközgazdászok egyik inspirátora volt a már említett Kornai János közgazdászprofesszor – főként az *Anti-Equilibrium* (1971) és *A hiány* (1981) miatt –, aki 1947 és 1954 között a *Szabad Nép* gazdasági újságírója volt, nevét szélesebb körben a „rendszerváltó átmenet" idején tette ismertté itthon (*Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*, 1989, *Egy szabad gazdasághoz vezető út*, 1990), majd 2011-től az Orbán-kormány kíméletlen kritikusa lett (*Látlelet*, 2017).

De befolyást gyakorolt rájuk Lukács György nevelt fia, Jánossy Ferenc marxista közgazdász is (*Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja*, 1969).

Gondolkodásukat a '70-es évektől kezdve azonban egyre inkább a nyugati közgazdaságtudományi szemlélet határozta meg, amelyben minden olyasmit megtaláltak, ami az egyre égetőbbnek érzett gazdasági reformhoz kellett (decentralizáció, liberalizáció, racionalizáció). Mindezt megerősítették nyugati tanulmányutakról hazahozott tapasztalataik, öltözködésük, szokásaik, nyelvismeretük, ami csak újabb bizonyíték amellett, hogy „»kulturális tényezők« mentén szerveződtek" (Voszka Éva). Egy vidéki tsz-elnök és járási párttitkár, valamint köztük nem is lehetett volna nagyobb a távolság, noha elvileg (és kezdetben gyakorlatilag is) ugyanazért a rendszerért dolgoztak. Míg az előbbiek akciórádiusza addig terjedt, ameddig a szolgálati Volgáé, addig utóbbiak a nyugati ökonómusokkal kezdtek afféle „nemzetközi osztályt" alkotni, amelyhez a Kádár-rendszer 1982-es Világbank- és IMF-csatlakozása minden felhatalmazást megadott. A diktatúra a '70-es és '80-as években lefojtotta azt a szociokulturális különbséget, amely a majálisozó, háztájizó, disznót ölő pártapparátcsik és a halszálkamintás öltönyben teniszezni járó vállalati menedzsmenttag vagy a tudákos nyugatjárt ökonómus között feszült. Utóbbiak természetszerűleg gravitáltak velük hasonló világlátottsága, kapcsolatrendszere, nyelvhasználata és ízlése folytán a kritikai értelmiség felé. Végül a '90-es években csak összenőtt az, ami már korábban is összetartozott, hogy a Konrád György által kiadott „Világ értelmiségijei, egyesüljetek!" jelszó alatt a liberális nemzetköziségre cserélt baloldali internacionalizmust megőrizve szüntessék meg a kozmopolitizmus segítségével.

A Kádár-rendszer második reformnemzedékének a '60-as években azonos volt a rekrutációs bázisa, a '70-es években ugyanazon a kohéziós

bázison osztoztak, a '80-as években pedig hasonló pozíciókat foglaltak el. A pályaindulást és a tapasztalatszerzést követően eljött az ideje, hogy egyetlen vagyonukat: a tudásukat a reformok szolgálatába állítsák, és értelmi szerzőkből az aktuális reform mérnökei, vagyis az átmenet menedzserei legyenek. Ahogy közeledett 1989/90, úgy keményedett a gazdasági reformdiskurzus, amely azonban politikailag mindvégig „modellváltást" és „átmenetet" hirdetett, hogy a (Kádár-)rendszerből anélkül lehessen kilépni, hogy a progresszív korszaknak is vége szakadna.

A reformértelmiség tagjai középvezetői pozíciókba a '80-as években kerültek, és elődeikre tisztelettel, de a meghaladás igényével tekintettek. Volt köztük, aki az MSZMP mellett működő szervekben, volt, aki az államigazgatásban, kvázi kormányzati pozícióban, és volt, aki az akadémiai kutatóintézetekben dolgozott. Mindhárom csoportra jellemző volt, hogy 1) hittek a reformban, 2) szakmai diagnózisokat állítottak fel, állapotfelméréseket készítettek, 3) ez alapján javaslatokat fogalmaztak meg a politikusoknak, 4) mindannyian beszélték azt a sajátos reformzsargont, amelynek kulcsszavai (mechanizmus, modernizáció, pragmatizmus, reform, szakértelem, technológia) egyaránt a semlegesítés és a progresszió jegyében álltak, majd 5) meg nem hallgattatásuk után elővették azt a válságretorikát, amellyel 6) kiutat kínáltak a gazdasági krízisből, mégpedig a saját terveik alapján. Ez utóbbit a közgazdászok monetarista módra – vagyis piaci alapra helyezéssel, liberalizációval, privatizációval – képzelték el, és nagy karriert jártak be: Csillag István részt vett az első állami privatizációs program kidolgozásában, Bokros Lajos 1995–96-ban pénzügyminiszterként a róla elnevezett megszorító csomag levezénylője volt, Surányi György ez idő alatt a Magyar Nemzeti Bank elnökeként dolgozott. Nem érdektelen összefüggés, hogy Bokros egy közép-amerikai ösztöndíj révén gyűjtötte össze doktori disszertációjának anyagát (*A közép-amerikai iparosítás és integráció – A közép-amerikai közös piac fejlődéséről*, 1980), majd a térségben ekkor megismert neoliberális sokkterápiát tizenöt évvel védése után maga is gyakorolta. Az eszmetörténeti rokonság egyértelmű, hiszen a monetarizmus, akárcsak a marxizmus, univerzális igénnyel lép fel.

A Kádár-rendszer utolsó évtizedében „a »reformizmus« lett az uralkodó ideológia" (Konrád–Szelényi). A '80-as évek második felét valóságos reformkorként élték meg az érintettek: az ÚGM-veteránok a szocializmus megreformálását sürgető tanulmányokat tettek közzé (Nyers Rezső: *A szocialista politika és a reformok*, 1985), az egyre inkább belső ellenzékké váló pártértelmiség társadalmi reformról cikkezett (Gombár Csaba–Lengyel László: *A társadalmi reform kérdéséhez*, 1986), előszedték Lukács reformizmusát (*Világosság*, 1986/8–9.), sőt a régi nómenklatúra is beszállt a reformlicitbe (Huszár István: *A reform a szocialista építés létformája*, 1986). Végül a reform évének számító 1987-ben egyre-másra megjelent elemzések, javaslatcsomagok, különszámok (*Fordulat és reform*, *Reform és demokrácia*, *Válság és reform*) egyenesen a progresszív modernizáció ózondús levegőjét árasztották, megszövegezőik cselekvésüket az „ideológiamentesség" köntösébe burkolták, a reformkommunista „demokratikus centralizmus" fából vaskarikáját pedig a technokratikus „fölülről indított reform" megoldására cserélték.[341] Ugyanezen a konszenzuson belül maradt a „demokratikus ellenzéknek" az év során *Beszélő*-különszámként nyilvánosságra hozott *Társadalmi szerződése* is. Viszonylag kevesen voltak, akik komolyan feltették a kérdést 1988-ban, hogy „piacgazdasági reformot vagy »igazi« szocialista reformot" akarunk-e. Antal László, aki ezt megtette, és e kettőt végső soron azonosnak tartotta, ekkoriban cserélte fel a Pénzügykutató igazgatóhelyettesi pozícióját a pénzügyminiszter-helyettességre, és előbb a MSZMP pártellenzékéhez tartozott, majd 1994-től kezdve több alkalommal is az SZDSZ országos

listáján szerepelt. Mindezek a karriermozgások csak annyiban érdekesek, hogy rávilágítanak az egyes versengő reformklánok azonos progresszív törzshöz való tartozására.

Az eddig felsorolt megoldási javaslatok mindegyike – vagyis a szakértői kormányzás, a technokratikus reform és a fölülről végrehajtott progresszív modernizáció – tökéletesen illeszkedett az értelmiségi uralom keretei közé, hiszen „tudásalapú" és elitista vonásokkal rendelkezett. A cél az volt, hogy mindent megváltoztassanak ahhoz, hogy végül semmi se változzék. A történeti folyamatok „dialektikussága" tehát maradt, ahogyan a nagy történetpolitikai keret és a progresszió metanarratívája is, csupán a hozzá vezető nagystratégia néhány elavult alkatrészét kellett megreformálni.

A Hazafias Népfront felkérésére, a kutatóintézetek és az érintett minisztériumok háttérintézményeinek bevonásával készítette el a második reformnemzedék pártértelmiségi-reformközgazdász része saját modernizációs programját, amely a gazdasági reformon túl már társadalmi, sőt politikai szerkezetátalakítást is sürgetett. Az 1968-as ÚGM-re elődként visszatekintő *Fordulat és reform* „átfogó, radikális, demokratizáló, decentralizáló és dereguláló piaci reformra" tett javaslatot, mégpedig „az önszabályozó piac működését gátló beavatkozások" leépítésével. Ez azonban nemcsak a tervutasításos gazdaság irracionalitásainak felszámolását jelentette, hanem egy neoliberális válságkezelési program érvénybe léptetését is, amelynek része volt 1) „a világpiaci szempontból hatékony gazdasági szerkezet kialakítása", 2) annak tudatosítása, hogy „rövid távon le kell mondani az életszínvonal megőrzéséről", és 3) „középtávon vállalni kell nemcsak a strukturális, hanem a globális munkanélküliséget is".[342] A keleti modernizációs program nyugatira cserélése közben tehát a progresszív kereten belül maradtak, az irányváltás árát pedig a néppel fizettették meg.

Európának ezen a részén abból főztek, ami a ház körül akadt: errefelé a „chicagói fiúk" a „Dimitrov téri fiúk" voltak. A moszkvai kényszer lecserélése a „washingtoni konszenzusra" zökkenők nélkül ment. A '80-as évek utolsó harmadától a '90-es évek első feléig „a hajdani reformközgazdászok jelentős része [...] evidens »reform«-álláspontját egy evidensen kapitalizmusigenlő állásponttal váltotta föl".[343] A reformközgazdászokból ebben a pár évben szinte minden átmenet nélkül lett neoliberális technokrácia, amely a „modellváltás", vagyis az aktuális reform gazdasági oldaláról gondoskodik, míg szövetségese, a „demokratikus ellenzék" annak politikai-kulturális lebonyolításáért felel. 1987-től 1990-ig a szocialista reformparadigma neoliberális programmá változott, és ami 1968 és 1988 között a piac szimulálációja volt, az hamar a piacliberalizáció valósága lett: 1988–90 között spontán privatizáció formájában, a '90-es években pedig az állami vagyon szervezett keretek között való kiárusításaként valósult meg a posztkommunizmus eredeti tőkefelhalmozása, hogy aztán az egész folyamat egy újabb válságkezelés gazdasági, szociális és politikai katasztrófájába torkolljon 2006 és 2010 között.[344]

Mindeközben egy kevésbé észrevehető értékváltozás is végbement a reformisták sorai között, amelyet támogató pillantásokkal követtek a „demokratikus ellenzék" tagjai, míg végül ennek normatív talaján a permanens reformot 1989/90 után két évtizeden át együtt hajtották végre. Mindkét csoport a '70-es évek közepétől hagyta maga mögött marxista gondolkodásmódját és kezdte el beszélni egyre öntudatosabban azt a civilizációs diszkurzust, amely a progressziót és a modernizációt a „Nyugat" és „Európa" földrajzi-szellemi talajával azonosította. Az állami bürokrácia „felvilágosult" tagjai és a kutatóintézeti reformértelmiség a '80-as évek derekán fedezte fel a rokonlelkű „demokratikus ellenzék" önála jóval bátrabb és filozófiailag megalapozott reform-

programját (Bokros „Rikárdó" álnéven publikált a *Beszélő*ben, egy sor reformközgazdász az SZDSZ megalapításában is részt vett). Solt Ottília megfogalmazása szerint „az óvatos vagy radikális reformereket és megátalkodott ellenzékieket" az fűzte össze, hogy a gazdaságról és társadalomról gondolkodva igyekeztek „beilleszteni elképzeléseiket a nyugati világban végbement változások összefüggéseibe", és éppen ez képezte „a demokratikus ellenzék és a rendszerkritikus reformértelmiség közötti hagyományos kapcsolat" alapját.[345] Utóbbiak számára a piaci reformok jelentették a nyugatosságot, előbbiek az urbánus, emberjogi értékrendben lelték fel azt, de végül mindkettő a neoliberalizmus folyamában egyesült. Bibó 1946-ban írott sora mindkét csoport nyelvére lefordítható volt: „semmi kétség, hogy ezek az országok [Közép- és Kelet-Európában] a nyugat- és észak-európai kész, érett demokráciáktól igen messze esnek",[346] a feladat tehát nem csekélyebb, mint reformok életbeléptetése révén utolérni őket.

A hosszú, progresszív reformkurzus egy pontján maga Lukács is úgy vall *A szocializmus mint a radikális, kritikai reformok kora* (1970) cím alatt, hogy a „radikális reformok ideológusa vagyok".[347] Mindennek a baloldali-liberális értelmiségi gondolkodásban még régebbre visszanyúló gyökerei vannak, például Jászi Oszkár írásaiban (*Kulturális elmaradottságunk okairól*, 1905; *Új Magyarország felé*, 1907), amelyeket éppen a reformistákkal szövetséges „demokratikus ellenzék" történetírói (Litván György, Szabó Miklós) fedeztek fel újra. Ez a felfedezés az állampárt hivatalos történetírásának engedélyével történt, mert ezzel is erősíteni lehetett a különféle „haladó erők" *közös* történetpolitikai misszióját a homogénnek ábrázolt „reakciós erőkkel" szemben. A szocialista reformerek és a liberális értelmiség sorsszerű egymásra utaltsága, közös nyugatos programja szintén századelős előzményekre megy vissza: Jászi a fölvilágosult értelmiségi párt (Polgári Radikális Párt) vezetésével képzelte el a tömegerőt adó baloldal (Magyarországi Szociáldemokrata Párt) áttörését. 1907-ben így fogalmazott: „*A szocializmus a legelső politikai tényező lett, s vele szövetkezve döntögeti a szabadgondolkodó polgárság Róma igáját.*"[348] Az SZDSZ pártprogramja nyíltan vállalta is, hogy „*utódai vagyunk a polgári radikalizmusnak* [...] *amely utoljára érezte át teljes tragikus jelentőségében Magyarországnak a nyugati fejlődéstől való leszakadását. Elődünk Jászi Oszkár.*"[349] Jászi műveinek újrakiadása 1982-ben kezdődött a Gondolat Kiadónál, a „magyar szocialista reformértelmiségit megtestesítő Bibó" (Lánczi András) négykötetes válogatott tanulmányait pedig 1986-ban kezdték publikálni a Magvetőnél.

Mindent egybevetve, 1988–90-ben zajlott le az a drámai jelentőségű, de hangtalan változás, melynek során „a gazdaságot irányító menedzseri réteg elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy megszabaduljon az államszocialista struktúráktól, de ahhoz már nem, hogy a politikai hatalmat is megához ragadja – ez utóbbit a humánértelmiségre hagyta."[350] Ez a politikai és osztályszövetség, melynek kiépülése éppen húsz évig tartott, azután bő húsz évig tartott ki. Azaz előtörténetével és lecsengésével együtt 1968 és 2010 között számítható a progresszív (reform)nemzedék gazdasági, politikai és kulturális uralkodása.

Az SZDSZ és az MSZP 1994-es koalícióra lépését nem lehet megérteni, ha a kommunizmushoz való viszonyhoz képest helyezzük el az egyes pártokat a politikai térben és hiszünk az SZDSZ 1989/90-ben őszintének ható antikommunizmusának elsődlegességében. Szövetségüket nem okozhatta politikai kényszer sem, hiszen a szocialistáknak egymagukban is megvolt a parlamenti többségük. A megoldást ott kell keresni, hogy mindkét politikai csoport intellektuális elitje (reformközgazdászok és pártértelmiség + disszidensek, kritikai értelmiség, „demokratikus ellenzék") már egy évtizeddel korábban elkezdett

közeledni egymáshoz; közös törekvésük a Nyugathoz való tartozás volt, amelyet előbbiek közgazdasági, utóbbiak kulturális nyelven fejeztek ki. Más szavakkal arról van szó, hogy „az SZDSZ és az MSZP [...] a demokrácia nyugati modelljének szimbolikus képviselete nevében közeledett egymáshoz", stratégiájuk pedig „a centrum iránti nyitás és liberalizáció közvetítő pozícióinak a megszerzésére épült".[351] Nemcsak primer gazdasági vagy pusztán politikai okokból fakadt tehát szerelemházasságuk, hanem ennél jóval mélyebben fekvő kulturális tényezőkből. Ennek a folyamatnak volt köszönhető, hogy az 1945 óta dünnyögött lemaradási diskurzus a '80-as évek elejétől-közepétől kezdve a Nyugat utolérési diskurzusává hangosodott, 1989/90 után olykor az államapparátus hangszóróiból bömböltetve, ám 1990 és 2010 között mindvégig az „ideológikus államapparátusok" által is duruzsolva.

Az állami intervenció piaci fundamentalizmusra cserélése ekkortájt egyébként az egész közép- és kelet-európai térségre jellemző volt, amely 1989-től kezdve a „neoliberalizmus laboratóriumaként" funkcionált.[352] Az „átmenet mérnökei" mindenütt megtették a maguk útját Marxtól Hayekig, de ez sehol sem kapott olyan szimbólumot, mint Varsóban, ahol a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának épületébe költözött a tőzsde (talán csak az kelhet versenyre ezzel, hogy az V. kerületi MSZMP-pártbizottság épülete lett az SZDSZ első székháza). A Hayek-olvasás divatja, a Milton Friedman-fordítások forgalmazása és a Bokros-csomag képében megvalósuló neoliberális „kiigazítás" csak újabb változata volt a permanens reform dialektikus haladásának. A reformközgazdász elmélet és a neoliberális gyakorlat közötti feltűnő kontinuitást egyesek már személyüknél fogva is képviselték (Bauer Tamás, Bokros Lajos, Csillag István, Soós Károly Attila, Surányi György, Tardos Márton). Egyébként is: a korszakban a nyugati közgazdasági elmélet főárama a neoklasszikus felfogás volt, a gyakorlat pedig

a neoliberális intézményrendszeren (IMF, OECD, Világbank, WTO) keresztül érvényesült, s a magyarországi reformerek semmi mást nem akartak, mint minél jobban hasonlítani „a Nyugatra". A „felnyitás–korlátlebontás–magánosítás gazdaságfilozófiája" (Tellér Gyula) szükségképpen jelentette a nemzeti érdekek (úgy is, mint az állami tulajdon és a stratégiai ágazatok) kiárusítását és a nemzeti értékek elhalványítását és cseréjük előkészítését. A második reformnemzedéknek egy önálló gondolata sem volt, amely magyar talajból nőtt volna ki, minden ízében exportideológiákat képviseltek, akár Keletről, akár Nyugatról is várták a bibói „egyenesvonalú fejlődés" iránymutatását. A másolás paradigmája addig tartott, ameddig volt mit imitálni – ezt követően maradt az intellektuális kiüresedés és az illiberalizmuson való terméketlen kesergés.[353]

A technokrata pártértelmiségi tipikus képviselője, Németh Miklós volt az, aki a pártállam preventív gazdasági és politikai átalakulásának levezénylésével a rendszerváltoztatás küszöbére helyezte az országot. Mindvégig annak jegyében, amit 1989. június 23-án mondott: *„Azért kell a modellváltást elvégezni, hogy a rendszerváltás elkerülhető legyen."*[354] Egykori pénzügyminisztere és helyettese, a Pénzügyminisztérium '70-es évekbeli reformcsapatának tagja, Medgyessy Péter 2002 és 2004 közötti miniszterelnökségével („jóléti rendszerváltás" jelszóval) mérsékeltebben folytatta a permanens reformot, a politikai tőkét gazdaságira váltó és a privatizációban – egy jó házasság kapcsolatrendszerét is mozgósítva – részt vevő Gyurcsány Ferenc azonban politikai küldetésének éppen azt tartotta, hogy a progresszív reformcselekvés ismét a kormányzat centrumába kerüljön. Gyurcsány már csak annál fogva is tökéletes megtestesítője volt a progresszív reform utolsó felvonásának, hogy 1989-ben utolsó központi bizottsági titkárként a KISZ megreformálásában (vagyis megszüntetésében és vagyona átmentésében) is részt vett. A kormányfőségével fémjelzett 2004 és 2009 közötti fél évtizedben leginkább második

kormánya idején, azon belül is 2006 és 2008 között érvényesült az a neojozefinista politika, amelynek az SZDSZ élenjáró résztvevője volt, már csak azáltal is, hogy a „reformtárcák" mindegyikének élén szabaddemokrata miniszterek álltak. A reformnemzedék és a „demokratikus ellenzék" házasságának megkésett mézeshetei erre az időszakra estek.

A 2006. májusi MSZP-kongresszuson Gyurcsány a koalíciókötésért cserébe „országreformot" ígért, Hiller István történész-pártelnök pedig egyenesen „új reformkort" hirdetett. A reformlázat Kornai János egy hónappal később *Egyensúly, növekedés és reform: A kiigazítás programja* cím alatt üdvözölte. A gazdasági reformok valójában újabb neoliberális lépéseket jelentettek (adóemelés, fizetős egészségügy, IMF-hitelfelvétel, megszorítások, liberalizáció és privatizáció), amelyeket a 2006 őszi politikai elégedetlenség, a gazdasági válság, végül a 2008-as szociális népszavazás végeredménye söpört el. Gyurcsány szemantikai mezeje teljes egészében kibontotta a progressziót, akár agytröszt létrehozásáról (Progresszív Intézet), a nyugati szociáldemokrácia körében ekkoriban népszerű „harmadik utas" ideológiát utánkövető cikkgyűjteményről, beszélgetőkönyvről, esetleg vitairatról (*Útközben*, 2005; *Giddens professzor úrnak pedig azt válaszolom*, 2006; *Megegyezés Magyarország megújításának lehetséges irányáról*, 2008), vagy hírhedt balatonőszödi beszédéről is legyen szó, amelyben kijelentette: „Reform vagy bukás!" Elszántságára jellemző, hogy már 2005-ös első országértékelő beszédében azt mondta: „Csináljunk egy jobb országot!" A Gyurcsány-féle reformdühöngés sorsszerű hattyúdala volt, amikor 2008-ban életre hívta a Magyar Demokratikus Chartát, mégpedig Konrád György tüntető jelenlétében.

A szabaddemokrata értelmiségi elit mindvégig kitartott a Gyurcsány-féle reformkurzus mellett, bizonyítva, hogy bár 1988–89-ben elvileg egymás ellenfelei voltak, valójában mindvégig ugyanahhoz

a progresszív paradigmához tartoztak, amelynek reformkurzusait is többé-kevésbé egymás mellett (az utolsót már együtt) csinálták végig. Ifjabb Rajk László szerint „*Gyurcsány a 2008-as népszavazásig alapvetően jó irányba haladt, mert felvállalta a reformokat, támogatta a liberális egyészségügyi minisztereket.* [...] *egy modern, és hangsúlyozom, európai Magyarország lehetőségéhez sok mindennel hozzájárultunk.*"[355] A Gyurcsány-féle „reformkormányzás" nemcsak a posztkommunizmus betetőzése, hanem a megelőző permanens reformprojekt logikus következménye volt, hiszen nem egyszerűen a gazdaság szerkezeti átalakítását, ágazati modernizációt, majd válságkezelést, hanem általános társadalmi progressziót akart – kerül, amibe kerül.

A reformparadigma utolsó akkordja Bajnai Gordon csődbiztosi kormányzására (2009–10) esik, amelynek nyitányaként a parlament előtt bejelentett megszorító csomagját ő maga úgy kommentálta, hogy „nem politizálni akarok, hanem válságot kezelni". Ez a mondat a több mint fél évszázados reformciklus méltó megpecsételése volt, hiszen egyszerre fejeződött ki benne a mindenkori reformok fő kiváltója (vagyis a válság) és az antipolitikai attitűd, amely technológiai megoldásokkal akarja megakadályozni, nehogy maga a progresszió is válságba kerüljön. Az szintén jellemző, hogy Bajnai fél évtizeden belül már a második kormányfő volt, aki nem választásnak köszönhette miniszterelnöki megbízatását. Ez a rövid időszak azóta is a technokratikus „szakértői kormányzás" mintapéldájának számít az erre fogékony értelmiségiek körében.

Az 1953 és 2010 között érvényesülő permanens reformkurzus belső ideológiai magja mindvégig ugyanaz volt, folyamatosan érvényesült és sértetlen maradt – ezt nevezi G. Fodor Gábor igen találóan – Tőkés Rudolf után – „reformpárti ideológiai kontinuumnak". A reform segítségével megvalósított progresszió a Rákosi-diktatúrát követő „új szakasz-

tól" kezdve a Kádár-rendszer „mechanizmusreformján" és a '80-as évek kórusban előadott reformdiskurzusán keresztül egészen a nagyszabású „országreformig" ível, ezzel képezve meg a kommunizmus-posztkommunizmus *közös* testének ideológiai gerincoszlopát. (Nem véletlen, hogy Gyurcsány Ferenc 2013-ban a Nagy Imre háza előtt tartott beszédében Kádárról is ejtett néhány jó szót.) A stratégiai cél e hosszú-hosszú évtizedeken keresztül mindvégig egyértelmű volt: ha valamin változtatni, pontosabban reformálni kell, legyen az akár „kiigazítás", „mechanizmusreform", „modellváltás" és „rendszerváltás" vagy „országreform", azt azért kell kivitelezni, mert a progresszív paradigmának maradnia kell, a fő történelemformáló elitcsoport, azaz az értelmiség és a vele szövetséges technokrácia hatalmi pozíciójával együtt.

A Reform tehát annak záloga volt, hogy a „haladó erők" a rendszer kisebb-nagyobb átalakítása árán is hatalomban maradjanak. Jellemző, hogy a népszuverenitás megnyilatkozását akár represszív diktatúrával, akár forradalomellenes szovjet intervencióval, akár az értelmiségi hatalomgyakorlás leleményes eszközeivel akadályozták meg, a nemzeti szuverenitást pedig a haladás aktuális központjainak (Szovjetunió Kommunista Pártja, EU, IMF) vetették alá. A személyek helyenkénti azonossága csak megerősíti a kontinuitást, amely a haladás útjának különböző szakaszai között áll fenn, hiszen „a »kontinuum« nyelve és gondolkodásmódja" az, ami azonos, akár keleti tudományos marxista, akár Nyugat-konform neomarxista vagy transzatlanti neoliberális dialektusát is halljuk.[356] Mindegyik nyelvjárást az értelmiség, vagyis a reformok kidolgozója, mechanizmusának mérnöke és „lemenedzselője" alkotta meg és használta.

A „demokratikus ellenzék"[357]

„*A beatnemzedék kamaszkora egybeesett az államszocializmus kamaszkorával, a hatvanas évek második felével*" – állapítja meg igen találóan a szociológus.[358] A magyarországi 68-as nemzedék nem más, mint a rendszerváltoztatást megelőzően aktív „demokratikus ellenzék". Története, öntudatra ébredése és politikai aktivitása is több szempontból 1968-ra nyúlik vissza, noha egyes tagjainak életpályája már korábban „megérett" vagy éppen kicsivel később indult el. Az év első napján beindított Új Gazdasági Mechanizmus, a nyugat-európai (és csehszlovák, jugoszláviai) események élénk figyelemmel kísérése, az „emberarcú szocializmus" reformkísérletének támogatása, majd a prágai tavasz leverésekor érzett kiábrándultság egy egész nemzedékben ambivalens életérzést keltett. Amint egyikük megfogalmazta, „1968 első fele a vak remények felbuzdulásában és mozgósításában telt", az év második fele viszont „feneketlen ürességérzést és értelmetlenségérzést idézett elő".[359] Többségük a II. világháború utolsó éveiben vagy röviddel utána született, első kollektív élményét a '60-as évek végén szerezte, és a '70-es évek folyamán érett humanista marxistából fokozatosan radikalizálódó reformerré, majd negyvenes éveiben liberális értelmiségivé, hogy a rendszerváltoztatást követően *a* kulturális elitté váljon.

A „demokratikus ellenzék" Nagy Nemzedéke több hullámban érkezik és több politikai és korcsoportból áll. Széles nemzedéki és szellemi vízgyűjtő területéről az egykori részvevő, Kőszeg Ferenc így vall: „*1970-ben ismerkedtem meg Bence Györggyel és az ő révén azzal a nálam négy-öt évvel fiatalabb társasággal, amelyből a demokratikus ellenzék kibontakozott. Bencével Kenedi János hozott össze, akit régen ismertem. [...] Bencéről annyit tudtam, hogy Lukács György tanítványi körének fiatalabb nemzedékéhez tartozik, következésképp marxista, de – akár maga Lukács is – másképpen, mint a hivatásos pártmarxisták. [...]*

Néhány évvel korábban [...] *az irodalmi életben feltűntek olyan maoistáknak nevezett újbaloldali szerzők, mint Dalos György és Haraszti Miklós.*"[360] Miként a korszak kultikus referenciafilmje, a *Tanú* egyik párbeszéde szól: „Egy brancs maguk, ne is tagadja!"

A meghatározó filozófiai alapot Lukács György közvetlen tanítványai (Lukács-iskola, Budapesti Iskola) vetették meg, akik egy „forráshoz visszatérő", humánus marxizmust dolgoztak ki mesterük szárnya alatt, a '60-as évek derekától a Lukács halála után két évvel, 1973-ban bekövetkező szétugrasztásukig. A Lukács-iskola szellemi törekvéseit folytatta a fiatalabbakból és a tanítványok tanítványaiból álló Lukács-óvoda, amelynek tagjai már életkoruknál és politikaibb érdeklődésüknél fogva is közvetlen kapcsolatot találtak az ellenzékiséghez. A '70-es évek során formálódni kezdő „demokratikus ellenzék" további tagjait a hozzájuk csatlakozó volt maoisták, a velük egy nyelvet beszélő idősebb disszidens értelmiségiek és a '80-as években soraikat kibővítő pártonkívüli humánértelmiségiek és a reformközgazdászok másodvonala alkotta. Kezüket mindvégig fogták a *Szabad Nép*ből annak idején eltávolítottak, a Nagy Imre-kör egykori tagjai és a volt Petőfi-körösök. Mire az 1988-ban megalakított Szabad Kezdeményezések Hálózatából 1989-re létrejött az SZDSZ, addigra a „demokratikus ellenzék" letisztázott filozófiával, politikai programmal és jól körülírható progresszív–urbánus–liberális kulturális napirenddel rendelkezett. Ezt állította a posztkommunizmus szolgálatába, amelyet Konrád és Szelényi ironikus módon „a szocializmus harmadik korszakának" jövendölt meg.

Lukács Györgyöt (1885–1971) a baloldaliak következetesen a legnagyobb 20. századi marxista filozófusnak tartják, ami legfeljebb magyarországi vonatkozásban volna tartható. Lukács követőinek története – akárcsak mesterük második magyarországi karrierje – a '40-es évek második felére nyúlik vissza és egy hegeli „ész csele" eredményének köszönhető.

Amikor a '40-es évek végén a sztálinista vonal (Fogarasi Béla, Révai József, Rudas László) került előtérbe a hivatalossá váló marxizmus-leninizmus filozófiáján belül, Lukácsot – a magyar szellemi élet kíméletlen szovjetizálásában felmutatott minden korábbi érdeme ellenére – kiszorították, s rehabilitációját halovány 1956-os szereplése és Nagy Imrével együtt Snagovban töltött fogsága sem segítette elő. 1956 és 1965 között belső emigrációba vonult (ez nem akadályozta meg, hogy a londoni Merlin Kiadónál angolul publikáljon), az MSZMP-be csak 1966-ban „zárták vissza". Lukács első tanítványi köre, azaz a Budapesti Iskola a '60-as évek elejétől kezdve egészen 1973-ig, a „filozófusperig" működött, fénykora 1966 és 1968 közé esik.[361] Tagjai voltak Heller Ágnes és első, valamint második férje, Hermann István és Fehér Ferenc, továbbá Vajda Mihály és a moszkvai ösztöndíjáról 1957-ben – eleinte az „ellenforradalom" ejtőernyős leverésében való közreműködés reményében – hazaérkező Márkus György. (Lukács maga csak Hellert és Fehért tartotta igazán tanítványának, Márkus szerinte már kész emberként tért vissza a Szovjetunióból, Vajda pedig kezdetben Heller egyetemi tanítványa volt, aztán vette ő át.) A Lukács-lakás állandó látogatói közé tartozott ekkoriban az *Esztétikát* és az *Ontológiát* magyarra fordító, a híres magnószalag-interjúkat készítő Eörsi István, valamint Konrád György, Mészáros István és Tőkei Ferenc. Heller Ágnes, a kör legtehetségesebb, emblematikus alakja egy 2016-ban adott interjúban így emlékezett vissza: *„A Budapesti Iskola több volt baráti körnél. Egy Lukács köré csoportosult filozófiai kör volt, egymás munkáit olvastuk, személyes barátságokat kötöttünk. Életemből 10-14 évet töltöttem ebben a körben.*"[362] Szintén ő emlékezett úgy, hogy a csehszlovákiai intervencióban való közreműködésig „hittünk a magyar szocializmus megreformálhatóságában" (utána már csak a szocializmusében).

Lukács tanítványi köre, vele együtt, a „szocialista vívmányok" kritikai felmérését, a marxizmus frazeológiáját alkalmazó esztétikai

és értékelmélet, sőt mesterüket követve egy új „társadalmi ontológia" megalkotását végezték. A Lukács-iskola főleg három Lukács-mű értelmezéséhez kötődött (*Történelem és osztálytudat*, 1923; *Az esztétikum sajátossága*, 1963; *A társadalmi lét ontológiájáról*, I–III. [posztumusz, 1976]), ami részükről kritikus feldolgozást jelentett.[363] Vajda Mihály úgy emlékszik, hogy *„hitünk szerint mindannyian Lukács gondolataiból indultunk ki* [...] *és a Lukács által ránk örökített feladatot akartuk elvégezni: végrehajtani a »marxizmus reneszánszát«, azaz rekonstruálni az »igazi marxizmust«, s ezenközben kidolgozni a marxista filozófia egy-egy »szakágát«."*[364] Annak ellenére, hogy bejáratosak voltak Aczél Györgyhöz, Király Istvánhoz és Óvári Miklóshoz is, politikai tevékenységet nem folytattak, hacsak a csehszlovákiai intervenció ellen tiltakozó 1968-as korčulai nyilatkozatot és Lukács kéziratban maradt „demokratikus szocializmust" sürgető brosúrájának (*Demokratizálás ma és holnap*) belső körben való megvitatását nem tekintjük annak. A Lukács-iskola tagjai a '60-as évek második felében és a '70-es évek elején írták azokat a műveiket (Heller Ágnes: *A mindennapi élet*, 1970; Márkus György: *Marxizmus és „antropológia"*, 1966; Vajda Mihály: *A mítosz és a ráció határán*, 1969) és dolgozták ki elméleteiket, amelyeket az elkövetkező évtizedben mindannyian folytattak, többnyire idegen nyelven (Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Marxizmus és demokrácia*, 1981; Heller Ágnes: *A marxista értékelmélet hipotézise*, 1974; Vajda Mihály: *A fasizmus mint tömegmozgalom*, 1976).

Az 1973-as „filozófusperben"– amelyet a párt Politikai Bizottságának tagjai közül csak Nyers Rezső nem szignált – az elítélteket szilenciummal sújtották, Hellert eltávolították az Akadémia Szociológiai, a többieket Filozófiai Intézetéből, Vajdát és Kis Jánost kizárták az MSZMP-ből (Heller 1958 óta, Fehér Ferenc sohasem volt tagja a pártnak, Márkus és felesége párttagságát már 1968-ban megvonták). A lukácsistákat ezzel

hivatalosan elítélte a Párt; ez illeszkedett az ÚGM lefékezéséhez, sőt visszacsinálásához, de mindenekelőtt a Magyar Tudományos Akadémia felettes énjének számító MSZMP KB felettes énjének számító Szovjetunió Kommunista Pártja mindenható pártvonalának érvényesüléséhez, ami mindent partvonalra tett, aminek a „prágai tavasz" kísérletéhez akárcsak távolról is köze lehetett. A generációnak identitást adó „filozófusperben" természetesen nem került sor bírósági tárgyalásra, az „ítéletet" az MTA akkori főtitkára, Köpeczi Béla hirdette ki (egy évtized múlva reformista művelődésügyi miniszter lett), de hozzátette, hogy bár „munkakörükből önöket felfüggesztjük, de mindenkinek adunk megfelelő munkát". A „filozófusper" belső leszámolás volt, nem per, inkább pör, vagy még az sem: perlekedés. Ez egyben nem véletlenül nyitánya volt annak az elkövetkező bő másfél évtizednek, amelyben az MSZMP előbb lezárta a belső ideológiai vitákat, majd óvatosan megnyitotta a külsőket, végül lezárta magát az ideológiát, hogy a '80-as évek derekától kezdve az ideológiamentes pragmatikus reformerség legyen az ideológia. Mindent összevetve, az „elítélt" lukácsisták egy olyan felekezeti konfliktus mártírjai lettek, melynek máglyájához korábban maguk is hordták a rőzsét, hogy a közös ökumené értelmében később szentté avassák őket.

Márkus, Vajda, valamint a Heller–Fehér-házaspár egy-egy hónap eltéréssel, 1977-ben emigrált, külföldi elhelyezkedésüket a már '75-ben kiutazó Szelényi Iván egyengette. Hermann István viszont itthon maradva 1977 és 1986 között a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemet vezette. A lukácsisták legfontosabb írásainak ezt követően azok bizonyultak, amelyek a Nagy Elmélet részleges megtagadásának árán születtek a külső/belső emigrációban (Bence György–Kis János–Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* 1973; Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*, 1979).

Ez szellemileg már átvezetett abba a '70-es évek közepe táján kezdődő folyamatba, amely a „demokratikus ellenzék" megfogalmazódását jelentette, annál is inkább, mert külföldön írott könyveik szamizdat formájában Magyarországra is bekerültek. Az évtized legvégére lassanként el-elhagyták a marxizálást, a '80-as években pedig egyöntetűen liberális irányba indultak.

A fiatalabb lukácsisták, vagyis a mesterrel még és annak tanítványaival már közvetlen kapcsolatban álló Lukács-óvoda tagjai között találjuk a Márkus-tanítvány Bence Györgyöt és Kis Jánost, a Fehér-tanítvány Radnóti Sándort, valamint Ludassy Máriát. Tagjaik közül került ki Lukács halála előtti titkára is, aki így tekintett vissza: „*A mi nemzedékünk elsősorban szoros baráti és szakmai kapcsolatok mentén szerveződött, olykor még párkapcsolatok is jellemezték. Itt alakult ki a szűken vett Lukács-óvoda, mert ez volt a Lukács-iskolához kapcsolódó következő nemzedék.*"[365] Ők már csak életkoruknál fogva is könnyebben és rövidebb úton találták meg a kapcsolatot a kritikai értelmiséghez, a disszidensekhez: Bence és Kis 1977-ben kezdeményezte a Charta-'77 melletti szolidaritási nyilatkozatot és nyugati emigráns folyóiratokba írtak (Bence György–Kis János: *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*, 1977). A kör legpolitikusabb tagja kétségkívül Kis János volt, aki a marxi dialektust elsőként cserélte fel emberjogi nyelvezettel (*Vannak-e emberi jogaink?* 1986), majd 1990-ben az SZDSZ első elnöke lett. Tőle származott a következő fontosabb stáció, azaz a '80-as évek derekától jellemző politizáló kritikai értelmiségi magatartás programjának megalkotása is – mint írta, „*nem azért kell a rövidebb távon is megvalósítható reformokban gondolkodnunk, hogy elnyerjük a kormányzat jóindulatát. Azért kell ezzel próbálkozni, mert termékenyebb, mint a rendszer radikális tagadása.*"[366]

Lukács 1971-es halála és a tanítványai elleni '73-as eljárás együtt járt az Új Gazdasági Mechanizmus leállításával és a párton belüli ún. „munkásellenzék" megszerveződésével, amelynek hangadói (Biszku Béla, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán, Marosán György) a Szovjetunióban visszarendeződést hozó brezsnyevi (vissza)fordulat árnyékában már-már resztalinizációban reménykedtek. (Fehér Ferencet fel is kereste Marosán, de az „ellenségem ellensége a barátom" elv alapján mégsem sikerült nagykoalíciót kötniük Kádár ellen.) A Kádár-rendszer mindenkori stabilizációs stratégiája, vagyis a „mindkét irányba ütni", ekkor is működött: Brezsnyev 1972-es budapesti villámlátogatása egybeesett a reformfolyamat lefékezésével, de a maroknyi szélsőbaloldali pártellenzék nyugdíjazásával, illetve a fiatalabb ultrabalosok leállításával is. Utóbbiak voltak azok a budapesti maoisták, akik Kádárt túlságosan „kispolgárinak", a nacionalista veszélyt pedig túlságosan nagynak tartva 1972. március 15-én vörös kokárdás felvonulást tartottak.[367] Malgot István úgy emlékezett vissza egykori önmagukra, mint akik „a marxizmus talaján álló, baloldali csoportot" alkottak, mert úgy érezték, hogy „a proletárdiktatúra nem azonos a proletárhatalommal, a párt nem azonos a munkásosztállyal". A Közgazdasági Egyetemen, a Képzőművészeti Főiskolán, a Műszaki Egyetemen és az ELTE ÁJK-n már évek óta mozgolódó szerveződéseket (Magyar Forradalmi Kommunisták Csoportja, Vietnámi Szolidaritási Bizottság), amelyben nem egy kádergyerek vett részt, végül hallgatói jogviszonyukkal együtt megszüntették. Egyikük, Haraszti Miklós ez után helyezkedett el a Vörös Csillag Traktorgyárban, majd írta meg nevezetes szociográfiáját, a *Darabbért*, amely azt ábrázolta, hogy „egy munkás a munkásállamban" milyen sorsot kénytelen elszenvedni a nevében uralkodó hatalomtól. Az 1965 és 1972 között működő, több hullámban érkező maoista csoportnak tagja volt Báron György, Dalos György, Demszky Gábor,

Haraszti Miklós, Kőbányai János, Majtényi László, Malgot István, Pór György, Vámos Miklós és Révai Gábor. Húsz évvel később a kör tagjai közül kiből ismert filmkritikus, kiből Budapest főpolgármestere vagy balliberális ombudsman lett, utóbbi, Révai József fia pedig a baloldal újrafogalmazásában volt aktív (*Beszélgetések a baloldaliságról Heller Ágnessel és Tamás Gáspár Miklóssal*, 2019).

A maoista csoport elleni első bírósági per 1968-ban zajlott, a tagjai elleni '72-es feljelentést pedig – demonstrálva a posztkommunista komplexum bornírtságát – két joghallgató tette; egyikükből neves reformközgazdász, majd Medgyessy Péter alatt miniszter lett (Csillag István), másikukból a '80-as évek reformfolyamata ideológiai lapszerkesztőt (*Társadalmi Szemle*), Bajnai Gordon pedig reformkedvű tárcavezetőt csinált (Forgács Imre). Az 1968 és 2010 között tapasztalható személyi és politikai összefüggések alapján azt mondhatnánk: minden a családban maradt. Milyen ironikus, hogy a Kádár-rendszer azokat büntette, akik önszántukból és nem parancsszóra tüntettek a vietnámi háború ellen és azért nem léptek be a KISZ-be, mert túl lagymatagnak és bürokratikusnak tartották. A magyarországi ultrabaloldaliak egy része, akárcsak nyugat-európai társaik, két évtized múlva liberális lett, harminc évvel később pedig hatalomra került.

Amint Nyugat-Európában, a szélsőbaloldali diákmozgalomnak idehaza is volt szubverzív művészeti vetülete: egykori maoisták alkották az első pol-beat együtteseket (Atlantisz, Gerilla, Monszun) és az Orfeo-társulatot. Félig dokumentatív, félig játékfilmes alkotásként készült el az *Agitátorok* (Magyar Dezső, 1969) című film, amelyet a Tanácsköztársaság ötvenéves évfordulójára időzítettek, ám a filmcenzúrának nem tetszett. (Ehhez hasonló, hogy Moldova György Guevara-könyve másfél évtizeddel megírása után jelenhetett csak meg [*A napló*, 1983], az olyan antológiák viszont, mint amit például

Költők, dalok, forradalmak címmel Haraszti társszerkesztett 1969-ben a külföldi társutasok terméséből, a rendszer által eltűrt kategóriába kerültek.) A kultikus film forgatókönyve Sinkó Ervin *Optimisták* című regényén és Lukács visszaemlékezésein alapult, a filmben, amelyet Haraszti Miklós – a forgatás alatt a Gerilla-együttes dalszövegírója – a „pesti ideológiai alvilág ifjúkori tablóképének" tart, Révai Gábor a saját apját játszotta.

A munkások egyáltalán nem, az értelmiség párthű része azért el-eljuthatott külföldre a '60-as és '70-es években. A folyóiratkultúrán és az egyetemi közegen túl az itt létesített kapcsolatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi kritikai értelmiség tudomást szerzett a nyugati Új Baloldalról, amely pedig érdeklődött a „legvidámabb barakkban" zajló szellemi erjedés iránt, ami Lukács rejtélyes személyével és a számukra ínycsiklandozó „marxista reneszánsszal" állt összefüggésben. Ifj. Rajk László a '68-ban alapított *Telos* folyóirathoz nem kisebb személyiség, mint az egykori galileista, kommünfunkcionárius Duczyńska Ilona révén jutott hozzá. 1968 elején Heller Ágnes Adorno beszédének elhangzása után adott elő Párizsban, az év nyarán pedig ott volt velük Kurčulán Habermas és Lucien Goldmann. Heller 1970-ben megjelent könyve (*A mindennapi élet*) az itthoni, a szélsőbalos Feltrinellinél 1976-ban olaszul megjelent könyve (*Marx szükségletelmélete*) pedig az ottani újbaloldaliak bibliája lett. A Lukács-iskolások egy része a '70-es évek elején egyenesen a magyarországi Új Baloldalként forgalmazta magát, de Sartre lapja, a tekintélyes *Les Temps modernes* is így méltatta őket akkoriban megjelent különszámában.[368] Igazán újbaloldalinak azonban csak Heller és Vajda számított, amelyet nagy felhördülés kiváltó *Családforma és kommunizmus* című 1970-es tanulmányuk bizonyított is; ebben olyasmiket olvasni, mint hogy „a szexualitást »ki kell szabadítani« minden egyéb társadalmi kapcsolatnak való alárendeltségéből",

vagy hogy a „polgári család autoritariánus jellegű".[369] A magyarországi párton belüli és a nyugati Párton kívüli radikális baloldal között volt személyes kapcsolat is: Rudi Dutschke 1966–67-es budapesti látogatásai alatt hol Lukács nevelt fiánál, hol Révai József fiánál szállt meg, akik szintén jóban voltak egymással. Dutschke járt Lukács lakásán is, Nyugat-Berlinben pedig Heller kereste fel. Érdekes módon a régi baloldal feje fölött fogott kezet egymással a szélesen értelemezett magyarországi Új Baloldal és a legrégibb baloldal, például amikor Lukácson keresztül személyesen is megismerhették Sinkó Ervint, vagy amikor az 1974-es Haraszti-perre demonstratívan bevonult a három régi barátnő: Károlyi és Rajk özvegye, valamint Duczyńska Ilona. Az *Agitátorok* mint filmesszé eszmei és személyi kontinuitást is teremtett 1919 és 1968 között, az a jelenet pedig, amikor a korčulai nyilatkozatot felolvasó Heller Ágnest a 83 éves Ernst Bloch megcsókolta, a mozgalom generációi közötti ünnepélyes stafétaátadásának minősült.

A nyugati '68 életmódkísérletezése a kádári diktatúrában is megjelent: több kommuna is létezett, a híresebbek a Bölcsészkarról (Galicza Péter, Klaniczay Gábor, Rév István) és a volt maoisták/orfeósok berkeiből (Fodor Tamás, Malgot István) indultak.[370] A maoizmussal való flörtölés és az imperializmus elleni nemzetközi küzdelem szintén rokonította egymással a keleti és a nyugati neomarxistákat; bár érezhető volt, hogy utóbbiak szabadon vállalják a szovjetpárti „hasznos idióta" szerepét, amit előbbiek némi kényszer hatására kellett, hogy ellássanak. Pár év múlva azonban e kérdés lekerült a napirendről, amikor a megformálódó „demokratikus ellenzék" felszívta az egykori Lukács-óvodásokat, ultrabalosokat, disszidenseket és más kritikai értelmiségieket, és akárcsak Nyugaton, a 68-as generáció „hosszú menetelése" immár a liberális *establishment* közepébe irányult. A váltás gyorsan lezajlott: Haraszti 1974-es perét és a Charta '77 aláírását három év

választotta el egymástól, de ideológiailag mintha két világ lennének, ugyanakkor egyaránt szerves részei – politikailag, kulturálisan és az emlékezet révén is – a „demokratikus ellenzék" történetének, ezen keresztül pedig a progresszív kánonnak. A posztmaoizmus és a pre-SZDSZ időben és térben ugyanaz.

Ezekből a fennálló hatalmat belülről és balról kritizáló csoportokból jött létre a '70-es évek utolsó harmadában összeálló „demokratikus ellenzék"; és amint Fricz Tamás megállapította, „egyrészt a marxizmus megújításán fáradozó, másrészt az újbaloldallal szoros elméleti közelségbe kerülő, harmadrészt a polgári demokratikus értékeket feleleveníttő csoport" kötött benne szövetséget.[371] A szövetség nem valamiféle kényszerpaktum, hanem szociokulturálisan megalapozott és politikafilozófiailag szentesített életszövetség volt. A „demokratikus ellenzék" előtörténetének és a csoportosulás megszerveződésének határévét 1977 jelentette, amely sorszerű volt, hiszen a pártjuk által elítélt Lukács-iskolások emigrációja és a fiatalabb Lukács-óvodások által kezdeményezett chartaaláírás egybeesett (a Fehér–Heller-házaspár már összecsomagolt az utazáshoz, amikor Kis János becsöngetett hozzájuk az aláíróívvel). A két generáció között ekkor már feszültségek adódtak, amely azonban nem politikai természetű volt, inkább generációs vagy szakmai. A Bence–Kis-duó azért neheztelt a '70-es évek eleje óta a Heller–Vajda-párosra, mert úgy érezték, hogy elzárják előlük Lukácsot...

A „demokratikus ellenzék" útnak indulásánál a '70-es évek végétől a Nagy Imre-kör idősebb és tapasztaltabb alakjai (Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós), valamint egykori „ötvenhatosok" (Göncz Árpád, Litván György, Mécs Imre) – Eörsi István mindkét csoporthoz hozzátartozott – is ott bábáskodtak. A történelem és a mindenkori pártértelmiség fintora, hogy immár azzal a volt miniszterelnökkel, Hegedüs Andrással karöltve, aki 1956. október 23-án miniszterelnökként

behívta a szovjet csapatokat (majd az akadémiai Szociológiai Intézet alapítója, Hellerék intézetvezetője és rövid ideig a *Valóság* szerkesztője volt), 1968-ban pedig azért lett kegyvesztett, mert ugyanez ellen Csehszlovákia esetében tiltakozott.

A „demokratikus ellenzék" Rákosi-korig visszanyúló *közvetlen* története nem rosszindulatú jobboldali fantázia, amint annak megállapítása sem, hogy a magyarországi balliberális értelmiség története Sztálintól Soros Györgyig ível: a *Szabad Nép* szerkesztője, emellett egy ideig a Rádió elnöke és a Művelt Nép Könyvkiadó felelős szerkesztője, Vásárhelyi Miklós 1984-től kezdve Soros György magyarországi főképviselője lett, majd SZDSZ-alapító; a volt maoista Majtényi László ma is a Nyílt Társadalom Alapítványok által finanszírozott Eötvös Károly Intézet vezetője; egykori elvtársa, Haraszti Miklós volt szabaddemokrata képviselő a szintén Soros-fizette Helsinki-hálózathoz kötődik. Az SZDSZ és a magyarországi Soros Alapítvány több más személyen (Dornach Alajos, Fodor Gábor, Horn Gábor) keresztül is átfedésbe került. A „haladó erők" csoportjai között a kontinuitás mindig erősebb a megszakítottságnál, az új generációkat a régiek vezetik be a közös tudás titkaiba, az újak első lépéseit a régiek vigyázó tekintete követi, a felkenés aktusa pedig komolyan vett legitimációs tényező.

Korántsem jobboldali szociológusok állapították meg 1991-ben, hogy „jóideig az, amit »magyar demokratikus ellenzékként« ismertünk, s amiből az SZDSZ kinőtt, *az államszocializmus baloldali kritikáját nyújtotta*. Az SZDSZ-vezetők közül nem kevesen ráadásul kádercsaládból származtak (Kis, Haraszti, Bauer)".[372] Az 1968-as korčulai nyilatkozat a csehszlovákiai szovjet beavatkozás ellen a szocializmus nevében tiltakozva vált a keleti és a nyugati Új Baloldal közös manifesztumává, amelyet főként itteni lukácsisták és ottani trockisták jegyeztek. Másfél évtizeddel később Kenedi János úgy emlékezett vissza a '70-es elejére,

hogy „Bence György, Kis János és én különféleképpen gondolkoztunk ugyan, mégis szorosan összetartoztunk, [...] részei lettünk egy kb. százfős társaságnak, amely a revizionista, baloldali hagyományhoz és néhány más értelmiségi áramlathoz kapcsolódott".[373] A létező szocializmust egy nem létező szocializmus nevében kritizáló, az agg pártvezetőktől az ifjú Marxhoz fellebbező kritika „immanens kritika" volt, belső bírálat. Ifj. Rajk László életútinterjújában úgy is fogalmazott, hogy „az én generációmban még benne volt, hogy azért »belülről« is lehet valamit tenni, reformálni".[374] Mindez nyelvhasználat kérdése volt: Radnóti Sándor a marxizmussal kapcsolatban azt mondja, hogy akkoriban annyira hegemón volt, hogy *„az ellenzéki magatartását is ezen a nyelven lehetett kifejezni.* [...] *hogy a marxizmus nyelvén lehet egy nagyon határozott és éles kritikát gyakorolni a rendszer fölött, ez néhány évig szent meggyőződésem volt."*[375] Kis János pályaindulása kapcsán írta egykori társa, Tamás Gáspár Miklós: *„A marxizmus erkölcsi univerzalizmusa, szekuláris-kritikai jellege eszközt adott a belső kritika kezébe."*[376]

Az, aki ekkoriban „nyugati liberális szemmel" figyelte a magyarországi rendszerellenzéket (amely tehát semmiképpen nem korszakellenzék volt), mindvégig érezhette rajtuk a keleti marxizmus hatását. Egyikük így írt a Bence–Kis-páros kapcsán: *„A maxista skolasztika neveltjei, sőt többen ennek legbelsőbb és ezoterikus zárt köréből származnak* [...] *a rendszer-nevelte filozófiai-szociológiai értelmiséghez tartoznak."*[377] Utóbbiak vallották is, hogy „mi a marxizmus felől jutottunk el a radikális reformizmushoz". Az ellenzékiség ennélfogva belső kritikaként kezdődött, méghozzá a mindvégig vallott történetpolitikai küldetéshez és az azt lefektető szövegekhez, tekintélyekhez (Marx, Lukács) való hűség számonkéréseként, majd amikor a Párt ezt az értelmiségi programot nem volt hajlandó végrehajtani, hanem saját hatalmi logikáját érvényesítette, akkor jött el annak a pillanata, amikor

a „szamizdatírók kisodródtak" (Kenedi János) és a kialakult szituációban az lett „ellenzéki, aki kívülrekedt" (Eörsi István).

Az sem a jobboldali kritikusok ténymegállapítása, hogy a '70-es évek második felére, amikor a kiformálódó „demokratikus ellenzék" tagjai már Marx és Bibó között félúton járnak, és a '80-as évek első felére, amikor disszidens máskéntgondolkodóból öntudatos liberálissá változnak, „a csoport társadalmi szerepe számbeli súlyát sokszorosan meghaladja, a demokratikus ellenzék és a köréje lazán csoportosuló értelmiség [...] jelentik valójában a társadalom elitjét".[378] 1990-ben Vajda Mihály is úgy érzékelte, hogy a '80-as évekre „az értelmiség volt az autoritás". Amennyiben így volt, akkor az értelmiség „osztályhatalomra" törése, kulturális hegemóniájának kialakítása és a progresszív metanarratíva érvényesítése egy vágányra került. Ez az időszak már a marxizmusból a liberalizmusba való évtizedes átmenet ideje volt, amelynek első lépését az egyik első magyar szamizdatban dokumentáltak is (*Marx a negyedik évtizedben*, 1977). A szerzők – köztük Bauer Tamás, Bence György, Haraszti Miklós, Kenedi János, Kis János, Ludassy Mária – egy évtizeddel korábban még bizonyára azt írták volna, hogy milyen volt „utam Marxhoz", ekkor viszont már arról írtak, hogyan vezetett el „utam Marxtól". Igaz, hogy sokuk, mint például Kis János és Bence György a '80-as évektől kezdve „Marxtól elbúcsúzva idővel a klasszikus liberálisoknak, majd a neoliberálisoknak a hatása alá kerültek" (Szelényi Iván), de mégis: „a magyarországi »liberalizmus« első elfogadott képviselői szinte kivételt nélkül »kommunizmust megjárt« emberek voltak" (Tőkéczki László). A „demokratikus ellenzék" beszélt nyelve negyven éven keresztül, azaz 1968-tól a posztkommunizmus 2010-es bukásáig nyelvjárások cserélgetésén keresztül követhető nyomon, ami azt jelenti, hogy a közöttük való eltérések csupán dialektológiai s nem pedig alapvető jelentőségűek. A marxista, a lukácsi, az emberjogi,

a liberális reformer és a neoliberális tájszólás ugyanis mind-mind a progresszív nyelvcsaládhoz tartozik.

Az ellenzéki nyilvánosság hídfőállásainak (illegális folyóiratok, repülőegyetemek, szamizdatkiadók) elfoglalása, a földalatti kritikai értelmiségi szubkultúra működtetése és a rendszerellenzéken belül a diszkurzív többség megszerzése a '80-as évek folyamán ment végbe, amelynek során a „demokratikus ellenzék" narratívája vált meghatározóvá. Létezett természetesen nem hozzájuk tartozó politikai *underground* is (ABC Kiadó, *Demokrata*, Égtájak Között, Inconnu Csoport, Krassó György Magyar Október kiadója, Modor Ádám és a Katalizátor Iroda), de nevezetessé mégis a Rajk-butik, az AB Független Kiadó, a *Hírmondó* és az 1981 és 1989 között illegálisan megjelenő *Beszélő* vált. A folyóiratként, látens pártként és lobbicsoportként is működő lap profi működtetése bizonyította, hogy azok, akiknek a kezében volt, mindenkinél jobban értettek „a politikai média hosszú távra berendezkedő tudatos használatához" (ifj. Rajk László). A lap vezető szerkesztője Kis János, 1986-tól egy ofszet nyomdagép révén sokszorosítója és terjesztője Demszky Gábor volt, első legális főszerkesztője Kőszeg Ferenc lett. Amikorra a második nyilvánosság 1989/90-ben az első (és immár egyetlen) nyilvánosság részévé vált, a *Beszélő* rögvest meghatározó is tudott benne lenni. A Kádár-rendszer végének sötétjében zajló médiafolyamatok eredménye akkor vált teljesen egyértelművé, amikor 1989-ben felkapcsolták a villanyt. Nagy Jenő, a *Demokrata* című szamizdat szerkesztője jól rávilágított ennek lényegére, amikor 1991-ben így nyilatkozott:

> „1984–85 körül lehetetlen volt nem észrevenni, hogy a szamizdaton belül egy csoport, egy szerkesztőség éppúgy – ha nem durvábban – monopolizálni akarja a hírek és vélemények

áramoltatását, mint a pártállam. [...] »magyar demokratikus ellenzéknek« adták ki magukat, miközben visszaéltek azzal a helyzettel, hogy mások nem mertek vagy nem tudtak alternatív »magyar fórumokat« teremteni. [...] A *Beszélő* [...] öt éven át szó szerint uralta a második nyilvánosságot, féltve őrizve kiváltságait (technika, erőforrások, külföldi és diplomáciai kapcsolatok, »nagy nevek«, védettség, a reformértelmiség támogatása, megszólalásai, szereplési lehetőségek kisajátítása). [...] A pártokrata szárny nagy találmánya az volt – és ezt Krassó [György] a halála előtt megfogalmazta –, hogy a *Beszélő* egyfelől szamizdatlap volt, másfelől egy pártnak a politikai bizottsága. [...] Ez a szerkesztőség egyben a központja volt annak, amit ők »a demokratikus ellenzéknek« neveztek. Rájöttek, azzal, hogy itt szamizdatoznak, s ennek nagy publicitást csinálnak – amihez ők nagyon értettek –, az így szerzett óriási hírnevet később át lehet majd váltani más javakra, hatalomra, pénzre."[379]

A '80-as évek második felében a párton belüli reformértelmiség mellett az akadémiai kutatóintézetekben (közgazdasági, szociológiai, történettudományi) és a Pénzügykutatóban ott ültek a pártonkívüli „demokratikus ellenzékiek" is, akár mint visszaengedett disszidensek, akár mint megtűrt kritikai értelmiségiek. Utóbbiak lettek a „demokratikus ellenzék" által kialakított második, majd félnyilvánosság írói-olvasói és a *liberális* „rendszerváltás" program- és forgatókönyvírói. A reformértelmiséggel egyre szorosabban együttműködve két irányban hozták létre 1989/90 narratíváját: egyfelől a reformok addig való fokozását, amikor a Kádár-rendszer mennyiségi átalakítása át nem csap minőségi változásba, másfelől a „rendszerváltó" szakértő, értelmiségi elit mítoszát. Ez a két narratíva 1990 után is folytatódott,

és az egymással érdekházasságon túl immár természetes politikai-kulturális frigyre lépő MSZP–SZDSZ-koalíció kormányprogramjává vált. Az együttműködés kézenfekvő volt, hiszen kulturális összetevők (családi hagyomány, emlékezet, szocializáció, nyelvhasználat, mentalitás) alapozták meg, amelynek a politikai kooperáció csak a következménye volt.

Ha a posztkommunizmusnak létezik ősmagja (*kérügma*), akkor az nem más, mint a *szakértő értelmiség reformja*. A reformer szándékú pártértelmiségiek, bürokraták és közgazdászok, valamint a „demokratikus ellenzék" '80-as évek közepe óta ápolt kapcsolata egyre szorosabb lett, főleg, hogy utóbbiak elképzeléseit előbbiek közvetítették az államigazgatásba, közben sokat tanulva tőlük a civilizációs mércék tekintetében (kritikai kultúra, liberalizáció, nyugatosítás, privatizáció). A rendszerváltoztatás idején a reformereknek azonban egyre jobban kapaszkodva kellett követniük a „demokratikus ellenzék" által diktált ütemet, mígnem a posztkommunista korszakban végül ezek váltak meghatározókká szövetségükön belül. A '90-es és a kétezres években az MSZP nyomokban még létező népi-nemzeti és/vagy balos szárnya több alkalommal is szóvá tette a kisebbik koalíciós partner számarányánál és politikai súlyánál jócskán nagyobb befolyását a kormányzásra. Jól megfigyelhető az is, hogy miután 2009–10 során az MSZP „megözvegyült", egykori élettársa pedig kisebb frakciókra oszladozott fel, talpán maradó értelmisége még mindig nagy hatással bír a hazai balliberális közéletre, főleg kulturális struktúráira és sajtójára. Hovatovább a 2010-es években újra előkerült a „demokratikus ellenzék" elnevezés, amely a reformparadigma bukása után olykor nem átall újabb – és ezúttal is a néptől független – „színes forradalmat" hirdetni, csak most a nyugati pénzügyi struktúráktól és nem egy keleti szárazföldi hadseregtől várva a „történelmi lemaradás" megtorlását és Magyarország visszatérítését az „egyenesvonalú fejlődés" (ún. európai értékek, jogállamiság, liberális demokrácia) útjára.

Az 1956-ban fegyverrel harcoló Krassó György kiválóan rávilágított a fogalmakkal harcoló „demokratikus ellenzék" nyelvpolitikai trükkjére, amikor egy interjúban így fogalmazott: *„Soha nem szerettem a »demokratikus ellenzék« szót, amit Haraszti Miklós talált ki, minden átmenet nélkül behelyettesítve a baloldali ellenzék kifejezést a demokratikus ellenzékre.* [...] *el kell, hogy ismerjem, nagyon jól kitalált fogalom volt."*[380] Átmenetre azért nem volt szükség, mert a Párt mindenkori reformistái, azaz az '50-es évek első felének belső pártellenzéke, a '68-as ÚGM-technokraták, a '70-es évek „marxista reneszánszának" gondolkodói és a '80-as évek reformközgazdászai ugyanazt a szemantikai alapkészletet használták és ugyanabban a politikai transzformációban voltak érdekeltek, mint a kritikai értelmiség mindmegannyi árnyalata, a lukácsistáktól és disszidensektől kezdve a valamikori maoistákon át az érett „demokratikus ellenzékig". Ez a progresszió szókészlete és a reform cselekvésterve volt, a tudástőkét mozgósító elitértelmiség ajakán s keze nyomán.

A *Beszélő*-kör híres 1987-es jelszava szerint „Kádárnak mennie kell[ett]", ami a maga frivol módján azt is jelenthette akár, hogy a rendszer azért – a progresszív korszak pedig mindenképpen – maradhat. Végső soron *a „demokratikus ellenzék" mindvégig belső ellenzék maradt*, amely a rendszer csúcsán akart elitcserét végrehajtani s szerkezetét megreformálni. A „demokratikus ellenzék" és pártként való folytatása a kezdetektől fogva mindvégig a nagy ideológiai/kulturális kereten belül marad, amennyiben azt nem a Kádár-rendszerhez, sőt nem is az 1945 és 1989 között fennálló kommunista diktatúrához való viszonyként határozzuk meg, hanem a progresszív reform sokkal szélesebb projektjeként szemléljük. Ebben az értelemben a reformértelmiség és a „demokratikus ellenzék" minden rendű-rangú képviselője egyaránt egy százéves hagyomány részese, amely valamikor a 19–20. század fordulóján kezdődött és őt megelőző tagja volt a Galilei Kör, a Polgári

Radikális Párt, a hazai illegális kommunisták, a „fényes szelek" nemzedéke és Nagy Imre „reformkísérlete".

Amint Krassó keserűen észrevételezte: a „demokratikus ellenzék" törekvése mindvégig elitprojekt maradt, mert a nép széles rétegeit – amelyek pedig tömegtüntetésekkel (1988-ban a romániai falurombolás és a bős–nagymarosi vízlépcső ellen, majd 1989. március 15-én, június 16-án és október 23-án) fejezték ki akaratukat – szántszándékkal kirekesztette, sőt büszkén vállalta elitista szakértői értelmiségi és technokratikus politikai küldetését. A szamizdat szubkultúrán belül 1989 előtt a plebejus, forradalmi szárny annak mintájára állt szemben a reformista, elitértelmiségi szárnnyal, ahogyan 1956-ban a „pesti srácok" népfelkelése a reformkommunista Nagy-kormánnyal. Krassó e két frontvonal *innenső* oldalát személye által is megtestesítette. Ebből a régi ellentétből fakadt, hogy az egykori Petőfi Kör-tagok (Hegedűs B. András, Litván György, Vásárhelyi Miklós) által istápolt „demokratikus ellenzékből" kinőtt SZDSZ emlékezetpolitikája miért a „reformereket" és miért nem a felkelőket helyezte előtérbe.

Érdemes úgy szemlélni az SZDSZ történetét, mint egy kulturális búvópatak politikai felszínre kerülését, amely azonban 1989 előtt és 2009 után is létezett. A látensen már régóta létező SZDSZ párttá formálása, illetőleg szellemi-kulturális bölcsőjének kialakítása, valamint 1989-es jogi létrejötte a megelőző húszéves hálózatépítés eredménye volt, amelynek végén, mint egy régimódi krimi csúcspontján, az összes tettes fölvonult: a Lukács-iskola és -óvoda, az idősebb volt sztálinisták és a fiatalabb ex-maoisták, a Nagy Imre-kör egykori tagjai, a disszidens értelmiségiek (Eörsi István, Konrád György) és a pártot az elkövetkező húsz évben (1989 és 2009 között) meghatározó-működtető humánértelmiségiek (Göncz Árpád, Kenedi János, Kőszeg Ferenc, Litván György, Magyar Bálint, Pető Iván, Szabó Miklós), olyan alakokkal,

mint a reformközgazdászokat képviselő Bauer Tamás, az ekkor még neokonzervativizmus és neoliberalizmus között ingadozó Tamás Gáspár Miklós vagy ifj. Rajk László. Az SZDSZ alapítói között megtaláljuk Harasztit és Konrádot, Kis Jánost és Eörsi Istvánt, a „kis Rajkot" és az „öreg Vásárhelyit", a párt „kék könyvének" (*A rendszerváltás programja*, 1989) szerzői között pedig a privatizáció hirdetőit (Bauer Tamás, Soós Károly Attila, Tardos Márton). Amikor a '89-es pártprogram úgy fogalmaz, hogy „utódai vagyunk az 1953–1956 közötti pártellenzéknek" és hogy „az emberi tevékenységek összemérésének területe a PIAC", akkor nemcsak a megelőző húsz év értelmiség-, hanem az elkövetkező húsz év politikatörténete is kibomlik előttünk.[381] A dokumentumot eleve forgatókönyvnek szánták, elnevezése – még egyszer: *A rendszerváltás programja* – tehát nem elbizakodott önhittséget, mint inkább hidegfejű realitásérzéket tükrözött.

A reformerők összeérnek, amikor 1988–89-ben „az új technokrácia azért nyit ajtót a társadalmi elit (vagyis az új reformer értelmiség és a demokratikus ellenzék) előtt, mert eszméikben, programjaikban felismerni véli hatalmi törekvéseinek realitásokhoz igazodó ideológiáját".[382] Azaz a reformértelmiség a modernizáció gyakorlatát, a „demokratikus ellenzék" pedig az ideológiáját szolgáltatja. Tartalomhoz illő forma! Mindössze másfél hónap telik el a között, hogy az utolsó pártállami (reform)kormány Németh Miklós vezetésével 1989. január végén megkapja az IMF megszorító csomagjának javaslatait s hogy az SZDSZ közgyűlése első olvasatban elfogadja *A rendszerváltás programját* március közepén. Utóbbi a '87-es *Társadalmi szerződés*hez képest jelentős fordulatot dokumentál neoliberális irányba (dereguláció, liberalizáció, privatizáció). Tizenöt-húsz év vándorlás után a „demokratikus ellenzék" csoportosulásának „ideáljává 1988–89-re a liberális kapitalista piacgazdaság vált" (Szelényi Iván). 1989-ben Solt Ottília (Kemény-

iskola, Szegényeket Támogató Alap) irányvonala helyett az SZDSZ-ben végleg az emberi jogokat fenntartó, de a szociális jogokat elvető változat kerekedett felül.

Az SZDSZ 1990 és 1994 közötti országgyűlési frakciójában összeállt a „demokratikus ellenzék" évtizedekkel korábban összekapcsolódó csoportjainak tablója. A párt meghatározó parlamenti politikusainak tizedét a *Beszélő*-kör tagjai tették ki (Demszky Gábor, Eörsi Mátyás, Haraszti Miklós, Hodosán Róza, Kőszeg Ferenc, Magyar Bálint, Tamás Gáspár Miklós), akik között két egykori maoista is akadt, a volt „ötvenhatosok" közül hárman (Göncz Árpád, Mécs Imre, Vásárhelyi Miklós) ültek a frakcióban, utóbbi valamikor nemcsak sztálinista, hanem „snagovi fogoly" is volt, a művészeti ellenkultúrát az orfeós Fodor Tamás, a vallásit többen is (Hack Péter, Iványi Gábor, Raj Tamás) képviselték, a reformközgazdászok közül ketten (Soós Károly Attila, Tardos Márton) kerültek a frakcióba, ahol szintén helyet foglalt Rajk László, aki egyben az V. kerületi pártalapszervezetet is vezette, valamint a Soros Alapítvány akkori alelnöke és ügyvédje (Dornbach Alajos). A pártelnök kezdetben Kis János, a pártigazgató-pénztárnok pedig Vásárhelyi fia volt.

A Demokratikus Charta 1991-es megalapítása és a jobboldali veszéllyel való – kulturális és politikai vészcsengőket megszólaltató – többéves riogatás meghozta az eredményét: 1994-ben az egykori pártértelmiség és az értelmiségi párt a kulturális-ideológiai szövetségkötésen túl életre szóló politikai szövetséget is kötött egymással. Nem csoda: Lendvai Ildikó szavai szerint a '90-es évek első harmadában „egyre világosabb lett, hogy kulturálisan az SZDSZ-esekkel beszéljük ugyanazt a nyelvet". A Demokratikus Chartát Konrád György kezdeményezte, megszületésénél Kis János és Bauer Tamás bábáskodott. A nyomásgyakorló csoport elnevezése egyszerre utalt a progresszív

korszak „demokratikus" értelmiségi mítoszára, idézte vissza a Charta '77-et és használta a '30-as évek népfrontstratégiáját. Szimbólumnál is több volt, hogy 1994-ben a volt disszidensek és „demokratikus ellenzékiek" pártja a parlamentben egy volt pufajkást, a nómenklatúra meghatározó – a reformértelmiség és a kádárista pártvezetés huzavonáját ravaszul kiváró – tagját, Horn Gyulát választotta miniszterelnöknek. Az MSZP és az SZDSZ koalíciója bizonyos szempontból visszatérés volt a pártértelmiség liberális reformista és a liberálisok marxista gyökereihez, közös kormányzási ciklusaik (1994–1998, 2002–2009) pedig az 1990 és 2010 közötti posztkommunista korszak politikai tartópillérjeiül szolgáltak.

A „demokratikus ellenzék" története minden nehézség nélkül olvasható, főleg a vele szövetséges reformértelmiségével párhuzamosan, az értelmiség hatalomhoz vezető hosszas meneteléseként. Ennek legsűrűbb szövésű évei 1977 és 1994 közé estek, amikor az utat szimpátiával figyelő társutas szerint „az »értelmiség hosszú évtizedéről« érdemes beszélnünk, hiszen a kritikai beszéd kultúrájának megjelenése és rohamos terjedése jóval megelőzte a rendszerváltozást, és néhány évig még a rendszerváltás után is fennmaradt".[383] A Charta '77-től a Demokratikus Chartáig vezető szűk két évtized alatt a kritikai értelmiség a rendszer keretein belül űzött revizionista (lukácsi, neomarxista, újbaloldali) filozófiát emigrációra vagy a margón egyensúlyozó disszidenslét köztes állomásaira cserélte, hogy aztán „demokratikus ellenzékké" szerveződve a radikális reformon és a reformértelmiséggel való együttmozgáson keresztül a nyugati liberalizmus importálásáig, végül pedig az utódpárttal való szövetségkötésig jusson. Ennek az útnak 2010 után is megfigyelhető állomásai (Demokratikus Koalíció, Liberálisok, „összefogás"-diskurzus) már csak taktikai utóvédharcoknak hatnak a megelőző évtizedek stratégiai hadműveleteihez képest.

A magyarországi 68-as generáció „hosszú menetelése" tehát szimbolikusan és gyakorlatilag is értve 1968 és 1989 között tartott; ezt követően már elérték a kijelölt szállásterületet. A '60-as évek elejének kritikai értelmiségijei, akik a szocializmust a szocializmussal akarták megreformálni, 1968-tól elkezdték a „fiatal Marxot" az idős Lukáccsal felváltani, majd 1980-ra Lukácsot lecserélték Bibóra. A Charta '77 aláírása már ennek az ideológiai folyamatnak a végéhez közeledését jelezte, amelyre a szamizdatban terjesztett *Bibó-emlékkönyv* – amelyben az ellenzék minden árnyalata felvonult, de Bence, Kis és Kenedi kezdeményezte – 1980-as megjelenése tette rá a zárókövet, a *Beszélő* 1981-es elindítása pedig nyomatékosította. Kevesen voltak azok, akik Vajda Mihályhoz hasonlóan szellemesen vettek posztmodern végső búcsút Marxtól (*Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* 1990). Lukácstól könnyebb volt elszakadni, hiszen 1971-es halála után egy-másfél évtizeddel végleg tagadhatatlanná vált, hogy munkássága rendkívül korhoz és a fennálló rendszerhez kötött, amelynek üvegbúrája alatt ugyan színpompás virágnak tűnt, de a fedő leemelése után a szabad levegőn rohamos romlásnak indult. A „demokratikus ellenzék" *A tőke* és szerzőjének interpretálásáról eljutott az életmű reneszánszán keresztüli revideálásáig, aztán szeretve megtagadásáig, hogy párttá szerveződve a '90-es évek során a Tőke könyörtelen kiszolgálójává váljék.

Kapcsolat/rendszer

A kommunista személyközi viszonyok posztkommunista kapcsolatrendszerré válása magától értetődő, de mindez egy ezt betetőzve meghaladó (neo)liberális viszonylatban is folytatódik. Az ideológiai platformokba és korcsoport szerinti nemzedékekbe szerveződő értelmiség szorosabb klánkötelékeken keresztül is átörökíti kulturális

tőkéjét, hogy aztán politikailag is értelmezhető kulturális törzsszövetségként az utolsó töltényig őrizze hegemóniáját. Röviden: a nomenklatúra folytonossága foglalkozási, területi és családi kötelékeken keresztül érvényesül.

Nemcsak olyan hétköznapi eseményekről van szó, mint hogy Révai Gábor úttörőparancsnoka Márkus György volt, vagy hogy gróf Károlyi Mihálynénak ifj. Rajk László tervezett házat a francia riviérán, Magyar Bálint pedig Rajk szomszédjában lakott s utóbbi egy ideig Eörsi István lakásában is élt. Hanem a posztkommunizmus olyan rendszeralapító összefüggéseiről is, mint hogy Gyurcsány Ferenc Apró Antal unokáját, egyben Horn Gyula kabinetfőnökének a lányát vette feleségül, vagy hogy Rényi Péter, a *Népszabadság* 1956 és 1988 közötti főszerkesztőhelyettesének fia neves balliberális esztéta, unokája szintén újságíró. A 2002 és 2010 közötti három miniszterelnök közötti stafétaátadás szintén nem volt mentes a személyes nexusoktól: a nagypolitikai indulását Németh Miklósnak köszönő Medgyessy Péter szoros baráti kapcsolatot ápolt a politikailag Horn mellett szocializálódó Apró Piroskával, akinek veje, Gyurcsány Ferenc 2004-ben követte őt a miniszterelnöki székben, miután előzőleg tanácsadója, majd sportminisztere volt. 2009-től Gyurcsány utódja a barátja és kormányának többszörös minisztere, Bajnai Gordon lett, kinek neve varázslatos befolyással bír a legifjabb neoliberális politikusnemzedékre.

A kommunizmus, a posztkommunizmus s az, ami utána következik a balliberális közegben, példának okáért a Gál családon keresztül is könnyen nyomon követhető, hiszen Gál Zoltán a pártállam utolsó belügyminisztere (1990), majd az utódpárt első frakcióvezetője volt (1990–94), fia, Gál J. Zoltán pedig minden fontos káderposztot megjárt a balliberális kormányok alatti lapszerkesztéstől kezdve az MSZP-s képviselőségen és kormányszóvivőségen át az államtitkárságig, hogy

2019-ben az „összefogáspárti" budapesti főpolgármester kabinetjének erős embere legyen. A „demokratikus ellenzéki" hőskor, a posztkommunista időszak és a rákövetkező balliberális aktivizmus közötti egyenesági leszármazást akkor is demonstrálhatjuk, ha felidézzük, hogy Heller és Hermann leánya közismert balliberális személyiség, méghozzá Radnóti Sándor és Mécs Imre fiaival együtt, akik a Momentumot erősítik, s a balliberális közíróság az Ungváry-családban is apáról-fiúra öröklődik. A balliberális értelmiségi közeg autoritásainak számító Vásárhelyi Mária és Dés László egykor férj és feleség voltak (mindketten kegyvesztett kádercsaládból jönnek), Kéri László és Petschnig Mária Zita ma is azok, Eörsi István László nevű fia az apja barátai által létrehozott 56-os Intézet munkatársaként dolgozott, a balliberális körökben nagy tiszteletnek örvendő rendező, Sándor Pál édesapja pedig egykor Kádár János titkárságát vezette.

A Lukács körüli koncentrikus tanítványkörök eleve baráti kapcsolatokat jelentettek, amelyekben egy-egy kapocs különösen erős volt (Heller–Vajda, Bence–Kis), de az 1972-től egymástól elhidegülő Lukács-iskola és -óvoda között is kialakultak erős transzgenerációs és/vagy tanár–diák viszonyok (Márkus–Kis, Fehér–Radnóti), amint a „snagovi gyerekeknek" is akadt egy-egy atyai jóbarátja (mint az idősebb Vásárhelyi az ifjabb Rajknak) vagy pótmamája (mint Rajk özvegye a Vásárhelyi-gyerekeknek). A családi barátságok kapcsolatrendszere a „demokratikus ellenzék" derékhadánál egy generációval idősebbek között is megvolt, például Vásárhelyi Miklós és Litván György vagy Lukács György és Donáth Ferenc között, de Vásárhelyi és Donáth, valamint Lukács és Eörsi István relációjában is. Tardos Márton és Litván György iskolatársa, illetve diákkori barátja volt Soros Györgynek, akinek egykor Eörsi István is játszópajtása volt. Vásárhelyi Miklós szervezői szerepe és kapcsolatépítő tevékenysége minden bizonnyal

központi jelentőségű, hiszen a barátai által „Mikipresssznek" nevezett újságíró a *Szabad Nép* belpolitikai rovatának megszervezésétől kezdve a Nagy Imre-körön és az '56-os Nagy-kormányon át a Soros Alapítványig és az SZDSZ alapításáig mindenütt feltűnt. Ő volt az, aki annak idején a kommunista napilaphoz szerződtette Kornai Jánost, 1952-ben pedig Nagy Imre lányát alkalmazta orosz szerkesztőként az irányítása alatt álló szovjet–magyar kulturális propagandalapnál (*Vengrija–Hungary*).[384]

A szabaddemokraták előtörténetéhez egy sor házasság legalább annyira hozzátartozik, mint az értelmiségi csoportok genealógiája: Magyar Bálint és Mécs Imre sógorok, Hodosán Róza első férje Demszky Gábor volt, a második Magyar Bálint, Demszky harmadszorra Révai József lányát (Révai Gábor testvérét) vette el, ötödik nászútjára pedig magával vitte Heller Ágnest is. Egyébként is, a „demokratikus ellenzékre" fokozottan igaz, hogy „a közös gyermek- és iskoláskor, a közös nyaralások alapozták meg az informális rendszer kialakulását, a közös fészekalj érzését, egymás kölcsönös számontartásának rendszerét"; a későbbi politikai-ideológiai együvé tartozást tehát csak nyomatékosította „a csoport tagjainak káderszármazása, áttekinthetősége és kohéziója",[385] másnéven a közös szociokulturális miliő (például, hogy többen jártak az Apáczaiba, az Eötvös és a Rákóczi Gimnáziumba, laktak a rózsadombi káderdűlőn, nyaraltak a „bánki táborban", voltak egymásnál házibuliban). Újabban ezek a szocializációs helyszínek mások lettek (Alternatív Közgazdasági Gimnázium, CEU, elemzőcégek, ellenzéki hírportálok, NGO-k), de a funkciójuk ugyanaz maradt.

A (poszt)kommunizmus folytonosságát sokkal könnyebben és kifejezőbben ragadhatnánk meg, ha a cégkivonatokon alapuló politikai-gazdasági oknyomozó írások helyett/mellett *mindvégig* meghatározó értelmisége interperszonális viszonyait térképeznénk fel – méghozzá szó szerint! A legkézenfekvőbb a státusszimbólum-számba menő

lakások lokalizálása volna, melyek rendre a főváros belső kerületeiben feküdtek/fekszenek. Aczél György és a Lukács-iskolások egykor például egy lakónegyeden belül éltek, Heller sokszor össze is futott Aczéllal az utcán. Maga Lukács a Belgrád rakparton jutott hozzá egy lakáshoz, a Gyurcsány házaspár pedig ma is egy olyan szemlőhegyi villában él, amelyet annak idején zsidó tulajdonosától vettek el, majd a pártállam idején sem adtak vissza. Az értelmiség vonzódása a nagypolgári életstílushoz (magas belmagasságú, többszobás otthon a Belvárosban, könyvtárszoba, halk komolyzene, prémium dohány és sokcsillagos röviditál) a Kádár-rendszerben csak kiutalással volt kielégíthető (akárcsak a telefon, az autó vagy az intézeti üdülőben élvezett nyaralás csillapíthatatlan vágya), azóta viszont csupán a korábban felhalmozott javak átörökítésén múlik. A külföldi utak felrajzolása szintén fontos markerje lenne a kontinuitás megragadásának, hiszen a diktatúra alatt útlevélhez jutni, külföldi kiadóhoz elszerződni és nyugati ösztöndíjat kapni korántsem volt független a rendszerhez fűződő lojalitás mennyiségétől (ezért különösen érdekes, hogy Konrád és Rajk is részesült ilyesmikben), amint ma sem az az „akadémiai-egyetemi episztemikus közösségekbe" (Pokol Béla) való beágyazódás minőségétől. Utóbbi közép-európai és transzatlanti fellegvára a Soros-féle Central European University, amelyhez oktatóként, kutatóként, vendégelőadóként és hallgatóként legalább annyira kötelező csatlakozni balliberális körökben, mint 1989 előtt a Lomonoszovra járni. Az iskola egyébként is meghatározó jelentőségű – a Gorkij-iskolát a szovjet nagykövetség hozta létre, ide járt többek között Révai József fia, Farkas Mihály lánya és Rákosi nevelt fia, valamint Márkus György, Kis János és Haraszti Miklós is.

Schmidt Mária találó megfogalmazását hosszabban is érdemes idézni arról, hogy a káderszülők gyermekei, ha nem is a kommunista, hanem a rákövetkező posztkommunista rendszerben, és nem nyílegyenesen,

hanem kerülőúton, de mégiscsak azok lettek, aminek szüleik eredendően szánták őket: káderek. Mint írja,

„[a] csoportra jellemző kiválasztottság-tudat, elitizmus kéz a kézben járt azzal a kivételezett helyzetükkel, amit a Kádár-rendszer biztosított a számukra. Kiváltságaiknak nem volt se szeri, se száma. Érdekükben, ügyeikben szüleik, rokonaik be-bejártak a Kádár-titkárságra vagy a Fehér Házba Aczélhoz, később utódjához, a Művelődési Minisztérium vezetőjéhez ezt-azt kérni, ezt-azt elintéztetni. Mindegyikük budai elitlakásban nevelkedett és kapott egyet, így vagy úgy, felnőtté válva. Esetleg akkora dunai panorámás sarokrezidenciája volt, ahol 100 ember részvételével lehetett bulit, konferenciát rendezni. 1963-tól évente, esetenként évekre kiutazhattak Nyugatra. Ösztöndíjjal, egyetemre, dolgozni, látogatni, mikor hova, ki, mikor. [...] szinte egytől egyig a kommunista nómenklatúra berkeiből kerültek ki. Azonos volt a szocializációjuk, azonos volt a neveltetésük és kivételezett a társadalmi helyzetük. Szüleik külszolgálata alatt, vagy miután útlevélakadályaik nem voltak, külföldi tanulmányaik, utazásaik alatt nyelveket tanulhattak, kapcsolatokat építhettek ki azokkal a nyugati balliberális körökkel, akik hasonszőrűen marxisták, trockisták voltak, és akikhez részben párt és korábbi mozgalmi ismeretségeken keresztül könnyen utat találtak. Ezek a nyugati elvtársak tele voltak forradalmi gőzzel, amit '68-ban gyorsan kiengedtek magukból és megindultak, hogy átvegyék azokat az intézményeket, melyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a kulturális és értelmezési hatalmat megszerezzék."[386]

A kádergyerekek karrierútját a rendszerváltoztatás idején kezdték visszamenőlegesen nyomon követni, amikor egyáltalában véve kiderült, hogy többek ÁVH-s szülők leszármazottai (Bauer Tamás, Majtényi György, Pető Iván), mások felmenői régi tagjai a nemzetközi kommunista mozgalomnak (Haraszti Miklós és Tamás Gáspár Miklós szülei), és hogy az egykor sztálinista, majd Nagy Imréhez csatlakozó Eörsi István unokaöccse, a szabaddemokrata Eörsi Mátyás egy ügyvédi irodában praktizál párttársa, Bauer Tamás volt ávós kihallgatótiszt apjával. Mindent összevetve, a nyugati 68-as generációhoz hasonlóan alakult a magyar hatvannyolcasok karrierje is, hiszen – olykor hozzájuk hasonló ultrabalos kitérővel – sokan közülük szintén „olyan családok gyermekei, ahol a szülők szocialisták, a gyerekek már »liberálisok« voltak" (Tőkéczki László). Az már a progresszív paradigma szakadatlanságának bizonyítéka, hogy mind Bauer, mind Eörsi egy ideje átigazolt a Gyurcsány Ferenc vezette Demokratikus Koalícióhoz, amelyhez feltűnően közeledik a „demokratikus ellenzék" számos egykori támogatója, valamikori képviselője s az egykori „reformértelmiség" fórumai (*168 Óra*, *Mozgó Világ*).

Az egyes politikai törzsek értelmiségi klánokhoz, családközösségekhez való kötődése nyilvánvalóvá válik akkor, ha belelapozunk Vásárhelyi Mária könyvébe, amely a Nagy Imre-csoport „snagovi fogságát" dolgozza fel, értelemszerűen itt-ott szívszorító visszaemlékezéssel és egy nagyon izgalmas (család)történeti nyomozás keretei között.[387] Ebből kiderül, hogy 1956 és 1958 között együtt raboskodott egymással számos olyan gyermek, aki felnőttként az SZDSZ holdudvarában volt és/vagy a balliberális közéletben azóta is aktívan részt vesz: Jánosi Katalin (a Nagy Imre Alapítvány vezetője, a névadó unokája); ifj. Rajk László, akinek a keresztapja maga Kádár volt; Donáth László (apja Rákosi titkárságvezetője, ő maga MSZP-s képviselő volt,

leánya ellenzéki politikus) és a három Vásárhelyi-testvér. A reformközgazdászok és a pártértelmiség sem volt mentes a családfák árnyékától: a közgazdász Szamuely László a proletárdiktatúra hóhérjának, Szamuely Tibornak az unokaöccse; Németh Miklós egykori helyettese, egyben az utolsó állampárti kormányszóvivő, majd a Magyar Hitelbank igazgatója nem más volt, mint Marosán György azonos nevű fia (unokája neves neomarxista filozófus napjainkban). További bizonyítékot szolgáltat a nem csupán politikai jellegű kommunista–posztkommunista–liberális genealógia létezésére az az összefüggés, amely a „demokratikus ellenzék" és pártja, az állampárttal kontinuus szocialista párt és a jelenlegi neoliberális nemzedéki párt (Momentum) káderei között áll fenn, méghozzá családilag. Sokszor lehet az a gyanúnk, hogy a baloldal pártjai (MSZMP, MSZP) és a liberális formációk (SZDSZ, DK, Momentum) közötti belső kapcsolat nemzedéki, a két pártcsalád közötti pedig oldalági jellegű.

Mindez korántsem valamiféle terméketlen és igazságtalan „apák és fiúk" összefüggés keretében mozog, hanem arra világít rá, hogy – Bourdieu-vel szólva – „a kulturális tőke átadása" pusztán művelődési kérdésnél jóval több, hiszen alapvető információbirtoklási, tudáselosztási, azaz elsődlegesen hatalmi kérdés, tehát politikai jelentősége van. Miután a leszármazottak az elődeiktől megörökölt tudás, kapcsolatrendszer és viselkedéskultúra képében megképződött kulturális tőkét csorbítatlanul veszik át, befektetik, sőt kamatoztatják és így adják maguk is tovább, az általa jelentett privilégiumokról soha nem mondtak le, hanem még szaporítják is – jogos hát az így előálló politikai szituáció szóvá tétele, sőt megkérdőjelezése. Ezek a tények nem ínycsiklandozó anekdoták, hanem maga a rendszer, működés közben. Azzal, hogy ez az érintettek szerint „értelmiségellenes" érvelés, amely „elitellenes" célokat szolgál, csupán saját magukat leplezik le.

Az értelmiség mítosza(i)

Az értelmiség túlzott befolyását Molnár Tamás a klérus középkori (lelki, szellemi, politikai) hegemóniájához hasonlította, sőt Helmut Schelsky rögtön „papuralomnak" is nevezte.[388] Utóbbi azért kritizálta a 68-as nemzedék befolyását, mert „a tudományon kívül, a társadalom értelemvilágának meghatározójaként lép fel, s e szerepében az értelmiség uralmi törekvéseibe illeszkedik".[389] A politikai hatalmat ugyanis kerülő úton és kezéből nehezebben kicsavarható módon, viszont a hosszú távú megtartás reményében gyakorolja, mégpedig nem politikai eszközökkel. Ezek közé tartozik a társadalomtudományos eszközökkel előállított emberkép megalkotása (mint elmélet) és a szintén tudományos megalapozottságú politikai orientáció kidolgozása (mint gyakorlat). Karácsony András szavaival élve az „értelemközvetítés" és „reflexióadás" féltékenyen őrzött szerepe a tudás és az értelem termelésének és elosztásának monopóliumával ruházza fel az értelmiséget. Aki tehát röviden *politikai hatalom nélküli kulturális uralomra tör.*

Az értelmiségnek jellegéből fakadóan hatalmas előnye van a kulturális hatalom megszerzésében, ezen keresztül pedig a politika befolyásolásában, sőt annak indirekt eszközökkel való kisajátításában. Akár a speciális funkciót ellátó társadalmi réteget, akár egy elkülönült osztályt, sajátos foglalkozási csoportot vagy a középkori papság kései leszármazottját is látjuk benne, megállapíthatjuk, hogy az értelmiség szellemi munkával foglalkozik. Ebből fakadóan, ha szorosan vesszük, akkor a kultúra területén tevékenykedik, tágabban szemlélve azonban feladatai a szervezés–vezérlés–ellenőrzés cselekvésével egészülnek ki és így az értelmiségbe a technokráciát is beleérthetjük. Bárhogy is legyen: az értelmiség a kulturális tőke előállításában, felhalmozásában és elosztásában vezető szerepet játszik, amellyel nemcsak kultúrát hoz

létre, hanem hordozza és el is osztja, hozzájárulva a társadalmi célok kijelöléséhez, rögzítéséhez vagy éppen felülírásához.

Az értelmiség jól szervezett csoportja egy hosszú távú stratégia érvényesítésével képes lehet kulturális hegemóniájának megteremtésére, amely – ha nem is közvetlenül, de – átváltható politikai hegemóniára, főleg, ha az államapparátusokat és a gazdasági életet a vele szövetségben lévő elitek uralják. Ennek megvalósulását láthattuk a posztkommunista időszakban, amelynek előzményei az '50-es évek „reformkommunista" köreiig nyúlnak vissza, hosszú árnyéka pedig még mindig ránk vetül.

Az értelmiségi hatalomgyakorlásnak persze közvetlenebb formái is léteznek a kulturális hatalom kisajátításánál. Ráadásul nem is az SZDSZ tagjai voltak a magyar történelemben az első filozófus (kis)királyok! A lemaradási és utolérési diskurzus két 20. századi nagysága, vagyis Jászi Oszkár és Bibó István egyaránt értelmiségiből lett politikussá pályájának egy-egy szakaszán s mindketten életpályájuk egészében politizáló értelmiségiként viselkedtek. Egyikük három hónapig, másikuk bő két éven keresztül kormányzati pozícióban is dolgozott, a több mint tíz hosszabb könyvet író előbbi alapító elnöke és ideológusa volt a Polgári Radikális Pártnak, utóbbi pedig, akinek életében tucatnyi jelentősebb munkája jelent meg kötet formájában, a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási osztályvezetője, illetőleg államminisztere, valamint eszmei befolyásolója volt. Az értelmiségi hatalomgyakorlás alapító dokumentumaként is kontextualizálható *A rendszerváltás programja* mindkettejükre az SZDSZ szellemi-politikai elődjeként hivatkozik.

Talán foglalkozási csoportja távoli klerikális és exegéta felmenői tehetők érte felelőssé, hogy a baloldali-liberális értelmiség egy olyan tipikus racionalista konstrukcióban hisz, mint a progresszió, amely akár az üdvtörténet szekuláris verziójának is tekinthető, de a történeti materializmus filozófiai alapjának biztosan. A progresszív paradigma

lényege a haladás maga, így az, hogy a történeti vektor honnan érkezik, szinte mindegy is – ezért lehetséges, hogy az I. világháború előtti évtizedekben a köreikben tisztelt francia haladó hagyomány átvétele 1917–18-tól wilsoniánus projektként folytatódott és 1919-ben minden átmenet nélkül vált leninista programmá. 1945 és 2010 között a progresszív paradigma előbb egy keleti irányú, majd egy nyugati/transzatlanti irányú mintakövetést jelentett, amelyek elmosódott határsávja a '70-es évek közepétől a '80-as évek közepéig terjeszkedik. Az elsődleges kérdés ekkoriban nem az volt, hogy honnan származik a progresszió hajtóanyaga, hanem hogy haladjunk.

Ennélfogva a 20. század egészében és a 21. század első negyedében a magyar belpolitikai törésvonalat lehet olvasni jobboldali–baloldali, konzervatív–liberális, nemzeti–nemzetközi és lokális–globális erők közötti konfliktusokból összeálló repedésként, de úgy is, mint egy nagyobb hasadást, amely mindegyik ellentétpártból tartalmaz valamit, ugyanakkor integrálja is őket egy még szélesebb vájatba! Ez a megosztás a – rendre kívülről érkező – progresszióhoz való viszonyhoz képest határozza meg a szembenálló erőket, és a történelemben megpillantott és/vagy kierőszakolni akart haladáshoz képest mondja meg, hogy ki melyik oldalon áll. A progresszióhoz való viszony olykor átmetszi a bevett ideológiai törésvonalakat, de mégis ez az a legnagyobb közös osztó, amely éles barázdát von az elmúlt 100–200 év konfliktusainak mezején, s nyomvonalának jobb oldalára esnek a konzervatív, lokális és hazafias erők, bal oldalára pedig a liberális, nemzetközi, kozmopolita és globalista csoportok. – Ebben a változatban a magyar politikai élet egyik nagy metanarratívája az „önmaga tengelye körül forgó" (Széchenyi) és egy „magyar ideológia" (Németh László) mentén berendezkedő, ezért magabíró, független, önálló és szuverén magyar nemzetállam víziója; a másik pedig egy önnön lemaradását tudomásul vevő és a „haladottabb"

országokat például állító társadalom képe, amely hol a nyugati liberalizmus, hol a keleti kollektivizmus által felépített államok, hol pedig a transzatlanti államnélküli „globális civil társadalom" (John Keane) helyi képviselője kíván lenni.

E nagy vízválasztó úgy is tekinthető, mint a *kívülről irányított* és a *belülről vezérelt* politikai csoportok hullámzó frontvonala. Hiszen a progresszív törésvonal fő kérdése valójában nem is a jól értett haladás maga, hiszen a változás és a hozzá való alkalmazkodás örök, hanem az, hogy 1) önerőből, a magyar értékekhez és érdekekhez igazodva fejlődjünk-e vagy pedig máshonnét hozott receptek szerint, és hogy 2) a haladás üteme megfontolt legyen-e, ismét a magyar valósághoz szabva sebességét, vagy ennek iramát másvalami (a haladás belső logikája, mások tapasztalata, esetleg a „történelem menete") szabja meg. Innen fakad annak igazsága is, hogy bár *minden nyugatos egyben modernizátor is, de nem minden modernizálni akaró nyugatos.* A westernizáció, amely a nyugati fejlődést minden ízében hazai talajba akarja átültetni,[390] ha máshogy nem megy, hát szellemi-kulturális talajcsere árán is, egyszerre progresszív és nyugatosító iskola; amellyel minden ponton szemben áll a modern világ elvárásaihoz – éppen a magyar nemzet túlélése érdekében – hozzáigazított magyar valóság, de még inkább a magyar valósághoz hozzáigazított modernség kívánalma. Berzsenyi, Széchenyi, Kemény Zsigmond, Klebelsberg Kuno, Németh László és Kós Károly – hogy szándékosan eltérő ideológiákat valló nagy magyarokat mondjunk – kiválóan demonstrálja az utóbbi utat.

Ha így gondolkodunk, akkor már nem okozhat gondot az eszmetörténész-politológusoknak sok fejfájást okozó azon besorolások végrehajtása sem, ami a népieket vagy a korai magyar zöldmozgalmat illeti. Ennek mintájára könnyebb a magát makacsul tartó és több generáció között zajló népi–urbánus vita helyes olvasása is, amint annak

megállapítása szintén, hogy a dualizmus korában – közjogi felfogásuk azonossága ellenére – egymásnak feszülők (szabadelvűek–agrárkonzervatívok) között vagy akár a nyelvújítás korában szembekerülők (ortológusok és neológusok) esetében mi is volt *pontosan* a vita tárgya? A nem-progresszív gondolkodás, amelyet bízvást nevezhetünk akár bennszülött- vagy őslakospártinak, helyi érdekűnek és endogénnek (*belső* fejlődésűnek) is, és a haladás tartalmát, formáját és ütemét külföldről importáló (azaz *kívülről* diktált) felfogás ebben a paradigmában a leegyszerűsítő és túlságosan korhoz kötődő bal–jobb besorolástól függetlenül, sőt az ideológiai megosztottságnál is jóval szélesebb horizontot megragadva képes egy frontvonalra állítani azokat, akik végső soron közös célért – és történetpolitikai értelemben egybeolvasható ellenfelek ellen – küzdöttek.

Az idegen mintákat követő és a magyar fejlődési út mellett kitartó – az előbbihez tartozó, de különböző forgatókönyv-variációk között harmadik utasnak – számító magatartás mindig élesen elvált egymástól a magyar történelem nagy fordulópontjain, mint amilyen például a II. világháború végefelé is előállt. 1943-ban a második szárszói találkozón tartotta meg híres beszédét Németh László, amelyben – a nyugati angolszászokra sandító hazai liberálisokra *és* struktúrakonzervatívokra, valamint a „felszabadulást" keletről váró hazai illegális és moszkovita kommunistákra egyaránt gondolva – ezt mondta: *„Kívülről neveznek ki ránk »megváltókat« [...] ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is – keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti."*[391] A szavait kifogásolóknak a beszéd után azt válaszolta, hogy a „harmadik oldal", amit ő képvisel, olyan, mintha az mondanánk: *„Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának*

az angolokénak kell lenni. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, s azt kérdezi: Nem lehetne Új-Guinea az itt lakó pápuáké?"

A racionalista, elitértelmiségi menetrendet, amely az utánzásban leli meg csepp kreativitásának tárgyát, Tőkéczki László is élesen kritizálta, méghozzá éppen akkoriban, amikor ennek a hazai politikai folyamatokra gyakorolt dominanciája a legerősebb volt: vagyis a '90-es évek közepén és a 2002 utáni szociálliberális kormányzatok alatt. Ez utóbbi nyitányán azt írta: annak ellenére, hogy „egy máshol született eszmerendszer nem »válaszolhat« például olyan bajokra, amelyek a szülőhelyen nem vagy teljesen másként léteznek", a magyar történelemben a 20. század eleje óta jelen vannak a progressziónak olyan képviselői, akik időnként változó égtájak felől, de minduntalan egy utánzó gyakorlattal akarják késlekedve meghonosítani a haladás másutt megszülető eredményeit. A '80-as évek közepén elkezdődő sokadik szocialista reformkurzus, amely a „demokratikus ellenzék" hangjával együtt erősödött fel, a „doktriner, mechanikusan utánzó értelmiségi gondolkodás" nyugatos változatát képviselte, jelszavai (európéerség, liberalizáció, modernizáció, pragmatizmus, szakértelem) pedig a neoliberális gazdasági és kulturális program érdekében fogalmazódtak meg – írta.[392]

Az értelmiség ma is számos dialektusban beszéli a progresszió nyelvét: a volt pártértelmiségből lett balliberális politológusok (Ágh Attila, Lengyel László), egykori reformközgazdászok (Bauer Tamás, Kornai János) és a neoliberális konszenzus őrei (Mihályi Péter) vagy éppen e csoportok metszetében tartózkodók (Békesi László, Csillag István, Soós Károly Attila), aztán a baloldali/liberális értelmiség (Csepeli György, Paul Lendvai, Tölgyessy Péter) és a magukat újabban „kritikus konzervatívnak" nevezők (Balázs Zoltán, Gyurgyák János, Orbán Krisztián, Stefano Bottoni) egyaránt a mitikus Nyugat mintájának

utánzását javasolják, kérik, követelik. Amikor gazdasági és politikai programok segítségével teszik ezt, valójában akkor is minduntalan kulturális-ideológiai hozzáhasonulásra gondolnak.[393] Egyiküknek az elmúlt évekből találomra kiválasztott két interjúja azzal a címmel jelent meg, hogy állítása szerint „nem felzárkózunk, hanem leszakadunk", ugyanis „mi haladunk a leglassabban". Számukra a legkorszerűbb magyar politikai gondolkodó ma is Jászi és Bibó, de a mintavétel erőközpontjainak ideológiai-legitimációs kiürülése után ők maguk is üresen kongó és időszerűtlen fantazmák ismételgetésére kárhoztatnak. Jellemző módon a 2010 óta berendezkedő „bennszülöttpárti" rendszert is a Nyugatról importált – több évtizede kitalált – tranzitológia elmélete (lásd hibridrezsim-diskurzus) mentén bírálják.

A magyarországi értelmiségi hegemónia ősmintája is hősükhöz, Bibóhoz köthető, aki a hatalom humanizálásának programjával lépett fel, és összekötötte egymással a moralizáló *Gutmensch*-attitűdöt, az emberek megváltoztathatóságának elbizakodott antropológiai optimizmusát, a teleologikus történeti haladás hitét, vagyis a progresszió történetpolitikai paradigmáját, valamint a jogi eszközökkel depolitizálható hatalom kantiánus vágyakozását.[394] Kis János az elmúlt évtizedekben már könyveinek címével is jelezte, hogy a progresszív liberális értelmiség krémje továbbra is itt tart a gondolkodásban (*Az állam semlegessége*, 1997; *Alkotmányos demokrácia*, 2000; *A politika mint erkölcsi probléma*, 2004). Heller Ágnes életrajzi könyvében ki is jelentette, hogy „a politikánk morális jellegű volt"; a posztkommunista kormányzati gyakorlat pedig azzal ismerte el Bibó stratégiájának érvényét, hogy 2005-ben Göncz Árpád köztársasági elnök (SZDSZ) és Gyurcsány Ferenc miniszterelnök (MSZP) közösen avatta fel mellszobrát, amit végeredményben nem valóban hősies '56-os helytállása miatt tettek.

A vázolt filozófiai alapokra lerakott bibói történetpolitikai fabula forgatókönyve alapján készült a posztkommunizmus kulturális hegemóniája, amely jottányit sem engedett a progresszió univerzális érvényéből és az értelmiségi hatalomgyakorlás diktátumából.

Szótár

DISZKURZÍV KÜZDELEM – A politikai küzdelmek elsősorban a nyelven és kommunikáción keresztül zajlanak, az utóbbit biztosító intézmények és tömegtájékoztatási fórumok (újságok, folyóiratok, honlapok, könyvek, televíziók, rádiók, filmek stb.) csatornáin át áramoltatva az üzeneteket. Az egymással szemben álló felek rendre mítoszokkal, elbeszélésekkel, vagyis magyarázatokkal (→*narratívák*kal) és a mindezek mögött álló kerettörténetekkel (metanarratívákkal) fogalmazzák meg önmaguk és ellenfeleik törekvését, valamint az ezek közötti politikai összecsapás tétjét. A különböző elbeszélések diskurzusokba szerveződnek és vitában állnak egymással. A ~ során mindegyik fél igyekszik a saját narratíváját erősíteni, előnybe hozni és terjeszteni, ezzel szerezve magának érzelmi és értelmi azonosulást, ezen keresztül pedig elköteleződést, támogatottságot és legitimációt. A ~ a politikai harcok fontosságban aligha túlbecsülhető, alapvető része, amely minden politikáról folyó közbeszéd keretezésében tetten érhető; sikeres megvívása után a győztesnek jó esélye nyílik arra, hogy a politika nyilvános, kollektív döntéshozatalában (népszavazás, választás) learassa az előtte lefolytatott ~ során megérlelt győzelmének gyümölcseit.

Beszélő politika. A diszkurzív politika teoretikus környezete. Szerkesztette Szabó Márton. Jószöveg, Bp. 2000.

Roger Scruton: *A Dictionary of Political Thought.* Macmillan, London, 1982.

Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról. Szerkesztette Szabó Márton. Scientia Humana, Bp. 1997.

HOSSZÚ MENETELÉS AZ INTÉZMÉNYEKEN KERESZTÜL – A Mao Ce-tung vezette kommunista Vörös Hadsereg a kínai polgárháború során 1934–35-ben nagy veszteségekkel járó stratégiai visszavonulást, ún. „hosszú menetelést" hajtott végre az ország déli és középső részéből kiindulva észak felé. A kínai partizánok az így elért Jenan városában rendezték be főhadiszállásukat, majd előbb halogató háborút vívtak a japán megszállókkal, 1945 után pedig folytatták a polgárháborút a nemzeti erők ellen és 1949-ben végső győzelmet arattak. A kínai példa komoly hatást gyakorolt a '60-as évek nyugat-európai újbaloldali mozgalmaira; innen merítette Rudi Dutschke (1940–1979), a nyugatnémet diákmozgalom (in)formális vezetője, a ~ stratégiáját (*Die Diskussion zwischen Ernst Bloch und Rudi Dutschke*, 1968; *Die Widersprüche des Spätkapitalismus, die antiautoritären Studenten und ihr Verhältnis zur Dritten Welt*, 1968), amely eredetileg nem az intézmények meghódítását és belülről való kulturális átformálását jelentette, mint az később sikeresen történt, hanem a társadalmi intézményeken (főleg: egyetemek, főiskolák, közép- és szakiskolák) keresztül való politikai áttörést. Végül 1968 után a pusztán a „burzsoá" intézményrendszert lerombolni szándékozók helyett a Dutschke elképzelésén némileg módosítók kerekedtek felül, és társadalmon belüli számarányuk, szociokulturális hátterük és végzettségük miatt a volt diáklázadók végül egy új kulturális rendet alapítottak. A '60-as években elkezdett →*kulturális forradalom* győzelemre vitelét a ~ stratégiája eredményezte, melynek végén a benne résztvevők megszerezték a →*kulturális hatalmat*. A ~ stratégiáját már középtávon, azaz a '80-as évekre siker koronázta.

Roger Kimball: *The Long March: How the Cultural Revolution of the 1960s Changed America*. Encounter Books, New York, 2001.

Reginald Rudorf: *Die vierte Gewalt. Das linke Medienkartell*. Ullstein, Berlin, 1994.

Helmut Schelsky: *Systemüberwindung, Demokratisierung und Gewalteinteilung*. C. H. Beck, München, 1973.

KULTURÁLIS FORRADALOM – A politikai küzdelmeket nem materiális (gazdasági, geopolitikai, pénzügyi), hanem kulturális (nyelvi, szellemi, szimbolikus) nézőpontból figyelő álláspont szerint a közvetlenül látható-tapasztalható politikai harcok valójában olyan, háttérben maradó és a nyílt összeütközésnél jóval korábban elkezdődő tényezőkre vezethetők vissza, mint a szellemi, mentális és kulturális (intellektuális, művészeti, tudományos) változások. Ezek lassan alakulnak ki, csendesen hatnak, hosszú távon, hatásukban elnyújtva érvényesülnek, és a gyors hatalomváltásoknál (államcsíny/puccs, felkelés) mélyebb és szélesebb forradalmakat képesek kiváltani. A történelem során jól ismertek a politikai forradalmak szellemi előkészítésének példái (reformáció, francia forradalom, Magyarország 1918–19-ben); a ~ iskolapéldája a '60-as évek második felében lezajló „diáklázadás" és általánosságban véve az ennek csúcspontjának tekinthető 1968-as év számos eseménye. A nyugati Új Baloldal a kimondottan megcélzott ~ kapcsán az éppen zajló kínai „nagy proletár kulturális forradalomból" (1965–75) is inspirálódott. A korszak számos gondolkodója (Guy Debord, Rudi Dutschke, Herbert Marcuse, Raoul Vaneigem), akiknek eszméiből az Új Baloldal is táplálkozott, kifejezetten a ~ szükségességét fogalmazta meg. A legszélesebben értelmezett kultúra átalakításán keresztül végül a politikai változások is bekövetkeztek, méghozzá sokkal tartósabban, mintha a „forradalmárok" csak az állami és a gazdasági életben követeltek volna változásokat. A leglátványosabb és a megelőző társadalmi szokásokhoz, erkölcsi közfelfogáshoz képest valóban forradalommal

felérő változás a szexualitás és az ízlés területén ment végbe, valamint a tekintélyhez való viszonyt érintette.

Alain de Benoist: *Kulturrevolution von Rechts*. Jung-europa, Drezda, 2017.

Karlheinz Weißmann: *Kulturbruch '68. Die linke Revolte und ihre Folge*. Junge Freiheit, Berlin, 2018.

KULTURÁLIS HATALOM – A közönségesen felfogott hatalmon többnyire a politikai hatalmat szokás érteni, amely egyfelől az államhatalom apparátusaiból, köztük a konkrét erőszakhasználattal felhatalmazott testületekből (hadsereg, határőrség, milícia, rendőrség) és a fegyelmező szervezetekből (bíróság, börtönök, ügyészség) áll, másfelől pedig a politikai versenyben elnyerhető pozíciókból, amelyek csúcsa a parlamentáris demokráciákban a többségi kormány, amely az államigazgatást működteti. A hatalom három, látványos területe, azaz az állami, a politikai és a gazdasági az előbbiek által megszabott területen fejti ki hatását. Ezeken kívül és felül azonban létezik egy másfajta hatalom is, amely a kultúra területén működik és kevésbé észrevehető, de annál hatékonyabb eszközeibe belefoglaltatik a nyelvhasználat, az intellektuális erőfeszítés, a hagyományok ereje, a művelődés egész rendszere és a szimbolikus szféra. Ez a hatalomtípus a kultúrán keresztül érvényesül. A hatalom hétköznapi és kézzelfogható változatai kevésbé alkalmasak a ~ elérésére, ám fordítva nem ez a helyzet, hiszen a ~ természetéből, eredőjéből kifolyólag s szerteágazó funkciójánál fogva az állam egészét átszövi, a társadalom szövetét áthatja, indirekt módon befolyásolja a konkrét politikai hatalmat és hatást gyakorol a gazdaságra is. Állami, politikai és gazdasági hatalmat lehet gyakorolni ~ nélkül is, de uralkodni ennek hiányában képtelenség.

T. S. Eliot: *A kultúra meghatározása*. Fordította Lukácsi Huba. Szent István Társulat, Bp. 2003.

Kornis Gyula: *A kultúra válsága*. Franklin, Bp. 1934.

Roger Scruton: *An Intelligent Person's Guide to Modern Culture*. Hardcover, London, 2000.

KULTURÁLIS HEGEMÓNIA – A politikai erőszak, a nyílt elnyomás és a hatalom fegyveres megragadása helyett a polgári berendezkedésű európai társadalmakban a civil társadalom kulturális konszenzusának átalakítása a hosszú távú feladat – erre a következtetésre jutott Antonio Gramsci (1891–1937) a '20-as évek végén, '30-as évek elején börtönben írott feljegyzéseiben (*Börtönfüzetek*). A politikai hatalomért folyó küzdelmet az I. világháborús lövészárokharcokhoz hasonlította és így vonta le az 1917-es bolsevik puccs Nyugaton való be nem következésének tanulságát: „A Keleten 1917-ben győzedelmesen alkalmazott mozgóháborúról át kell térni az állóháborúra, hiszen Nyugaton ez az egyetlen lehetséges megoldás. [...] Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; [de] Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány áll fenn, és amint az állam megrendül, rögtön megmutatkozik mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam itt csak előretolt lövészárok, mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódik meg. [...] A modern demokráciák vaskos szerkezete – államszervezetként és a polgári életben szereplő egyesülések összességeként egyaránt – az állóháborús front állandó »lövészárkainak« és erődítményeinek felel meg." Gramsci úgy vélte, hogy „kormányra kerülés előtt is lehet és kell lennie »politikai hegemóniának«, és nem szükséges csak hatalomra és anyagi erőre támaszkodni ahhoz, hogy [kormányzati] irányt adjunk vagy politikai hegemóniát gyakoroljunk", ezért a politikai hatalom megszerzése előtt

a feladat nem más, minthogy „a kormányzottakat szellemileg függetlenítsük a kormányzóktól, [...] pusztítsuk el a hegemónia egyik fajtáját és egy másikat teremtsünk helyette". Ez utóbbi azt is jelenti, hogy a politikai forradalmaknál bár tovább tart, viszont hatékonyabb és maradandóbb eredménnyel jár egy lassú →*kulturális forradalom* kivitelezése, amely képes új konszenzust teremteni a ~-n keresztül. A ~ elérése és gyakorlása leginkább a politikát indirekt eszközökkel befolyásoló és átható tevékenységgel (→*metapolitika*) lehetséges.

Antonio Gramsci: *Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez.* Fordította Betlen János. Magyar Helikon, Bp. 1977.

Antonio Gramsci: *Filozófiai írások.* Fordította Rozsnyai Ervin. Kossuth, Bp. 1970.

KULTURÁLIS TŐKE – A tőke fizikailag is megjelenő típusai (a pénztőke, a termelőeszközök és a vagyon) mellett, amelyek gazdasági, társadalmi és politikai hatalmat is származtathatnak, létezik egy kevésbé látható, de politikai kihatásában annál látványosabb tőkefajta. Ez a szellemi eredetű, immateriális tőkefajta a ~, amely ismeretek, tudás, kapcsolatrendszer és szimbolikus erő formájában nyilvánul meg, és birtoklása-használata, beleértve a kamatoztatást, elosztást, ellenőrzést és az átörökítést is, komoly hatalmi tényezőt jelent. A ~ a tőkefajták mindegyikére átkonvertálható, míg ez fordítva egyáltalán nem mondható el. Amint Pierre Bourdieu a ~ kapcsán írta: „A szimbolikus tőke a gazdasági és a fizikai tőke átalakított és ezáltal álcázott formája." A ~ mennyisége a társadalmi, gazdasági és politikai befolyás mértékét és minőségét is meghatározza, így a →*kulturális hatalom* gyakorlására elsődlegesen alkalmas, és birtokosát a →*kulturális hegemónia* megteremtésére képesíti. A ~ kisajátítására képes értelmiség, afféle kulturális elitként viselkedve, általa könnyen szerezhet a kultúrán keresztül hatalmat, akárcsak a médián keresztül az azt kezében tartó médiaelit.

Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok.* Válogatta Ferge Zsuzsa–Léderer Pál. Fordította Ádám Péter–Ferge Zsuzsa. Gondolat, Bp. 1978.

Pokol Béla: *Médiahatalom.* Windsor, Bp. 1995.

Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Szerkesztette Lengyel György–Szántó Zoltán. Aula, Bp. 1998.

KULTÚRHARC – A nyílt politikai küzdelem (pl. felkelés, forradalom, háború, választási kampány) előtt és mögött vívott összecsapás, amely hétköznapi értelemben véve a különböző (politikai) kultúrák közötti konfliktus; és többnyire felekezeti, vallási vagy ideológiai téren megy végbe. Ennek ősmintája (*Kulturkampf*) az egyesített Németországon belül a protestáns uralkodó körök és a katolikus egyház közötti küzdelem volt (1871–78), amely voltaképpen a →*kulturális hegemónia* birtoklása körül zajlott. Ehhez hasonló, bár konkrét időponthoz nehezebben köthető az Amerikai Egyesült Államokban az 1990-es évek óta zajló elmérgesedett ~ (*culture war*), amely az élet mibenlétéhez és kulturális kérdésekhez (pl. abortusz, eutanázia, marihuána-legalizálás, melegjogok) és újabban a személyes identitás elemeihez (bőrszín, etnikum, életkor, nem, szexuális orientáció), valamint emlékezetpolitikai szimbólumokhoz kapcsolódik. A ~ azonban felfogható úgy is, mint a kultúráért folytatott küzdelem és verseny, amelynek célja a szélesen értelmezett kultúrán keresztül megszerezni a →*kulturális hatalmat* és kialakítani a →*kulturális hegemóniát*. Az így felfogott ~ szerves része a →*metapolitikai* cselekvés, a →*nyelvpolitikai küzdelem* és az intellektuális erőfeszítés.

Culture Wars: An Encyclopedia of Issues. Ed. by Roger Chapman–James Ciment. Routledge, New York, 2015.

Roger Scruton: *Culture Counts: Faith and Feeling in a World Besieged*. Encounter, New York, 2007.

METAPOLITIKA – A 18. század végén megszülető fogalom szó szerint a „politika mögötti" tartományt jelenti, s olyan elveket, eszméket és jelképeket tartalmaz, amelyek befolyással bírnak az államéletre és a tényleges politikára. A francia forradalomhoz vezető felvilágosodás folyamatából és a 20. századi forradalmak (1918, 1968) szellemi előkészítéséből fakadó közös tanulságok levonása során merült fel, hogy a fennálló rend destabilizálása rendre kulturális eszközökkel (ideológia, művészet, tudomány) ment végbe. A közvetlen politikai támadás helyett lassabbnak, de hatékonyabbnak bizonyult a politika mögötti szféra áthatása. A ~ leszűkítő értelemben tehát az ideológiák, politikai világnézetek világát jelenti, tágabban értve azonban minden hozzá tartozik, ami a politikai (köz)élet kulturális befolyásolását célozza és a →*kulturális hatalom* megszerzésében nyújt segítséget. Alain de Benoist, a francia Új Jobboldal alapító teoretikusa vállaltan az Antonio Gramsci által vezetett *Börtönfüzetek*ben körvonalazott →*kulturális hegemónia* megteremtéséhez vezető gyakorlati útnak nevezte a ~-i cselekvést. Gramsci megfogalmazása, amely szerint „minden forradalmat intenzív kritikai, behatolási és áthatási tevékenység előzött meg", inspirálta Benoist abbéli megállapítását, mely szerint „a hatalmi rend bármiféle megváltozása nem lehetséges, ha azon átalakulások, amelyeket a politikai szférában véghez akarunk vinni, már előzőleg ne következtek volna be a szellem világában". A ~ stratégiájának értelmében egy sor olyan taktikai elem (pl. →*diszkurzív küzdelem*, intellektuális munka, →*nyelvpolitika*, művészeti tevékenység) kivitelezése szükséges, amelyek

mind-mind a politikának nem közvetlen, hanem indirekt, távlatos és hosszútávú befolyásolását célozza.

Guillaume Faye: *Wofür wir kämpfen: Manifest des europäischen Widerstandes. Das metapolitische Hand- und Wörterbuch der kulturellen Revolution zur Neugeburt Europas*. Ahnenland der Moderne, Kassel, 2006.

Michael O'Meara: *New Culture, New Right: Anti-Liberalism in Post-Modern Europe*. Arktos, London, 2013.

Thor von Waldstein: *Metapolitik. Theorie – Lage – Aktion*. Antaios, Schnellroda, 2015.

NARRATÍVA – Jelentése elbeszélés, elmondás, történet, amely értelemmel ruház fel történéseket, ok-okozati kapcsolatot tár fel elemei között és velük kapcsolatos tapasztalatokat közvetít. A ~-t szóbeli, írásbeli, mozgóképes és multimediális formában közvetítik, amelynek révén rögzítik a közös identitást, tanulságokat adnak át, megerősítik az összetartozás tudatát és hitet adnak. A ~ sokféle lehet (pl. szájhagyomány, legenda, mítosz, tradíció, tudományosan igazolt), politikai értelemben véve a szervezett eszmék, azaz az ideológiák kulturális talapzatához tartozik, erkölcsi igazolásul szolgál és kollekítv, kognitív erőforrást jelent. Az egymással összekapcsolódó ~-kból felépülő nagyszabású kerettörénet (meta~) a politikai stratégia alapja, és egy ennél is szélesebb körű kulturális nagystatégia szerves része. A politikai konfliktusokat sok esetben narratív küzdelemként készítik elő vagy vívják végig, amelynek része a →*diszkurzív küzdelem*, melynek során az egyes csoportok történetei és elbeszélésmódjai összecsapnak. A több ~ közötti összecsapás végső célja a narratív előny megszerzése különböző eszközökkel (pl. időbeli vagy erkölcsi előny szerzése, értelmezési monopólium kialakítása, tematizálás, [át]keretezés), amelynek végeztével

a narratív előny politikai előnyre váltható. A →*kultúrharc*ok során jól megfigyelhető a versengő ~-k összecsapása, amikor a közvetlen politikai konfliktusokat közvetett módon, indirekt eszközökkel, kulturális terepen vívják meg.

Narratívák 3. *A kultúra narratívái*. Szerkesztette Thomka Beáta. Kijárat, Bp. 1999.

Szövegváltozatok a kultúrára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Szerkesztette Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2000.

NYELVPOLITIKA – Az egyéni tudatot és az emberi együttélést egyaránt a nyelvben benne lévő jelek, szavak, viszonyok és struktúrák szabályozzák. A nyelv nem pusztán nyelvtani szabályok és szavak összege, hanem olyan szimbolikus mező, amely az egyéni és kollektív gondolkodást és cselekvést (a politikait, társadalmit és mindenekelőtt a kulturálisat) befolyásolja. Filozófiai szempontból Martin Heidegger megfogalmazása szerint „a nyelv a Lét háza"; Ludwig Wittgenstein szerint egyenesen „világom határa egybeesik nyelvem határával". A ~ a politika folytatása más eszközökkel, mégpedig olyan megoldásokkal, amelyek a →*diszkurzív küzdelem* során alkalmasak arra, hogy narratív előnyt biztosítsanak. Ide tartozik bizonyos szavak alkalmazása vagy éppen nem alkalmazása, a politikai szókészlet bővítése vagy szűkítése; vagyis annak a szótárnak az összeállítása, amelynek szemantikai mezején a harc folyik. Az egyes fogalmak és rajtuk keresztül az események értelmezése, az interpretációs monopólium megszerzése, az ellenfélnek a saját nyelvi térfélre kényszerítése, végezetül a saját nyelv hegemóniájának megteremtése úgyszólván politikai győzelemmel ér fel és a →*kulturális hegemónia* megteremtésének elsődleges kérdése, a →*kulturális hatalom* gyakorlásának feltétele.

Az ellenség neve. Szerkesztette Szabó Márton. Jószöveg, Bp. 1998.

Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Fordította Szabó Márton. Jószöveg, Bp. 1997.

George Lakoff: *Ne gondolj az elefántra!* Fordította Pálvölgyi Lívia. Napvilág, Bp. 2006.

Magyar politikai enciklopédia. Főszerkesztő Pásztor Péter. MCC–Tihanyi Alapítvány, Bp. 2019.

Geoffrey Nunberg: *Jobban mondva*. Fordította Pásztor Péter. Gondolat, Bp. 2006.

JEGYZETEK

1 Frank Furedi: *First world war. Still no end in sight.* Bloomsbury, London, 2014. és Schmidt Mária: *Új világ született, 1918–1923. Esszé.* Szerkesztette Békés Márton. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2019. – Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Schmidt Máriának a könyv megszületéséhez nyújtott felbecsülhetetlen szellemi segítségéért. A gondolat, amely szerint *a legfontosabb a kultúra*, tőle származik. Schmidt Mária *Országból hazát – Harminc éve szabadon* (Közép és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2020) című könyvkéziratának a megismerése alapvetően befolyásolta ennek az írásnak a megszületését.

2 Báró Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* [1851/54]. 3. kiadás. Ráth Mór kiadása. Bp. 1886, III, 449.

3 Bernáth István fordítása.

4 Idézi Ralf Konersmann: A korszellem bűvöletében. *Valóság,* 2003, 3, 123.

5 Lásd bővebben G. W. Friedrich Hegel műveit: *A szellem fenomenológiája* [1807]. Fordította Szemere Samu. Akadémiai, Bp. 1961; *Előadások a világtörténet filozófiájáról* [1837]. Fordította Szemere Samu. Akadémiai, Bp. 1966; *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai.* III. kötet: *A szellem filozófiája* [1816]. Fordította Szemere Samu. Akadémiai, Bp. 1968.

6 Joó Tibor: A korszellem mint történetfilozófiai kérdés. *Athenæum,* 1933, 1–3, 5–6. és 16.

7 Konrád György: *Antipolitika* [1984]. AB Független Kiadó [szamizdat], Bp. 1986, III–IV.

8 Carl Schmitt: *A politikai fogalma* [1932]. In Uő: *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok.* Fordította és szerkesztette Cs. Kiss Lajos. Osiris–Attraktor–Pallas Stúdió, Bp. 2002.

9 Bővebben lásd John E. McCormick: Introduction to Schmitt's 'The age of neutralisations and depolitisations'. *Telos,* 1993. nyár.

10 Lánczi András: *Konzervatív kiáltvány.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2002, 7–17.

11 Daniel Bell: *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* [1960]. The Free Press, New York, 2000.

12 Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember* [1992]. Fordította Somogyi Pál László. Európa, Bp. 1994.

13 Francis Fukuyama: A történelem vége? [1989]. Fordította Zalai Edvin. *Világosság,* 1990, 1, 9–10.

14 Jean-François Lyotard: *A posztmodern állapot* [1979]. In *A posztmodern.* Szerkesztette Pethő Bertalan. Gondolat, Bp. 1992, 226–227. Vö. Uő: *Mi a posztmodern?* [1982]. Fordította Angyalosi Gergely. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény.* Szerkesztette Bókay Antal és ts. Osiris, Bp. 2002, 13–19.

15 Benedikt Kaiser: Postpolitik, Liberarer Konsens, politischer Tod. *Sezession,* 92, 2019. október, 27–31.

16 Anthony Giddens: *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása* [1998]. Fordította Battyán Katalin. Agóra Marketing, Bp. 1999.

17 Békés Márton: Régi rögeszme, új egyenlőség. *Századvég,* 52, 2009, 2.

18 Vö. Dylan Jones: *Cameron Cameronról. Kötetlen beszélgetések a brit miniszterelnökkel.* Fordította Takács Zoltán. HVG, Bp. 2011.

19 Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* [1996]. Fordította Puszta Dóra és ts. Európa, Bp. 1998; Stanley Hoffmann: Globalizációk összecsapása. Új paradigma? [2002]. Fordította Jobbágy József. *Kritika,* 2003. június. Vö. Békés Márton: *Fordul a szél.* Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2019, 60–61. és 72–74.

20 The End of the End of History. *Hedgehog Review,* 2017. ősz; Patrick J. Deenen: *A liberalizmus kudarca* [2018]. Fordította Kisantal Tamás. Libri, Bp. 2019. Lásd még: *Kommentár,* 2020, 4, *Posztliberalizmus* blokkösszeállítás.

21 Michael Lind: *The New Class War: Saving Democracy from the Managerial Elit.* Portfolio, New York, 2020.

22 Kiss Viktor: Baloldal a posztmodern kapitalizmusban. *Eszmélet,* 125, 2020. tavasz, 82. és Gerő András: *A kommunisták kiáltványa.* In Uő: *Mozaikok. Magyar jelenidő és történelem.* Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2020, 238.

23 Nyisztor Zoltán: A jobboldali politika lényege és pályafutása. *Magyar Kultúra,* 1937, II. félév, 273. Vö. Molnár Tamás: *Jobboldali mentalitás.* In Uő: *Századvégi mérleg. Válogatott írások.* Kairosz, Bp. 1999, 288.

24 Arthur Moeller van den Bruck: *Das dritte Reich* [1923]. (Reprint). Uwe Berg-Verlag, Toppenstedt, 2006, 210.

25 Közli Széchenyi Ágnes: „Mi a jobboldaliság és mi a baloldaliság?" Szemelvények egy 1937/38-as vita dokumentumaiból. *Mozgó Világ,* 1993, 1, 62, 70 és 72. (Kiemelések tőlem.)

26 Krisztics Sándor: A konzervativizmus és a liberalizmus. *Minerva,* 2, 1931, 129. Lásd még Uő: *Politika.* Franklin, Bp. 1931, I. kötet. Vö. Concha Győző: *A konzervatív és a liberális elv* [1921]. In Uő: *A konzervatív és a liberális elv.* Szerkesztette Fazekas Csaba. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.

27 Wayne Allen: The Principles of Right. *Modern Age,* 1998. nyár, 249.

28 Molnár Tamás: A jobb és a bal. In Uő: *A jobb és a bal. Tanulmányok.* Szerkesztette Szegedi János. Kairosz, Bp. 2004, 189, 196. Lásd még Uő: *Jobboldali mentalitás.* i. m. és Uő: Mi a baloldaliság? *Kortárs,* 1997, 6.

29 Norberto Bobbio: *Left and Right: The Significance of a Political Distinction* [1994]. University of Chicago Press, Chicago, 1996; különösen 29–37. Vö. Szabó Tibor: A politikai bal- és jobboldal Bobbio-féle koncepciójához. *Magyar Tudomány,* 2000, 2.

30 Willmoore Kendall: *Mi a konzervativizmus?* [1963]. Fordította Kiss Marcell. In *Amerikai konzervatív gondolkodók.* Szerkesztette Magyarics Tamás. ÁJTK, Bp. 2017, 24.

31 Tőkéczki László: *Mit is jelent ma a baloldal?* [1997] és *Mit is jelent ma jobboldal?* [1997]. In Uő: *A múltból örökölt ország.* Századvég, Bp. 2000, 135, 153.

32 Békés Márton: *A politikai realizmus ikerarcai.* In *A dolgok természete.* Szerkesztette Lánczi András–G. Fodor Gábor. Századvég, Bp. 2009; Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe.* HVG–Orac, Bp. 2017, 14–18.

33 Immanuel Kant: *Az örök békéről. Filozófiai tervezet* [1795]. In Uő: *Történetfilozófiai írások.* Összeállította és fordította Mesterházi Miklós. Ictus, Szeged, 1995–97.

34 Thomas Hobbes: *Leviathán, vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* [1651]. Fordította Vámosi Pál. Kossuth, Bp. 1999.

35 E. H. Carr: *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations* [1939]. Harper&Row, New York, 1964, 11.

36 Carl Schmitt: *Politikai teológia* [1922]. Fordította Paczolay Péter. ELTE ÁJK, Bp. 1992, 29. Vö. Schmitt: *A politikai fogalma.* i. m. 40–47.

37 Valeriu Marcu: *Machiavelli. A hatalom iskolája* [1937]. Fordította Szegő István. Rekord, Bp. 1937, 99.

38 Hannah Arendt: *Hatalom és erőszak* [1969]. Fordította Szabó Csaba. In *Az árnyék helye. Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről.* Szerkesztette Gulyás Gábor–Széplaky Gerda. Kalligram, Pozsony, 2011, 187.

39 Halasy-Nagy József: *A filozófia.* Pantheon, Bp. 1944, 393.

40 Idézi Kertész Imre: A fölösleges értelmiségi. *Magyar Lettre Internationale,* 1994. nyár, 39.

41 T. S. Eliot: *A kultúra meghatározása* [1949]. Fordította Lukácsi Huba. Szent István Társulat, Bp. 2003, 39.

42 Antonio Gramsci: *Marxizmus – kultúra – művészet. Válogatott írások.* Válogatta Rózsa Zoltán. Fordította Fogarasi Miklós és ts. Kossuth, Bp. 1965, 133.

43 Antonio Gramsci: *Válaszút a pedagógiában.* Szerkesztette Mario Alighiero Manacorda. Fordította Bólyai Imréné. Akadémiai, Bp. 1979, 98.

44 Kornis Gyula: *A kultúra mint államcél.* In Uő: *A kultúra válsága.* Franklin, Bp. 1934, 118, 122, 136.

45 Uo. 130–131. (Kiemelés tőlem.)

46 Clifford Geertz: *Az ideológia mint kulturális rendszer* [1973]. Fordította Fejér Balázs. In Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Válogatta Niedermüller Péter. Századvég, Bp. 1994, 40, 60.

47 Alain de Benoist: *Kulturrevolution von Rechts* [1985]. Jungeuropa, Dresden, 2017, 38–39.

48 Báró Kemény Zsigmond: *Forradalom után* [1850]. In *Kemény Zsigmond Művei. Változatok a történelemre.* Szépirodalmi, Bp. 1982, 187.

49 Asbóth János: *Magyar conservativ politika.* 3. kiadás. Hornyánszky, Bp. 1875, 6.

50 De Benoist: *Kulturrevolution von Rechts.* i. m. 38.

51 Molnár Tamás: *A jobboldal diagnosztikája.* In Uő: *Századvégi mérleg.* i. m. 295, 296.

52 Ady Endre: *Magyarország újjászületése* [1907]. In *Ady Endre összes prózai művei.* Szerkesztette Király István–Vezér Erzsébet–Földessy Gyula. IX. kötet. Akadémiai, Bp. 1973, 15.

53 Jean Baudrillard: A szocializmus extázisa [1984]. Fordította Romhányi Török Gábor. *Kommentár,* 2019, 2, 116.

54 Antoine H. Jomini: *A hadművészet kézikönyve* [1838]. In *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból.* Válogatta és szerkesztette Kocsis Bernát. Zrínyi, Bp. 1985, 301, 302.

55 John Shy: *Jomini.* Fordította Lattmann Tamás. In *Korai stratégiai gondolkodás.* Szerkesztette Veszprémy László, Zrínyi, Bp. 2005, 211, 218–219.

56 Oswald Spengler: *Az ember és a technika. Adalékok egy életfilozófiához* [1931]. In Uő: *Válságok árnyékában. Filozófiai írások.* Fordította Csejtei Dezső–Juhász Anikó. Noran Libro, Bp. 2013, 138.

57 Caspar David Friedrich: *Nyilatkozat egy nagyobbrészt még élő és nemrég elhunyt művészek festményeiből álló gyűjtemény megszemlélése után* [1830 körül]. Idézi Beke László: *Caspar David Friedrich.* Corvina, Bp. 1986, 115.

58 Filippo T. Marinetti: *A futurizmus kiáltványa* [1909]. In *A futurizmus.* Bevezette és fordította Szabó György. Gondolat, Bp. 1964, 132–133.

59 Bővebben lásd Békés Márton: *Európai polgárháború, 1917–1923.* In: *Az új világrend, 1918–1923.* Szerkesztette Békés Márton. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2020.

60 *Az Est,* 1919. október 7., 1. és Uo. 1919. november 27., 1.

61 John O'Sullivan: *Az elnök, a pápa és a miniszterelnök.* Fordította Árokszállásy Zoltán. Helikon, Bp. 2000.

62 Edwin Meese: *Rebuilding the Reagan Coalition* [előadás, 2006]. *Heritage Lectures,* 988, 2007. január 31.

63 Vö. Tilo Schabert: *A politika méltóságáról és jelentőségéről.* Fordította Horváth Szilvia–Óvári Csaba–Vida Réka. Századvég, Bp. 2013.

64 Idézi Tálas Andrea: Thatcher tíz éve. *HVG,* 1989. május 13.

65 Franz Walter: Humus für einen neuen Konservatismus. *Die Welt,* 2007. április 14.

66 Peter Köpf: *Hilfe, ich werde Konservativ!* Bastei Lübbe, Köln, 2007.

67 Bővebben lásd Gábor Kálmán: *Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás.* In *Ifjúságszociológia.* Szerkesztette Gábor Kálmán–Jancsák Csaba. Belvedere, Szeged, 2006.

68 Orbán Viktor: Jobboldali korszak Európában. *Magyar Nemzet,* 2009. július 25.

69 R. Emmett Tyrrell: *After the Hangover: The Conservatives' Road to Recovery.* Thomas Nelson, New York, 2010.

70 Bara Katalin–Csutak Judit: Történetiség: hagyomány, kulturális emlékezet. *Korunk,* 2006, 5, 108.; Kulcsár-Szabó Zoltán: *A „korszak" retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia.* In *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai.* Szerkesztette Bednanics Gábor és ts. Osiris, Bp. 2000.

71 Németh László: *Második szárszói beszéd* [1943]. In Uő: *Sorskérdések.* Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc. Magvető–Szépirodalmi, Bp. 1989, 726.

72 Gerő András: Múlt, félmosollyal. 150 éve született meg az osztrák–magyar kiegyezés. *Kommentár,* 2017, 1.

73 Bővebben lásd *A bolsevizmus Magyarországon* [1920]. Szerkeszette Gratz Gusztáv. (Reprint). Vadszőlő, Bp. 2003; és Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora* [1935]. (Reprint). Magyar Szemle Társaság, Bp. 1992.

74 Schmidt Mária: A magyar társadalom a diktatúrák alatt. *Magyar Szemle,* 1995. szeptember.

75 Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Rubicon–ÁBTL, Bp. 2011.

76 Lánczi András: *A posztkommunizmus ellen:* In *Magyar konzervatív töprengések – a posztkommunizmus ellen.* Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. és Uő: What is Postcommunism? *Society and Economy,* 2007, 29.

77 G. Fodor Gábor: *A progresszió válsága – a reformpárti ideológiai kontinuum. A (poszt)kommunista* establishment *jelenvalósága.* In *A dolgok természete.* i. m. 57.

78 G. Fodor Gábor–Kern Tamás: *A rendszerváltás válsága / The Crisis of the Regime Change.* Századvég, Bp. 2009.

79 Tellér Gyula: Rendszer-e a rendszerváltás rendszere? *Nagyvilág,* 2009, 11, 980.

80 Antonio Gramsci: *Question of Culture* [1920]. In *The Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935.* New York UP, New York, 2000, 70.

81 *Hazárdjáték – A szocialista-liberális kormányzás nyolc éve.* Szerkesztette G. Fodor Gábor–Kern Tamás–Stumpf István. Századvég, Bp. 2010.

82 Tellér, i. m. 979–980, 989–990. Lásd még Uő: Született-e „Orbán-rendszer" 2010 és 2014 között? *Nagyvilág,* 2014, 3, 346–352.

83 Joó Tibor: Korszellem és könyvészet. *Magyar Könyvszemle,* 1938, 2, 165.

84 *Politikai útmutató Magyarországhoz. Kutatás a magyar társadalom politikai értékrendjéről.* Szerkesztette Boros Tamás. Friedrich-Ebert-Stiftung–Policy Solutions, Bp. 2018, 100–102.

85 Grób László: Jobboldali szolidaritás és kurázsi. *Magyar Idők,* 2018. június 28.

86 L. Simon László: *A jobboldali kulturpolitika hiánya* [2006]. In Uő: *Versenyhátrány. A (kultúr)politika fogságában.* Szerkesztette Csillag István. Kortárs, Bp. 2007, 146.

87 Az 1954-ben írott verset Garai Gábor fordította.

88 Kassák Lajos: „Írástudókkal" szemben – a kultúra védelmében. *Nyugat,* 1935, 6.

89 Idézi Szabó András György: Antonio Gramsci és a leninizmus. II. rész. *Világosság*, 1971, 11, 659, 660.

90 Alain de Benoist: *Antonio Gramsci*. In Uő: *View from the Right: A Critical Anthology of Contemporary Ideologies*. Vol. 3. Arktos, London, 2019; Lucio Lombardo Radice–Giuseppe Carbone: *Antonio Gramsci élete*. Fordította Gábor György. Szikra, Bp. 1952.

91 Antonio Gramsci levele Tányának, 1927. március 19. In Antonio Gramsci: *Levelek a börtönből*. Fordította Gábor György–Zsámboki Zoltán. Kossuth, Bp. 1974, 68–69.

92 Chantal Mouffe: *Gramsci today*. In *Gramsci and Marxist Theory*. Ed. by Chantal Mouffe. Routledge&Kegan Paul, London–Boston, 1979.

93 Antonio Gramsci: *Szocializmus és kultúra* [1916]. In Uő: *Politikai írások (1916–1926)*. Válogatta Szabó Tibor. Fordította Farkas Mária és ts. Kossuth, Bp. 1985, 29. és Uő: *Egy év történelem* [1918]. In Uo. 56.

94 Idézi Pankovits József: Gramsci és 1917. *Múltunk*, 2017, 4, 232–233.

95 Antonio Gramsci: *A mi Marxunk* [1918]. In Uő: *Politikai írások*. i. m. 57–61.

96 Gramsci: *Question of Culture*. i. m. 70–71.

97 Antonio Gramsci: *Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez*. Fordította Betlen János. Magyar Helikon, Bp. 1977, 259–260, 262–263.

98 Uo. 205.

99 Uo. 129–130, 160.

100 Felhasznált irodalom: Thomas R. Bates: Gramsci and the Theory of Hegemony. *Journal of the History of Ideas*, 1975. április; Cs. Kiss Lajos: *A hegemónia elmélete Antonio Gramsci politikafilozófiájában*. In *Tanulmányok Antonio Gramsciról és Lukács Györgyről*. Szerkesztette Szabó Tibor. Művelődési Minisztérium, Bp. 1986; Fellegi Tamás László: A hegemónia-koncepció Gramsci felfogásában. *Társadalomtudományi Közlöny*, 1982; Luciano Gruppi: *Il concetto di egemonia in Gramsci*. Istituto Gramsci, Roma, 1972. (Magyarul Uő: *A hegemónia fogalma*. In *Olasz marxista filozófusok írásaiból*. Válogatta Huszár Tibor. Fordította Rozsnyai Ervin. Gondolat, Bp. 1970); Chantal Mouffe: *Hegemony and Ideology in Gramsci*. In *Gramsci and Marxist Theory*. i. m.; Szabó Tibor: *Gramsci politikai filozófiája*. Szegedi Lukács Kör, Szeged, 1991, 39–52.; Lelio La Porta: *Gramsci hegemónia-fogalmának aktualitása*. Fordította Dukát Judit. In *Tanulmányok Gramsciról*. Szerkesztette Bayer József. MKKE Társadalomelméleti Kollégium, Bp. 1987.

101 Antonio Gramsci: *Prison Notebooks*. Vol. 3. Columbia UP, New York, 2007, 20, 200, 213.

102 Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Fordította Rozsnyai Ervin. Kossuth, Bp. 1970, 136.

103 Antonio Gramsci: *Quaderni del carcere. Edizione critica dell'Istituto Gramsci*. Vol. 1. Cura di Valentino Gerratana. Einaudi, Roma, 1975, 41.

104 Rob Johnson–Michael Whitby–John France: *Útmutató a győzelemhez. 25 hadászati stratégia az ókortól napjainkig*. Fordította Hegedűs Ildikó. Athenaeum, Bp. 2011, 87–89.

105 Idézi Heinz Guderian: *Riadó! Páncélosok!* [1937]. Fordította S. Nyírő József. Kossuth, Bp. 1999, 242–243.

106 A gondolat Czopf Árontól származik, akinek e helyütt köszönöm meg ezt és sok más ötletét, amellyel a könyv megírásához hozzájárult.

107 Gramsci: *Marxizmus – Kultúra – Művészet*. i. m. 195. és Antonio Gramsci: *A déli kérdés néhány aspektusa* [1926]. In Uő: *Politikai írások*. i. m. 235.

108 Gramsci: *Filozófiai írások*. i. m. 267.

109 Idézi Tamás Gáspár Miklós: Négy választás Európában. I. rész, 17. lábjegyzet. Mérce.hu, 2019. december 30. https://merce.hu/2019/12/30/tgm-negy-valasztas-europaban-1

110 Edward M. Said: *Orientalizmus* [1978]. Fordította Péri Benedek. Európa, Bp. 2000, 12.

111 Antonio Gramsci: *A tömeg ideológiai felkészítésének szükségessége* [1925]. In Uő: *Politikai írások*. i. m. 204.

112 Roger Scruton: *Futóbolondok, csalók, agitátorok. Az újbaloldal gondolkodói*. Fordította Betlen János. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2019, 317, 334.

113 Kiss Lajos András: Kultúrharc és hegemónia – a keresztfrontok kora. *Liget*, 2018, 12.

114 Bartók László: A neo-reakcionárius irányzat Franciaországban, avagy a konzervatív elmélet forradalma (?) *Valóság*, 2017, 4.

115 Bővebben lásd Stefano Vaj: 50 anni di nuova destra. *Il Primato Nazionale*, 2019. december.

116 Benoist: *Kulturrevolution von Rechts*. i. m. 42.

117 Uo. 38.

118 Például: „Megjelent az újfajta jobboldal" – Beszélgetés Alain de Benoist-val (Leimeiszter Barnabás). In *Kommentár*, 2019, 2, 100.

119 Karl Ekeman: On Gramscianism of the Right. *Critique & Praxis*, 2018, 13; Rob van Kranenburg: Whose Gramsci? Right-wing Gramscism. *International Gramsci Society Newsletter*, 1999. március.

120 Angela Nagle: *Kill All Normies*. Zero Books, New York, 2007, 40–53.

121 Antal Attila: Szerezzük vissza Gramscit! Mérce.hu, 2019. február 2. https://merce.hu/2019/02/02/szerezzuk-vissza-gramscit

122 Felhasznált irodalom: Matteo Luca Andriola: *La Nouva destra in Europa. Il populismo e il pensiero di Alain de Benoist*. Paginauno, Vedano al Lambro, 2019, 5–19; Guillaume Faye: *Wofür wir kämpfen: Manifest des europäischen Widerstandes. Das metapolitische Hand- und Wörterbuch der kulturellen Revolution zur Neugeburt Europas* [2001]. Ahnenland der Moderne, Kassel, 2006; Daniel Friberg: *A jobboldal visszatér. A valódi ellenzék kézikönyve* [2015]. Fordította Gyulai Anna. Arktos, London, 2016; Daniel Salzborn: Reneissance of the New Right in Germany? *German Politics & Society*, 2016. január.

123 Joseph de Maistre: *Essai sur le principe générateur des constitutions politiques* [1814]. In Uő: *Ouvres complétes*. Vitte et Perussel, Lyon, 1884, I, 227. Vö. Carlo Gambesca: *Metapolitica. L'altro sguardo sul potere*. Il Foglio Letterario, Piombino, 2009, 9–38.

124 Felhasznált irodalom: Erik Lehnert: Metapolitik und Aufklärung. *Sezession*, 67, 2015. augusztus; Michael O'Meara: *New Culture, New Right: Anti-Liberalism in Postmodern Europe*. 1st Books, Bloomington, 2004, 43–46; Karlheinz Weißmann: Politik und Metapolitik. *Sezession*, 57, 2013. december; Thor von Waldstein: *Metapolitik. Theorie – Lage – Aktion*. Antaios, Schnellroda, 2017, 12–15.

125 Lásd bővebben: Bódi Ábel: Utcai kultúrharc. *Kommentár*, 2020, 4. (Kiemelés tőlem.)

126 Peter Viereck: *Metapolitics: From Wagner and the German Romantics to Hitler*. Transaction, New Brunswick, 2004, xiii–l.

127 Louis Althusser: *Ideológia és ideologikus államapparátusok* [1970]. Fordította László Kinga. In *Testes könyv*. Szerkesztette Kiss Attila–Kovács Sándor–Odorics Ferenc. Ictus–JATE, Szeged, 1996, I, különösen 374–386.

128 Uo. 386.

129 Idézi Pankovics József: Antonio Gramsci műveinek hatása az OKP értelmiségi politikájára. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1978, 1, 10.

130 Giorgio Vecchio–Paolo Trionfini: *Storia dell'Italia reppublicana (1946–2014)*. Monduzzi, Milano, 2015, 406–407.

131 Bővebben lásd Marcello Veneziani: *Essere di destra oggi, in che senso*. In Uő: *La cultura della destra*. Laterza, Bari, 2015.

132 Lukács György: Felvilágosításul. *Vörös Újság*, 1919. április 18.

133 Kassák Lajos: *Egy ember élete* [1927–35]. 3. kiadás. Magvető, Bp. 1966, 238.

134 Franklin Foer: Viktor Orban's War on Intellect. *The Atlantic Monthly*, 2019. június.

135 Idézi Csalog Zsolt: A Soros Alapítványról, Sorosról – szigorú objektivitással. *Kritika*, 1994, 7, 10.

136 Új tartomány a Soros-birodalomban. *Beszélő*, 1992. október 31., 15.

137 Soros György: 10 éves a magyar alapítvány – Krisztina Koenen interjúiból. Fordította Karádi Éva. *Magyar Lettre Internationale*, 1994. ősz, 27; Soros György: „Többé nem dönthetek mindenről én". *Napló*, 1994. október 5., 4.

138 Gramsci: *Az új fejedelem*. i. m. 136, 157.; Uő: *Marxizmus – Kultúra – Művészet*. i. m. 127–128.

139 Idézi Kő András: *Bozsik*. 2. bővített kiadás. Apriori International, Bp. 2008, 102.; Hidegkuti Nándor: *Óbudától Firenzéig*. Sport, Bp. 1965, 66.

140 Lásd bővebben: *Az ellenség neve*. Szerkesztette Szabó Márton. Jószöveg, Bp. 1998; Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Fordította Szabó Márton. Jószöveg, Bp. 1997.

141 Szabó Márton: *Beszélő politika – diszkurzív politológia*. In *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Szerkesztette Szabó Márton. Jószöveg, Bp. 2000, 7–9.

142 Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Osiris, Bp. 2016, 20, 21.

143 Terell Carver: Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat". Fordította Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle*, 2004, 4.; Murray Edelman: *Metafora és nyelvi formák a politikában* [1971]. Fordította Erdei Pálma. In *Szövegváltozatok a kultúrára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Szerkesztette Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2000, 212–214.

144 Vö. Szabó Márton: *Politikai episztemológia*. L'Harmattan, Bp. 2011, 96–102.

145 Michel Foucault: *A hatalom mikrofizikája* [1977]. Fordította Kicsák Lóránt. In Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 319. – Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetemet fejezzem ki feleségemnek, Kepe Nórának, hogy segített eligazodni a Foucault-szöveguniverzumban, és általában véve is igen nagyban hozzájárult a kötet témájával kapcsolatos gondolkodáshoz.

146 Michel Foucault: *A diskurzus rendje* [1970]. In Uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Válogatta és fordította Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió–Attraktor, Bp. 1998, 51.

147 Teun A. van Dijk: *A kritikai diskurzuselemzés elvei* [1993]. Fordította Kriza Borbála. In *Szövegváltozatok a kultúrára*. i. m. 450.

148 Foucault: *A diskurzus rendje*. i. m. 51.

149 Peter Ives: *Language and Hegemony in Gramsci*. Pluto Press, London, 2004, 1–11.

150 Gramsci: *Quaderni del carcere*. i. m. 82, 292.

151 Schmidt Mária: *Nyelv és szabadság*. Szerkesztette Békés Márton. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2017, különösen 25–44.; Orbán Viktor: *Ajánlás*. In *Magyar politikai enciklopédia*. Főszerkesztő Pásztor Péter, MCC–Tihanyi Alapítvány, Bp. 2019, 9.

152 Gramsci: *Filozófiai írások*. i. m. 75.

153 Roger Scruton: *Mi az, hogy jobboldal?* [1992]. In Uő: *Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék*. Szerkesztette Jonathan Sunley. Fordította Jónás Csaba. Osiris, Bp. 1995, 233.

154 Helmut Schelsky: A nyelvi uralom [1978]. Fordította Szabó Márton. *Elméleti Szemle*, 1995, 2, 3.

155 Pokol Béla: *Társadalomtudományi trilógia*. III. kötet: *Politikaelmélet*. Századvég, Bp. 2006. V. fejezet: A nyelvpolitikai küzdőtér, 74–90.

156 Pier Paolo Pasolini: *Marxismo e Christianesimo* [1964]. Cura di Fabio Danelon. Unicolpi, Roma, 2015. Bővebben lásd Uő: *Eretnek empirizmus*. Szerkesztette Zalán Vince–Kárpáti Zsuzsa. Fordította Csantavéri Júlia és ts. Osiris, Bp. 2007. Vö. Szabó Győző: A nyelvész Pasolini. *Filmkultúra*, 1989, 2.

157 Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember* [1964]. Fordította Józsa Péter. Kossuth, Bp. 1990, 105–143.

158 Heller Ágnes: A politika Isten halála után. *Világosság*, 1995, 4, 33. (Kiemelés tőlem.)

159 V. I. Lenin: *A zemsztvo üldözői és a liberalizmus Hannibáljai* [1901]. In *V. I. Lenin Művei* [a továbbiakban: LM] 5. kötet, Szikra, Bp. 1953, 56.

160 Schmitt: *A politikai fogalma.* i. m. 20, 47–55. Vö. Bretter Zoltán: Apolitika, depolitizálás, antipolitika. Carl Schmitt liberalizmus-kritikájának néhány eleme. In: *Világosság*, 2003, 7–8.; Gyulai Attila: *Nyelv és retorika Carl Schmitt politikaelméletében.* Doktori disszertáció. Bp. 2015, 103–104.

161 Vö. Bozóki András–Hegedűs Dániel: Kívülről korlátozott hibrid rendszer. *Politikatudományi Szemle*, 2017, 2.; Balázs Böcskei: From Liberal Democracy to Illiberalism: New Authoritarian Regimes, Hungarian Illiberalism and the Crisis of „Real Existing Liberalism". *Studia Politica*, 2016, 3.; Böcskei Balázs–Hajdú Nóra: *Demokráciák, szürke zónák, hibrid rezsim – egy terminológiai bábel megmászása.* In *Hibrid rezsimek: a politikatudomány X-aktái.* Szerkesztette Böcskei Balázs–Szabó Andrea. Napvilág–MTA TK PTI, Bp. 2019; Szűcs Zoltán Gábor: Mi a jelentősége annak, hogy Magyarországon jelenleg kompetitív autoriter rezsim van? *Ellensúly*, 2018, 1.

162 Szánthó Miklós: Liberális demokrácia – az vajon mi? *Kommentár*, 2019, 1.

163 Vö. Bozóki András–Hegedűs Dániel: Így írunk mi. Az Orbán-rezsim értelmezései. *Mozgó Világ*, 2017, 2, 19.

164 Pokol Béla: Ideológia és nyelvpolitika Európában. *Korunk*, 1996, 10, 95.

165 Vö. *A szavakon túl. Politikai kommunikáció Magyarországon, 1990–2015.* Szerkesztette Kiss Balázs. L'Harmattan, Bp. 2020; *Fideszvalóság.* Szerkesztette Szabó Márton. L'Harmattan, Bp. 2006.

166 Szun-ce: *A háború művészete.* Fordította Tokaji Zsolt. Helikon, Bp. 2015, 13, 14.

167 Zrínyi Miklós: *Vitéz hadnagy* [1650–53]. In *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái.* Zrínyi, Bp. 1976, 186.

168 Harold D. Lasswell: *A hatalom nyelve* [1949]. Fordította Kiss Balázs. In *Szövegváltozatok a kultúrára.* i. m. 18.

169 Schmitt: *A politikai fogalma.* i. m. 33, 31.

170 Bővebben lásd Walter Dieckmann: *A politikai szavak tartalma* [1969]. Fordította Szabó Márton. In *Szövegváltozatok a kultúrára.* i. m. 31–45.

171 Michel Oakeshott: *Politikai diskurzus.* In Uő: *Politikai racionalizmus* [1962]. Szerkesztette Molnár Attila Károly. Fordította Kállai Tibor–Szentmiklósi Tamás. Új Mandátum, Bp. 2001, 178, 179.

172 George Orwell: *A politika és az angol nyelv* [1946–47]. Fordította Szilágyi Tibor. In Uő: *Az irodalom fölszámolása.* Válogatta Takács Ferenc. Európa, Bp. 1990, 358.

173 V. I. Lenin: *Szavak és tettek* [1913]. In *V. I. Lenin összes művei* [a továbbiakban: LÖM], 22. kötet, Kossuth, Bp. 1978, 335–336.

174 Roger Scruton: *Hogyan lehetünk nem-liberális, antiszocialista konzervatívok?* [1993]. In Uő: *Mi a konzervativizmus?* i. m. 118. Vö. Uő: *A Dictionary of Political Thought.* Macmillan, London, 1982.

175 V. I. Lenin: *Áprilisi tézisek* [1917]. In LÖM, 34. Kossuth, Bp. 1972, 99.

176 Pálóczi Horváth György: Lábhoz tett fegyverrel. *Irodalmi Újság*, 1956. november 2., 1.

177 Németh László: Nemzet és író. *Igazság*, 1956. november 3., 1.

178 Scruton: *Futóbolondok, csalók, agitátorok.* i. m. 440–441.

179 Idézi Daniel Moran: *A stratégiaelmélet és a hadviselés története.* In *A stratégia a modern korban. Bevezetés a stratégiai tanulmányokba.* Szerkesztette John Baylis–James Wirtz–Eliot Cohen–Colin S. Gray, Fordította Meszerics Tamás. Zrínyi, Bp. 2005, 38.

180 Agnieszka Kołakowska: *A gondoskodó baloldal.* In Uő: *Kultúrák háborúi és más harcok.* Fordította Németh Orsolya és ts. Örökség Kultúrpolitikai Intézet, Bp. 2016, 66.

181 George Lakoff: *Ne gondolj az elefántra!* Fordította Pálvölgyi Lívia. Napvilág, Bp. 2006.

182 Geoffrey Nunberg: *Jobban mondva.* Fordította Pásztor Péter. Gondolat, Bp. 2006.

183 Közli Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban, 1918–1945.* L'Harmattan, Bp. 2007, I, 192–207.

184 Schmidt Mária: Európa maradjon az európaiaké. Látószög-blog, 2019. december 28. https://latoszogblog.hu/blog/europa_maradjon_az_europaiake

185 Idézi *Kérdések és válaszok a rendszerváltásról (1987–1990).* Szerkesztette Ripp Zoltán. Napvilág, Bp. 2019, 196.

186 Németh László: *Nyelvébresztés és nyelvtisztítás* [1939]. In Uő: *Sorskérdések.* i. m. 711.

187 [Bonaparte] Napóleon: *Az uralkodás művészete.* Válogatta és fordította Takács M. József. Helikon, Bp. 2015, 30, 35–36.

188 Gróf Széchenyi István: *A Magyar Akadémia körül* [1842]. Magvető, Bp. 1981, 62. Vö. Lánczi András: *A konzervativizmus ismeretelmélete.* In *Konzervativizmus régen és ma.* Korrajz. A XXI. Század Intézet évkönyve, Bp. 2006.

189 Roger Scruton: *A haladás eszméje* [1991]. In Uő: *Mi a konzervativizmus?* i. m. 55.

190 Johan Huizinga: *A történelem fogalmának meghatározása.* In Uő: *Válogatott tanulmányok. Tudomány, irodalom, művészet.* Fordította Radnóti Miklós. Pharos, Bp. 1943, 20. Vö. Juliane Brandt: Konzervatív és „konzervatív". A fogalomképzés helyzetéről és kihívásairól. *Világtörténet*, 2004. ősz-tél; Megadja Gábor: *A hagyomány fenomenológiája.* In Uő: *Az utópia hegemóniája.* NKE–Molnár Tamás Kutatóközpont, Bp. 2014.

191 Mannheim Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról* [1927]. Fordította Kiss Endre. Cserépfalvi, Bp. 1994, 78. Vö. Klaus Lichtblau: Mannheim Károly és a történelmi idő problematikája. Fordította Cs. Kiss Lajos. *Világosság*, 2007, 7–8.

192 Lánczi: *Konzervatív kiáltvány.* i. m. 15.

193 Michael Oakeshott: *Konzervatívnak lenni* [1962]. In Uő: *Politikai racionalizmus.* i. m. 432. (Kiemelés tőlem.)

194 Geőcze Sarolta: A konzervativizmus és a keresztény szocializmus. *Huszadik Század*, 1904, 2, 283.

195 Weißmann: *Das konservative Minimum.* i. m. 19.

196 Karácsony András–Pokol Béla: *Paradigmák erőterében.* Attraktor, Máriabesnyő, 2011, 8–9, 67–70. – Itt ragadom meg az alkalmat, hogy mindkettejüknek köszönetemet fejezzem ki javaslataikért és a szakirodalomban való eligazodásban nyújtott segítségükért.

197 John Adams levele Samuel Adamsnek. New York, 1790. október 18. In *The American Intellectual Traditon.* Oxford UP, Oxford, 1997, Vol. 1, 162.

198 Gróf Dessewffy Aurél: *X. Y. Z. könyv* [1841]. (Reprint). NKE–Molnár Tamás Kutatóközpont, Bp. 2014, 68.

199 Gróf Széchenyi István: *A Kelet népe* [1841]. (Reprint). Közgazdasági és Jogi, Bp. 1985, 230.

200 Például Roger Scruton: *A konzervativizmus jelentése* [1980]. Fordította Szabó Péter. Novissima, Bp. 2002; Uő: *Mi a konzervativizimus?* i. m. 14–42.; Russell Kirk: *The Conservative Mind from Burke to Eliot* [1953]. Regnery, New York, 2001, 8–9.

201 Russell Kirk: *Prospects for Conservatives* [1956]. Gateway, Chicago, 1956. 4.

202 Gróf Széchenyi István: *Politikai programmtöredékek* [1847]. In *Gróf Széchenyi István Munkái.* Sajtó alá rendezte és bevezette Berzeviczy Gergely. Franklin, Bp. 1907, II, 111.

203 Giuseppe Prezzolini: *Manifesto dei conservatori.* Rusconi, Milano, 1972, 137.

204 Tőkéczki László: A mai magyar konzervativizmus forrásai. *Hitel,* 1996, 8, 68.

205 Idézi báró Eötvös József: *Emlékbeszéd Szalay László fölött* [1857]. In *Báró Eötvös József munkáiból.* Sajtó alá rendezte és bevezette Voinovich Géza. Franklin, Bp. 1907, II, 55–56.

206 Asbóth: *Magyar conservativ politika.* i. m. 13, 94.

207 Keményfy K. Dániel: *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai.* Stephaneum, Bp. 1905, 36.; ifj. Csathó Aurél: *Nemzeti conservativ párt.* Hornyánszky, Bp. 1895, 5.; Asbóth János képviselőházi beszéde, 1896. december 19. *Képviselőházi Napló.* Bp. 1896, I, 239.

208 Idézi Beke: i. m. 112.

209 Ludwig Elm: *'Wert' und 'Struktur'-Konservatismus.* In: *Konservativismus-Forschung* 5. Wissenschaftliche Beiträge der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1985.

210 Lánczi: *Konzervatív kiáltvány.* i.m. 11.

211 Mannheim: i. m. 82.

212 Nyíri Kristóf: *A konzervatív időnézet.* In Uő: *Kép és idő.* Magyar Mercurius, Bp. 2012.

213 Fredric Jameson: *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája* [1991]. Fordította Erdei Pálma. Jószöveg, Bp. 1998, 95–120.

214 Felhasználtam korábbi kutatásaim eredményeit és megállapításait: A reformkonzervativizmus lehetősége. *Kommentár,* 2006, 6.; *Amerikai neokonzervativizmus. Egy kisiklott ellenforradalom.* Századvég, Bp. 2008, 39–42. További felhasznált irodalom: Fülöp Endre: A politikai konzervativizmus három formája. *Phronesis,* 2008. nyár, 8–15.; Klaus Fritzsche: A konzervativizmus. *Világtörténet,* 1989. tavasz, 41–45.

215 Széchenyi: *A Kelet népe.* i. m. 40, 69.

216 Dessewffy: i. m. 168.

217 Oakeshott: *Konzervatívnak lenni.* i. m. 434.

218 Idézi Thomas Mann: *Egy apolitikus ember elmélkedései* [1918]. Fordította Györffy Miklós. Helikon, Bp. 2000, 520.

219 Gróf Széchenyi István: *Hitel* [1830]. (Reprint). Közgazdasági és Jogi, Bp. 1991, 35.

220 Tőkéczki László: A katolicizmus és a modern kor. *Valóság,* 1996, 10, 110.

221 Felhasznált irodalom: Jacques Godechot: *The Counter-Revolution: Doctrine and Action, 1789–1804.* Princeton UP, Princeton, 1981.; Molnár Tamás: *Az ellenforradalom* [1969]. Fordította Turgonyi Zoltán. Kairosz, Bp. 2004.

222 Gróf Joseph-Marie de Maistre: *Gondolatok Franciaországról* [1796]. Fordította Katus László. In *Konzervativizmus. 1593–1872. Szöveggyűjtemény.* Szerkesztette Katus László. Osiris, Bp. 2000, 282–283. Lásd még Joseph de Maistre: *Elmélkedések.* Szerkesztette Molnár Attila Károly. Fordította Kisari Miklós. Századvég, Bp. 2020.

223 Huszár Károly felszólalása, 1920. február 20. *Nemzetgyűlési Napló.* Bp. 1920, I, 18–19.

224 Idézi Molnár Tamás: *Az értelmiség alkonya* [1961]. Fordította Mezei Balázs. Akadémiai, Bp. 1996, 152.

225 Felhasznált irodalom: Karácsony András: *A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban.* In Uő: *Mozaikok.* Attraktor, Máriabesnyő, 2014; Konservative Revolution [tematikus lapszám]. *Sezession,* 44, 2011. október; Armin Mohler: *Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932. Ein Handbuch.* Ares, Graz, 2005; Rolf Peter Sieferle: *Die konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen.* Landtverlag, Berlin, 2019; Szalai Zoltán: A „konzervatív forradalom" fogalma. *Kommentár,* 2019, 2.

226 Balázs Zoltán–Molnár Csaba: *Irányzatok a magyar politikai gondolkodásban.* Osiris, Bp. 2019, 257–258.

227 Benedikt Kaiser: Mehr wissen – Zwei neue Bausteiner. *Sezession,* 91, 2019. augusztus, 58.

228 Friedrich Nietzsche: *Bálványok alkonya* [1889]. In *Friedrich Nietzsche válogatott írásai.* Válogatta Széll Zsuzsa. Fordította Szabó Ede. Gondolat, Bp. 1972, 378. (Kiemelés az eredetiben.)

229 Edgar Julius Jung: *Deutschland und die konservative Revolution.* In *Deutsche über Deutschland. Die Stimme des unbekannten Politikers.* A. Langen, München, 1932, 380.

230 Moeller van den Bruck: *Das Dritte Reich.* i. m. 200, 223.

231 Donoso Cortéz: *Über die Diktatur. Drei Reden aus dem Jahren 1849/50.* Karolinger, Wien–Leipzig, 1996, 51.

232 Guillaume Faye: *Archeofuturism. European visions of the post-catastrophic age* [1999]. Arktos, London, 2010, 13, 15.

233 Báró Eötvös József: *Napló – Gondolatok* [1865–68]. Szerkesztette Lukinich Imre. MTA, Bp. 1941, 283.

234 Tőkéczki László: A konzervativizmus „lényege". *Confessio*, 2005, 4.

235 Alex Kurtagić: *Warum Konservativen immer verlieren?* Antaios, Schnellroda, 2013. Vö. Manfred Kleine-Hartlage: *Konservativenbeschimpfung.* Antaios, Schnellroda, 2020.

236 Szalay László: *Nyílt levél Considerant Victorhoz (1845. február 2.).* In Uő: *Publicistai dolgozatok.* Pest, 1847, II, 37.

237 Felhasznált irodalom: Asbóth: *Magyar conservatív politika.* i. m. 58–85.; Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából.* Nyugat, Bp. 1911, 465–503.; Zábori László: Konzervatív eszmei és politikai törekvések a kiegyezés idején. *Valóság,* 1999, 8.

238 Lásd bővebben: Békés Márton: Közösség, hagyomány, szolidaritás. A szociálkonzervatív hagyományról. *Kommentár,* 2019, 4, 146–149.; Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon.* Századvég, Bp. 2018, III, 10–11. rész; Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986.* Szerkesztette Tallár Ferenc. Medvetánc–Atlantisz Program, Bp. 1989, 109–176.

239 Seymour Martin Lipset: *Intellectuals – Mostly on the Left, Some Political Incorrect.* In Uő: *American Exceptionalism: A Double-Edged Sword.* W. W. Nortom&Co., New York, 1996, 181.

240 Széchenyi: *Hitel.* i. m. 270.

241 G. W. Friedrich Hegel: *A görög fantázia-vallás és a keresztény pozitív vallás különbsége* [1795]. In Uő: *Ifjúkori írások. Válogatás.* Fordította Révai Gábor. Gondolat, Bp. 1982, 74.

242 François Furet: *A francia forradalom története.* 1770–1815. Fordította Pőcz Erzsébet. Osiris, Bp. 1999, 24.

243 Gramsci: *Szocializmus és kultúra.* i. m. 30.

244 Felhasznált irodalom: Granasztói Olga: A francia libertinizmus útja Magyarországra. *Hungarológia,* 2000, 1–2, 135–139.; Pelle János: A felvilágosodás eszmerendszerének irodalmi vetülete. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1977, 3–4.; Uő: Egy fogalom változásai: a *libertinage* filozófia. *Világosság,* 1976,b 3.; *Veszedelmes olvasmányok. Erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban.* Katalógus. OSZK–Kossuth, Bp. 2007.

245 Jean-Jacques Rousseau: *A magányos sétáló álmodozásai.* Fordította Réz Ádám. Magyar Helikon, Bp. 1964, 50.

246 Friedrich Engels: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* [1888]. Kossuth, Bp. 1978, 10.

247 V. I. Lenin: *Mi a teendő?* [1902]. In LM, 5, i.m. 380, 381–382.

248 Idézi G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat.* L'Harmattan, Bp. 2004, 73.

249 Kassák Lajos: *Az izmusok története.* Magvető, Bp. 1972, 7–157.; František Mikš: *Picasso, a vörös kakas. Ideológiák és utópiák a 20. századi művészetben.* Fordította Pálfalvi Lajos. Typotex, Bp. 2019.

250 Domonique Venner: *Für eine positive Kritik* [1962]. Jungeuropa, Dresden, 2019, 27–28, 29–34.

251 Felhasznált irodalom: *1968.* Tematikus lapszám. *Sezession,* 84, 2018. június; *68 kísértése. Írások az ellenkultúráról és örökségéről.* Szerkesztette Barcsi Tamás–Szabó Gábor. Jószöveg, Bp. 2008; *A moderntől a posztmodernig: 1968. Tanulmányok.* Szerkesztette Balázs Eszter–Földes György–Konok Péter. Napvilág, Bp. 2009; Norbert Frei: *Diáklázadások és globális tiltakozás.* Fordította Győri László, Corvina, Bp. 2008; Molnár Attila Károly: Hatvannyolc szem a láncban. *Kommentár,* 2019, 2.; Sausic Attila: *A terror sodra. A diáklázadás és a terrorizmus 1968 után.* Athenaeum, Bp. 2020; *Student Protest: The Sixties and After.* Routledge, New York, 1998; Karlheinz Weißmann: *Kulturbruch '68. Die linke Revolte und ihre Folge.* Junge Freiheit, Berlin, 2018.

252 Eric Hobsbawn: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, 1914–1991* [1994]. Fordította Baráth Katalin. Pannonica, Bp. 1998, 285.

253 Charles A. Reich: *The Greening of America* [1970]. Penguin, New York, 1972, 11.

254 Konrád György: Hatvannyolcasok. *Magyar Lettre Internationale,* 2008. ősz, 41.

255 Theodor Roszak: *The Making of a Counter Culture.* Anchor Books, New York, 1969. Magyarul: *Ellenkultúra születik. Gondolatok a technokratikus társadalomról és ifjú ellenzékéről.* Népművelési Intézet, Bp. 1980, I–II.

256 Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-től* [1844]. Kossuth, Bp. 1977, 93, 96.

257 Jean-Paul Sartre: *Előszó.* Fordította Kovács Anikó. In Franz Fanon: *A föld rabjai* [1961]. Fordította Staub Valéria. Gondolat, Bp. 1985, 19, 21.

258 Mao Ce-tung: *Beszédek és írások, 1956–1974.* Szerkesztette Polonyi Péter. Kossuth, Bp. 1978, 550–551, 562, 573.

259 Scruton: *Futóbolondok, csalók, agitátorok.* i. m. 121–381. Vö. Kevin Mattson: *Intellectuals in Action: The Origins of the New Left and Radical Liberalism, 1945–1970.* University Park, Pennsylvania, 2002; Alan Sokal–Jean Bricmont: *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal.* Fordította Kutrovátz Gábor. Typotex, Bp. 2008.

260 Lánczi András: *A szexualitás mint sors.* In *Dimenziók éve – 1968.* Szerkesztette Schmidt Mária. 2. kiadás. XX. Század Intézet, Bp. 2018, 387.

261 Jürgen Habermas: *A modern – befejezetlen terv* [1980]. In *A posztmodern.* i. m. 242–243.

262 Serge July: 1968. május – mesék, legendák és a valóság. Fordította Mihancsik Zsófia. *Magyar Lettre Internationale,* 1998. ősz, 37.

263 Rajk László: *A tér tágassága (életútinterjú).* Szerkesztette Rajk Judit–Mink András. Magvető, Bp. 2019, 485, 78.

264 Antonio Gramsci: *Jegyzetek az orosz forradalomról* [1917]. In Uő: *Politikai írások.* i. m. 35.

265 Emil-Maria Claasen–Louis-Ferdinand Peters: *Rebellion in Frankreich. Die Manifestation der europäischen Kulturrevolution 1968.* Deutscher Taschenbuch-Verlag, München, 1968. Vö. Christoph Kleßmann: *1968: Studentenrevolte oder Kulturrevolution?* In *Revolution in Deutschland? 1789–1989.* Hrsg. Manfred Hettlingen. VR, Göttingen, 1991; Gerd Koenen: *Das rote Jahrzehnt. Unsere kleine deutsche Kulturrevolution, 1967–1977.* Fischer, Köln, 2001.

266 Rudi Dutschke a forradalom perspektívájáról. *Valóság*, 1973, 10, 116.

267 *Daniel Cohn-Bendit a „baloldaliságról"*. Fordította Parancs János. In *Reform vagy forradalom?* Válogatta és szerkesztette Köpeczi Béla. Kozmosz Könyvek, Bp. 1970, 205.

268 Idézi: Studenten – Der lange Marsch. *Der Spiegel*, 1967, 51, 53.

269 Schmidt Mária: *„A világot akarjuk! Most rögtön!"* In *Dimenziók éve*. i. m. 190.

270 Midge Decter: *Liberal Parents, Radical Children*. Coward, McCann & Geoghenan, New York, 1975.

271 Marcello Veneziani: *Processo all'occidente. La società globale e i soui nemici*. SugarCo, Milano, 1990. különösen Augusto Del Noce előszava. Vö. Diego Fusaro: *Europa e capitalismo. Per riaprire il futuro*. Mimesis, Milano, 2015, 86–89.

272 Heller Ágnes: 1968 – prelúdium a posztmodernhez. *Magyar Lettre Internationale*, 1998. ősz, 1. (Kiemelés tőlem.)

273 Irving Kristol: *Countercultures* [1994]. In Uő: *Neoconservatism: An Autobiography of an Idea*. Simon&Schuster, New York, 1995. Lásd még Uő: *The Adversary Culture of the Intellectuals* [1979]. In Uo.

274 Rudi Dutschke: *A nemzetközi felszabadítási harc történelmi feltételei* [1968]. Fordította Hann Endre. In *Reform vagy forradalom?* i. m. 116, 122.

275 Daniel Cohn-Bendit: 68-nak vége: győztünk! [2008]. Fordította Mihancsik Zsófia. *Magyar Lettre Internationale*, 2008. ősz, 23.

276 Bővebben lásd Marguerite A. Peeters: *A Nyugat kulturális forradalmának globalizációja*. Fordította Sallai Gábor. Jövőegyetem Könyvek, Sümeg, 2015, 33–41.

277 Richard Barbrook–Andy Cameron: *A kaliforniai ideológia* [1995]. Fordította Lengyel Anna. In *Buldózer. Médiaelméleti antológia*. Szerkesztette Ivacs Ágnes–Sugár János. Media Research Alapítvány, Bp. 1997; Theodore Roszak: *Az információ kultusza* [1986]. Fordította Geiler Györgyi. Európa, Bp. 1990, 231–265.

278 Dutschke magyar barátja. Beszélgetés Révai Gáborral (Kovács János Mátyás). In *2000*, 2008. július–augusztus, 38.

279 Rudi Dutschke utolsó interjúja (Jacques Rupnik) [1978]. Fordította Takács M. József. *Magyar Lettre Internationale*, 1993. nyár, 36.

280 Dutschke: *A nemzetközi felszabadítási harc történelmi feltételei*. i. m. 114–115.

281 V. I. Lenin: *A proletárforradalom katonai programja*. I. rész [1916]. In LM, 23, Szikra, Bp. 1951, 77.

282 Ernesto Che Guevara: *A gerillaharcos kézikönyve* [1960]. Fordította Gálvölgyi Judit. Ulpius-Ház, Bp. 2007, 28, 30, 34.

283 Idézi Gerd Langguth: Rudi Dutschke und das Konzept Stadtguerilla. In *40 Jahre 1968 – Alte und neue Mythen. Eine Streitschrift*. Hrsg. Bernhard Vogel–Matthias Kutsch. Herder–KAS, Freiburg, 2008, 53.

284 *Die Diskussion zwischen Ernst Bloch und Rudi Dutschke* [1968]. In *Dutschke und Bloch. Ziwilgesellschaft damals und heute*. Hrsg. Helmut Geiger–Armin Roether. Talheimer, Mössingen-Talheim, 1999, 179. Vö. Rudi Dutschke: *Die Widersprüche des Spätkapitalismus, die antiautoritären Studenten und ihr Verhältnis zur Dritten Welt*. In Uwe Bergmann–Rudi Dutschke–Wolfgang Lefèvre–Bernd Rabehl: *Rebellion der Studenten oder die neue Opposition*. Rowohlt, Hamburg, 1968.

285 Felhasznált irodalom: Arnie Freiwald: Befreiungsnationalismus oder Mao in Deutschland. *Sezession*, 70, 2016. február; Gunnar Hinck: *Wir waren wie Maschienen. Die Bundeschdeutsche Linke der sebzieger Jahre*. Rotbuch, Berlin, 2012.; Rudolf van Hüllen: *Die West-68-er und ihr „Marsch durch die Institutionen"*. In *40 Jahre 1968*. i. m. és Claus M. Wolfschlag: Der Marsch durch die Institutionen. *Sezession*, 84, 2018. június.

286 Idézi Weißmann: *Kulturbruch '68*. i. m. 194.

287 Helmut Schelsky: *Systemüberwindung, Demokratisierung und Gewalteinteilung* [1971]. C. H. Beck, München, 1973. Vö. Reginald Rudorf: *Die vierte Gewalt. Das linke Medienkartell*. Ullstein, Berlin, 1994.

288 Dutschke: *A nemzetközi felszabadítási harc történelmi feltételei*. i. m. 121.

289 Karácsony András: Lázadás az intézmények ellen – német konzervatív reakciók 1968-ra. *Civil Szemle*, 2018, 2, 10.

290 Weißmann: *Kulturbruch'68*. i. m. 7.

291 Guevara: *A gerillaharcos kézikönyve*. i. m. 32, 38.

292 Felhasznált irodalom: Robert B. Asprey: *War in the Shadows: The Guerrilla in History*. Vol. 1–2. Doubleday, Garden City, 1975.; Békés Márton: *Gerillaháború. A fegyveres felkelés elmélete és gyakorlata*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2017; Max Boot: *Invisible Armies: An Epic History of Guerrilla Warfare from Ancient Times to the Present*. Liveright, New York, 2013; Forgács Balázs: Gerillák, partizánok, felkelők. Az irreguláris hadviselés elméletének története. Zrínyi, Bp. 2020; Beatrice Heuser: *Rebellen, Partisanen, Guerillas: Asymmetrische Kriege von der Antike bis Heute*. F. Schöningh, Paderborn, 2010; Anthony James Joes: *Guerrilla Warfare: A Historical, Biographical, and Bibliographical Sourcebook*. Greenwood Press, Westport, 1996; Walter Laqueur: *Guerrilla: A Historical and Critical Study* [1976]. Transaction Publ. New Brunswick, 2009; *The Guerrilla Reader: A Historical Anthology*. Edited by Walter Laqueur. Temple UP, Philadelphia, 1977.

293 Közli Forgács Balázs: *Reglamento de Partidas y Cuadrillas* (Az első gerillaszabályzat). Fordította Forgács-Sándor Barbara. *Hadtudományi Szemle*, 2017, 1.

294 August Wilhelm Anton von Gneisenau: *Kivonat Észak-Németország Franciaország elleni általános fegyveres felkelésének alaptörvényéből* [1808]. Fordította Perjés Géza. In *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*. Válogatta Gottreich László és ts. Zrínyi, Bp. 1974, 531.

295 Közli Forgács Balázs–Szem Géza: A partizánság Magna Chartája. *Társadalom és Honvédelem*, 2015, 3.

296 Carl von Clausewitz: *A háborúról* [1832]. Fordította Szabó Júlia. Zrínyi, Bp. 2013, 523, 524, 525. Vö. Werner Hahlweg: Clausewitz and Guerrilla Warfare. *Journal of Strategic Studies*, 1986, 2–3.

297 Mao Ce-tung: *A japán területrablók elleni partizánháború stratégiájának kérdései* [1938]. In *Mao Ce-tung Válogatott Művei*, 2. Szikra, Bp. 1953.

298 Carl Schmitt: *A partizán elmélete* [1963]. In Uő: *A politikai fogalma*. i. m.; Carl Schmitt: *Gespräch über den Partisanen* [1969]. In *Guerrilleros, Partisanen. Theorie und Praxis*. Hrsg. Joachim Schikel. Hansel, München, 1970, 9–29; Günter Maschke: *Kritik des Guerillero. Zur Theorie des Volkskrieges*. Fischer, Frankfurt a. M., 1973.

299 Mao Ce-tung: *Az elhúzódó háborúról* [1938]. In *Mao Ce-tung Válogatott Művei*. i. m. 248–249.

300 Békés: *Gerillaháború*. i. m. 38–40.; Forgács Balázs: *Mao Ce-tung*. In *Állam és katona*. Szerkesztette Gőcze István. Dialóg Campus, Bp. 2017.

301 Molnár: *Az ellenforradalom*. i. m. 170.

302 Kendall, i. m. 33.

303 Kornis, i. m. 134.

304 Kassák Lajos: *Szénaboglya*. Sajtó alá rend. Csaplár Ferenc, Szépirodalmi, Bp. 1988. 232.

305 Széchenyi: *A Kelet népe*. i.m. 6.

306 Gramsci: *Szocializmus és kultúra*. i. m. 29.

307 Salvador Dalí: Az én kulturális forradalmam [1968]. Fordította Hárs Ernő. *Kommentár*, 2020, 3, 134.

308 Milliárdos is lehet gondolkodó. Gubás M. Ibolya beszélgetése Soros Györggyel. *Kritika*, 1988, 7, 14, 15.

309 Idézi Az előásott Soros-terv. *Figyelő*, 2017, 43, 20.

310 Ray Bradbury: *Fahrenheit 451* [1954]. Fordította Lóránd Imre. Göncöl, Bp. 1991, 69.

311 Emil Cioran: *Füzetek, 1957–1972*. Fordította Réz Pál. Európa, Bp. 1999, 70, 25.

312 Rod Dreher: Story Lines, Not Party Lines. *The American Conservative*, 2013. július–augusztus.

313 Gróf Széchenyi István: *Hunnia* [1835]. (Reprint). Közgazdasági és Jogi, Bp. 1985, 36, 37.

314 Peter R. Berger: A globális kultúra négy arca. Fordította Szabó Dávid. *2000*, 1998. július–augusztus, 20.

315 Dessewffy, i. m. 170.

316 Idézi Kiss Balázs: Michel Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle*, 1994, 1, 46.

317 Pierre Bourdieu: *A szimbolikus tőke* [1972]. In Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Válogatta Ferge Zsuzsa–Léderer Pál. Fordította Ádám Péter–Ferge Zsuzsa. Gondolat, Bp. 1978; Uő: *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke* [1983]. In *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette Angelusz Róbert. Új Mandátum, Bp. 1997. (Megjelent még: *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Szerkesztette Lengyel György–Szántó Zoltán. Aula, Bp. 1998); Uő: Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok [1978]. Fordította Fáber Ágoston. *Replika*, 87, 2014, 3. Vö. Pokol Béla: Bourdieu elméletének alapkategóriái. A „társadalmi mező" fogalma. *Elméleti szociológia*, 1995, 2.

318 Foucault: *A diskurzus rendje*. i. m. 60, 61.

319 Sévillia: i. m. 5.

320 Konrád György: Egy nyaraló különvéleményei. *Holmi*, 1992, 2, 268, 269.

321 Bővebben lásd Tony Judt: *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség 1944–1956*. Fordította Árokszállásy Zoltán. XX. Század Intézet, Bp. 2008; Paul Hollander: *Politikai zarándokok*. Fordította Náday Judit–Lukács Katalin. Cserépfalvi, Bp. 1996; Sévillia: i. m.

322 Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* [1978]. Gondolat, Bp. 1989. Vö. Weisz János: Napló és kritika. *Valóság*, 1991, 1.

323 Németh László: *Az értelmiség hivatása*. Turul, Bp. 1944. Vö. Kovács Gábor: Az írástudó és a hatalom: értelmiségi szerep-víziók Németh Lászlónál és Bibó Istvánnál. *Liget*, 2018, 5.

324 Konrád–Szelényi: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. i. m. 305.

325 Konrád: *Antipolitika*. i. m. 120–125.

326 Lendvai Ildikó: Azt gondoltuk, ha lesz felelősségre vonás, attól a Biszku-féléknek kell félniük, nem nekünk. Bita Dániel–Pető Péter interjúja. 24.hu, 2020. május 26. https://24.hu/belfold/2020/05/26/lendvai-ildiko-interju-mszp-rendszervaltas-mszmp

327 Konrád György–Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban [1989–90]. Fordította Gáthy Vera. *Politikatudományi Szemle*, 1992, 1, 10.

328 Uo. 12. (Kiemelés tőlem.)

329 Uo. 21–22.

330 Rajk, i. m. 350.

331 Bővebben lásd Róbert Péter: Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1999, 1; Tóka Gábor: *Pártok és választóik 1990-ben és 1994-ben*. In *Társadalmi Riport*, 1994. Szerkesztette Andorka Rudolf-Kolosi Tamás–Vukovich György. TÁRKI, Bp. 1994.

332 Bibó István: *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* [1947]. In Uő: *Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette Nagy Endre és ts. Magvető, Bp. 1986, II, 491. (Kiemelés tőlem.)

333 Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* [1946]. In Uő: *Válogatott tanulmányok*. i. m. 227.

334 Kovács Dávid: *A kommunista hagyománypolitika kezdetei Magyarországon.* In *„Tudják már a kisgyerekek is." Fejezetek a proletárdiktatúra ideológiai és kulturális alapjainak megteremtéséről.* Szerkesztette Máthé Áron. NEB, Bp. 2017, 87–88.; Lukács György: A magyar irodalomtörténet revíziója. *Szabad Nép*, 1948. október 17, 12. – Itt ragadom meg a lehetőséget, hogy megköszönjem Kovács Dávid erre (is) vonatkozó szakmai segítségét.

335 Lukács György: A haladás és a reakció harca a mai kultúrában. *Társadalmi Szemle*, 1956, 6–7, különösen 86.

336 Révai József: *Ady Endre* [1946]. In Uő: *Marxizmus, népiesség, magyarság.* Szikra, Bp. 1948, 343.

337 Lukács György: *Lenin és a kultúra kérdései* [1946]. In Uő: *Lenin.* Magvető, Bp. 1970, 155.

338 Felhasznált irodalom: Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994).* L'Harmattan, 2019, 186–195.; Polónyi István: A gazdaságtudomány az ötvenes évektől a rendszerváltásig. *Education*, 2018, 1.; Sebők Miklós: *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban.* Napvilág, Bp. 2019; Voszka Éva: A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyűsége? *Közgazdasági Szemle*, 1990, 6.; Uő: Elvesztett illúziók – reformközgazdászok a rendszerváltásban. *Közgazdasági Szemle*, 2019. december.

339 Szalai Erzsébet: A hatalom metamorfózisa? *Valóság*, 1991, 6, 9.

340 Voszka: A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyűsége? i. m. 688. (Kiemelés tőlem.)

341 Saád József: Reformbeszéd: 1978–1987. *Magyar Szemle*, 1993, 9.

342 Fordulat és reform. *Medvetánc*, 1987, 2; melléklet, 16–22.

343 Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* L'Harmattan, Bp. 2017, 276.

344 Éber Márk Áron: *Neoliberálisok a szocialista Magyarországon.* In *Neoliberális hegemónia Magyarországon.* Szerkesztette Antal Attila. Noran Libro, Bp. 2019; Gagyi Ágnes: Beágyazott kritika. A *Fordulat és reform* kontextusa. *Fordulat*, 21, 2014, 1.; Gedeon Péter: Hayek és a magyar reformközgazdaságtan. *Politikatudományi Szemle*, 1994, 1.

345 Bővebben lásd Solt Ottília: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások.* Válogatta és összeállította Kőszeg Ferenc. Szerkesztette Havas Fanny–Kőszeg Ferenc. Beszélő kiadás, Bp. 1998, II.

346 Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* [1946]. In Uő: *Válogatott tanulmányok.* i. m. 213.

347 Lukács György: *Curriculum vitae.* Szerkesztette Ambrus János. Magvető, Bp. 1982, 378.

348 Idézi G. Fodor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat.* i. m. 134.

349 *A rendszerváltás programja – SZDSZ.* Kiadó Magyar Bálint. Bp. 1989, 9.

350 Keek van der Pijl: Kelet-Európa alávetett integrációja – a rendszerváltás osztálypolitikája [2010]. Fordította Konok Péter. *Múltunk*, 2011, 1, 59.

351 Gagyi Ágnes: Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, 21, 2014, 1, 305.

352 Felhasznált irodalom: Joanna Bockman: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism.* Stanford UP, Stanford, 2001; Joanna Bockman–Gil Eyal: Kelet-Európa mint a neoliberális tudás laboratóriuma. Fordította Rapcsák Balázs. *Fordulat*, 21, 2014, 1.; Wlodzimierz Brus–Kazimierz Laski: *From Marx to Market.* Oxford UP, Oxford, 1989; Kovács János Mátyás: Az átmenet mérnökei. *2000*, 1992, 4.

353 Vö. Stephen Holmes–Ivan Krastev: *The Light that Failed: A Reckoning.* Allen Lane, London, 2019.

354 Idézi Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Napvilág, Bp. 2006, 353.

355 Rajk, i. m. 423.

356 G. Fodor: *A progresszió válsága – a reformpárti ideológiai kontinuum.* i. m. 61–66.

357 Felhasznált irodalom: Bozóki, i. m.; Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia, dokumentumok, interjúk.* T-Twins, Bp. 1995, I–III; Szalai Erzsébet: *Az elitek metamorfózisa.* In Uő: *Gazdaság és hatalom.* Aula, Bp. 1990; Rainer M. János: *Lehetséges hagyomány. A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke és elődei.* In *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére.* Szerkesztette Balázs Eszter–Koltai Gábor–Takács Róbert. Napvilág, Bp. 2018; Rajk, i. m.

358 Szalai Erzsébet: Útelágazás. *Valóság*, 1990, 8, 44.

359 Radnóti Sándor: *Sosem fogok memoárt írni.* Magvető, Bp. 2019, 28.

360 Kőszeg Ferenc: Kipörögnek a napvilágra – gyerekek az ellenzékben és a rendszerváltáskor. *Ex-Symposion*, 2010, 70, 20.

361 Felhasznált irodalom: J. F. Dorahy: *The Budapest School: Beyond Marxism.* Brill, Leiden–Boston, 2019; Heller Ágnes–Kőbányai János: *Biciklizö majom.* Múlt és Jövő, Bp. 1998; Zdravko Kučinar: Lukács „Budapesti Iskolája". Fordította Garai László. *Híd*, 1982, 6.; Ivan Szelényi: Notes on the "Budapest school". *Journal of Socialist Theory*, 1977, 1.; Vajda Mihály: Lukács és a Budapesti Iskola. *2000*, 2017, 2.; Weiss János: *Lukács György és tanítványai.* Áron, Bp. 2018.

362 „Azért élek itt, mert itt vagyok honpolgár". Várnai Pál interjúja Heller Ágnessel. Kibic magazin, 2016. június 28. https://akibic.hu/2016/06/28/azert-elek-itt-mert-itt-vagyok-honpolgar

363 Vö. Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György–Vajda Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról [1968–1969]. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1978, 1.

364 Vajda Mihály: *Tükörben.* Csokonai, Debrecen, 2001, 8–9.

365 Erdélyi Ágnes: Ami Lukácsból marad (Kardos András). Litera, 2020. április 9. https://litera.hu/magazin/interju/erdelyi-agnes-ami-lukacsbol-marad.html

366 Bővebben lásd Kis János: Másfél év után, ugyanarról. *Beszélő*, 1984, 9.

367 Felhasznált irodalom: Dalos György: Kommentár. *Mozgó Világ*, 2000. március; Demszky Gábor: *Elveszett szabadság. Láthatatlan történeteim.* Noran Libro, Bp. 2012, 7–22.; Dénes Iván Zoltán: Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. *2000*, 2008, 7–8.; Murai Tamás–Tóth Eszter Zsófia: *1968 Magyarországon. Miért hagytuk, hogy így legyen?* Scolar, Bp. 2018; Szerdahelyi István: 1968 és az 1968-ak. *Ezredvég*, 2007, 6–7. és Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet" – Haraszti Miklós *Darabbér*-pere (1973–1974) és emlékezete. Clio Műhelytanulmányok, 2020, 7.

368 András Hegedüs–Mihály Vajda: *Die neue Linke in Ungarn. 2.* In *Internationale Marxistische Diskussion*, No. 53. Merve Verlag, [West] Berlin, 1976.

369 Heller Ágnes–Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 1970. október. Lásd még Heller Ágnes: A nemek közötti kapcsolatok jövőjéről. *Kortárs*, 1970. június. Vö. „Olyan világról ábrándoztunk, amelyet a saját értékeink uralnak" – Heller Ágnes és Vajda Mihály vitája (Mihancsik Zsófia). *Mozgó Világ*, 2008. augusztus.

370 Bővebben lásd Apor Péter: Autentikus közösség és autonóm személyiség: 1989 egyik előtörténete. *Aetas*, 2013, 4.; Galicza Péter: Hol volt, hol nem volt... *2000*, 2008, 7–8.; Huhák Heléna: Közös élet, közös tér. Az Orfeo csoport kommunája Pilisborosjenőn. *Betekintő*, 2018, 2.

371 Fricz Tamás: Generációk és politikai értékek. *Valóság*, 1990, 4, 11.

372 Kolosi Tamás–Szelényi Iván–Szelényi Szonja–Bruce Western: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, 1991, 1, 31. (Kiemelés tőlem.)

373 Föld alatt, föld felett. Kenedi János az ellenzékiségről, a szamizdatról (Turi Gábor) [1989]. http://turigabor.hu/node/1160. Vö. Kenedi János: *Elhülyülésem története... és egyéb balgaságok.* Magyar Füzetek, Párizs, 1986.

374 Rajk: i. m. 113.

375 Radnóti: i. m. 17.

376 Tamás Gáspár Miklós: Ecsetvonások Kis János arcképéhez. *Beszélő*, 1991. november 2., 21.

377 Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel. Magyar Füzetek kiad. Párizs, 1986, 16–17.

378 Szalai: A hatalom metamorfózisa? i. m. 7.

379 Nagy Jenő – Remények és csalódások (Jávorszky Béla Szilárd). *Új Magyarország*, 1991. szeptember 17.

380 Statárium és happening. Interjú Krassó Györggyel (Bozóki András). [1989]. In *Maradj velünk. Krassó György írásai.* Összeállította Hafner Mónika–Zsille Zoltán. Magán-Zárka, Bp. 1991, 368.

381 *A rendszerváltás programja.* i. m. 10, 14.

382 Szalai: A hatalom metamorfózisa? i. m. 12.

383 Bozóki: i. m. 17.

384 Schmidt Mária: *A titkosszolgálatok kulisszái mögött.* XX. Század Intézet, Bp. 2006, 216–218. és Vásárhelyi Miklós: *A bilincsbe vert beszéd.* Irodalom Kft. Bp. 2002.

385 Wéber Attila: Szerepek és stratégiák. *Esély*, 2002, 6, 80, 81.

386 Schmidt Mária: A mi kutyánk kölyke: ifj. Rajk László. Látószög blog, 2020. április 26. https://latoszogblog.hu/blog/a_mi_kutyank_kolyke_ifj_rajk_laszlo

387 Vásárhelyi Mária: *Valahogy megvagyunk. Snagovi emlékkönyv.* Ab Ovo, Bp. 2019. Vö. *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok.* Szerkesztette Baráth Magdolna–Sipos Levente. MOL–Napvilág, Bp. 2006.

388 Molnár: *Az értelmiség alkonya*, 13–45.; Helmut Schelsky: *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen.* Westdeutscher Verlag, Opladen, 1975. Vö. Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: *A szellemi termelési mód.* Kossuth, Bp. 2013, 5. fejezet; Karl Mannheim: The Sociology of Intellektuals [1932]. *Theorie, Culture Society*, 1993, 10.

389 Karácsony András: *Diskurzusok metszéspontján.* In Uő: *Mozaikok.* i. m. 168.

390 Egedy Gergely: A modernizáció válaszútján. *Magyar Szemle*, 1993, 7.

391 Németh: *Második szárszói beszéd.* i. m. 730.

392 Tőkéczki László: Az ideológiák itthoni metamorfózisa. *Hitel*, 2002, 3, 105–111.

393 Vö. pl. Gyurgyák János: *Európa alkonya?* Osiris, Bp. 2018; *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon.* Szerkesztette Jakab András–Urbán László. Osiris, Bp. 2017; és *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam.* I. Szerkesztette Magyar Bálint. Noran Libro, Bp. 2013.

394 Lánczi András: Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? *Kommentár*, 2011, 4.; Tőkéczki László: A racionalizmus problémái. *Irodalmi Szemle*, 1999, 3–4.

TARTALOMJEGYZÉK

„Az Orbán-rendszer egyik tehetséges fiatal ideológusa."
Tamás Gáspár Miklós

„Orbán Viktor modern Savonarolája."
S. Balogh Éva

„Nyomokban gramscista NER-ideológus."
Tóth Csaba Tibor

„A magyar etnonacionalista rezsim legszínvonalasabb propagandistája."
Béndek Péter

Minden a kultúrában veszi kezdetét, rajta keresztül történik és oda is tér vissza. Aki a kultúra hegemóniáját felismeri és benne ki tudja alakítani a maga hegemóniáját, az végül mindent megnyer. A kulturális többség megszerzése előbb-utóbb ugyanis politikai többség kialakulásához vezet. Ez a könyv útmutató ahhoz, hogy miért, mivel és hogyan lehet a politika hátterében ható kulturális szférát meghódítani. Vagyis a kulturális hatalomért folytatott küzdelem elméletéről és gyakorlatáról szól, arról, hogy miként hozzunk létre kulturális hegemóniát.

K
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT KÖZALAPÍTVÁNY

„Túlfűtött hatalmi kultúrkülönítményes."
Gábor György

3100 Ft
ISBN 978-615-6200-15-0

